DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Kentlerin Doğuşu

Jean-Louis Huot
Jean-Paul Thalmann
Dominique Valbelle

Çeviren: Ali Bektaş Girgin

İMGE Kitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İMGE kitabevi

Jean-Louis Huot, Paris I (Panthéon-Sorbonne) Üniversitesi'nde profesör olup, Doğu Arkeolojisi Araştırmalar Merkezi'ni yönetmektedir. 1974'ten itibaren Fransız Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Irak Arkeoloji heyetinin başkanı sıfatıyla Larsa ve Tel el-Veyli'de kazılar yürütmüştür. Anadolu, İran ve Mezopotamya arkeolojileri üzerine çeşitli eserleri bulunmaktadır.

Jean-Paul Thalmann, Paris I Üniversitesi Doğu Arkeolojisi Araştırmalar Merkezi'nde asistandır. Atina Fransız Okulu'nda ders verdiği dönemde Argos kazı şantiyesinde, daha sonra da Fransız Yakındoğu Arkeolojisi Enstitüsü çatısı altında Suriye ve Lübnan'da (özellikle de Tell Arka sitinde) kazılara katılmıştır. Son olarak, J. L. Huot tarafından yönetilen Irak Larsa siti kazı ekibinde yer almıştır.

Dominique Valbelle, Lille III-Charles de Gaulle Üniversitesi'nde profesör olup, Papiroloji ve Egiptoloji Enstitüsü'ne başkanlık etmektedir. Aynı zamanda, Fransız Sosyal Araştırmalar Merkezi (CNRS) tarafından yürütülen Mısır ve Sudan yerleşim yerleri ve kentli toplumları konulu bir araştırma programını ve Sina yarımadasının kuzeyinde bir sitte Fransız-Mısırlı karma ekiplerince gerçekleştirilen kazıları yönetmektedir. Eski Mısır uygarlığı hakkında çeşitli eserleri bulunmaktadır.

Çevirmen Ali Bektaş Girgin, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde ve İngiltere'de öğrenimi sonrasında 1985'ten beri Belçika'da yerleşiktir. *Federal Express* şirketinde ve Avrupa Birliği nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği'nde çalışmıştır. Halen Avrupa Birliği konularında ülkemizin önde gelen danışmanlık şirketi olan *AB Danışmanlık*'ta Brüksel Ofisi'nden sorumludur ve bu çerçevede, Avrupa Parasal Birliği konusunda başta finans, demir-çelik ve otomotiv olmak üzere çeşitli sektörlerdeki gelişmeler hakkında araştırmaları bulunmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Jean-Louis Huot/Jean-Paul Thalmann/Dominique Valbelle
Naissance Des Cités
ISBN 975-533-264-2
© 1990, Editions Nathan, Paris, France
© İmge Kitabevi Yayınları, 2000
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Ağustos 2000

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mehmet Göllü

Yayına Hazırlayan
Mehmet Ali Kılıçbay

Kapak Tasarımı
Elvan Özsezgin

Düzelti
Muna Cedden

Kapak Baskısı
Kıralı Matbaası (312) 425 42 07

İç Baskı ve Cilt
Pelin Ofset, (312) 418 70 93/94

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 65 32
İnternet: www.imge. com.tr
E-Posta: imge@imge.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Jean-Louis Huot
Jean-Paul Thalmann
Dominique Valbelle

Kentlerin Doğuşu

Çeviren
Ali Bektaş Girgin

İMGE kitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Dünyanın İlk Kentleri
Kasabacıklardan Megapollere (Jean-Louis Huot) 11

İLK AŞAMALAR
(Jean-Louis Huot)

Sahte "Neolitik Kentler" 25
Neolitik Kentler mi? 26
Argümanlar 28
Tam Zamanlı Çalışan Bir Zanaatkâr Tabakası mı? 30
Kent Nedir? 33

İlk Kentlerin Doğuşu 37
Bilinen İki Örnek 43
Uruk 44
Habuba Kabira 55

Sümer Kenti, Bir Kent-Devleti 65
Sümer Ülkesi 66
Yazılı Metinler Ülkesi 71
Tapınak-Kentler mi? 72
Karmaşık Bir Toplum 78
Sümer Kentleri 81
Saraylar ve Tapınaklar 94

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DOĞU AKDENİZ TUNÇ ÇAĞI KENTLERİ
(Jean-Paul Thalmann)

"Kent Devrimi"nin Kıyısında *107*
Kentleşme Yazıyı Önceler 108
Bölgeler, Kaynaklar ve İklimler 109

Eski Tunç Çağı Filistin'inde Kentlerin Doğuşu ve Batışı 113
Kentler Öncesinde Çobanlığa Dayalı Bir Uygarlık 114
... Ama Şimdiden İleri Derecede Hiyerarşik Duruma Gelmiş Bir Toplum 115
Kolay Anlaşılamayan Bir Geçişim 117
Yerel Bir Olgu Olarak Kentleşme 118
Akdeniz Ekonomisinin Biçimlenmesi 119
Berkitilmiş Kentler 121
Bir Kent-Devletler Sistemi Taslağı 124
Bab Ed-Dra: Sürekli Bir Evrim Örneği 124
Gömme Geleneklerinin Çeşitliliği ve Sürekliliği 126
Tarım-Hayvancı Göçebelikten Kentli Yaşam Biçimine 128
Jawa'daki Başarısız Deney 129
Bir Çöl Kenti 129
Kentin Su Sağlama Sistemi ve Ekonomisi 130
Yine Bir Göç Sorunu mu? 132
Arad: Neredeyse Eksiksiz Bir Plan 133
Berkitme Duvarının İnşası 133
... Ve Mahallelerin Düzeni 135
Kentin Ticari Rolü 136
Eski Tunç IV'de Kentlerin Ortadan Silinmesi 137
"Amori İşgalleri" Varsayımı 138
Büyük Ölçüde Gizemli Kalan Bir Köyleşme Eğilimi 139

Biblos *141*
Mısır ile Ayrıcalıklı İlişkiler 142
Kentin Planı 144
Kentin Merkezi: Kutsal Alan 145
Yerleşim ve Yol Sistemi 146

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Karakteristik Bir Kent Şeması 147
Kent Gelişiminin Aşamaları 147

Ebla, Eski Mari ve Kuzey Suriye Kentleri *151*
Henüz Fazla Araştırılmamış Arkeolojik Zenginlikler 152
İlkçağ Nüfusunun Yoğunluğu 153
Yerleşim Birimlerinin Gelişimi 154
Fırat: Ticari Anayol 155
Mari: Nehir Yoluyla Doğan Yeni-Kent 157
Yerel Ekonomilerin Temelleri 159
Eski Tunç IV Döneminde Ebla (MÖ 2400-2250) 163
"G" Sarayı 163
Arşivler ve Devlet Örgütü 164
Ticari Faaliyetler 166
Mısır Kökenli Eşyalar 167
Büyük Ölçüde Kentleşmiş Bir Ülkenin Merkezinde 169

Eski Tunç Çağında Anadolu *171*
Kaleler ve Hükümdar Sarayları 171
Alacahöyük Mezarlığı 173
Görkemli Eşya Buluntuları 174
Teknik Kalitesi Yüksek Tunç 175
Troya II 175
Surlar ve Saray 177
Planın Evrimi 178

İkinci Binyıl: Tarihsel Çerçeve *181*
Kent-Devletlerin Doruk Noktası 181
Mitanni ve Mısır İmparatorlukları Devri 182
Hitit İmparatorluğu ve İkinci Binyıl Sonunda Uluslararası Dengeler 183

Orta Tunç Çağında Suriye ve Filistin Kentleri *185*
Orta Tunç Çağında Değişim ve Süreklilik 185
Sitlerin Dağılımı ve Nüfus 187
Alışverişlerin Canlanması 188

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Şehirciliğin Doğuşu 189
Özgün Teknik Çözümler 190
Kent Manzarasının Unsurları 192

Amarna Devri: Filistin Kentlerinin Gerileme Dönemi *197*
Esas Olarak Metinlerden Tanıdığımız Kentler 197
Arkeolojik Veriler: Kent Yerleşim Alanlarının Daralması 199
Amarna Yazışmaları ve Hapirular Sorunu 201

Geç Tunç Çağında Ticari Bir Başkent: Ugarit *205*
Elverişli Coğrafi ve Siyasi Konum 205
Krallığın Başkenti, Kentleri ve Köyleri 207
Ugarit Kenti Surları ve Yol Sistemi 209
Saray 213
Tapınaklar ve Seçkin Mahalleler 214
İskân Alanları ve Kent Nüfusu 215

Hitit Şehirciliği *219*
Asur *Karu*ları Devri 219
Kaniş *Karum*u 221
Yukarı Kent ve Aşağı Kent 222
Evler ve Sokaklar 223
Bir Kent Modeli: Alişar 225
Bir İmparatorluk Başkenti: Hattuşa 227
Merkezden Uzak Bir Başkent 228
Kentin Gelişiminin Aşamaları 229
Büyükkale 231
Aşağı Kent 232
Yukarı Kent 233
Yabancı Topraklarda Bir Yerleşme Örneği: Emar 235
Yerleşim Yerinin Düzenlenişi 236
Kentin Organizasyonu 237

Kent Yapılarının Kırılganlığı *241*
Doğal Kaynaklar 242

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dış Etkenler 244
İç Gerginlikler 245

MEZOPOTAMYA'YA ÖZGÜ DENEYİMLER
(Jean-Louis Huot)

Tanrıların İkametgâhı: Mezopotamya Kentleri *251*
Üçüncü Ur Hanedanından Amori Krallıklarına 254
Ay Tanrısının Kenti: Ur 257
Büyük Ur Zigguratı 259
Sur-İçi Kent 265
Sur-Dışı Kent 267
Şamaş'ın Kenti Larsa 271
Çağlar Boyunca Larsa 274
Larsa'nın Mahalleleri 280
Kentler ve Tanrılar 283

Nippur Kentinin Planı *285*

Kentlerin Kuruluşu *289*
Tukulti-Ninurta Surları 290
Çoga-Zambil Kalıntıları 291
İkinci Sargon'un Başkenti 292
Yeni Kentler ve Arkeoloji 295
Yeni Kentler mi, Eski Kentler mi? 297
Şaduppum 297
Haradum 300

Ninova, Büyük Kent *305*
Ninova'nın Yeniden Keşfi 314
"Üç Gün Yürüyerek Katedilen" Bir Kent 319
Ninova'nın Tahribi 323

Babil, Dünyanın Merkezi *329*
Hammurabi'nin Başkenti 332
Nabukadnezar'ın Kenti 334
Dev Bir Kent 336
Ölçüye Gelmez Kentler 351

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

FİRAVUNLAR MISIR'I
(Dominique Valbelle)

Giriş *357*

İlk Kentler *363*
Tarih Öncesi Yerleşim Merkezi: Hierakonpolis 366
Siyasi Birleşme Dönemi Kentleri 368
Eski İmparatorluk'un Başlangıcı:
Abidos, El-Kab, Edfu, Elefantin 371
Başkent Memfis 378

Eski ve Orta İmparatorluk Dönemlerinde
Bilinen Çeşitli Tiplerde Kentler *385*
Yönetim Birimleri ve Metropolleri 387
Libya Çölü Vahaları 389
Piramit Kentleri, Mezar Kentler, Yeni Kentler 391
Kaleler 396
Büyük Bir Nubya Kenti 403

Yeni İmparatorluk ve İkinci Ara Dönem: Yeni Şemalar *411*
Hiksos Sitleri ve Karma Sitler 413
Kaleler ve Berkitilmiş Kentler 416
Teb, Memfis ve Pi-Ramses 421
Tel El-Amarna 427

Geç Dönem Kentleri *435*
Eski Kentlerin Evrimi 436
Tanis 442
Mısır'ın Yeni Savunma Sistemleri 445

Kentlerin Doğuşu ve Ölüşü *451*

KAYNAKÇA 455
Dizin 463
I Kişi Adları 463
II Yer Adları 467

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dünyanın İlk Kentleri

Kasabacıklardan Megapollere

Jean-Louis Huot

Yirminci yüzyıla girildiğinde, dünya nüfusunun sadece onda biri kentlerde yaşamaktaydı. 1980'lere gelindiğinde ise kentli nüfusun oranı yeryüzündeki her üç kişiden birine yükselmişti. Yirmi otuz yıla kalmadan, bu oran, her iki kişiden birine denk gelecek.

Dolayısıyla, kentleşme, küresel bir olgu haline gelmiş ve gelişmiş ülkelerin bir ayrıcalığı olmaktan çıkmıştır. Dünyanın en büyük kenti olan Mexico City bir Üçüncü Dünya kentidir. Günümüzde bu olgunun boyutları da değişmiştir. Daha iki yüzyıl önce dünyanın en büyük kentsel yerleşim alanı (Londra ya da Pekin) bir milyondan az nüfus barındırmakta ve dünya genelinde, nüfusu yüz bini geçen kentlerin sayısı doksanı aşmamaktaydı. Oysa günümüzde, on milyonu aşkın nüfus barındıran on kadar kent bulunması bir yana, nüfusu yüz bini aşan iki bin üç yüzden fazla kent bulunmaktadır. Kentsel yaşantı biçimi dünyaya egemen olmuştur.

Olgunun boyutları ve dış görünüşü her ne kadar değişmiş olsa da, günümüzün kent gerçeğinin, kökleri binlerce yıllık bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

geçmişe uzanan doğası temel özelliklerini korumuştur. E. Gutkind, 1962'de yayımlanan *Crépuscule des villes* (Kentlerin Şafağı) başlıklı kitabında şunları yazmaktaydı: "Çağdaş kentlerimizin doğrudan mirasçısı oldukları Sümer ve İndus vadisi kentleriyle aramızda yaklaşık yüz seksen kuşak vardır. Beş bin yılda kentlerin işlevleri, boyutları ve yapıları elbette ki değişikliklere uğramış, ancak kentsel yaşantıyı kırsal yaşantıdan farklı kılan genel hatlar özde aynı kalmıştır. Tarım devrimiyle başlayan bir süreci tamamlayan kentleşme devriminin insanoğlu ile doğa arasındaki dayanışma ve yakınlığa son vermesiyle, yeni bir insan türü ortaya çıkmıştır. Ve bu iki devrim, tarım ve kentleşme, uygarlığımızın dayandığı temelleri oluşturmuştur."

Zaten pek çok kentin kökeni geçmişin derinliklerinde yer almaktadır. Sanayi devriminin dolaysız sonucu olan günümüzün kentsel patlaması yeni bir olgu ise de, kökleri geçmişte olan bu kentlerin tarihi, uygarlığın başlarına kadar uzanmaktadır. Bazı Yakındoğu (Musul, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs) veya Mısır (Luksor, Asiyut, Heliopolis) kentlerinin kökenleri milattan çok öncelere dayanmaktadır. Paris henüz iki bin yaşında bile değildir, oysa Kudüs üçüncü binyılını geride bırakmıştır. MÖ 6. binyılın ortalarında Fırat yakınlarında kurulmuş ilkel bir köyden yola çıkan, Sümer çağında önemli bir site haline gelen ve bu durumunu Partlar dönemine kadar koruyan Güney Irak'taki Larsa, altı bin yıl yaşamıştır. Halen varlığını, hem de aynı ad altında sürdüren İran Kuzistan'ındaki Susa da aynı yaştadır.

Çağımızın farklı nitelikteki bazı devasa merkezlerini saymazsak, antik ve modern kentler arasında temelde farklılıklar bulunmamaktadır. Her dönemde ve her yörede kentsel yaşantıya geçiş çok derin bir değişime yol açmış, bu değişim, araştırmacı André Leroi-Gourhan'ın deyimiyle, "fiziksel ve ruhsal dengeye ilişkin tavrımızı en derinden etkileyen unsur" olmuştur. Kentleşmeyle birlikte, en geniş anlamıyla kol emekçiliği sözel ya da entelektüel faaliyetlerle kısmen ya da tümüyle perdelenen bir toplumsal kesim (rahipler, kâtipler, tacirler) ortaya çıkmıştır. İnsan gruplarının yerleşik düzende bir araya gelme eğilimleri ze-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mininde kent, tamamen insana koşullu bir çekirdek, yapay bir doğadır. Leroi-Gourhan, bu gözlemlerinden hareketle, Babil dönemindeki kent ile modern başkent arasında hiçbir derin farklılık bulunmadığı sonucuna varmıştır.

Tıpkı günümüzde olduğu gibi antik çağda da, seyrek olduğu kadar yoğun kentleşme ağlarına, yüksek derecede kentleşmiş alanların yanı sıra düşük yoğunlukta meskûn bölgelere rastlamak olasıydı. Kentleşme olgusunun, nicel yanını görebilmek her zaman bir sorun olmuştur. Tarihçiler, inceleme alanlarında, genelde kentleşmiş uygarlıklar görme eğilimindedirler. 17. yüzyıl Japonya'sı, 13. yüzyıldaki Çin, yeniçağın Avrupa toplumu, tarihçiler tarafından böyle görülmektedir. Davis ve Hertz, 1957'de yayımlanan araştırmalarında, 1800'lerde dünya nüfusunun % 3'ünün kentlerde yaşadığını tahmin etmişlerdi. 1800 yılı, insanlığın henüz sanayileşme öncesinde bulunduğu, koşulların günümüzden çok Roma İmparatorluğu dönemine benzediği bir ortamı yansıtmaktaydı. Bairoch ise, 1983 tarihli araştırmasında, bu tahminleri fazla düşük bulmakta, % 8-10 arasındaki bir oranın gerçeğe daha yakın olduğunu savunmaktadır. Bairoch, milattan sonraki ilk binyılın sonlarında % 7-10 arası bir kentli nüfus oranına ulaşılmış olabileceğini düşünmektedir. Yazara göre, aşılması olanaksız bazı kısıtlamaların (gıda ve su temini, taşımacılık kapasiteleri) yarattığı baskı nedeniyle, sanayileşmemiş geleneksel toplumlarda kentleşme oranı, toplam nüfusun % 10-15'ini geçemez. Ona göre, azami kentleşme düzeyine, bin ya da iki bin yıllık bir sürede, çabucak ulaşılmıştır.

Madem ki kentleşme olgusunun ilk ortaya çıkışından sanayileşmeye kadarki dönemde böyle bir süreklilik söz konusudur, kentleşmenin kökenlerini incelemek yararlı olacaktır. İlk kentler, MÖ 3000'in biraz öncesinde Nil vadisinde ve Mezopotamya'da doğmuş ve kentleşme daha sonra, Filistin, Suriye, Anadolu, İran, Orta Asya ve İndus vadisine yayılmıştır. İlk kentlere yönelik böyle bir incelemede önemli güçlüklerle karşılaşılmakta, bu güçlüklerin başında da incelenen konunun tanımlanması gelmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kent olgusu birçok biçimde irdelenebilir. En basiti olan morfolojik yaklaşım hayal kırıcıdır. Günümüzde olduğu gibi ilkçağda da, bir yerleşim merkezinin surlarla çevrili olması, onun kent olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin, pek çok eski Mısır kentinde, Yukarı İmparatorluk döneminin Roma kentlerinde sur yoktu. Yani, surla çevrili bir köyün varlığı kadar, suru bulunmayan bir kentin varlığı da söz konusudur.

Aynı biçimde, yerleşim merkezinin boyutları da çok önemli değildir. Ne kadarlık bir nüfustan itibaren bir kentin varlığından söz edilebilir? Kent sayılması olanaksız birçok büyük köy yerleşim birimi vardır. Neolitik döneme ait yerleşim yerleri yüzlerce metrekareye yayılmış evleri kapsayabilmekte iseler de, kent olarak değerlendirilemezler. Buna karşılık, İsrail'in, boyutları hiç de gösterişli olmayan, Demir çağı kentlerinin kent tanımını hak ettikleri kesindir. Yapıların bulunduğu alanın genişliği, nüfusun artması kesin kentleşme belirtileri değildir.

Öyleyse, bir kentten söz edebilmek için sosyolojiye başvurulması gerekir. Kent, insanların birbirleriyle buluştukları, malların değiş tokuş edildiği ve fikirlerin yayıldığı bir ilişkiler ve kararlar merkezidir. Kentte farklı faaliyet türleri bir araya gelmekte, her bir unsurunun birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu dışa açık bir sistem vücut bulmaktadır. Bu bakımdan kent, kendine özgü özellikleri bulunan ve belli bir mekânda yoğunlaşmış bir yerleşim sistemi olup, karmaşık toplum yapısının birey veya aile düzeyinde çözülemeyecek sorunlarının üstesinden gelmesine olanak sağlamaktadır. Yerine getirdiği işlevlerin sayısı ve karmaşıklığı kenti köyden farklı kılmaktadır. Pek çok yazar kent gerçeğinin ölçütlerini toplumsal alanda ararken, bazı arkeologlar da (örneğin Gordon Childe) kurucu unsurları arkeolojik araştırmayla ortaya çıkartmaya çalışmışlardır. Oysa kent, doğanın bir unsuru olmayı sürdürmektedir. Kentin fiziksel morfolojisinin sosyal morfolojisinin bir yansıması olması gibi, sosyoekonomik analizi de doğrudan tanımından geçmektedir.

Dolayısıyla, ilkçağın yazılı veya yazısız dönemlerinin toplumları söz konusu olduğunda, arkeoloji birinci derecede önemli

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir rol oynamaktadır. Kentsel alanın ona can veren toplumun bir yansıması olmasından hareketle, kimi toplumlar, ölü gömme alışkanlıkları ya da üretim maddeleri yönünden olduğu kadar, şehircilik yönünden de incelenmelidir. Ne var ki, arkeolojinin -en azından klasik dönem öncesine dönük arkeolojinin- kentlerin doğuşu üzerinde pek durmamış olduğunu görmekteyiz. Kentleşmenin devlet kavramının ve karmaşık toplumların doğuşuyla ilintileri üzerine çokça kaynak varsa da, kentleşmenin bulunduğu doğa parçasını nasıl etkilediği yeterince irdelenmemiştir. Tabii, gerçek anlamda morfolojik irdelemelere gidilmesine olanak tanıyacak ölçüde kazısı yapılmış klasik dönem öncesi "Doğu" kentlerinin az sayıda oldukları da unutulmamalıdır. Yunan-Roma kentlerinin anıtsallığından gözleri kamaşan kentbilimciler, daha eski kentlere çok az ilgi göstermişlerdir. Kentbilimin, kenti uzamsal bir düzen olarak tanımladığı en dar (ve de yeni) anlamına dayanan kentbilimcilere göre, birkaçı dışında, Mısır'ın ya da Doğu'nun hiçbir kenti gerçek bir kentleşme hareketine beşiklik edememiştir. Bir *agora*'nın veya bir *forum*'un, düzenli kamu yapılarının, hiyerarşik düzende bir yol şebekesinin karakterize ettiği klasik dönem sitelerinin yanında, eski Doğu kentlerinin karmaşık yapısının azmanlaşmış köyleri andırdığı düşünülmüştür. Zaten bunlar hakkında çok az şey bilinmektedir.

Güçlüklerin eksik olmadığını kabul etmek gerekir. Kent planı, o kentin tarihinin tamamının ifadesidir. Plan temelinde, kentin ilerlemesi ve gerilemesi, sürekli unsurları ve değişime uğrayan özellikleri saptanabilir. Demek ki, bu tarihin aşamalarını, anlamlı bir bütünlük gösteren bir alan üzerinde yeniden oluşturmak gerekmektedir. Ancak arkeoloji bilimi, gelişimi yansıtan planlara çok ender durumlarda sahiptir. Hiçbir ilkçağ kenti üç yüzyıldan daha öteye giden ardışık kent planları verememiştir. En iyi bilinen örneklerden biri olan Suriye'deki Habuba Kabira (4. binyıl sonu), varlığını en fazla yüz elli yıl sürdürmüştür. Suriye sahilindeki Ugarit'in dörtte biri gibi alışılmadık genişlikte bir bölümü gün ışığına çıkartılmışsa da, buluntular Geç Tunç çağı sonlarındaki (MÖ 1200 civarında) yıkılış dönemine aittir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Daha önceki dönemleri hakkında çok az şey bilmekteyiz. Eski İmparatorluk Mısır'ının başkenti Memfis'ten, Tunç çağındaki ilk yerleşim katına ilişkin olarak hemen hemen hiçbir şey ortaya çıkmamıştır. Teb kentinin, tapınaklar ve mezarlıklar dışındaki bölümü yavaş yavaş günümüzün Luksor kentince örtülmüştür. IV. Amenofis'in (MÖ 14. yüzyıl) başkenti olan ve kentleşme yapısı hakkında bolca bilgi sahibi olduğumuz Amarna, kuruluşundan elli yıl kadar sonra tamamen terk edilmiştir. Hammurabi'nin kenti Babil'in MÖ 2. binyılın başlangıcından hayli önce doğmuş olsa da, morfolojisinin anahatlarını sadece, Yeni Babil İmparatorluğu'nun başkentliğini üstlenmiş olduğu birkaç onyıllık dönemi boyunca izleyebilmekteyiz. Bir yüzyıldan daha az bir süreye denk düşen bu devir Nabopolassar, Nabukadnezar ve Nabonid'in hükümdarlıklarını, yani MÖ 626-539 arasını aşmamaktadır.

Sonuçta bu kentleri, bir flaşın yanıp sönmesi gibi kısa dönemler içinde, kırıntılar, parçalar halinde tanıyabilmekte, evrimlerini izleyememekte, karşılaştırma yapamamaktayız. Bir karşılaştırma yapacak olursak; örneğin Paris kenti tarihini inceleyecek uzmanın elinde, Galya-Roma döneminden günümüze kadarki iki bin yıllık süre çerçevesinde, Paris'in bir ortaçağ kasabası olduğu, 16. ve 17. yüzyıllardaki genişlemelerinin görüldüğü ve nihayet 19. yüzyılda Haussmann'ın yaptığı devrimci değişiklikler gibi pek çok veri olabilecekken, ilk kentlerle ilgili veriler yok denecek kadar azdır.

Bu, ilkçağ kentlerinin morfolojilerini konu alacak herhangi bir irdelemeden vazgeçileceği anlamına mı gelir? İlkçağ kentlerinin olası gerçek büyüklüklerine oranla gün ışığına çıkartılmış bölümleri çok küçüktür. Ugarit'in dörtte biri, Habuba Kabira'nın sadece % 20'si, Mari'nin anahöyüğünün sekizde biri kazılabilmiştir. Elimizdeki planlar türdeş olmayıp, ya farklı dönemlerin yapılarını (Irak'ta, Aşağı Diyala vadisindeki Tel Asmar veya Haface'de olduğu gibi) ya da çoğu belirsiz tarihlere ait kalıntıları (Güney Irak'ta Larsa'da olduğu gibi) bir araya getirmektedir. Dahası, ilk kazılarda oturma alanlarından çok kamu yapılarının

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

keşfine öncelik verilmiştir. Ancak, boşluklarla dolu bu görünüm bütün arkeoloji araştırmalarının doğasıdır, bu nedenle, konumuzu oluşturan çalışma, benzerlerinden daha zayıf sayılmaz. Nitekim, genelde ilk yerleşim alanı bulunabilmektedir. Kentin sınırları, varsa surların, yoksa imar edilmiş alandaki yapı izlerinin yardımıyla saptanabilmektedir. Anıtsal yapılar dışında kalan sıradan yapıları inceleyebilmekte, yapı kümelerini, mahalleleri belirleyebilmekte, anıtsal yapıların bunların dokusu içine nasıl katıldıklarını anlayabilmekteyiz. Hatta bazen, kenarındaki yapılarda meydana gelen değişikliklere rağmen seçilebilen sokak örgüsünden hareketle, yol şebekesini irdeleyebilmekte, yolların hiyerarşisini gözümüzde canlandırabilmekteyiz. Kimi durumlarda, anayolların öne çıkan şebekesini, onu, mahalle içi trafiği sağlayan ikinci derece ve yapıların açıldığı üçüncü derece yollardan ayırabilme olanağını elde etmekteyiz. Kentçilik araştırmalarına ait bu sıradan ayrımlar sayesinde, tarih yüklü eski bir yerleşim yeri ile mi, yoksa kurucusunun projelerini somutlaştıracak biçimde sıfırdan yaratılmış yeni bir yerleşim yeri ile mi karşı karşıya olduğumuzu kestirebilmekteyiz. Sonuçta, yöresel boyutta kentin nasıl komşu bir bağlam içinde olduğunu, yüzey araştırmalarının ortaya koyduğu kentler ağını, bu ağın yapı ve hiyerarşisini ortaya çıkartabilmekteyiz.

Bu konuda, Mezopotamya ve İran'ın bazı bölgelerinde oldukça ilginç deneyler yürütülmüş ve arkeologlar, "merkezi mekân teorisi" olarak adlandırılan coğrafi modelleri, yerleşim yerlerinin dağılımlarına ilişkin bulgularına uygulamışlardır. Her ne kadar ilk denemeler zayıf temellere dayalı, tartışma götürür sonuçlar vermişse de, arkeolojinin bu alanda hayli gelecek vaat eden yollar açtığı da bir gerçektir. Başka bir deyişle, dünyanın ilk yerleşim yerlerine, çağdaş kentleri tanımlamada kullanılan kategori ve modellerle yaklaşılabilmektedir.

İzleyen sayfalarda, ilkçağ kentlerinin özellikle morfolojik açıdan tanıtılmasına ağırlık verilecektir. Ama yine de, okura dengeli bir sentez sunmanın uzağında olduğumuzun bilincindeyiz. Mısır'daki kazılar yaklaşık iki yüz yıldır, Yakındoğu'da-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kiler ise yüz elli yıldır yürütülmektedir. Yani, dosyamızdaki parçaların sayısı henüz azdır. Çalışmamızda, klasik dönem öncesi tipolojiler yer almayacaktır. Çünkü bu, fazla genel, dolayısıyla da ilgiye değmeyecek şemalar oluşturma tehlikesini taşımaktadır. Ayrıca konu edilen coğrafi alan, ortak bir evrim taslağının çizilmesine olanak tanımayacak kadar geniştir. Nil, Dicle ve Fırat'ın coğrafi açıdan benzerlikler taşıyan vadileri ortaya, birbirinin tıpatıp aynısı gelişme modelleri çıkartmamıştır. Dahası, bu bölgelerdeki arkeolojik araştırmalar aynı ölçüde ilerlememiştir. Mezopotamya yerleşimleriyle ilgili bilgilerimiz belli bir birikime ulaşmış ise de, Mısır'la ilgili bilgiler, yakın geçmişteki çabalara karşın, yeterli değildir. Suriye-Filistin bölümü ise, coğrafi açıdan son derece özgün özellikler taşıdığından, her konu kendi ekolojik ortamı içinde ele alınmalıdır. Bir kıyı kenti iç bölgelerdeki bir kentten farklı sorunlarla karşı karşıyadır. Kitabımızda son olarak, daha ötelere, Anadolu yaylasına ve Anadolu'nun Ege kıyılarına değinilecektir. Buna karşılık, farklı bağlamlara sahip diğer örnekleri dışarıda tutmak zorunda kaldık. Girit kentlerini, İran yaylası yerleşimlerini (Tepehisar, Şehr-i Suhta), Orta Asya'yı (Altıntepe), Afganistan'ı (Mundigak), hele başlı başına bir cilt doldurabilecek büyük İndus yerleşimlerini (Mohenjo-Daro, Harappa, Lothal, Kalibangan), çalışmamızı aşırı ağırlaştırmadan ele almamız olanaksızdı. Aynı biçimde, kronolojik çerçeveyi de olabildiğince esnek bir biçimde sınırlı tutmaya çalıştık. Doğu Akdeniz bölgesindeki (Suriye, Filistin, Anadolu) çalışmamızda tamamen Tunç çağına ait örnekler seçildi. Oldukça geniş bu zaman dilimi içinde, kent modeli hayret edilecek ölçüde kırılgandır. Kentlerin dayanıksızlığının başka örneklerine İran'da da rastlanmaktadır. O kadar ki, bu yörede MÖ 2. binyılın başlarında gerçek bir kentleşme krizinden söz edilebilir. Mezopotamya'daki kent-devleti deneyimleri, zamanla daha hiyerarşik bir ağa dönüşerek, merkezde bir başkent düşüncesini oluşturmuştur. Bu yöreye ilişkin araştırmalarda MÖ 1. binyılın ortalarına kadar ulaşılmıştır. Çünkü, Dicle ve Fırat vadileri bu dönemde, o çağı yaşayanları da etkilemiş olan devasa megapol

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

örneklerine sahipti. Bunların, günümüz megapollerinin o dönemin boyutlarındaki öncüleri olduklarını bile söyleyebiliriz. Mısır'a ilişkin olarak, bu ülkedeki evrimin bütün çeşitliliğiyle sunulabilmesi için, Geç İmparatorluk dönemine kadar uzanıldı.

Katı bir coğrafi ve kronolojik çerçeveye bağlı kalarak yapay bir biçimde dengelenmiş bir tablo çizmektense, hakkında yeterli bilgi bulunan ve bu çalışmaya katılan yazarların bireysel olarak seçtikleri konulara yer verdik. Bunlar, üç bin yıllık tarih süresi içinde yapılan kent uygulamalarının ne kadar çok olduğunu göstermeye yeterlidir. Bu dönemin tanıklık ettiği model bolluğu şaşırtıcıdır. Fakat bu kadar çeşitli deneyimin varlığı, her türden doğuş olgusunun özelliğidir ve kentlerin doğuşu, bir bakıma, çağdaş dünyanın doğuşudur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

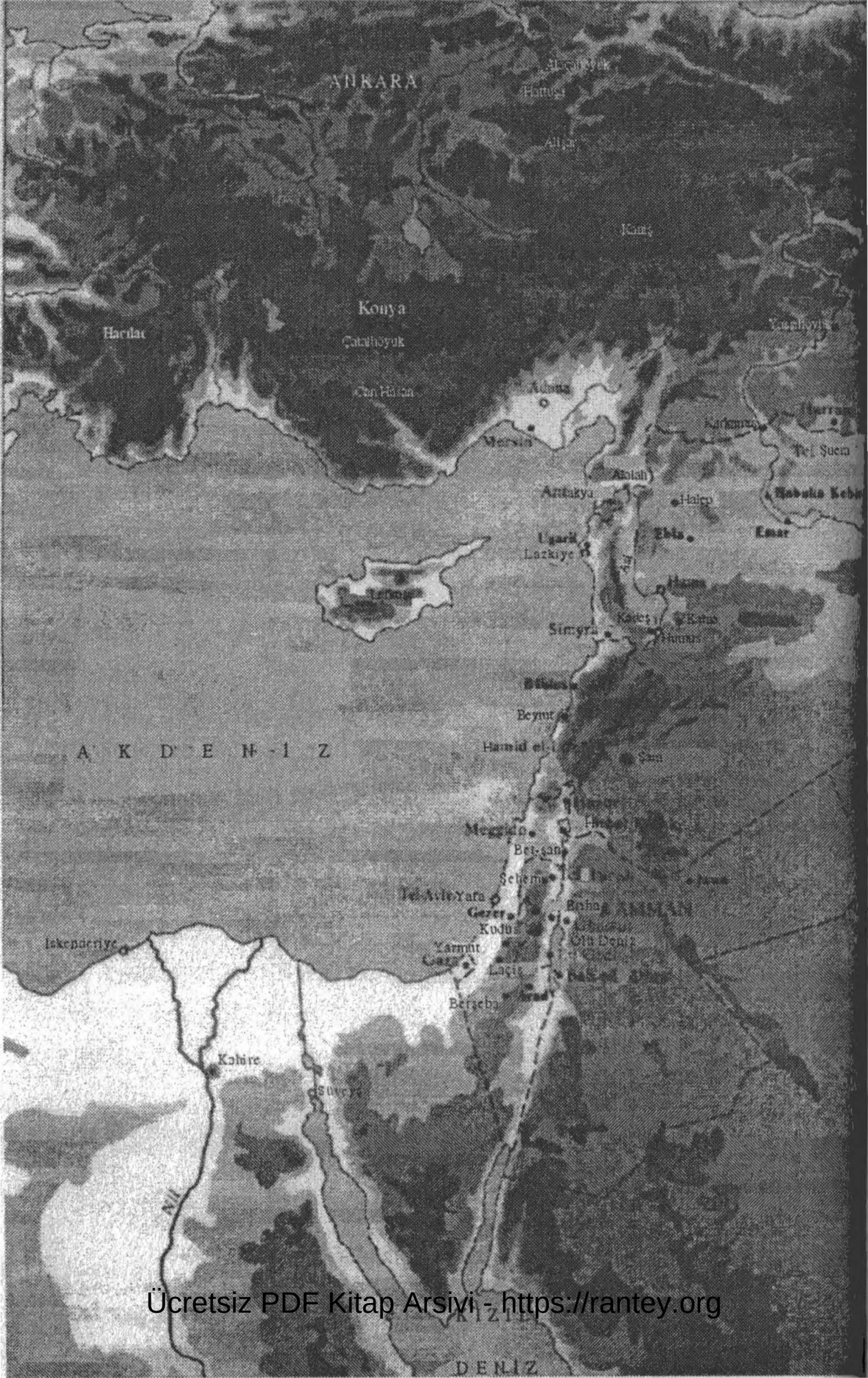

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

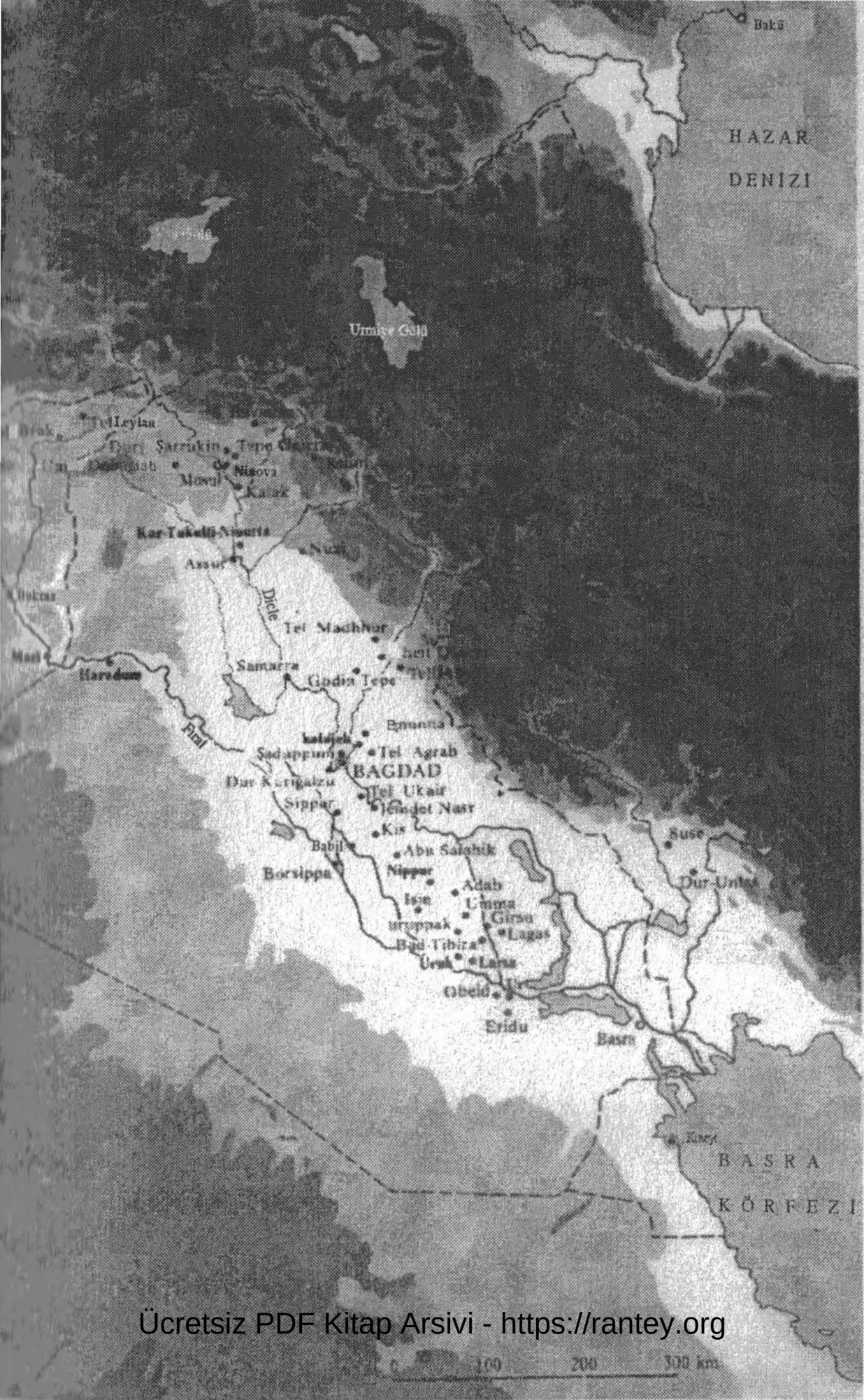

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İLK AŞAMALAR

Jean-Louis HUOT

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sahte "Neolitik Kentler"

Yakındoğu ve Ortadoğu'da birkaç binyıl süren bir evrimle insanoğlu, yavaş yavaş yerleşik düzene geçerek bulunduğu ortamın hakimi durumuna geldi ve "Neolitik Devrim" olarak adlandırılan bu olgu, insan topluluklarının yaşantılarını kökünden değiştirdi. Böylece Üst Paleolitik'in avcı-toplayıcıları, "devrim" sözcüğünün yetersiz kaldığı aşamalı bir süreç sonucunda yerlerini ilk tarımcı ve hayvancılara bıraktılar.

Neolitik kültürlerin kurucu unsurları, sonuçta aynı bileşikler bulunsa da, hiçbir yerde aynı olmayıp, bölgelere ve aşamalara göre farklılaşmaktadır. Bu ortak bileşikler, ilk köylerin ortaya çıkışı, hayvan ve bitkilerin evcilleştirilmesi, yeni tekniklerin doğuşu (kapkacak, alet veya süs eşyası yapımı için toprağın pişirilmesi, taşların cilalanması, metalürji alanındaki ilk adımlar vb.) olarak sıralanabilir.

10. binyıldan 6. binyıla kadarki dönemde cereyan eden bu gelişmeler, yeni arkeolojik araştırmalarla büyük ölçüde aydınlanan değişimleri izleyerek, insanoğlunun yaşama ve düşünme tarzını kökünden değiştirmiştir.

Neolitik evrimi bir anlamda tamamına erdiren bu gelişimin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sonucunda, Ön Asya'da kentsel merkezler olarak tanımlanabilecek ilk yoğun insan yerleşimleri ortaya çıkmıştır. M. Ö. 4. binyılın sonlarında ilk kentler doğmuştur. İngiliz arkeolog Gordon Childe, daha önceki aşamaya "Neolitik Devrim" denilmesine dayanarak Doğu kentlerinin belirmesine tanıklık eden bu döneme "Kent Devrimi" adının verilmesini önermiştir.

Kentleşme, insan topluluklarının evriminde yerleşik düzene geçiş kadar temel bir aşama oluşturmuş, ama ondan çok daha hızlı yaşanmıştır. Childe, bu değişimi, 4. binyılın sonu ile 3. binyıl başı arasında tarihlendirirken, sürecin tamamını Aşağı Mezopotamya'daki Uruk kenti üzerindeki incelemelerine dayandırmaktaydı. Bu kente ve yapısına, izleyen bölümde döneceğiz.

NEOLİTİK KENTLER Mİ?

Yaklaşık otuz yıl kadar önce bazı arkeologlar, Childe'ın bakış açısının doğru olup olmadığı sorusunu sormaya başladılar. Yeni gerçekleştirilen bazı kazılar, Doğu'da gerçek kentlerin daha Neolitik dönemde ortaya çıkmış olabileceklerini akla getirdiler. Gerçek "Kent Devrimi"nin Childe'ın tarihlediği dönemin oldukça öncesine denk düşen bir aşamada meydana gelmesi akla yakın gözükmekteydi. Kentleşme pekâla bazı Neolitik kültürlerin başlıca unsurlarından biri olabilirdi.

Childe'ın o güne kadar genel kabul gören şemasından böylece kuşku duyulması, ortaya önemli bir soruyu çıkartmaktaydı. Hele bu sorunun, geniş okur kitlelerine yönelik yayınlarda ve ders kitaplarında kayda değer bir yer tutmayı sürdürdüğünü göz önüne alırsak, üzerinde durulmayı hak ettiği anlaşılır. Neolitik kentler düş gibidirler ve düşler kolay kolay kaybolmazlar. İlk kez 1871'de Adrien Arcelin'in bir romanında, Emile Bayard'ın güzel bir gravürünün de desteğini alarak anlatılan tarihöncesi avcılarının, atlarını, Fransa'daki Solutré kayalığının üzerinden uçuruma yuvarladıklarına dair efsane burada bir örnek olarak akla gelmektedir. Uzmanların bütün ciddiyetleriyle yalanlamış olmalarına rağmen, bu efsanenin, ünlü kayalıkları ziyaret eden

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bütün yolcuların belleğinde yer ettiği görülmektedir. İmgelerini yeniden kurguladığımız Fransa'daki Neolitik dönemden kalma kentler için de aynı durum geçerlidir.

En çok kullanılan iki örnek, Filistin'deki Eriha *(Jericho)* ile Anadolu'daki Çatalhöyük'tür. 1956'da Eriha'daki kazıları yürüten Kathleen Kenyon, uzmanların "Eriha, Seramik öncesi Neolitik A" diye tanımladığı tabaka için (8. binyılın ilk yarısı) kent tabirini uygun görmüştür. Yerleşim yerinin bu dönemi, pek çok alanda tanık olunan değişimler nedeniyle, kuşkusuz temel bir öneme sahiptir. Kathleen Kenyon, "Dönemin Eriha sakinleri bir köyde değil, bir kentte yaşamaktaydılar" satırlarını yazmış, sonrasında da, İngiliz arkeolog Mortimer Wheeler "dünyanın bilinen en eski kenti"nden söz etmekten çekinmemiştir.

Neyin nesiydi bu Eriha? Seramik Öncesi Neolitik dönemde, Filistin'in suyu bol, ayrıcalıklı bir noktasında yüzölçümü, Kathleen Kenyon'a göre, 3 hektara varan, başka bir deyişle, bir önceki dönemin en büyük yerleşim kalıntılarının 10-15 katı bir alana yayılan bir yerleşim merkezi gelişmiştir. Yerleşim alanı, güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş, yarı yarıya yere gömülü değirmi evlerden oluşmaktadır. Kent, savunma amaçlı olup olmadığı belirlenemeyen bir taş duvarla çevriliye benzemektedir. Üç dilim halinde saptanabilen bu taş duvarların yanında yüksek bir kule yer almaktadır. Eriha'daki gibi değirmi evlere, aynı döneme ait başka yerleşim yerlerinin kazılarında da rastlanmıştır; ama bu kulenin bir başka benzerine rastlanmamıştır.

Öte yandan, Konya ovasındaki Çatakhöyük'te ortaya çıkartılan gözalıcı -hatta pek çok bakımdan olağanüstü- yeni buluntular, kazıları yöneten İngiliz arkeolog James Mellaart'ı, bu sitin "Anadolu'nun en eski kenti ve dünyanın en eski kentlerinden biri" olduğunu söylemeye yöneltmiştir. Çatalhöyük'ün 6. binyılın ilk yarısına ait ve yaklaşık 12 hektar genişliğinde bir yerleşim merkezi olduğu düşünülürse, Mellaart'ın bu yorumu daha iyi anlaşılacaktır. Kazılarda, güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş, birbirlerine yaslanmış, giriş çıkışın çatılardan yapıldığı, dörtgen evler ortaya çıkarılmıştır. Çatalhöyük sakinleri arpa ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

keten yetiştirmekte, keçi ve koyun beslemekte ve yanı sıra hâlâ avcılık yapmaktaydı.

Argümanlar

Başlıca iki "Neolitik kent" yukarıda anlatıldığı gibidir. Bu yorum, aşağıda özetlenen birçok argümana dayanmaktadır. Bu buluntularda, bir surun varlığı vurgulanmaktadır. Dönemin Eriha'sı, görkemi ilk bakışta göze çarpan yuvarlak taş bir kuleye sahiptir. Yaklaşık 9 metre yüksekliğindeki kulenin temeldeki çapı 11 metreyi, tepedeki çapı ise 9 metreyi bulmaktadır. Kulenin tepesine, içindeki 20 basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Kule, kimi yerde 2 metre kalınlığa varan bir duvar örgüsünün içindedir. Aynı biçimde James Mellaart da, Çatalhöyük'te, duvarda açılmış kapısı bulunmayan, birbirine yaslanmış evlerin, yerleşim yerini çepeçevre kuşatarak nasıl bir ortak cephe oluşturduklarını, bunun da düşmanlara karşı ne denli etkin bir savunma sistemi olduğunu anlatmıştır.

Birçok bilim adamı ise, toplumsal nitelikli yorumları yeğlemektedir. Bu yorumcular, Neolitik dönemden itibaren tam zamanlı çalışan bir zanaatkâr kesiminin varlığını vurgulamakta ve bundan hareketle, incelenen yerleşim alanının kent sıfatını hak edecek aşamaya geldiği sonucuna varmaktadırlar. Belirleyici olduğu sıklıkla ileri sürülen son bir argüman da, buluntuların boyutlarıyla ilgilidir. Hem Eriha'da hem de Çatalhöyük'te arkeologlar, gün ışığına çıkarttıkları yerleşim alanlarının genişliğinden ve buna bağlı olarak, bu alanda barınabilecek nüfus kalabalığından hayli etkilenmişlerdir. Bu nedenle buraları, sıradan köyler biçiminde tanımlamayı reddetmektedirler.

Bütün bu argümanlar tartışma götürür niteliktedir. Gerçeği söylemek gerekirse, Eriha kulesinin işlevi hakkında hiçbir bilgi sahibi değiliz. Kule, çoğu kez savunma amaçlı bir yapıya benzetilmiş, bu da bir berkitmenin varlığının kanıtı sayılmış, berkitme ise kent olmanın bir ölçütü olarak kabul görmüştür. Ancak, tarihöncesi uzmanı Francis Hours'un yazdığı gibi, "gün ışığına çı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kartılan yegâne kulenin, bir çukurun (keşfini sağlayan kazı çukuru) dibinde kaybolup gitmiş bu dev eserin neredeyse bir tiyatro dekorunu andırır görünümü, böylesine hayret uyandıran bir kentin yapısı hakkında bundan başka birşey bilmediğimizi unutturuyor." Belki de bu kule, savunma amacından çok farklı bir işleve sahipti. Aslında Eriha kazıları gerçek bir sur altyapısı ortaya çıkartmamıştır. Çatalhöyük'ün savunma sistemine gelince, aynı yöntemin, kimi Hopi ve Dogon Kızılderili kabilelerinin köylerinde de benimsendiğini bilmekteyiz. Üstelik sözünü ettiğimiz kalıntılar savunma amaçlı bir kuleyi, bir sur altyapısını veya bir savunma hattını işaret etseler bile, surların kenti tanımlamada yeterli olup olmadıklarına ilişkin eski soru yeniden ortaya çıkmaktadır. Filistin arkeolojisi uzmanı Roland de Vaux, daha 1956'da, Bakır çağında (5. ve 4. binyıllar) Filistin'de, henüz köylü yerleşim aşamasında bulunulduğunu vurgulamaktaydı. Bu köylerin hiçbiri surla çevrili değildi. Eski Tunç çağının (3. binyıl) yerleşim alanları ise aksine, evlerin sur duvarları içinde sıkı sıkıya bir araya geldikleri birer site görünümündedir. Yine de Roland de Vaux, evlerin ve bir sur altyapısının tek başına bir kent oluşturmadığını hemen ekliyordu.

Oysa eski metinler, bizi böyle bir izlenime yöneltir. Kitabı Mukaddes metinleri, kenti, "berkitilmiş bir kent" veya "surlarla çevrili kent" olarak kabul eder ve bunu berkitme duvarından yoksun köyün karşısına yerleştirir. Thukydides de aynı görüştedir. İster iyi bir savunma olanağı ister zayıf bir engel oluştursun duvarlar, kentsel alanı, çevresindeki kırlardan açıkça ve somut bir biçimde ayırmaktadır. Mezopotamya'daki ilk surlar 4. binyılın sonlarından kalmadır. İlk uzman silahlarının, "savaş" silahlarının, örgütlü savaş birliklerinin ve kent-devletlerinin ortaya çıktığı 3. binyıl boyunca, sur inşaatı giderek yaygınlaşmıştır. Ama birçok ilkçağ kenti yine de surdan yoksundu. Çok sayıda Mısır ve Eski İmparatorluk dönemi Roma kenti bu durumdaydı. Bir köy berkitilmişken, bir başka kent bundan yoksun olabiliyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tam Zamanlı Çalışan Bir Zanaatkâr Tabakası mı?

Eriha'da veya Çatalhöyük'te tam zamanlı çalışan bir zanaatkâr kesimin varlığı, dikkatle ele alınması gereken bir argümandır. Argümanın yandaşları kadar karşıtları da vardır. Bu dönemler üzerinde uzmanlaşmış olan Amerikalı Robert J. Braidwood, 1957'de, bu argümandan hareketle, Eriha'nın kent diye tanımlanmasına itiraz ediyor ve "Tel es-Sultan'ın (Eriha'nın) Seramik ve Metal Öncesi dönem ortamında, Childe'ın andığı tam zamanlı uzman teknisyenlerin varlığı hakkında elimizde ne gibi ipuçları bulunmaktadır?" diye soruyordu. Gerçekten de Childe'a göre, uzmanlaşmış bir zanaatkâr kesimin varlığı kent olgusunun en belirgin ölçütlerinden biriydi. Tabii ki bu, Neolitik'ten itibaren son derece usta bir zanaatkâr sınıfının doğduğunu yadsıdığımız anlamına gelmez. Çatalhöyük'te keşfedilen bazı eşyaların lüks olmaları, bunların, sıradan bir eviçi üretimden kaynaklandığını düşünmemizi olanaksız kılmaktadır. James Mellaart, MÖ 6000 yıllarındaki Çatalhöyük'e ilişkin değerlendirmelerinde, bu bakış açısından alabildiğine yararlanmaktadır. Çatalhöyük'teki kazılar, son derece çeşitlenmiş bir zanaatkârlık ürünü ağaç veya cilalanmış taştan kapkacak, kemik veya hasırdan çeşitli eşyaların yanı sıra, dövme bakırdan veya nadide taşlardan üstün nitelikli kuyumculuk eserleri vermiştir. Çakmaktaşından veya obsidyenden imal edilmiş bazı hançerler olağanüstü niteliktedir, kazıları yöneten Mellaart, Çatalhöyük'te üretilen eşyaların Neolitik'in diğer hiçbir kentindekilerle kıyaslanamayacağını" haklı olarak savunmaktadır. Ancak, "Çatalhöyük köy değil kent veya site niteliğine sahip olduğundan, ürünlerinde de tartışmasız bir metropol üslubu bulunmaktadır" derken, yaygın argüman yeniden ortaya çıkmaktadır.

Bu köylerde usta zanaatkârların bulunduğundan, bunların kıt hammaddeleri sağlayabildikleri ve keşfedilen görkemli eserleri üretebildiklerinden kimse kuşku duymamaktadır. Ancak sorun, zanaatkâr varlığının yerleşim yerini kent olarak nitelendirmeye yeterli olup olmadığıdır. Herhangi bir köyde ünlü bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

usta zanaatkârın bulunması, tek başına, kentli toplumsal yapının varlığından söz edilmesine olanak vermez. Bir yerleşim merkezinde lüks eşyaların üretilmesi, oranın kent sayılmasına yetmez. Önemli olan, bulunan lüks eşyalarla kanıtlanan bir zanaatkâr varlığı değil, bu gibi zanaatkârların sayısının yerleşim yerinin toplam nüfusuna oranıdır. Üstelik, uzmanlaşmış veya tam zamanlı zanaatkâr kavramı da oldukça belirsizdir. Zanaatkârların uzmanlaşmasının sosyal dokunun hiyerarşik düzene girmesi ve kentleşmeyle bir arada gerçekleştiği öne sürülüyorsa da, uzmanlaşmadan ne anlaşıldığı sorusu akla gelmektedir. Uzmanlaşmanın türü ve derecesi çok çeşitlilik gösterir. Hatta günümüze gelinceye kadar, Childe'ın "tam zamanlı" zanaatkârı olasılıkla hiç var olmamıştır. Bu zanaatkârların tarım faaliyetlerine az çok katılmaları gerekmiştir. Şu veya bu eşyanın ustalıklı niteliğine ilişkin bilinen yorumları bir yana bırakırsak, arkeoloji bilimi konuya herhangi bir netlik getirmiyor. Keşfedilen izler, uzmanlaşmanın bu ipuçları, Çatalhöyük'ün bir kent sayılabilmesi için yetersiz kalmaktadır. Bu tür tarımsal toplumlar, yaşam biçimleriyle genel bir devrime ulaşmaksızın, belli bir uzmanlaşmayı yaratabiliyordu.

Eriha veya Çatalhöyük'te böyle bir devrimin izine rastlanıyor mu? Eriha, 8. binyılın başlarında Filistin'de cereyan eden toplumsal değişimlere iyi bir örnektir. Nitekim, ünlü kule ve berkitme duvarı ortaklaşa gerçekleştirilmiştir; başka bir deyişle, yapılan inşaat karmaşık bir örgütlenme gerektiren bir çalışmanın ilk belirtisidir. Tarımın varlığı da kanıtlanabilmiştir. Eriha'daki kazılarda nişastalık buğday tohumlarına ve bir miktar da arpa tohumuna rastlanmıştır. Eriha sakinleri, toplayıcılarınkine göre daha güvenli kaynaklara sahiplerdi.

Aynı döneme ait başka bazı yerleşim alanlarında balıkçılık giderek azalıyor, avcılıkta uzmanlaşılıyor, artık büyükbaş otoburlara yöneliniyordu. İnsan, elinin altındaki kaynakları gelişi güzel tüketmek yerine, onların arasından bazılarını yeğleniyordu. Simgesel figürler (taştan veya pişmiş topraktan küçük heykeller ve belki de bir boğa kültü) görülmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu dönemde, geniş alanlara yayılmış (2 veya 3 hektar) köylerde belli bir toplumsal örgütlenme de söz konusudur. Ancak bu durum, kentlerden söz edilebilmesi için yeterli midir?

Yerleşim alanlarının boyutlarına ilişkin ölçütün en güçlü argüman olduğu ve diğerlerinin de bu temel argümanı destekledikleri ileri sürülse de, bu aslında, en güçsüz argümandır. Kathleen Kenyon, Neolitik Eriha'nın Tunç çağı Eriha'sının altında uzandığını yazmıştı. Bu da, Filistin yerleşim alanı yüzölçümleri ortalamasıyla karşılaştırıldığında, dikkate değer bir yüzeyi temsil etmektedir (ancak Filistin'in ortalaması, bazı büyük Mezopotamya yerleşim alanları yüzölçümlerinin iyice gerisinde kalmaktadır). Neolitik yerleşimin nüfus düzeyini kesin bir biçimde ortaya çıkartmamızı sağlayacak bazı belirleyici unsurlar henüz elimizde yoktur. Yine de günümüzde, bu ölçekteki bir Yakındoğu kentinin üç bine varan sayıda kişiyi barındıracağını söyleyebiliriz. Ancak, Neolitik yerleşim yerlerini günümüz kasabalarıyla karşılaştırmaktan kaçınmamız ve arkeolojinin ilkçağ kent veya köylerinin nüfuslarını kestirmekten uzak olduğunu unutmamamız gerektiği gibi, eski bir yerleşim biriminin kent olma veya olmama niteliğini değerlendirmekte yüzölçümü ölçütüne başvurulmasının yarattığı sayısız sorunu da gözden ırak tutmamalıyız. Neolitik döneme ait olsun olmasın, salt geniş bir yüzeye yayıldığı için bir yerleşim yerinin kent olduğunu iddia edemeyiz. Büyük köyler olan yerleşim birimlerinin varlığına Güneydoğu Asya'dan, İtalya'nın Campania bölgesinden, Macaristan ovasından pek çok örnek verebiliriz. Coğrafyacıların vurguladıkları gibi, nüfus miktarı bir kenti tanımlamaya yeterli değildir. İnşa edilmiş alanın genişliği veya nüfusun artışı, kentin köyden ayırt edilebilmesini sağlayan göstergeler olarak kabul edilemez. Childe bile, sayısal ölçüte sık sık başvurulmasına itiraz ediyordu. Yüzlerce metrekareyi kaplayan evlerden meydana gelen bir Neolitik yerleşim alanı, toplumsal yapısı bir köy gibi kaldığı sürece kent sayılamaz. Tersine, küçük boyutlu ilkçağ kasabalarının kent olma nitelikleri, bu boyutların hiç de gösterişli olmadığı durumlarda bile kesinlikle kuşku götürmemiştir (ör-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

neğin, Demir çağı İsrail'inde 5.5 hektarlık Megiddo, 8 hektarlık Samariye, 7.5 hektarlık Laşiş).

Kent Nedir?

Gerçekte kent, karmaşık bir toplum yapısının, bireysel düzeyde çözülemeyecek sorunların üstesinden gelmesine olanak sağladığı ve kendine özgü özellikleri bulunan bir yerleşim sistemidir. Bu nedenle kenti, özellikle sakinlerinin ekonomik ve sosyal faaliyetlerinin çeşitliliği karakterize etmektedir. Bu açıdan, Çatalhöyük olağandışı bir örnektir. Kazılmış bölümü şaşırtıcı ölçüde yüksek sayıda tapınak barındırmaktadır. Herhalde 12 hektardan daha geniş bir alana yayılan ve şu anda sadece yarım hektarı (yani toplamın ancak 1/30 kadarı) kazılan bu büyük yerleşim yerinde, kalıntıların hayranlık uyandıracak biçimde sağlam kalmış olması, duvar süslemeciliği alanında benzersiz bir bilginin

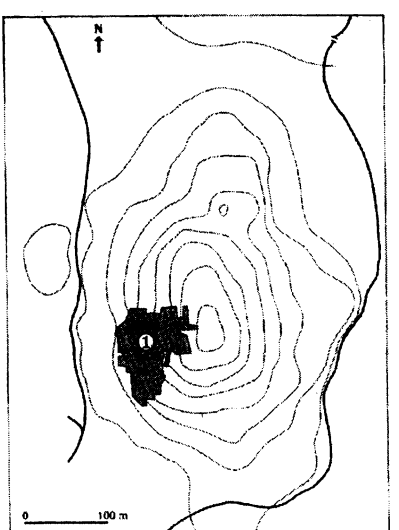

ÇATALHÖYÜK
1. Kazılmış alan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

elde edilmesine olanak sağlamıştır. Anıtsal yüksek kabartmalarda veya şaşırtıcı tazelikteki resimlerde, tanrıçalar, akbabalar, boğalar, geyikler, bu yerleşim yerine ün kazandıran çiçek veya geometrik desenli dekorlar görülmektedir. Çatalhöyük'ün haklı ününün nedeni bu olağanüstü sanat eserlerinden çok (Suriye'deki Bukras, Irak'taki Umm Dabagiye gibi Çatalhöyük'ün çağdaşı diğer yerleşim yerlerinde de resimler bulunmuştur), tarihöncesi arkeolojisinde eşi olmayan korunmuşluk düzeyidir. Yerleşim yerinin kazılmış bölümündeki her dört-beş evden birinde bu olağanüstü dekorun kalıntılarıyla karşılaşılmıştır. James Mellaart, bundan hareketle, yerleşim yerinin bu bölümünün konutlara, hatta ruhban sınıfına ayrılmış olduğu sonucuna varmıştır. Bu şaşırtıcı sayıdaki "tapınak"tan da, söz konusu mahallenin ruhban kesimine ait olduğunu ve bütünün kentsel nitelikte olduğunu çıkarsamıştır. Oysa, ev sayısına oranla "tapınak"ların bolluğu, bir ruhban mahallesi yerine, kişisel ibadethanelerin söz konusu olduğunu gösteremez mi? Nitekim, bu duvar süslemelerinin bulunduğu yapılarda da, diğer sıradan yapılardaki ev veya mutfak düzeninin aynısına rastlanmaktadır. Çatalhöyük'te büyük olasılıkla ne ruhban mahallesi, ne kamu yapıları (Mellaart'a göre, bunların yerleşim yerinin henüz kazılmamış bölümünde yer alması gerekmektedir), ne tam zamanlı yöneticiler, ne din görevlileri ne de bir kentçilik anlayışı bulunmaktadır. 4. binyıl sona ermeden önce, Yakındoğu kentleri, büyük boyutlu olsalar bile, birbirlerine az veya çok benzeyen aile ocaklarının yan yana gelmesinden ibarettir. Bu yan yanalık, gerçek bir kentin örgütlü niteliklerinden henüz yoksundur.

Gerçek bir kent, örgütlü hiyerarşik siyasal ve sosyal bir yapı yansıtmalıdır. Böyle bir kent, belli bir ekonomik ve sosyal gelişmeye tanıklık etmeli; barındırdığı insanlarla çevresinde yaşayan insanlar arasında yeni bir tür ilişkinin kurulduğunu göstermelidir.

Değindiğimiz iki örneğin, Eriha ve Çatalhöyük'ün durumu, bu temelde incelenmelidir. Neolitik Eriha'nın toplumsal yapısını çözümlemeye yetecek kadar bilgi yoktur. Çatalhöyük, ününü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

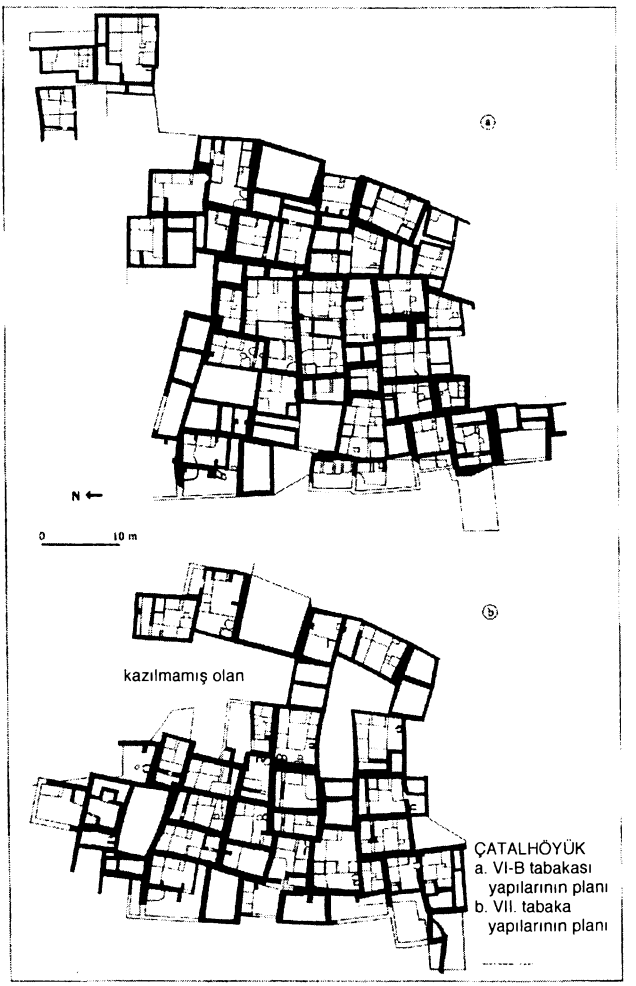

ÇATALHÖYÜK
a. VI-B tabakası yapılarının planı
b. VII. tabaka yapılarının planı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çok iyi korunmuş olmasına borçluysa da, bu köyün ekonomisi, çağdaşı diğer yerleşim yerlerinden hiç de farklı değildir. Taş aletler geniş ölçüde kullanılmakta; buğday, arpa, bezelye ve fiğ yetiştirilmekte; fıstık ve badem toplanmakta; koyunla sınırlı, gelişmemiş bir hayvancılıkla yetinilmektedir. Yaban koyunları, geyik, eşek, yaban sığırı ve birkaç vahşi hayvana yönelik avcılık hâlâ önemli bir yer tutmaktadır. Kuşkusuz, ailelere ait olan ve diğer yapılardan sadece duvar dekorasyonları nedeniyle ayrılan ibadethaneler de dahil olmak üzere, Çatalhöyük'ün hiçbir yapısı komşularınınkilerden daha büyük veya daha zengin değildir. Kazılmış alanda kolektif veya kamusal işlev gören herhangi bir yapıya rastlanmamıştır. Yerleşim yerinin korunmuşluk düzeyi eşsiz bir ikonografi hazinesi ortaya çıkarmışsa da, Çatalhöyük'ün bu alanda da tek örnek olduğu söylenemez. Çatalhöyük ekonomisi veya nüfusunun toplumsal yapısı hakkındaki bilgilerimiz, bu yerleşim yerinin Neolitik dönem sonunun diğer Yakındoğu köylerinden farklı kılar nitelikte değildir. Dolayısıyla, "ilk kentleri" bu denli erken dönemlerde aramak tehlikeli bir yaklaşım olacaktır.

Kentleşme (ve kentleşmenin çevre üzerindeki etkisi olarak tanımlanabilecek şehircilik), toplumsal örgütlenmesi köylerinkinden daha karmaşık bir durum alan yapıların yoğunlaşmasıdır. Bu karmaşıklık Neolitik dönemde zorunlu değildir. Bu çağın yerleşim yerlerindeki yapı dokusunda, sakinlerinin statülerinde bir hiyerarşiyi işaret edecek nitelikte kopukluklar saptanamamaktadır. Çatalhöyük'te ve diğer yerleşim yerlerinde, köy yapısı son derece eşitlikçi niteliğini sürdürmektedir. Verilerin incelenmesinden görüldüğü üzere, ne Eriha "dünyanın ilk kenti"dir ne de Çatalhöyük "dünyanın ilk sitelerinden biri"dir.

Acaba belirleyici sıçrama neden daha sonra, 4. binyılın sonunda, Güney Mezopotamya'da gerçekleşmiştir? Neden kentleşmeye o sırada geçilmiştir, başka bir dönemde değil? Braidwood, başka bir soruyu yanıtlarken "Kültür hazır değildi" demiş ve biraz alay konusu olmuştu. Ancak bu yanıt, işlediğimiz sorunu da kapsayan bir gerçeklik payına kuşkusuz sahiptir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İlk Kentlerin Doğuşu

Aşağı Mezopotamya'da, bu kurak ülkeyi ekime elverişli duruma getirmek için gerekli sulama tekniklerini bilen tarım toplumları, öncüllerininkinden daha karmaşık ve hiyerarşik nitelikte toplumsal örgütlenme biçimlerine doğru hızla ilerlediler. MÖ 3300-3000 yıllarına gelindiğinde ise, bir yazı sistemini geliştirmeye başladılar. Bu sıralarda ortaya çıkan seçkinler sınıfı, gücü ve yetkileri elinde toplamaya başladı; askeri ve dini iktidar aracılığıyla da, giderek ön plana çıkar oldu. Kent olgusu, işte bu çerçevede ortaya çıktı.

Gordon Childe'ın ismini yukarıda anmıştık ve bu noktada kendisini tekrar anmak durumundayız. 1892'de Sidney'de doğan ve bir süre Kraliyet Antropoloji Enstitüsü'nde kütüphanecilik yapan Childe, 1925'te *Avrupa Uygarlığının Şafağı* isimli kitabının yayımlanmasının ardından büyük bir ün kazandı ve bu sayede, Edinburg Üniversitesi'nde kürsü başkanlığına, sonra da Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün direktörlüğüne getirildi ve burada, 1946'dan 1957'ye kadar Tarihöncesi Arkeolojisi dersini verdi. Bu arada, eski Doğu uygarlıklarıyla da yakından ilgilendi. 1930'lardan itibaren Marksist tezleri benimseyerek,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bunları tarihöncesi Doğu konusundaki çalışmalarında kullanmaya çalıştı. Böylece Yakındoğu arkeolojisi ile sosyal antropolojisi arasında köprü kurulmasının öncülerinden biri oldu. 1957'de öldüğünde, ardında olağanüstü bir eser bırakmıştı.

1936'da yayımladığı *Man Makes Himself* (Kendini Yaratan İnsan) başlıklı kitabında "kent devrimi" adını verdiği olguya bir bölüm ayırdı. Suyun bol miktarda sağlandığı ve toprağın mil birikintileriyle düzenli olarak yenilendiği Nil, Dicle, Fırat ve İndus gibi büyük alüvyon vadilerini coğrafi özelliklerine değindikten sonra, "bazı yaşamsal maddeleri sağlamak zorunda olan Mısır, Sümer ve İndus havzası sakinlerinin, ister istemez, belli bir toplumsal örgütlenme düzeyine nasıl yöneldiklerini," betimledi. Childe'a göre, bunun sonucu hemen ortaya çıkmıştır. "Bataklık alanların kurutulması ve sonra da sulanması (...) toplumsal uyumu ve merkeziyetçi yönetimi teşvik etti. (...) Tarımsal üretim fazlası çok sayıda tacirin ve bir zanaatkâr kesiminin varlıklarını sürdürebilmelerine olanak verdi. Çok geçmeden askerlere de gereksinim duyuldu. (...) MÖ 3. binyılın eşiğine gelindiğinde Mısır, Mezopotamya ve İndus vadilerinde artık basit toplumsal dokuların ötesinde, çok çeşitli uğraşları bir araya getiren ve sınıflara bölünmüş gerçek devletlerle karşılaşılmaktaydı. Arkeoloğun ortaya çıkardığı buluntular artık yalnızca sürüm araçları, av aletleri ve ev sanatı ürünleri değil, tapını eşyası, savaş donanımı, tezgâhtan çıkma seramik kaplar, mücevherat ve uzman ellerce seri halde üretilmiş eşyalarla çeşitlenmişti. Arkeoloğun dikkatini artık kulübeler ve çiftlik evleri değil, devasa mezarlıklar, tapınaklar, saraylar, atölyeler çekmekteydi. Arkeolojik malzemedeki bu değişim, üretimin koşullarını oluşturan etkenlerde de belirgin bir dönüşümü yansıtmaktaydı." Childe, Uruk'u örnek vererek, "bir tarım toplumunun kent basamağına yükselmesi" hakkındaki gözlemlerini şöyle ifade ediyordu: "Uruk halkının üretim fazlası, kent tanrılarının tapınağında birikmekte ve ruhban sınıfınca değerlendirilmekteydi. Yükselen dev yapılar, kapsamlı bir çalışma örgütlenmesini, uzmanlaşmış endüstrileri ve ticaret ile ulaşımda, ilkel de olsa, bir örgütlenmeyi beraberin-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

de getirmekteydi. Muhasebe ve yazı işte bu son derece kritik anda icat edildi."

"Kent devrimi"ni betimleyen bu satırlarda, Marx ve Engels'in (hatta temelde, Adam Smith'in) kent ile köyün ayrılmasına ilişkin görüşlerinin bir yankısını kolayca sezinleriz. Ne var ki, son zamanlardaki araştırmaların, fazlasıyla şematik ve dogmatik bu bakış açısını haklı çıkardığı söylenemez. Childe, değişikliğe yol açan nedenlerin çokluğunu ve bunların iç içe geçmişliklerini bir yana bırakarak, çok yavaş ilerlemiş olan ve pek çok yanıyla hâlâ belirmeyen bu eserini, mekanik ve basit bir gelişim zinciri gibi görmüştür. Sadece Aşağı Mezopotamya örneğini ele alacak olsak bile, bölgenin tarıma açılması ve nüfusu konuları hâlâ birçok sorular içermektedir. İncelenebilen tarımsal yerleşimler MÖ 6. binyılın ötesine uzanmamaktadır. Mezopotamya o çağlarda, içinden Anadolu'da doğan nehirlerin geçtiği geniş bir kurak iklim bölgesiydi. Çekici yönleri olan, potansiyel zenginliklere sahip bir bölge olduğunu mu düşünmek gerekir (su ve toprak vardır, ancak değerlendirilebilmeleri, basit de olsa, bazı sulama tekniklerinin kullanılmasını gerektirmektedir), yoksa yerleşimin çok sonradan meydana geldiği, işlenmesi güç, marjinal bir toprak parçası mıdır? Pek bilemiyoruz. Bölgeye yerleşen ilk tarımcı-hayvancı insan toplulukları, birçok uzmana göre Samara (Irak'ın merkezi) kültüründen türemişlerdir. Diğer bazılarına göre ise, bunların kökenlerini İran'daki Zagros dağlarının iç bölgelerinde aramak gerekir. Bu bölgeden yola çıkan bazı grupların alüvyonlu ovalara doğru yavaş yavaş ilerlediklerini ileri süren bu görüş, daha kuşkulu görülmektedir. Ancak, hangi tez doğru olursa olsun, sonuç değişmemiştir. Alüvyonlu ovalarda, daha önceki Neolitik döneme oranla, bir ölçek değişimi gerçekleşmiştir. Kent olgusunun doğuşuna belki de ölçeklerdeki bu değişim neden olmuştur. Sonraları, Neolitik dönemin bütün aşamalarının birbirlerini izlediği komşu bölgelerde de (Filistin, Orta ve Yukarı Fırat vadisi, Toros vadisi, Zagros vadisi, İran yaylasında) aynı tür gelişmeler, Aşağı Mezopotamya'da yaşananlara karşılık verircesine görülmüştür.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bununla birlikte, genellemelere takılıp kalmak istemesek de, "Obeid" toplumları olarak isimlendirdiğimiz, çok uzmanlaşmış ve bulundukları ortamın kendine özgü özelliklerine uyum sağlamış tarım toplumlarından (iyi bir örneğine Uruk'a 25 kilometre uzaklıktaki Tel el-Veyli'de rastlanmaktadır), Uruk'ta ve Uruk ile ilişkili ama çoğu kez oldukça uzağında bulunan kentlerde göze çarpan çok daha karmaşık toplum yapısına birkaç yüzyıl içinde nasıl geçilebildiğini anlamak güçtür. Bu noktada, Childe'ın 50 yıl önce kesin çizgilerle belirlediği tablonun oldukça uzağında olduğumuz açıktır; ama, bu tablonun yerine ne koyacağız?

Pek çok etken bir arada rol oynamış olsa gerektir: Çevreden kaynaklanan güçlükler, ölçek değişimi (ama unutmayalım ki, Aşağı Mezopotamya'da işlenebilir toprakların tamamı günümüz Belçika'sının yüzölçümünü aşmamaktadır), tahıl üreticisi bir toplumun, zamanla sosyal sınıfların ve bir devlet yapısının oluşmasına yol açabilecek toplumsal tabakalaşmaya elverişli yayılma gücü, malların yönetiminde daha karmaşık yöntemlere gereksinim duyulması veya artan nüfusun (acaba artıyor muydu?) toplumu daha katı biçimde yapılanmaya zorlaması gibi.

Sorular sayısızdır; ama, günümüzde yapılan çalışmalarda üretilen gösterişli teoriler esas inceleme alanının dışına çıkmakta, buna karşılık çok az veri sağlamaktadır. Bazen bir dizi göz kamaştırıcı yorum, son derece güçsüz bir hareket noktasına dayanmaktadır.

Kuşkusuz, tarımın tamamen sulamadaki beceriye dayalı olduğu bir yörede, sulama tekniğinin kent toplumlarının yapılanmasında çok önemli bir rol oynamış olması gerekir. MÖ 2. binyılın Mezopotamya'sı, karmaşık sulamanın yapıldığı toprak parçalarının varlığını gösteren bol miktarda belge sunmaktadır. MÖ 4. binyıldan itibaren köylerin yavaş yavaş büyük nehir kolları boyunca dizildikleri tahmin edilmektedir. Fakat sulama sistemi üzerinde merkezi ve devletçi bir denetimi gösteren metinler çok daha geç tarihlidir. MÖ 19. yüzyılda bile, Sümer kralları, çoğunlukla, uyuşmazlık durumunda başvurulan temyiz maka-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mından başka bir şey değildir. İlk kentlerin doğduğu dönemde, küçük çaplı bir inşaat altyapısı ve yerel bir denetim mekanizması sulamayı örgütlemeye yetmekteydi.

Öte yandan, nüfustaki gelişmelere ilişkin olarak neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. 4. binyılın sonlarına doğru Uruk çevresindeki yerleşim alanı üzerinde yapılan gözlemlere inanmak gerekirse küçük köyler, çevresinde bir boşluğa neden olmuş büyük bir kentin yüzünden yok olmuşlardır. Uruk bölgesinde Robert McAdams ve H. Nissen tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, Geç Uruk döneminde, asıl Uruk kentinin yakınlarında çok daha küçük ve "başkent"e nazaran daha az hiyerarşik ve dağınık yerleşim yerleri bulunduğunu düşündürmektedir. Yoksa Uruk'un gelişimi, kırsal çevresinin aleyhine mi olmuştur? Toplam 382,50 hektarlık yerleşim alanı üzerinde, yerleşim yerlerinin % 34,80'i 5 hektardan daha büyük değildir. Acaba kentleşmenin şafağında metropol, günümüzde sürekli büyüyen Paris'in çevresindeki küçük kentleri boğmasıyla kıyaslanabilecek bir eğilim izleyerek yakın çevresinde bir boşluk mu yaratmaktaydı? Aslına bakarsak, böylesi bir tezi destekleyecek veriler çok zayıftır. Yüzey araştırmalarında izlenen yöntemlerin, tarihlendirme ölçütlerinin güçsüzlüğünden, kum veya alüvyon birikiminin neden olduğu sıkıntılardan veya rüzgâr erozyonunun yarattığı değişikliklerden kaynaklanan sınırları bilinmektedir. Uruk kent dokusunun komşuları aleyhine kabardığı kesin olsa bile, bunun nedeni bilinmemektedir.

Acaba bu büyük kentler, uzak mesafeli ekonomik değişimlerin gelişiminin sonucu olarak mı doğmuştur? Aşağı Mezopotamya inşaat tahtasından ve maden cevherinden yoksundur. Acaba bu tür gereksinimler, hesap tutmayı sağlayacak teknik olanaklarla donanmayı başarmış ve böylece bir yazı sisteminin temelini atmış olan bir idari çekirdeği doğurmuş olabilir mi? Kendilerini bu denetim mekanizmalarının başında bulan veya oraya tırmanan insanlar, yeni konumlarında zenginleşmiş ve dolayısıyla iktidar potansiyelleri mi bulmuşlardır? Böyle bir hiyerarşi, çok daha eşitlikçi olan köy toplumlarına oranla, kent

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

toplumlarını belirleyen unsurlardan biri değil midir? Fakat bu varsayımları destekleyecek belge veya ipuçları neredeyse hiç yoktur.

Kuşkusuz, elde edilmek istenilen malların karşılığının verilebilmesi için tarımsal üretimi artırmak ve çalışan nüfusu uzmanlaşmaya teşvik etmek gerekiyordu. Ekilebilir arazi üzerindeki çekişmeler herhalde şiddetlendi ve bu da, köylerin aksine, çiftçilerin az sayıda oldukları kentlerde nüfusu artırdı. Böylesi gelişmeler ve henüz aklımıza bile gelmeyen daha pek çokları birbirlerini herhalde desteklemişlerdir. Kent, bu dönüşümlerin doğal çevreye yansımasıdır.

Peki, arkeolog ne zaman -ve hangi ölçütlere dayanarak- incelemekte olduğu yerleşim merkezinin bir kent olduğunu iddia edebilir? Childe, 1950'lerde kaleme aldığı ünlü bir makalesinde, arkeolojik araştırmalarca onaylanmaları nedeniyle seçilmiş 10 özellikten oluşan bir liste hazırlamıştı. Childe'a göre, eğer bir kazı alanında bu özelliklerin izlerine rastlanıyorsa, bir kentle karşı karşıya bulunulduğu sonucuna varılmalıydı. Söz konusu özelliklerin beşi, Childe'in önemini çok iyi kavramış olduğu temel farklılıklarla ilgiliydi: Yerleşim yerlerinin yeni boyutları, tam zamanlı çalışan uzmanların varlığı, üretim fazlasının varlığı, toplumun hiyerarşikleşmesi ve devlet örgütlenmesi. Childe, bu niteliklerin gözlenebilir arkeolojik izlerle kanıtlanabileceklerini düşünmekteydi: Mimarlık ve tarım alanlarında kamusal veya kolektif çalışmalar, uzun mesafeli değişimlere olan tanıklık, sosyal düzenin simgelerinin yaygınlaşmasını sağlayan sanatsal ifade biçimlerinde belli bir standartlaşma, yazı biçimlerinin varlığı ve nihayet, bilimin gelişmesi gibi.

Gerçekten de, 4. binyılın sonlarında devletin doğuşu, sosyal katmanlaşma, tam zamanlı zanaatkârların uzmanlaşmaları gibi bazı son derece önemli alanlarda, köklü değilse bile, önemli değişiklikler kaydedilmiş ve arkeolojik araştırmalar, yaşanan değişikliklerin kanıtlarını aydınlığa kavuşturabilmiştir. Bu olguların derinliklerinde yatan nedenler ne olursa olsun, sonuçları önümüzde duruyor. Kent olarak nitelendirilebilecek yerleşim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

birimlerinin ortaya çıkışından artık söz edebiliriz. Bu, tam olarak ne anlama gelmektedir?

Bilinen İki Örnek

Yüzyılı aşkın bir süredir araştırılmakta olan iki yerleşim yeri, Susa ve Uruk, yukarıda sözü edilen noktalar hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. Bugün İran'ın Kuzistan bölgesinde hâlâ aynı adı taşıyan küçük bir kasabanın bulunduğu yerdeki Susa kenti, MÖ 4. binyılın başından beri yerleşim yeri olma özelliğini korumaktadır. Olasılıkla Susa'dan daha önce kent görünümü kazanan Uruk ise (Irak'ın güneyinde), MÖ 2. yüzyılın sonlarında ve henüz Orkoy adı altında, birinci derece önem taşıyan idari, ticari ve kültürel bir merkezdi. Son zamanlarda yayımlanan ve kentteki iki tapınağı konu alan çivi yazılı bir tablet MÖ 108 tarihlidir. Kentin adı belleklerden hiç silinmemiştir; Kitabı Mukaddes'te Brek adıyla geçmektedir. Kentin bugünkü adı Varka'dır. Bu kentlerden geriye kalan iki dev höyük, sürekli araştırmalara konu olmakla beraber, barındırdıkları zenginliklerin henüz sonuna gelinmemiştir. Basra Körfezi'nin yaklaşık 240 kilometre kuzeyindeki Susa'nın Akamenidlerin eski başkenti olduğu daha 1851'de anlaşılmış olup, kalıntılar 1853 ve 1884 yıllarında incelenmiştir. Düzenli kazılar 1897'de, Fransız arkeologlarca başlatılmış ve 1979'a kadar sürdürülmüştür. Bağdat'ın 270 kilometre güneyinde Fırat yakınlarında yer alan, Gılgamış'ın vatanı, ıssız höyük Uruk ise 1849'dan beri bilinmektedir. Kalıntılar 1912'den itibaren Alman arkeologlarca hemen hemen kesintisiz biçimde taranmıştır ve çalışmalar halen sürmektedir.

Susa yerleşim alanlarının en eski aşamaları (Susa I'den III'e kadar) hakkındaki bilgiler yetersizdir. Bu dönemlere ait kalıntıların, gelişigüzel yürütülen ilk kazılarda alt üst edildiğini de burada belirtmek gerekiyor. Fakat son zamanlardaki araştırmalar, Susa I-III arası dönemdeki ana gelişmeleri, örneğin yazı sistemlerinin evrimini epeyce aydınlatmıştır. Susa I'in en kayda değer buluntusu, büyük bir kent mezarlığıdır. Mezarlığın yakınında

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bulunan köyün en eski tabakaları, o çağ için oldukça şaşırtıcı olan yüksek ve geniş bir asmabahçe ile örtülüdür. Susa II (Aşağı Mezopotamya'da Geç Uruk ile kronolojik ve kültürel açılardan paralel) ve Susa III'ten (Proto-Elam olarak tanımlanan dönem) itibaren, kazı alanında bir kentin varlığından söz edilebilir. Uruk'ta ise, IV. tabakadan I.'ye kadar, öncelikle kentin dev anıtsal yapılarının yükseldiği merkezi, zengin bezemelere sahip büyük yapıları (Uruk IV) ve sonralarında da yüksek asmabahçeleri (Uruk III-I) saptanabilmektedir. Uruk ören yeri ilk kil tabletlerinin de çıkartıldığı yer olmuştur.

Bu önemli iki yerleşim yerinin sağladığı bilgiler, görüldüğü üzere birbiriyle eşit değildir. Dünyanın gerçekten en eski kentlerine ilişkin olarak oluşturulabilen tablo dengesizdir. Demek ki buradan doyurucu ve eksiksiz bir betimleme beklememek gerekir. Şimdi Uruk örneğini ele alalım.

Uruk

Uruk'ta, gerek açığa çıkartılan mimari eserler ve gerekse toplanabilen arkeolojik malzeme nedeniyle, bir kentle karşıya karşıya bulunulduğu konusunda bütün arkeologlar hemfikirdir. Kalıntılar, Arapça "tel" denen dev bir Mezopotamya höyüğünü oluşturmaktadır. Höyüğün uzunluğu 3 kilometre, genişliği 2.100 metredir. Başlangıçta, burada olasılıkla sonradan birleşmiş iki küçük komşu yerleşim bulunmaktaydı. Bunların boyutlarının ne olduğunu bilmiyoruz. Bugün 550 hektara yayılmış olan sitin 4000 yılı aşkın bir süre içinde üst üste veya yan yana gelmiş yapılarla dolu olduğunu unutmamalıyız. Yine de, kentin bu olağanüstü geniş alanı, MÖ 3. binyılın başından itibaren, neredeyse tamamen kaplamış olduğu bilinmektedir. Uruk, uzun tarihinin birçok noktasında başat bir kent olmuştur.

Hiç restore edilmediği düşünüldüğünde görkemi bir kat daha artan bu büyük yerleşime, 3. binyılın en son döneminde, 3. Ur hanedanının kurucusu kral Ur-Nammu tarafından, İştar'ın Sümerli eşdeğeri İnanna onuruna yaptırttığı çok katlı bir kule,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

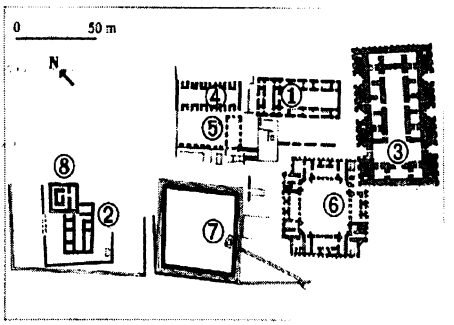

URUK
E.anna kesiminin yapıları
(V ve IV-A tabakaları)
1. C tapınağı
2. Kozalak biçimli mozayik döşeli tapınak
3. D tapınağı
4. Büyük koridor
5. Sütunlu koridor
6. Kare saray
7. Avlu
8. Riemchen tuğlalı yapı

yani bir ziggurat egemendir. 1931'de, Alman arkeologlarca bu zigguratın bulunduğu zeminde gerçekleştirilen bir kazı, sitteki erken çağ yerleşimleri zincirinin belirlenmesine olanak vermiştir. Böylece, özellikle, kullanılamaz duruma geldiklerinde bile tamamen tahrip olmayan seramik kalıntılarından elde edilen veriler yardımıyla, bu döneme ait arkeolojik "kilometre taşları" işaretlenebilmiştir.

Sitin arazi yapısı, MÖ 4. binyılın sonuna ait büyük miktarda buluntunun yatay doğrultudaki kazılarla ortaya çıkarılmasına olanak sağlamıştır ki, genelde, başka kazı alanlarında, bu çağın kalıntıları, ancak daha sonraki tarihlerin kalıntıları altında gömülü durumdadır. Uruk kazı ekiplerinin bir başka şansı da, güneşte kurutulmuş tuğladan inşa edilmiş görkemli yapıları gün ışığına çıkartmaları olmuştur. Bu olağanüstü gelişmeler ve özellikle, bazıları güçlükle tanınabilen tuğla kalıntılarının dökümü yapılırken gösterilen özen sayesinde Uruk sitini, konumuz olan döneme dair başlıca referans olarak almaktayız.

Uruk, Obeid dönemi olarak adlandırılan daha önceki aşamada bile bir yerleşim merkeziydi (Uruk VIII-XV). En erken 4. binyıl başlarından, hatta 5. binyıl sonlarından kalmış olması gereken bu köy hakkında çok az şey biliyoruz. XIV. tabakadan itibaren bulunan seramik malzeme farklılıklar gösterir; Uruk'un

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mezopotamya'nın arkeolojik kronolojisinde adını verdiği dönemin (Uruk dönemi) tipik bir özelliği olan tek renkli, süslemesiz seramikler görülmeye başlar. MÖ 4. binyılın ortalarından sonuna kadar ise (Uruk VI-IV), bir dizi büyük bina, arkeologların "Geç Uruk" olarak tanımladıkları dönemi temsil etmektedir.

İşte tam bu noktada, Childe'ı kent devriminden söz etmeye yönelten sayısız değişiklik meydana gelmiştir. Karşımıza yoğun ve yaratıcı bir mimari faaliyet çıkmaya başlar. Uruk V'den itibaren ve özellikle Uruk IV'ün iki tabakası (A ve B) boyunca, planları doğrudan bir önceki dönemin prestij amaçlı anıtlarından (Obeid döneminin, "üç bölmeli" diye tanımlanan planları) esinlenilmiş yapılar yükselir. Bunlar eski planlara dayalı olsalar da, boyutları aşırı büyümekte (bazen 70 metreyi aşkın), incelik ve özenle bezenmiş kısımları göze çarpmakta (mozayikli ve nişli süslemeler, duvar ayaklarının dekorasyonu), yapıların birbirlerine göre konumlarının, gerçek bir şehircilik anlayışı diye niteleyebileceğimiz bir yaklaşımla önceden bilinçli olarak belirlendikleri anlaşılmaktadır.

Üstünü, bin yıl sonra inşa edilmiş bir zigguratın örttüğü geniş bir alanda, büyük çeşitlilik gösteren planlarıyla yüksek düzeyde bir yaratıcılığın kanıtlarını taşıyan büyük yapılar bulunmaktadır. Arkeologlarca bu buluntulara verilen çeşitli adlar, gerçek işlevleri hakkında somut bilgilerden yoksun olduğumuzu gösterir. Kazı ekipleri, yapıların çoğunu tapınak diye tanımlama yoluna gitmişler ve böylece, "Kireçtaşı Tapınağı" (duvarları güneşte kurutulmuş tuğladan bir yapının kesme taşlarla döşeli subasmanı nedeniyle), "C ve D Tapınakları", "Kozalak Mozayikli Tapınak" ve aynı zamanda "Kare Saray", "Büyük Avlu", "Hamam" gibi adlar kullanılır olmuştur. Uruk IV-A tabakasına bakıldığında, buraya ait bütün yapılar arasında bir ilişki bulunduğu kuşku götürmemektedir. Başka benzeri olmayan bu mimari organizasyonu tek bir düşünce yönlendirmektedir. Ancak, bu yapılardan geriye kalan kalıntıların yüksekliği birkaç desimetreyi aşmadığından, yapacağımız her türlü yorum için zemin planlarından başka dayanağımız bulunmamaktadır. Bu koşullar al-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tında, ölçümlemeleri tuğla tuğla ilerleyerek yürütmek durumunda kalan Alman arkeologların sabrına ve gösterdikleri özene duyduğumuz saygı artmaktadır. Aksi durumda, bu parçalardan bir anlam çıkartmak mümkün olamazdı. Çünkü, konumuz olan çağlarda, taş mimarisinin değil, daha mütevazı olsa da, anında edinilebilme avantajı sağlayan toprak ve suyun saltanatı yaşanmaktaydı. Almanların *Riemchen* diye adlandırdıkları bu küçük ve paralel yüzlü tuğlalar, yine de, inşaatçıya sağladıkları sınırsız esneklik sayesinde, gerçek anlamda anıtsal bir mimarinin ilk adımlarının atılmasını sağladı.

Sümer mimarlarının yeni teknikler geliştirme denemeleri yapmaktan da geri kalmadıklarını görmekteyiz. Bazen Uruk V'de olduğu gibi, biçimleri *Riemchen*lerin aynısı olan ve aynı yöntemle yontulup hazırlanan alçı tuğlalar kullandılar. Bu yenilikçi tekniğin örneklerini Uruk, Eridu, Tel Ukayr ve Ur'da görebilmekteyiz. Başka bir deyişle, dönem mimarları yenilikler geliştirebildiler ve bu arada yapay tuğlalardan ve çift yüzlü bağlantı taşlarından yararlanmayı da öğrendiler. Uruk'ta bulunan ve bir kısmı taştan olduğu için *Steingebäude* diye tanımlanan bir yapıda, andığımız son tekniğin örneklerine rastlanmaktadır. İşlevini bilmediğimiz bu yapı, labirenti andıran ve şaşırtıcı bir anıttır. Ancak, bizler için belirsiz kalan nedenlerle bu denemeler sürdürülmemiş ve çok geçmeden geleneksel hammadde olan tuğlaya dönülmüştür.

"Tapınak"lar acaba gerçekten ibadet amacına mı hizmet ediyorlardı? Kazıları ve keşifleri yürütenler için bu sorunun yanıtı hiçbir kuşkuya yer vermemekteydi. Bulundukları nokta, ne de olsa kentin merkezi değil miydi ve burası, daha sonraki dönemlerin okunabilen metinlerince de doğrulandığı üzere, kentin koruyucu tanrıçası İnanna'ya adanmamış mıydı? İbadet yerlerinin sürekliliği de bilinen bir olguydu. Nitekim kentin söz konusu kısmı, çok sonraları kat kat yükselen bir kulenin, Tevrat'ın Yaradılış bölümünde andığı Babil kulesinin benzeri bir ziggüratın gölgesi altına girecekti. Yine aynı noktada, Sümer heykel sanatının şaheserlerinden biri olan ve çoğu yayınlarda "Uruklu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kadın" diye adlandırılan, beyaz mermerden yontulmuş ve aşağı yukarı doğal boyutlardaki kadın heykeli de 1939'da keşfedilecekti. Pek çok uzman, zamanın tahribatının görkemini gölgeleyemediği bu heykelde, kentin koruyucu tanrıçasının bir tasvirini gördü. Ancak pekâla kentin ileri gelenlerinden birinin heykeli de olabilir.

Bu durumda, Uruk IV-B ve Uruk IV-A'nın büyük yapılarının mutlaka dini amaçlı mı olmaları gerekiyor? Günümüz insanının, dini olan veya olmayan arasında yaptığı katı ayrım, kuşkusuz Uruk dönemi düşünce biçiminden çok farklı olsa gerek. Konu aslında gayet hassas. Uruk yapılarının kalıntılarında belirgin bir biçimde dinsel nitelikte nesnelerin bulunmamasına dikkat çekenler olduysa da; bu itirazda, eğer söz konusu yapılar gerçekten de tapınak idiyseler, kutsal konumlarını yitirmeleri, yıkılmaları veya terk edilmeleriyle, içeride bulunan dini nesnelerin boşaltılmış olabilecekleri biraz gözardı ediliyor. Bir de, dönemin tapınakları acaba tanrıların evi olarak mı kabul ediliyordu, yoksa cemaatin bir araya geldiği mekânlar olarak mı? Zira iki değişik işleve göre boyutlarının da farklı olması gerekecektir. Bu yapıların hacimleri, süslemelerinin zenginliği ve mimarilerindeki düzen, belki de arkeologları son derece katı ve aldatıcı bir dini yorum getirmeye yöneltti. Herhalde Yunan-Roma uygarlığına dayalı klasik eğitimlerinin de etkisiyle, bu kalıntılarda sunaklarla çevrili bir tür Roma *forum*u gördüler.

En belirgin niteliklerini, ortadaki geniş bir salonun yanlarında yer alan iki simetrik odanın oluşturduğu Uruk yapılarının bu üç bölmeli mimarilerinin, Obeid döneminde hem Uruk'ta hem de Tel Ukayr, Eridu ve Kuzey Irak'taki Tepe Gavra'da rastlayabildiğimiz, çok daha mütevazı boyutlu olsalar da, aynı esaslara göre inşa edilmiş yapılardan türediklerini bilmekteyiz. Tel Abada, Tel Mazhur, Heyit Kasım gibi başka sitlerdeki daha az görkemli başka yapılar da, aynı planı veya bu planın çeşitlemelerini izlemektedir. Çoğunluğu Uruk'takilerden daha sonra keşfedilen, ancak daha eski zamanlardan kalma bu tarih öncesi anıtları da, özelliklerinin Uruk buluntularına benzerlikleri nede-

niyle arkeologlarca "tapınak" olarak tanımlanmışlardır. Çok sayıda uzman ise, haklı olarak, söz konusu yapıların prestij amacıyla inşa edildiklerini, dolayısıyla konukların ağırlanması, kabilenin bir arada toplanması, kısacası ev sahibinin mevki ve saygınlığının herkesçe kabul edilmesi için öngörülmüş ve bu yüzden boyutları olabildiğince abartılmış evler olduklarını ileri sürmektedir. Köy sakinlerinin çoğunluğunun hiçbir gösterişi bulunmayan evceğizlerinin yanı başında, dışa açık mimarileri ve şatafatlı görünümleriyle, başlıca işlevlerinin konuğun gözünü kamaştırmak olduğunu düşündürten bu tür eşraf evleri yükselmektedir. Obeid döneminde toplumların sosyal yapılarının artan ölçülerde hiyerarşik konuma geldiğini bu mimari kalıp en iyi biçimde kanıtlamaktadır. Prestij mimarisinin en göz alıcı gelişmeleri ortaya çıkmaya başladığında Uruk dönemine girmiş oluyoruz. Uruk dönemi diye adlandırdığımız zaman kesitinin en dikkat çekici eserleri her ne kadar Uruk'ta göze çarpıyorsa da, Kuzey Irak'ta Kalınç Ağa'da, Suriye'de Habuba Kabira ve Cebel Aruda'da bulunan diğer örnekler de bizce bilinmektedir. Uruk' takiler, dev ölçülerini saymazsak, son Obeid dönemindeki büyük boyutlu, özenli ve pahalı süslemeli, dışa doğru çok sayıda açıklığa sahip prestij yapılarından hiçbir farklılık göstermemektedir.

Gerçekte, belli bir amaca hizmet eden, tanrının evi veya kralın evi olan yapılar Mezopotamya'da çok sonraları görülmeye başlayacaktır. Ancak Geç Uruk'ta henüz o aşamada değiliz. Zaten dönemin sanat eserleri de (kabartmalar olsun, heykeller veya mücevherat işçiliği olsun) bizlere, birden fazla ve iş görevleri bulunan bir şefin, bir eşraf üyesinin, bir beyin, ağanın görüntülerini iletmektedir. Uruk "rahip-kral"ı (deyim hatalı da olsa, artık yerleştiği için kullanacağız) yabani hayvan avına çıkmakta, düşmanlarla çarpışmakta, tapınaklarda ayinleri yönetmekte, kısacası kentin bütün faaliyetlerini idare ve temsil etmektedir. Kentleşmenin ilk aşamalarının yaşandığı bu çağlarda, konusunda uzmanlaşmış bir ruhban sınıfı ve farklı görevleri yerine getiren bir siyasi kadro değil, hiyerarşinin doruğuna yer-

leşmiş ve düzenin teminatı olan çok yönlü bir elit bulunmaktadır. Bu sosyal doku, 3. binyılda, prensleri ve ordu komutanları, rahipleri ve askerleri, zanaatkârları ve ziraatçileri ile son derece köklü bir yapılaşmaya erişmiş Sümer toplumunu ortaya çıkartacaktır. Uruk döneminde ise çeşitlenme henüz emekleme çağındadır. Ancak buna rağmen, mimarinin ulaştığı ölçüler, Aşağı Dicle-Fırat havzasında toplumsal organizasyonu sağlayan bir merkezi güç odağının varlığının kesin kanıtlarıdır. Bu oluşum nedeniyle Uruk'u gerçek anlamda bir kent olarak kabul edebiliriz.

Aynı paralelde, o dönemde inşa edilmiş "anıt-yapılar"ın boyutları ve üstün mimari nitelikleri, MÖ 4. binyılda Aşağı Mezopotamya'da gerçekten planlı bir kentleşmenin doğduğu sonucuna varmamıza tereddütsüz olanak sağlamaktadır. Uruk'un "E.anna" kısmının (yani kent merkezinin) genel planını göz önüne almamız, yapıların rastgele yan yana dikilmediklerini, önceden belirlenmiş bir düzene göre her birinin bir diğerinin varlığını hesaba kattığını görebilmemiz için yeterlidir.

Kentin geri kalan kısmının aynı dönemdeki çehresini de tanıyabilmeyi ne kadar isterdik! Ne yazık ki, kentin yayıldığı alan, nüfusu, sokakları ve semtleri, savunma sisteminin bulunup bulunmadığı gibi konularda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Uruk'un yaşıtı olan kentleri zihinlerimizde canlandırabilmek için, kazılarının daha yakın zamanlarda gerçekleştirildiği Kalınç Ağa veya Habuba Kabira gibi sitleri incelemek durumundayız. Nitekim Habuba Kabira'yı aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde ele alacağız.

Uruk, pek çok alanda, kentli dünyanın doğuşunu karakterize eden değişimlerin aydınlatılabilmesine yardımcı olmuştur. Gerçekten de, sonu yazının icadına varan karmaşık sürecin ilk adımları aynı dönemde atılmaya başlamıştır. İlk adımlar, bildiklerimizin en eskileri olan ve sayı saymaya yarayan bilyacıklarla gerçekleşmiştir. Susa'da son zamanlarda yapılan kazılar, bu son derece güç konuda önemli ölçüde ilerleyebilmemize olanak tanımıştır. 1907'de Susa'daki çalışmaları yürüten Jacques de Mor-

gan kazılar sırasında içi küçük kil parçalıklarıyla dolu yine kilden imal edilmiş bir çeşit küp keşfediyor, de Morgan'ın 1924'teki ardılı Roland de Mecquenem de yenilerini gün ışığına çıkartıyordu. Geç Uruk'la yaşıt olan bu buluntuların, sonradan zarflar oldukları sonucuna varıldı. İçlerindeki farklı biçimli küçük nesneler de hesap işinde kullanılıyordu. Zarfların dış yüzeyinde görülen izlerin de rakamları gösterdiği düşünülüyor. Yirmi yıl kadar önce aynı türden zarflara Uruk'ta, Susa yakınlarındaki Şoga Miş'de ve Suriye'deki Habuba Kabira'da da rastlandı. Yetmişli yıllarda Susa'da, bu kez büyük bir özenle gerçekleştirilen araştırmalarda, sayısız kil tableti ile birlikte, bir kez daha bu zarflardan bulundu. Zarfların içindeki *calculi* adı verilen küçük kil parçacıklarına paralel olarak, çok farklı biçimler alabilen ve yine sayı saymak amacıyla kullanılmış "jeton"ların -bir tür üçboyutlu piktogram- varlığından da haberdarız. Çok geçmeden bu zarfların yerini, çoğunluğu içeriğinin güvencesini oluşturması açısından çeşitli mühürlerle mühürlenmiş yassı kil tabletleri aldı. *Numeral* (rakamsal) diye tanımlanan tabletlerde sadece rakam-mühürler bulunmaktaydı.

Ancak yapılan hesapların açıklığa kavuşturulması gereksinimi hızla kendini gösterdi ve tam bir yazı sistemi böylece doğdu. Bildiğimiz en eski yazı tabletleri günümüze bu aşamadan ulaşmıştır. Halihazırda Babil bölgesindeki 5 sitte bu tabletlerden bulunmuştur: Fırat'ın bir kolu olan Diyala'nın aşağı kısmındaki vadide yer alan Haface ve Tel Asmar'da (eski Eşnunna) birkaç adet, Orta Mezopotamya'da Tel Ukayr'da bir miktar, Babil kenti yakınlarında Cemdet Nasr'da iki yüz, Aşağı Mezopotamya'da, Ur'da üç yüzden fazla ve Uruk'ta da neredeyse dört bin tablet. Bir tanesi bile güvenilir bir arkeolojik ortamda keşfedilememiş olup hemen hemen hepsi, sonradan farklı ölçülerde de olsa, yeniden değerlendirilmiş alanlardaki kazılarda ortaya çıkmıştır. Ancak tarihlerinin belirlenmesi sorun değildir. En eskileri, Uruk IV'den (MÖ 4. binyılın son yılları), çoğu Uruk III'ten (MÖ 3000 civarında) ve son olarak bazıları 3. bin yılın başlarından kalmadır. Genelde piktogram tanımı ile anılan ve bazıları tanınabilir

olmakla birlikte, çoğunluğu oldukça soyut işaretlerle kaplı bu tabletler, büyük olasılıkla not almak amacıyla kullanıldıklarından okunamamaktadır.

Böyle bir sistemden tam bir çivi yazısına nasıl geçildiği konusu ise hâlâ karanlıktadır. Önceleri bu gelişme, resimli betimin giderek soyutlaşmasıyla, yani resim yazısından (ilkel piktogramlar) sözcükler yazısına (zamanla da fonetik yazıya) geçilmesiyle açıklanıyordu. Ancak bu durumda, ilkel piktogramların çoğunun bizler için anlaşılmaz kalması nasıl açıklanabilir? Gerçekte, ilk aşamalara ait bir işaretin anlamını, ancak bu işareti daha sonradan kullanılmış ve simgesel niteliği bulunmayan bir başka işaretle ilişkilendirebildiğimiz durumlarda kestirebiliyoruz. Kuşkusuz piktogram ve sonrasındaki ideogram arasındaki karşıtlık, önceleri sanıldığı kadar büyük değildi; belki de doğasıyla aynı olup uygulamada farklılık gösteriyordu. Dahası, en eski metinler, bir çeşit alındı makbuzlarından, eşya kayıtlarından, ad listelerinden (tanrıların, mesleklerin, coğrafi terimlerin, eşya sınıflandırmalarının adları) ibaret olduklarından, eğer anahtarından yoksun isek, günümüzün herhangi bir faturasının, ait olduğu ortam bilinmeden anlaşılması kadar güçlük çıkartmaktadır.

3. binyılın başında Susa sakinleri, komşuları Babillilerce kullanılandan farklı olmakla beraber, aynı türden olan ve Proto-Elam yazısı diye tanımlanan yazı sistemini geliştirdiler. Proto-Elam yazısı ile yazılmış tabletlerden, Zagros Dağları yöresinde Tall-i Malyan'da ve İran yaylasında Tepe Sialk'da bulundu. Hatta bir tablet, İran'ın Afganistan sınırı yakınındaki Seistan bölgesindeki Şehr-i Suhta gibi uzak bir noktaya kadar gitmişti. İran dünyasına özgü olan bu yazı sistemi, MÖ 2800 sonrasında tarihe karıştı.

Kil tabletlerin kullanılmasına paralel olarak, bu hammadde için daha kullanışlı olan kendine özgü bir mühürleme biçimi, silindir mühür ortaya çıktı. Başlangıçta hem düz mühürler hem de silindir mühürler kullanılırken, zamanla en azından Mezopotamya'da, silindir mühür kullanımı ön plana geçti. Uygula-

nan yöntem değişebiliyorsa da amaç, metinlere ilgilinin kaşesinin vurulmasıydı ve daha da önemlisi, bu mühürlü zarflar, sepetlerin ve balyaların olsun, küplerin tıpalarının ve ambar kapılarının olsun, pek çok yerin kapalı tutulduğunun güvencesini oluşturuyorlardı. Açılmaları anında kırılan bu mühürler, düştükleri yerde bırakılıyor ve böylece arkeologlara kadar ulaşabiliyorlardı. Mühürlerin sanatsal özellikleri ve kullanılış yerleri, malları ve kişileri denetleyen bir otoritenin ortaya çıkışının ilk aşamalarına dönük çalışmaların önemli bir kaynağını oluşturmaktadır. Bir devlet düzeninin ilk çekirdeğinin veya daha basitçesi, yerel elitlerin artan gücünün ve idari yapının gittikçe geliştiğinin kanıtları olan bu kalıntılar, Babil ve Susa toplumlarının küçük köy topluluklarının dar çerçevesini aşmış bulunduklarını göstermektedir.

Bu arada metal eşya kullanımı da dikkate değer ölçülerde artmıştır. Geç Uruk döneminde, Susa II'nin yaşıtı olan kentte, bakırın yanı sıra kurşun, gümüş ve altın da işlenmekteydi. Aşağı Mezopotamya bir önceki dönemde bakır eşyalardan neredeyse tamamen yoksunken, Geç Uruk'ta maden işçiliği (iğneler, vazolar) büyük atılım göstermişti. O dönemde, hammadde, olasılıkla İran yaylasından gelmekteydi. MÖ yaklaşık 3000'den itibaren ise başlıca bakır kaynağı Umman Yarımadası oldu.

Yeni toplum yapısının yukarıda dile getirdiğimiz gözlemlerle doğrulanan karmaşıklığı, dönemin sanat eserlerinde de gözlenmektedir. Mühür izlerinde, daha önceki paragraflarda sözü edilen "rahip-kral" göze çarpmakta olup, anıtsal heykel sanatının acemice de olsa ilk örneğini oluşturan bir bazalt mezartaşında bu kişiyi yabani hayvan avlarken görebilmekteyiz. 3. binyılın başlarında İnanna tapınağının yakınlarında keşfedilen, kaymaktaşından üretilmiş ve ayinlerde kullanılan büyük bir vazonun üst kısmında resmedilmiş bir sahnede de büyük olasılıkla "rahip-kral" bulunmaktadır (kesin fikir yürütememizin nedeni sahnenin orta bölümünün kayıp oluşudur; ancak elimizdeki pek çok ipucu resmedilen şahsa ilişkin başka varsayımları geçersiz kılmaktadır). Sahnede, "rahip-kral"ı ve arkasın-

da, tarlaların mahsulünü sırtlarında adak olarak getiren hamallardan oluşan ayin alayını ve bir hayvan sürüsünü -koçlar, oğlaklar, kuzular- görmekteyiz. Tanrıça İnanna'nın simgeleriyle çevrili (bir rahibe ya da tanrıça) bir figür "rahip-kral"ı karşılamaktadır. Gerçek bir dini törenle karşı karşıya olduğumuz ve törenin kesin olarak belirlenmiş kurallara göre cereyan ettiği kuşkusuzdur. Mitoloji, siyasi gücü ellerinde tutanlara arka çıkmaktadır.

Uruk gibi bir yerleşim merkezi, kesindir ki bölgenin tamamının organizasyonunda ve komşu bölgelerle ilişkilerde -özellikle hammadde alışverişi alanında- temel bir rol oynamış olsa gerektir. Bu kent böylece, bir çeşit başkent olma özelliği kazanmıştır.

Habuba Kabira

Kentleşmeye başlayan Aşağı Mezopotamya'nın, zamanında, şaşırtıcı bir canlılık ve belli bir yayılma gücüne sahip olduğu görülmektedir. Son yıllarda, aralarındaki uzaklığa rağmen, Geç Uruk döneminin Aşağı Mezopotamya'sı ile son derece sıkı bağlar kurmuş sitler keşfedilmiştir. Suriye'de, Orta Fırat bölgesinde, dev bir baraj gölünün yapımı öncesinde yaklaşık 80 kilometre uzunluğunda bir alanda gerçekleştirilen yoğun incelemeler kapsamında, nehrin sağ yakasında ve Halep'ten 120 kilometre kadar uzakta bulunan Cebel Aruda ve Habuba Kabira adlı iki höyükte yürütülen kazılar iyi birer örnektir. Habuba Kabira'da 1969 ve 1975 arasında düzenlenen sekiz ayrı kazı çalışmasında eski yerleşim merkezinin önemli bir kısmı gün ışığına çıkartılmıştır. Dikey doğrultuda pek de sağlam kalamamış bu kalıntılar halihazırdaki yüzeyin ortalama sadece 30 santimetre altında gömülüydüler. Bu sayede, geniş bir alanı kaplayan kent planı hızla belirlenebilmiş ve evlerin çabucak ulaşılabilen zeminlerinde bol miktarda arkeolojik malzeme bulunmuştur. Habuba Kabira böylece Yakındoğu'nun gerçekten tanıdığımız en eski kenti olmuştur.

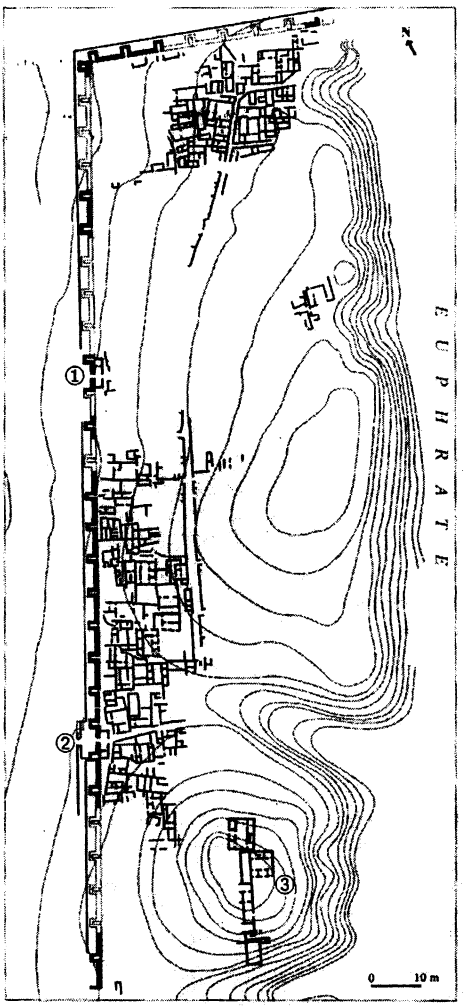

HABUBA KABİRA GÜNEY KESİMİ (GEÇ URUK DÖNEMİ)

1. Habuba kapısı
2. Kannas kapısı
3. Tel Kannas

Mütevazı boyutlarına rağmen, burası bir kenttir. Sakinlerinin maddi kültürü bu konuda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır. Seramiklerden mücevherata, *calculi*ler içeren zarflar da dahil pek çok ufak tefek eşyadan *numeral* tabletlere, Habuba Kabira'dan toplanmış bütün malzeme Geç Uruk'a ve Uruk'un referans kataloglarına gönderme yapmaktadır. Habuba'da, yani büyük Irak metropolünün 900 kilometre uzağında, Uruk'un bir filizi ya da uç üssü ile yüzyüzeyiz. Hem Habuba Kabira hem de komşusu Cebel Aruda sitindeki kentle ilgili olarak Uruk'un "koloni"leri oldukları yorumu da yapılmıştır; ancak incelediğimiz döneme aykırı düşmekten sakınmak istiyorsak, çağımızın yankılarını taşıyan böylesine terimlerden kaçınmalıyız. Habuba Kabira'nın istisnai bir örnek olmadığı da açıktır. Daha kuzeyde, ancak yine Fırat kıyısında yer alan Yassıhöyük'te, Alman arkeologlar, Uruk'un bir başka filizini aydınlığa kavuşturmaktadırlar. Dicle kıyılarında da (örneğin Ninova IV'te, Eski Musul yöresinde ve Habur çayı üzerindeki Tel Brak'da) Uruk'a ait bol miktarda arkeolojik malzeme bulunmuştur ve bütün bu yerleşim alanlarının Uruk'un kolonileri olduğunu iddia etmek yanlış olur. Yine de ömrünün kısalığını göz önüne alırsak, Habuba Kabira'nın durumu farklı olabilir. Bu kent, güneyden gelen etkilere karşı çok daha duyarsız hatta tamamen kapalı, Suriye bölgesel kültürlerinin ortasına neredeyse empoze edilmiş gibidir. Belki de buradaki özel durumda, Uruk sakinleri, Fırat'ın sağladığı dev ulaştırma ve iletişim olanaklarını denetimlerinde tutmak için bilinçli bir oluşum yaratmışlardır. Fırat'ın, Mezopotamya için tarihinin bütün dönemlerinde ağaç hammaddesini elde ettiği Anadolu dağlarına ve yaylasına ulaşmasını sağlayan başlıca yol olduğu unutulmamalıdır.

Bu yerleşim merkezinin doğuşunun ve çabucak tarihe karışmasının derin nedenleri ne olursa olsun, Habuba benzersiz bir örnektir. Büyük Uruk kentinin çağdaşı olan ve oldukça kısa bir süre varlığını sürdürebilen bu gerçek kentin geniş bir alanı gün ışığına çıkarılabilmiştir. Uruk'ta keşfedilmiş birkaç yapı ve gerçekleştirilmiş birkaç sondaj, dönemin kentleşme anlayışı üzerin-

de yeterince bilgi sahibi olmamıza izin vermemektedir. Buna karşılık, Habuba'daki evleri, sokakları ve surları betimlemek olasıdır. Dolayısıyla, bu kente biraz değinmek yararlı olacaktır.

Habuba Kabira, Fırat'ın sağ yakasında, nehrin, Basra Körfezi'ne kavuşmadan önce Mezopotamya'ya girmek için güneydoğuya doğru yöneldiği büyük kıvrım noktasıyla aynı enlemde yer almaktadır. Kent, nehrin eski yatağının oyduğu vadi boyunca, o dönemdeki nehir yatağı ile Suriye yaylası arasında kalan bölgede inşa edilmiştir. Fırat'ın hemen yanıbaşında olmasına rağmen, onun ürkütücü taşkınlarından zarar görmeyeceği güvenli bir konumdadır. Ne var ki erozyon, kentin büyük bölümünü azar azar alıp götürmüştür ve bu da, Habuba Kabira'nın sınırlarının ve dolayısıyla kapladığı alanın kesin olarak belirlenmesini olanaksız kılmaktadır.

Kentin yaşamında üç farklı aşama ayırt edilebilmektedir. Başlangıçta Habuba Kabira, nehrin oyduğu vadinin doğu ucu boyunca uzanan dar bir şeritte yerleşik, açık bir kentti. Daha sonraki bir aşamada, kentin bir iç sur ve bir dış surdan oluşan bir savunma sistemi ile donatıldığı görülmektedir. Gerçekten de Habuba Kabira, Yakındoğu ve Ortadoğu'da bilinen ilk kenttir. Bu berkitme, kentin kuzeyden güneye inen bölümünde 540 metre, doğu-batı yönündeki bölümünde ise 140 metre boyunca izlenebilmektedir. Uzunluğunun ve genişliğinin açıları birbirlerine dik olup, büyük boy tuğlalarla inşa edilmiş 3 ilâ 3,30 metre kalınlığında surlardan oluşmaktadır. Her 13,50 metrede bir, 5,50'şer metre genişliğinde ve duvar hattı üzerinde 3,50 ilâ 4,20 metrelik çıkıntılar oluşturan kuleler (veya burçlar-yükseklikleri tamamen belirsizdir) yerleştirilmiştir. Her kulede küçük bir oda vardır. Surun dış yüzünün tamamı nişlerle süslenmiştir.

Kente, arkeologlarca Kannas kapısı ve Habuba kapısı diye adlandırılan ve muhafızlar için ayrı bölmeleri bulunan iki kapıdan girilmektedir. Berkitmenin kuzey köşesinden Habuba kapısına kadar 9, iki kapı arasında da 9 kule yer almaktadır. Bu gözlemler, duvarın erozyon tahribatına uğramış güneye bakan kısmının uzunluğu hakkında fikir edinmemizi sağlayabilecektir.

Berkitmeye, yayıldığı alan boyunca, 60-70 santimetrelik kalınlığıyla ana duvara oranla daha ince olan ve 5 metre dışarıda yer alan bir çeşit dış duvar eklenmiştir.

Surlar, inşa edildiklerinde, kentin sınırlarından çok daha geniş bir hattı izlemekteydi. Kentin biçiminden kaynaklanan zorlayıcı etkenlerin bulunmaması ve berkitmenin düzenliliğini, simetrik yapısını ve düz çizgilerini açıklamaktadır. Bu durum, örneğin Kannas kapısında, sonradan inşa edilen evlerin kapının muhafızlara ait bölmelerine uyumlu bir biçimde dağılmalarından, bu bölmelerin düzenine uymalarından da anlaşılabilmektedir. Duvarların önceden tasarlanmış oldukları ve site kurucularının istek ve otoritelerini gösteren geometrik bir şemadan hareketle örüldükleri kesindir. Surların içinde kalan bölümde, kentin ikinci aşamasına ait yaklaşık 10 hektarlık bir alanı kaplayan bir kent dokusu Alman arkeologlarınca ortaya çıkarılmıştır. Üçüncü bir aşamada ise kent, surların dışına yayılarak, olasılıkla 22 hektarlık bir yüzölçümüne ulaşmıştır. İnşaat alanının güney bölümünde oldukça büyük evler bulunduğu saptanmışsa da, erozyon zamanla bu yapıların çoğu bölmelerini alıp götürmüştür.

Böylece, yaklaşık 150 yıllık bir zaman zarfında, kentin kapladığı alan gitgide genişlemiştir. Art arda iki aşamada gerçekleşen genişlemenin sonucunda kent, 6 hektardan önce 10 hektara, sonra 22 hektara ulaşarak neredeyse 4 kat büyümüştür. Haliyle yerleşim alanının bütünü kazılamamıştır. İlk aşama için 0,50 hektardan az bir bölüm, ikinci aşama için 2 hektar, üçüncüsü için ise 2,20 hektardan biraz fazlası, yani toplam olarak tahmin edilen kent alanının % 10 kadarı incelenebilmiştir. Bu bile antik kentlerin çoğunda gerçekleştirilen kazılarda alışık olduğumuz oranların oldukça üzerindedir. Bu yüzden, Habuba Kabira'da ortaya çıkartılmış bölümlerin bütünü temsil edebilecek nitelikte oldukları sonucuna varabiliriz. Öte yandan, yerleşim alanının kazılarda belirleneni aştığı bilinmektedir. Çömlek kırıklarının dağılımından çıkartılan sonuçlara göre, kentin çevresinde dağınık halde bulunan başka yerleşim alanları da yer almaktaydı. Kimi

uzmanlar, Habuba'da kentleşme gelişiminin, en azından kısmen, bölgedeki kırsal nüfusun kente yönelmesinden kaynaklandığı varsayımını ileri sürmekte ve bu varsayımdan, dayandırıldığı ipuçlarının zayıflığına rağmen gayet çekici görünen şu açıklayıcı modeli geliştirmektedirler: İstikrarlı geçen ilk aşama, koloni kurucularının bütün bölgeyi mesken edindikleri döneme denk düşmektedir. Kurucuların sağlam bir biçimde yerleşmelerinin ardından, kent merkezi normal bir gelişim göstermiştir. Kentin üçüncü aşamadaki büyümesi ise gerçekte yanıltıcı olup, bölgedeki faaliyetlerin gerilediğini işaret etmekte ve sonun yaklaştığının habercisi olmaktadır. Böylece Habuba Kabira, Uruk sakinlerince farklı bir ortama ihraç edilmiş bir kentleşmenin örneği olmaktadır ve yukarıda da belirttiğimiz gibi, metropolün maddi kültürü üzerinde hiçbir iz bırakmamıştır.

Surların içindeki kent, ilk bakışta sanıldığından daha düzensiz bir sokak ağı ile çevrili ve birbirlerine sokulmuş evlerin görüntüsünü sunmaktadır. Sitte üç yerleşim alanını ayrıntılarıyla tanımaktayız. Bunların biri kentin kuzeyinde, biri merkezinde, Habuba ve Kannas kapıları arasında, sonuncusu ise güneyinde Tel Kannas diye adlandırılan ve kentin bir tür akropolü olan, daha büyük boyutlarda yapıların egemen olduğu mevkide bulunmaktadır (Almanların kazılarıyla eşzamanlı olarak bir Belçika ekibince kazılmıştır). Sokak ağı aşağı yukarı kuzey-güney hattını izleyerek, Fırat'a paralel bir biçimde düzenlenmiştir. Kuzey-güney veya doğu-batı doğrultusundaki büyük caddelere, ev bloklarına ulaşılmasını sağlayan küçük sokaklar ve bazen de çıkmazlar bağlanmaktadır. Ancak bu açıklamalarımızdan bir dama tahtası düzenliliğinin bulunduğu anlaşılmamalıdır. Bilinçli planlama sadece surlar için geçerli kalmıştır. İç sokak örüntüsü ise yerleşim alanlarının yerleşim biçimini belirlememiş, daha çok bunun tersi gerçekleşmiştir. Nitekim, sitteki yaşamın ilk aşaması boyunca, büyük kuzey-güney yolunun orta kısmı kentin batı sınırını oluşturmuştur.

Sokaklardaki toprak zemin çoğu zaman çakılla örtülü ve

temiz tutulmakta iken, çıkmazlarınkinde her türlü çöp ve atığa rastlanmıştır. Birbirlerinden ortak duvarlarla ayrılan evler birbirlerine yaslanmaktadır. Bu evlerin çoğu, merkezi bir hol ve daha küçük yan odalardan meydana gelen üç bölmeli bir plana göre, Uruk'taki anıtsal büyük inşaatların ilkelerine benzeyen ve bir önceki dönemin (Obeid) planlarına uyan bir biçimde inşa edilmişti. Bazılarında haç biçiminde tanımlanan ve salonun bir ucunun genişletilip iki simetrik bölüme ayrılarak bir çeşit "T" oluşturduğu bir varyant da görülmektedir (bu varyantın örnekleri komşu yerleşim merkezi Cebel Aruda'da ve Irak'ta Kalınç Ağa'da da bulunmaktadır). Bu varyant Uruk'ta da eksik olmamakla beraber (C ve D Tapınakları), ilk örnekleri Obeid döneminin üçüncü aşamasından itibaren Tel Abada'da, Heyit Kasım'da (Diyala havzasının orta kısmındaki Cebel Hamrin yakınında) veya Musul yakınlarındaki Tepe Gavra'da ortaya çıkmıştır. İzlenen plan ne olursa olsun, Habuba Kabira evlerinin merkezi holünün orta yerinde bir veya birkaç ateş ocağı bulunmaktadır. Bu ocakların varlığı Cebel Aruda'da, Türkiye'de Yassıhöyük'te ve son olarak Uruk'un dev tapınaklarında da gözlemlenmiştir.

Kentin güney kısmında yer alan Kannas akropolünde, "tapınak" oldukları sonucuna varılan büyük yapılar (doğu, kuzey ve güney tapınakları) Belçikalı kazı ekiplerince gün ışığına çıkartılmıştır. Bunlardan doğu ve kuzey "tapınak"ları üç bölmeli plana göre inşa edilmiştir. Kazıların çeşitli nedenlerle tamamlanamamış olmasına rağmen planlar kolaylıkla belirlenebilmektedir. Özellikle, güney tapınağı ile yan yana ve inşaası daha geç bir döneme ait olan kuzey tapınağının 18,60 metrelik uzunluk ve 16,40 metrelik genişliği ölçülebilmiştir. Merkezi konumdaki büyük bir salona bitişik ve içlerinden birinde düz bir dama çıkan merdivenlerin bulunduğu toplam beş oda iki sıra boyunca uzanmaktadır. Ortadaki salonun (kabul salonunun) tam göbeğinde iki ocak fark edilebilmektedir ve duvarlar süsleme amaçlı girinti çıkıntılarla bezenmiştir. Zeminden seramik ve taş küpler, asılları bulunamamış dekoratif mozayiklerin kalıntıları olan koni

biçiminde kil parçaları ve *calculi*ler toplanmıştır. Planlarının aşağı kentteki özel konutlarınkine çok benzer olduğunu göz önüne alırsak, bu yapılarda "tapınak" olarak algılanmalarını gerektirecek ne gibi bir özellik bulunduğunu kestirmek olanaksızdır. Bunların kentin üst klanlarına ait prestij yapıları olabileceği bize daha akla yakın gelmektedir.

Kazıları bir Hollanda ekibince yürütülen komşu Cebel Aruda sitindeki buluntular da aynı sonuçlara götürmektedir. Yer yer kayalık yükseltilerle kaplı ve vadilerle kesişen bu zorlu sitte, arazinin doğal hatları yapıların genel düzenini belirlemiş görünmektedir. Çoğu üç bölmeli ve bazıları da haç biçimindeki planlara göre inşa edilmiş özel konutların yanında, gene aynı üç bölmeli planı izleyen ve daha özenle süslenmiş -dış duvarları girinti ve çıkıntılarla bezenmiş- iki yapı göze çarpmaktadır ki, arkeologlar bunları da "tapınak" olarak adlandırmışlardır. Yüksek bir bahçe duvarı ile çevrili büyük bir avlu ile yan yana bulunan "Kırmızı Tapınak", 13 metre uzunluk ve 12,20 metre genişlikteki ölçüleriyle küçük boyutlu olsa da, inşaatı oldukça özenli ve düzenlidir. Yanında, daha sonra inşa edilmiş, ortadaki büyük salonu ve yanlarında küçük odalarıyla hemen hemen aynı modeldeki "Gri Tapınak" yükselmektedir.

Dolayısıyla, Cebel Aruda ve Habuba Kabira arasındaki yapısal benzerlikler oldukça fazladır. Yoğun ve sıkışık düzenli bir kent dokusunun ortasında, öteki evlerden çok daha büyük olmasalar da, daha özenle inşa edilmiş, ev kalabalığının dışında tek başına bulunan, çeşitli yöntemler yoluyla dikkat çekmeleri sağlanmış, ancak diğerleriyle aynı tipte yapılar bulunmaktadır. İki sitin kent mimarisi sosyal hiyerarşiyi iyi bir biçimde yansıtmaktadır. Rakamlı tabletlerin, mühür parçalarının, *calculi*ler ve mühürlü zarfların varlığı, iş yönetiminin denetimine yarayan bu araçların dönemin sakinlerince bilindiklerini açıkça göstermektedir. Suriye sitlerinin sosyal ve kültürel açıdan ulaştıkları düzen Mezopotamya metropolününkiyle hemen hemen aynıdır. Bu kentler, neredeyse Uruk'un küçük bir modeli, bir minyatürü gibidir. Uruk uygarlığının yayılma gücü ile Güney Mezopo-

tamya'da kent olgusunun ortaya çıkışı arasında sıkı bağlantı kurma eğilimi bile vardır. Gerek Mezopotamya'daki sitler gerek Suriye'deki uzantıları, kentlerin bundan böyle Mezopotamya kültürünün başlıca ve belirleyici unsuru durumuna geldiklerini işaret etmektedir.

Susa'nın aynı döneme ait tabakasından (Susa II) çıkan arkeolojik malzeme ile Uruk'unkiler arasındaki benzerliklerden hareket edildiğinde, Susa da, en azından kültürel açıdan, Mezopotamya dünyası ile derinlemesine bütünleşmiş gibi gözükmektedir. Hatta Uruk'un ışıltısının çok daha uzaklara, İran yaylasında, çölün yanıbaşındaki Kirmanşah bölgesinde yer alan Godin Tepe'ye kadar ulaştığı söylenebilir. Ne var ki Aşağı Mezopotamya'daki kentsel uygarlığın bu şaşırtıcı genişlemesi kısa süreli olmuştur. Çok geçmeden Suriye ve Anadolu'daki "koloni"leri tarih sahnesinden çekilmişler ve Uruk'un doğu sınırları -Zagros dağları ve İran yaylası- üzerindeki etkisi de yerini bu bölgelere özgü bir oluşuma, Proto-Elam kültürüne (Susa III) bırakmıştır. Aşağı Mezopotamya kentleri ise yollarını başka yönlere, özellikle de Basra Körfezi'ne yöneltmişlerdir.

Uruk, büyük tapınaklar ve ilk yazı tabletlerinin ortaya çıktığı çağlarda, karmaşık uygarlıkların belirtisi olacak bir olguyu, yani kenti, birkaç yüzyıllık bir süreç içinde doğurmuştur. Varılan noktada, modern dünyanın kapılarını aralamakta olduğumuzu, tarih öncesi ile tarih arasındaki geçitte bulunduğumuzu öne sürersek abartmış sayılmayız.

Sümer Kenti, Bir Kent-Devleti

Büyük sümerolog Samuel Noah Kramer, 1956'da yayımladığı bir eserine "Tarih Sümer'de Başlar" başlığını koymuştu, altbaşlıkta da "İnsanlık Tarihinin 27 İlk'i" ifadesi yer almaktaydı. Kramer'in kitabı, yorumlarıyla birlikte sunulan çeşitli eski Sümer metinleriyle zenginleştirilmişti. Eğer bugün, Sümerler gibi tarihin derinliklerine ait toplumların bir portresini çizebiliyorsak, bunu Kramer gibi bilim adamlarının tutkulu ve gayretli çalışmalarına ve yüzey araştırmalarında atılan adımlara borçluyuz. Sümeroloji, her ne kadar son derece çetin bir bilim dalı ise de, uygarlığımızın tarihöncesinden yavaş ama kesin adımlarla çıkmaya başladığı emekleme çağı hakkında bizleri aydınlatmadaki değeri tartışılamaz. Nitekim Kramer da, kitabının önsözünde, bu eziyet ve bu görkemi belli bir mizah duygusu ile vurgulamaktan geri kalmamıştı. "Sümerolog," diyordu yazar, "ilk Lagaş prensleri döneminde, *bi-* ve *be-* önekleri gibi heyecan verici başlıklar taşıyan incelemeler kaleme alan adamdır. Bunun yanı sıra, insanın kendi uygarlığının ilk taşlarına yönelik merakını giderme yeteneğine sahiptir." Ur (eski deyişle Kalde-Keldaniye Ur'u) veya

Gılgamış'ın anayurdu Uruk gibi, adları dünyaca ün kazanmış Sümer kentleri yavaş yavaş karanlıktan sıyrılmışlardır.

Bu kentler aynı maddi ve entelektüel kültürü paylaşmakta, sakinleri aynı dili konuşmaktaydı. Ancak birleşmeyi başaramadılar ve Mezopotamya dünyasının ilk birleşik devleti ancak MÖ 2350-2300 civarında kurulabildi. Anılan tarihler arasında Büyük Sargon adıyla tanıdığımız bir kişi ortaya çıkarak, Sümer kentlerinin kısır kent-devleti çerçevesini kırmayı ve hepsini Akad devletinin daha geniş bünyesinde bir araya getirmeyi başarmıştır. Akad öncesi dönemde Aşağı Mezopotamya, olağanüstü özgün ve yenilikçi bir uygarlığın beşiği olarak, komşu kültürlerden çok öndeydi; fakat, her biri yerel bir hanedanın yönetimindeki bir beylikler mozayiği biçiminde bölünmüş olarak kalmıştır. Bu siteler veya, her birinin komşularından bağımsızlığını vurgulamak için kullanılan deyimle bu kent-devletleri, mihenk noktasını hiç tartışmasız kentlerin oluşturduğu bir toplum modeli geliştirdi.

Sümer Ülkesi

Fırat ve Dicle'nin denize kavuşmadan önce boydan boya katettiği Aşağı Mezopotamya bölgesinin çok geniş bir alan kapladığı söylenemez. Eni, iki nehirle ve bunlara açılan kanallarla sulanan sağlı sollu dar şeridi aşmamakta, boyu da 600-700 kilometre civarında kalmaktadır. Mezopotamya, adının da ifade ettiği üzere, iki nehir arasındaki ülkedir. İklimi aşırı derecede kuraktır. Bağdat ile Basra Körfezi arasındaki engebesiz, dümdüz alana yılda 200 milimetreden az yağmur düşer. Mayıs'tan itibaren yaz ayları boyunca yaklaşık 15 hafta ise kupkuru geçer. Fakat bu kurak ülkenin toprakları nehirlerin suyuyla sulandıklarında, bereketli hasatlar elde etmek olasıdır. Bunun sağlanması için de, Anadolu'nun eriyen karlarıyla kopup gelen dehşetli sellerin denetim altına alınması gerekir.

Dicle ve Fırat her zaman bugünkü yataklarından akmamıştır. Bu bakımdan, eski yerleşim yerlerinin harita üzerindeki ko-

numlarından yola çıktığımızda, ilginç bulgularla karşılaşmaktayız. Tarihi yerleşim merkezlerinin çoğu bugün nehirlerden belli bir uzaklıkta kalmıştır. 3. binyıla ait hemen hemen hiçbir yerleşim kalıntısı nehirlerin halihazırdaki kıyısında yer almamakta, hatta çoğu bugün iki nehir arasında uzanan çölün içinde kalmaktadır. Dahası, Basra Körfezi sahillerinin yeri de çok tartışmalıdır. Bu iki değişken (nehir yatakları ve deniz kıyısı) birbiriyle sıkı sıkıya ilintilidir. İşe ikincisinden başlayalım.

1900 yılı ertesinde Susa'da bir dönem kazılar yürüten Fransız maden mühendisi Jacques de Morgan, Körfez'in eski kıyısının Bağdat'ın biraz güneyinde başladığını ve nehirlerin getirdikleri yığılmanın deltayı sonradan doldurduğunu öne sürmekteydi. Buna göre, nehrin taşıdığı alüvyondan ötürü delta özellikle 5. binyıldan itibaren ilerlemişti. De Morgan'ın teorisi, 1960'lar sonrasında ciddi itirazlarla karşılaştı. Deniz kıyısının kâh ilerlediği, kâh geri çekildiği tahmini daha akla yakın bulunur oldu. Bu çerçevede, Aşağı Irak bugünkü Hollanda'yı biraz andırabilecek bir alçak bölge olarak görüldü ve toprağın düşük rakımının nehirlerin getirdiği alüvyonlarla telafi edildiği düşünüldü. Bu son teoriye göre Körfez, istikrarlı bir biçimi az çok korumuş oluyordu. Günümüzde bu tür tektonik gelişmeler tek faktör olarak alınmamakta, deniz seviyesindeki değişikliklerin de önemli rol oynadığı kabul görmektedir. Gerçekten de -petrol sondajlarının da gösterdiği gibi- birden fazla faktör devreye girmiştir.

Dicle ve Fırat'ın esas deltası iç bölgede bulunmakta ve Şattül Arap, körfezin bir halici niteliğini göstermektedir. Bağdat ile bugünkü deniz kıyısı arasında eskiden yer alan eski bir körfez zamanla dolmuştur. Bunun hangi tarihlerde meydana geldiğini tam olarak kestiremiyoruz. Denizlerin 18 ilâ 15 bin yıl önceki son çekilmelerinde, Basra Körfezi kıtaya bağlı bir kara parçasıydı ve deniz günümüzün Umman Yarımadası'ndan öteye geçmiyordu. 15 bin yıl öncesine gelindiğinde, deniz seviyesi hızlı bir yükseliş gösterdi. Aradan 5 bin yıl geçtiğinde bu düzey, günümüzdekinin hâlâ epeyce altındaydı. Şimdiki düzeye ise, 5-6 bin yıl önce, yani aşağı yukarı Uruk döneminde gelindi. Denizlerdeki bu değişik-

liklere tepki niteliğindeki izostatik unsurlar kendi kendilerini ayarladı ve farklı unsurlar farklı biçimlerde devreye girdi. Şu andaki durumda, delta kimi noktalarda ilerleyip kimilerinde gerilese de büyük ölçüde istikrarlı kalmakta, dengesini korumaktadır. Aslında bu delta iç bölgelerde kalıp, denize kadar ulaşmamaktadır. Delta ve deniz arasında ise, nehirlerin sularını ve alüvyonlarını boşalttıkları ve bu tortuların gerçek birer tuzak oluşturdukları ara bataklık bölge uzanmaktadır (Dicle ve Fırat bir arada, Nil'in taşıdığı alüvyonun 5 katını sürüklemektedir ve Obeid devri sitlerinin pek çoğu günümüzde 5-6 metrelik bir alüvyon tabakasının altında gömülü kalmıştır.).

MÖ 6. binyılda Dicle ve Fırat şimdiki menderesleri den oluşan sistemlerinden kuşkusuz çok farklı, birbirleriyle daha bağlantılı bir sistem içinde akmaktaydı. Gerçek yataklarına Sümer çağına gelindiğinde kavuştular. Bu yatakların çevrelerindeki ovadan bir miktar daha yüksek oldukları bilinmektedir. Üstelik nehirleri akıtan arazi eğimi delta ilerledikçe azalmaya yüz tutmaktaydı. Öyle ki, bu nedenlerle, sular normalin üzerinde kabardıklarında, bu dev nehirler aniden mecra değiştirebiliyordu.

Dicle'nin Samara ile Kut arasında izlediği güzergâh o çağlardan bu yana değişikliğe uğramadı. Kut'un aşağısında ise yüzyıllar boyunca güney yönünde akarak, şu andaki Şatt-ül Garaf kolunun Nasriye'ye kadar kullandığı yataktan geçti. Daha doğuya düşen günümüzdeki yatağına M.S. 15. yüzyılda taşındığı tahmin ediliyor. Çevredeki tarihi sitler de (örneğin Tello, eski Girsu) nehrin eski yatağının kıyısında veya yakınında yer almıştır. Fırat'ın mecrası ise çağlar boyunca defalarca yer değiştirmiş ve özellikle güney kısmının eski güzergâhı henüz kesin olarak saptanamamıştır. Sümer sitleri ya şimdiki nehir yatağının doğusunda, çölün ortasında (Örneğin Babil ve Şatt-ül Arap arasında yer alan Nippur, Adab, Şuruppak, Umma, Uruk ve Larsa siteleri) ya da daha güneyde (Ur) bulunmaktadır. Ancak bu sitelerin oluşturduğu zinciri nehrin eski yatağının bir göstergesi olarak ele almaktan da kaçınmak gerekir. Kentler, bazen son derece yıkıcı olabilen bu sularla aralarına güvenli bir mesafe

koymayı yeğlemekteydi. Bugünkü bilgi düzeyimiz göz önüne alındığında, en azından Fırat için, Sümer çağındaki nehir yatağının ve kollarının kesin bir haritasını çizmeye kalkışmamak en doğrusudur. Öte yandan, MÖ 3. binyıldan günümüze kadarki değişikliklerin ana eğilimleri bilinmektedir. Nehir gitgide doğudan batıya doğru kaymıştır. Bugünkü mecrası batıda varabildiği en uç noktayı oluşturmakta olup verimli Mezopotamya topraklarıyla Suriye-Arabistan çölü arasındaki sınırı çizmektedir.

Son olarak, dönemin iklim koşullarıyla günümüz iklim koşullarının birbirlerine benzediklerini belirtelim. Bununla birlikte, insanoğlunun yürüttüğü tarımsal faaliyetlerin su akıntılarını bir miktar artırması olasıdır.

Kendine özgü bunca özelliğe sahip Mezopotamya bölgesi müthiş bir zenginlik potansiyeli barındırmaktadır. Toprak ve suyun yoğun emek karşılığında bereketli tarımsal getiri sunabilmesi nedeniyle, örneğin bazen, Kaliforniya Vadisi ile kıyaslanmıştır. Ancak yüzey eğiminin oldukça düşük olması yüzünden böyle bir kıyaslamada Irak daha dezavantajlı konumdadır ve toprak da sanıldığının aksine, o kadar verimli değildir. Gene de, örneğin Doğu Akdeniz kıyılarının, Anadolu'nun ve İran'ın çorak topraklarıyla karşılaştırıldığında, Mezopotamya olağanüstü kaynaklara sahip bir ülke olarak göze çarpmaktadır ve bu gerçeği vurgulayan İlk çağ yazarları hiç de haksız sayılamazlar. Babil'i ziyaret eden Herodotos, MÖ 6. yüzyılda şunları yazmaktaydı: "Demeter'in ihsanları açısından Mezopotamya, tanıdığımız ülkeler arasında en zenginidir. Tahıllar burada kendilerine öylesine elverişli bir toprak bulurlar ki bu toprak, kendisine emanet edilenin iki yüz katını iade eder ve hele hasadın olağanüstü iyi olduğu yıllarda üç yüz katı elde edilir. Ancak, buraları hiç ziyaret etmemiş olanların Mezopotamya hasatları hakkında anlattıklarımı kuşkuyla karşılayacaklarından eminim." MÖ 63-M.S. 25 yılları arasında yaşayan Romalı coğrafyacı Strabon da benzer ifadeleri kullanmaktadır: "Bu diyarların toprağı diğerlerinin hepsinden daha verimli olup arpada bire üç yüz verdiği söylenmektedir. Geri kalanını da hurma ağaçları tek başlarına

karşılar."

Eskilerin bu hayranlığına katılsak bile, Mezopotamya tarımının gerçek işleyişini kavramakta güçlük çekmekteyiz. Toprağın üretkenliği hakkında çeşitli varsayımlar çatışmakta, bir tarafça öne sürülen randıman hesaplamaları diğerlerince kabul görmemektedir.

Her türden eleştirinin hareket noktası, yazarın niyetinin bilinmesi olmalıdır. Bize birtakım rakamlar sunan eski metinler, vergi yükümlülüklerini mi, mal sahiplerine yapılan ödemeleri mi, gerçek toplamları mı aktarmaktadır? Derine indikçe sorular daha da artmaktadır. Verilen tohum miktarlarında sadece ekimde kullanılanlar mı kastedilmektedir, yoksa buna çift hayvanlarının yemi de dahil midir? Eski hacim ve alan ölçüleri çağdaş birimlere çevrildiklerinde hangi değerlere denk gelmektedir? Sümer çağının sonlarına doğru bir üretim düşüşü olmuş mudur? Sümer köylülerinin toprağı kullanmalarında, birkaç yüzyıl süren olağanüstü randıman sonrasında, aşırı tarım, nadas uygulamasının azalması ve terk edilmesi, toprağın giderek artan tuzlanması gibi nedenlerden kaynaklanan bir verim azalması yaşanmış mıdır? İşte, yanıtlanması güç birçok soru.

Pek çok araştırmacı bire kırk, bire elli arasında bir ortalama hasat getirisi kabul etmekte, başkaları ise bire yetmişe, hatta yüze kadar gitmektedir. Bu oranlar eski çağlar için kayda değer miktarlar ifade etmektedir. Eski Sümer, bir dönem boyunca özellikle arpa, ama aynı zamanda da buğday için gerçek bir ambar olmuştur. Bu özelliğini uzun süre korumuş ve Roma lejyonlarının bölgeyi Partların elinden alma konusundaki başarısız girişimleri de dikkate alınırsa, milattan sonraya kadar sürdürmüştür. Bölgedeki Roma ilerleyişi MÖ 53 yılında Crassus'un Carrhae'de (Harran) yenilgiye uğramasının ardından tümden sona ermiştir. 115 yılında Traianus'un kısmen zaptedebildiği Mezopotamya, iki yıl sonra Hadrianus tarafından terk edilmiş ve Fırat nehri Doğu ve Batı dünyaları arasındaki sınırı çizmiştir.

Yazılı Metinler Ülkesi

Yazının Mezopotamya'da 4. binyıldan itibaren biliniyor olması, bu bölge ile komşuları arasındaki temel farkı oluşturmaktadır. Başlangıç dönemlerine ait anlaşılmaz metinler 3. binyıl içinde ilerledikçe çözülebilir duruma gelmektedir. Bu da doğallıkla Mezopotamya araştırmalarını, Mısır'ı saymazsak, diğer komşu bölgelere nazaran daha avantajlı kılmaktadır.

Yine de, bize ulaşan belgelerin sağlayabileceği yararın ölçüsünü tam tutturmak gerekmektedir. Okunması çok zor olmayan ve yeterli sayıda metne, Lagaş dönemi diye adlandırılan MÖ 2500 sonrasından itibaren kavuşabilmekteyiz. Daha eski dönemlerden bildiklerimiz yukarıda sözü edilen Uruk IV, Kiş ve Cemdet Nasr tabletlerinden ibarettir. Sonrasında ise, çok sayıda Ur tableti (MÖ 2800-2700), Fara (eski Şuruppak) tabletleri ve nihayet yakın zamanda Nippur çevresinde, Ebu Salabih'de (MÖ 2600-2500) keşfedilenler elimizdedir. Yazı kullanımı alışkanlığı MÖ 2600 yıllarına kadar yaygınlaşmamıştır ve ilk büyük krallık kayıtları da bu tarihlerde ortaya çıkmaya başlamıştır. 2500'lü yıllarda Lagaş metinleri diye tanımlanan kaynaklarla birlikte yazılı belgeler çoğalmaktadır.

Sümer hanedanları soyağaçlarını belirlemeye, soylarının şanlı sayfalarının anısının korunmasına büyük önem vermekteydiler. Dolayısıyla, eski hanedanların bu ilk metinleri yarı-tarihi menkıbeler, toprak uyuşmazlıkları hikâyeleri ve adak duaları türündendir. Krallık kayıtlarının çoğunluğu kısa olsa da, aralarında daha uzun metinlere de rastlanmaktadır. Ünlü "Akbabalar yazıtı" (MÖ yaklaşık 2450-2425) bu sonuncuların dikkat çekici bir örneğidir. Muhtemelen 830 satırlık toplam içinden 335'i sağlam, 130'u da harap halde günümüze ulaşan bu buluntu, Lagaş'ın hasmı Umma'ya karşı zaferle sonuçlanan ve kabartmalarla resmedilen cengini anlatmaktadır. Fara'da, Adab' da, Ebu Salabih'de bulunan sözlükler, bilgece metinler ve ilahiler öncü niteliğindedir. Ayrıca, muhasebe kayıtları veya çalışanlar arasında pay edilen tayınlar gibi iktisadi nitelikli pek çok metinle de kar-

şılaşmaktayız. Son olarak, Lagaş prensleri dönemine, Büyük Sargon'un tahta geçişinin arefesine ait Lagaş metinleri büyük önem taşıyan ve kendi içinde tutarlı bir belgeler bütünü oluşturmaktadır. Ancak bu bolluk karşısında umuda kapılmak doğru olmaz. Sümer metinleri yaklaşılması güç kaynaklardır, getirilen her yorum itirazlarla karşılaşabilmektedir ve karanlıkta kalan noktalar aydınlığa kavuşturulabilenlerden daha fazladır. Dünyada başka benzerleri bulunan, soneklere dayalı bir dil olan Sümerce (ki fonetik açıdan hiçbirine benzememektedir) geçtiğimiz yüzyılın sonlarında çözülebilmişse de, ilk gramerinin yayımlanması için 1923'ü ve Arno Poebel'i beklemek gerekmiştir. Bu yüzden dil konusunda da hızlı şemalaştırmalardan ve basitleştirmelerden kaçınılmalıdır.

Tıpkı Neolitik yerleşim yerleri gibi, Sümer kenti de tuhaf hayallere konu olmuştur. Zamanında ortaya atılan sorular ve teşvik ettiği çalışmalarla bilgi düzeyimizi ilerletmeye yarayan pek çok varsayım, bugün artık savunulmamakta veya şiddetle tartışılmaktadır. Ancak ne yazık ki, referans kaynakları yirmili yılların ötesine geçememiş günümüzdeki kimi yazarların eserlerinde, bu eski varsayımların izlerini bulmaya devam etmekteyiz.

Tapınak-Kentler mi?

Nitekim, günümüzde yayımlanan bazı kitaplarda hâlâ yalnızca bir tapınaklar kenti olarak algılanan Sümer kentlerinden söz edildiğine rastlayabilmekteyiz: "Tapınaklar, merkezine yerleştikleri kente egemen bir konumda bulunmaktadır. Devlet işlerinin yönetimi kutsal nitelik kazandığından ruhban sınıfınca yürütülmektedir. Tapınaklar merkezi iktidarın makamıdır. Tapınaklar, kentin tüm yaşamını yönetir." Bu türden karikatürler günümüzde artık çok daha nüanslı biçimde sunulan eski tezlerin yansımalarıdır. Tapınak-kent savı, aşağı yukarı Poebel gramerinin hazırlandığı bir tarihe denk düşen bir aşamada, diğer büyük bir Sümerolog olan P. Anton-Deimel tarafından ortaya

atılmıştır. Deimel tezini, eski Girsu kentinde bulunan metinlere dayandırmıştı (ilk sümerologlar günümüzde Tello adını taşıyan mevkide yer alan Girsu'nun Lagaş kalıntıları olduğunu sanmışlardı. Tello'da eski Girsu'nun bulunduğu, tarihi Lagaş kentinin ise yakınlardaki el-Hiba'da olduğu sonradan anlaşılmıştır). Deimel'in başvurduğu metinler, Lagaş'ın koruyucu tanrıçası Ningirsu ile göktanrı Anu'nun kızı Bawa'ya adanmış tapınağın arşivlerinde bulunmuştu. Deimel, bu metinlerin ışığında, 3. binyıl ortalarında Sümerlerin ekilebilir topraklarının çoğunun mülkiyetinin, bu sayede de Aşağı Mezopotamya ekonomisinin denetiminin tapınakların elinde olduğu sonucuna varmıştı. Deimel'e göre, bu dini merkezler büyük çiftlikler gibi faaliyet göstermekte ve yerel hanedanların oluşturduğu siyasi liderler, aynı zamanda tanrıların evlerini de çekip çevirdikleri için yönetimi ellerinde bulundurmaktaydılar. Kendinden önce gelen pek çok uzman gibi Deimel de, Aşağı Mezopotamya'da tarımın ancak sulamanın örgütlenmesi ve denetlenmesiyle olabileceğini görebiliyordu. Gerekli kanal şebekesinin tesisi ve bakımı için nüfusun tamamının ortaklaşa emek vermesini sağlamak gerekiyordu. Böyle bir emeğin sağlanması içinse toprağın özel kişilerin değil, tanrıların mülkiyetinde bulunması gerekiyordu. İşte bu düşünceden hareketle Deimel, dayandığı iktisadi mekanizmaları aydınlatabilecek bollukta belgeye sahip olduğumuz tek Sümer sitesi Lagaş'ta, yirmi kadar tapınağın ekilebilir arazinin tamamına sahip olduğunu öne sürmüştü.

Her bir tapınak bir rahip tarafından yönetilmekteydi, bunlardan örneğin, Bawa tapınağı 4400 hektarlık bir ekim alanına sahipti. Toprağın dörtte biri dini gereksinimlere ayrılmakta, kalanı da, gelirleri personel giderlerinin karşılanmasında kullanılan tarlalara ve kiraya verilen araziye ayrılmaktaydı. Bu boyutta bir işletmenin sahibi konumundaki Bawa tapınağında, yaklaşık 1200 kişi çalışmaktaydı. Lagaş'ta bulunan ve kendi aralarında hiyerarşik bir düzen içindeki 20 kadar tapınağın bütünü, kent hükümdarının yönetiminde bulunan kent tanrısına adanmış anatapınağın denetimindeydi. Hükümdar, kent tanrısının tem-

silcisi sıfatıyla sitenin başıydı. Dolayısıyla, Lagaş gerçek anlamıyla bir çeşit din devleti oluyordu. Dine dayalı bu örgütlenme ancak 3. binyılın sonunda 3. Ur hanedanıyla kırılabilmiş ve yerini, dini yönü daha az ağır basan bir krallık almıştı.

Bir diğer Sümerolog, Adam Falkenstein, Deimel'in bu varsayımına dayanarak ve biraz değiştirerek, *Cahiers d'histoire mondiale* dergisinde, 1954'te yayımladığı uzun bir makaleyle, geniş kitlelerin daha kolay anlayabileceği bir versiyonunu sunmuş ve makalesine "Sümer tapınak-kenti" gibi anlamlı bir başlık seçmişti. Sümer sitelerinin gelişiminin tapınakların gelişimiyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu tezi Falkenstein tarafından da benimsenmişti. Böylece her bir Sümer kenti bir tapınağa odaklanıyor, her bir kent bir tanrının vesayetinde oluyordu. Başlangıçta, toprağın yegâne sahipleri konumundaki bu tapınaklar, mülkiyeti büyük ölçüde ellerinde bulundurmayı sonuna kadar sürdürmüşlerdi. Bu sitelerin ve yöneticilerinin tarihi (ki yöneticilerin En, Ensi, Lugal gibi ünvanlarının çeşitliliği, makam ve yetkilerin karmaşıklığına işaret eder niteliktedir) dini ve siyasi otoritelerinin birbirlerinden zamanla ayrılmaya yüz tuttuklarını kanıtlamaktaydı. Hatta son Lagaş kralı Uruinim-gina, öncüllerinin tanrılardan aldıkları mülkleri geri vermek zorunda bile kalmıştı.

Dolayısıyla, tarihin ilk toprak sahipleri olan bu tapınaklar, devletin ta kendisi sıfatıyla ellerindeki işgücünü kullanmakta, araziyi değerlendirmekte, sulama altyapısının bakımını sağlamakta, siteleri surlarla donatmakta ve askeri gücü devşirmekteydi. Çünkü kentler arasındaki ilişkiler çatışmalı cereyan etmekteydi. Ülke geniş olmadığından kent sayısı azdı ve bunların en önemlileri güneyde Uruk, Ur, Lagaş, Umma; merkezde Şuruppak, Adab, Nippur; daha kuzeyde Kiş ve Akşak'tan ibaret olup, sayılanlara bir de Eridu, Larsa, Bad-Tibira, Sippar eklenebilirdi. Özel bir statüye sahip görünen Nippur'un dışındaki siteler arasında bitmez tükenmez çekişmeler patlak vermekteydi. Bunların en iyi bilineni, ne olduğu anlaşılmayan bir tarım arazisi ve kanal sorunundan doğan ve oldukça uzun süren Umma ve Lagaş arasındaki anlaşmazlıktır.

Falkenstein'ın bakış açısını yönlendiren tezin son kertede Deimel'inkine oldukça yaklaştığını görebilmekteyiz. Sulama bütün bireylerin tek bir yönetim altında imece içine girmelerini gerektirmekte, bu yönetim de gücünü dini unsurlardan alan toplum önderi tarafından kurulmakta ve yürütülmektedir. Krallar, tapınaklardan ancak adım adım kopabilmişler ve krallık iktidarı çok sonraları bir ölçüde laikleşebilmiştir.

Ancak başka sümerologların konuya farklı biçimde baktıkları da burada belirtilmelidir. Örneğin Jacobsen, Sümer tarihinin ilkel bir tür demokrasiden mutlakiyet rejimine geçişi yansıttığını savunmuştur. Başlangıçta, özgür insanlar geçici ve belli kriz dönemlerinde güçlüklerin aşılması için otoriteyi kısmen ve süreli olarak özel bir kişiye -kral veya rahip- devretmekteydiler. Bazı hırslı krallar, emanet aldıkları iktidarı korumaya yöneldiler ve böylece, idari ve hukuki otoritenin kalıtsal sahipleri ve devletin en önemli iktisadi yapısı olan kentin ana tapınağının yöneticileri durumuna geldiler.

Falkenstein tarafından dile getirilen model, konunun uzmanlarının çoğu tarafından kabul edilmiştir. Örneğin 1939 tarihli "Asur-Babil Krallığının Dini Karakteri" adlı kitabın yazarı René Labat'ya göre iktisadi yaşam, başlangıçta toprağın ve onun ürünlerinin sahibi olan tapınağa bağlı bulunmakta ve Mezopotamya dünyasının siyasi tarihi, ruhban sınıfı ile krallık arasında aşama aşama gerçekleşen ayrışma biçiminde özetlenebilmekteydi. Saray ve tapınak, 3. binyılın sonunda birbirinden tamamen ayrılmıştı. Henry Frankfort da, 1948 tarihli "Krallık ve Tanrılar" adlı yapıtında, Deimel ve Jacobsen'in tezleri arasında bir senteze ulaşma çabası göstermiştir. Buna göre krallık, gerçekten de belli krizlerin baskısı sonucu doğmuş bir kurum olup zamanla, kimi krallar, dini liderler veya valiler ilkel demokratik sistemi ortadan kaldırarak kent-devletlerinin başına geçmişlerdir.

Din adamları veya bunların temsilcileri tarafından yönetilen büyük bir din mekanizması gibi işleyen kent-devletinin merkeziyetçi ve dini iktidarının bu biçimde betimi Sümer toplumu üzerine özgün bir bakış açısı sunsa da özünde, Sümerleri Mısır

uygarlığıyla bir tutmaktaydı. İki ülkenin coğrafi ortamları aynı, varılan sonuçlar birbirinin tıpkısıydı. Hayatın sulamaya bağlı olduğu, ama dünyanın geri kalan bölümünün aksine, çoktan kentleşmiş bu tarım toplumlarında sulamalı tarımın güçlüğü merkezileşmiş bir iktidarı gerekli kılmıştı. Bu iktidarın doğasının dini olması, onun sağlamlığını güvenceye alıyor, daha da pekiştiriyordu. Ancak Mısır'ın üniter devletine karşılık Sümer modeli, küçük ve bağımsız devletçikler kalabalığına, yan yana ve birbirlerine rakip birden fazla Mısır'a ve bunların Aşağı Mezopotamya'yı paylaşmalarına -veya paylaşamamalarına- dayanıyordu.

Sümer Mezopotamyasını yukarıdaki gibi betimleyen anlayış yaygın kabul görmüştür. Karl Wittfogel, "Doğu Despotizmi" (1957) başlıklı eserinde Deimel ve Falkestein'ın çalışmalarından yararlanmış; Marksist bir yaklaşımla, Doğu'daki despotik devletlerin kaynağında sulama olgusunu görmüştür. Wittfogel'e göre sulamalı tarım, kanal kazmayı, bakımını yapmayı ve su baskınlarının geniş ölçekli denetimini gerektirdiğinden, devlet müdahalesini zorunlu kılıyordu. Dolayısıyla sulama, hatta daha kapsamlı bir tanım ile, sulu tarım kökenli "su kurumları" despotik siyasal rejimlere ulaşmaktaydı. Marx'ın klasik dönem iktisatçılarından ve Montesquieu'nün yazılarından edindiği bir kavram olan "Asya tipi üretim tarzı"nın ve Asya toplumlarının başlangıcını bu noktada aramak gerekirdi. Wittfogel, Sümer çağı Mezopotamyası'nda söz konusu evrimin tipik bir örneğini görmekteydi. Sümerologların çalışmalarına dayanarak, "Mezopotamya'nın ilkel hidrolik sermayesinin çoğu zaman rahip-krallar tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır," diye yazmakta ve, "Sümer tapınak-kentlerindeki tapınaklara ait geniş topraklar tapınak personelinin çoğunluğunu oluşturan köylü-askerlerce işlenmekteydi," diye sürdürmekteydi. Wittfogel, "Dolayısıyla, Sümer tapınak-kentlerinin yönetim yapısı hemen hemen hiyerokratik (kutsal nitelikli yönetim) idi," sonucuna varmaktaydı.

İyi bilinen tek bir örnekten, Bawa tapınağından hareketle biraz fazla aceleci genellemelere ulaşan bu teoriler, örneğin

1952'de, Sovyet bilim adamı Diyakonov tarafından tartışmaya açıldı. Diyakonov, toprakların tamamının tanrılara ait olduğu düşüncesine katılmamaktaydı. 1969'da Gelb'in de vurguladığı gibi, diğerleriyle birlikte tanrılara ait topraklar da vardı. Ancak Deimel ve Falkenstein'ın modelleri tek başlarına geçerli olamazlardı. Dahası, tanrıça Bawa tapınağının topraklarının da başlangıçtan beri tanrılara ait olduğu kesin değildi. Bu toprakların sahibinin önceleri kraliçe iken, tanrıçaya sonradan devredildiklerini akla getiren unsurlar bulunmaktaydı. Ancak tapınak arşivlerinin gerçekte bir özel mülkün arşivleri olduğunun ortaya çıkması durumunda, kent-devletin doğuşuna ilişkin tezleri destekleyen biricik kaynak geçerliliğini yitirecekti. Yeni durumda, tapınak-kent Lagaş (belki de sadece Lagaş) Sümer çağının sonlarına doğru gündeme gelmiş ve toprak varlıklarını genişletmeye çalışan hükümdarlara karşı bir tepki oluşturmuş bir olgudan ibaret olarak kalıyordu. Sümerologların yerel bir gelişmeyi bütün Sümer sitelerinin genel durumunu açıklayıcı bir örnek sanmaları olasıydı. Georges Roux tarafından da dikkat çekildiği üzere, "Sümerlerin sosyo-ekonomik örgütlenmelerinin genel bir tablosunu çizmek son derece güçtür." Tahıl yetiştirilen arazinin büyük işletmeler halinde bölündüğünü az çok kestirebiliyor, nüfusun bir kısmının işlevine, prestijine ve verdiği hizmete göre üründen pay almasını sağlayan bir dağıtım sisteminin yürürlükte olduğunu anlayabiliyoruz. Çalışanların uzmanlaşmalarının çok ileri götürüldüğü anlaşılıyor; bu bağlamda bol miktarda işçi listeleri gibi belgeler bulunmaktadır. Her koşulda, çok sayıda kâtip, ustabaşı, kâhya, müfettiş, denetleyici bulunmaktadır. Dolayısıyla, böylesine karmaşık, çeşitlenmiş, hiyerarşik ve halen hakkında çok az şey bildiğimiz bir toplumu fazlasıyla basite indirgeyen şemalara uydurmaya çalışmaktan, hele bütün Sümer kentlerini MÖ 3. binyılın bir tür Tibet'i gibi algılamaktan kaçınmamız gerekiyor.

Bu güçlü kentler, gerek komşularıyla gerekse de daha uzak yörelerle ilişki kurmak yeteneğine sahiplerdi. Türü ne olursa olsun, bu ilişkiler Sümer toplum yapısı tarafından zorunlu kılınmaktaydı. Sümerlerin ürettikleri servet; arpa, buğday, sebze, nebati yağ, meyve ve hurma gibi tarım kaynaklı veya hayvan ve yan ürünleri yün ve süt gibi hayvancılık kaynaklıydı. Doğallıkla, böylesine hiyerarşize olmuş, eşitsizlikleri giderek artan ve bir elit tabakanın idaresindeki bir toplum, Mezopotamya toprağının yoksun olduğu pek çok diğer ürünü de edinmek gereksinimindeydi. Her şeyden önce bakır, sonra çeşitli bronz alaşımları için gerek duyulan diğer madenler, kendi başına pek bir işe yaramasa da tartışmasız bir çekiciliği olan altın, 3. binyıl ilerledikçe arkeolojik envanterlerde daha sık rastlanan maddeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra, mücevherat ustalarının ve taş oymacılarının kullandığı daha düşük değerden çeşitli taş türünü de unutmamalıyız. Gösterişli taşlardan özenle imal edilmiş ve işlevsel özellikleri geri plana düşmüş vazolar, ileri gelenler arasında alınıp verilen metalar durumuna gelmiştir. Değiş tokuş edilen bu vazoların kaymaktaşı veya klorid gibi hammaddeleri İran'dan, Arabistan'dan gelmekte, süslemelerde kullanılan laciverttaşı için ise daha da uzaklara, Afganistan'a, Pakistan'a gidilmesi gerekmekteydi.

Leonard Woolley tarafından Ur'da 1927-1929 arasında keşfedilen "kral mezarları"nın envanteri bu bakımdan oldukça aydınlatıcıdır. Ur kentinin dini merkezinin yakınlarındaki bir toprak yığını içine, çevredekilerden çok daha zengin olduklarından "kral mezarı" tanımlamasına layık görülen mezarlar kazılmıştı. Bu tanıma giren 16 örnekte, her birinde ileri gelen bir kişiye hizmetkârlarının eşlik ettiği kolektif mezarlar bulunmaktaydı. Örneğin "Kral Mezarı"nda 59 ceset ve 2 savaş arabası, bir çukurun dibinde inşa edilmiş tonozlu mahzenlerdeki barınaklarında yatmaktaydı. Bugün Puabi diye adlandırılan "Kraliçe Şubad Mezarı"nda, kraliçeyle birlikte askerler, seyisler, saray hizmet-

kârları ve müzisyenler de bulunmaktaydı. Altın kapkacak ve yine altın bir tören perukasının bulunduğu "Kral Meskalamdug Mezarı"nı burada anmadan geçemeyiz. Bir diğer mezar olan "Büyük Ölüm Çukuru"nda toplam 74 ceset bir aradaydı. Bu mezarların ait olduğu "krallar"a ilk Ur hanedanı listelerinde atıfta bulunulmadığını göz önüne alarak, bunların olasılıkla MÖ 2600-2550 yıllarında yaşadıkları sonucuna varıyoruz.

Sümer toplumunun kentleşmesine paralel olarak daha hiyerarşik duruma geldiğinin arkeolojik bir kanıtı gerekiyorsa, kral mezarları bu kanıtı hiçbir kuşkuya yer bırakmaksızın bizlere sunmaktadır. Siyasal veya sosyal statüleri veya ünvanları tam olarak ne olursa olsun, kral mezarlarının sahipleri yönetici elit tabakanın serveti ve gücünü gözalıcı bir biçimde örneklemektedir. Mezarlarda bulunan eşyaların kataloğu, Bağdat'taki, Londra' daki veya Philadelphia'daki müzeleri vitrinler dolusu donatan değerli kalıntılar birikiminin varlığı başka söze gerek bırakmamaktadır. Üstelik, hammaddesini yerel kil kaynağının oluşturduğu pişmiş topraktan vazoların dışında kalan bütün eşyalar ithal hammaddelerle imal edilmiştir. Örneğin laciverttaşına muazzam miktarlarda rastlanmaktadır. Bu zarif görünümlü taş, silindir mühürlerin, boncukların, hançer kabzalarının süslemesinde kullanılmış, dekoratif amaçlı duvar panolarına renk katmıştır. Ayrıca, imalatında klorid de kullanılmış vazolar, bronz ürünler (alaşımda yer alan bakır Umman Yarımadası kökenlidir) ve sayısız altın eşya -yine vazolar, takılar, tören silahları- keşfedilmiştir. Altının Kızıldeniz kıyılarından veya Güney Arabistan'dan, hatta belki de Hindistan'dan gelmiş olması gerekir.

Birbirlerine uzak noktalar arasında gerçekleşen bu alışverişin koşulları bilim adamlarınca uzun uzun tartışılmıştır ve hâlâ tartışılmaktadır. Ur, sınıraşırı kolonilerini sömüren türden bir metropol değildi. Bu erken çağlarda kara trafiği rastlantılara bağlı kalmakta, denizcilikte ise kıyı seyrüseferinin ötesine pek geçilememekteydi. Genelde, ticaret yakın mesafelerle sınırlı kalmakta, bu da çok sayıda aracının devreye girmesi anlamına gelmekteydi. Sümer tacirleri bu ithalatları karşılığında acaba neler

teklif edebiliyorlardı?

Mezopotamya kentlerinde (Kiş, Tello, Ur, Eşnunna) İndus Vadisi'ne ait birkaç mühür bulunmuşsa da, İndus havzasında bugüne kadar hiçbir Mezopotamya izine rastlanamamıştır. Mezopotamya'nın ihracatının görünmeyen, yani dayanıksız mallardan, arkeologların eline geçemeyen yün, dokuma, tahıl ve yağlardan oluştuğu fikri ortaya atılmıştır. Ancak bu cins ihracatın bile bir iz olsun bırakması gereken kaplar veya mühürlerle gerçekleşmiş olması gerekirdi. Mezopotamya sitelerinde bulunan vazoların kloridinin İran'dan veya Arabistan'dan sağlandığı bilinmektedir. Hatta bu kaynaklardan bazıları, örneğin İran'da, Kirman'daki yataklar gibileri saptanabilmiştir. Acaba bu taşlar yerinde mi imal edilmiş, yoksa hammadde işlenmemiş durumda Sümer ustalarının atölyelerine mi getirtilmiştir? Ticari alışveriş barışçı bir ortamda mı sürdürülmüştür? Bu son soruya ilişkin olarak Sümer metinlerine bakıldığında, sitelerin İran yaylası halklarına karşı beslediği düşmanlıktan, akınların ve elde edilen ganimetlerden sıkça söz edildiği dikkat çekmektedir. Tufan efsanesinden sonra Sümer vakanüvislerinin aktardığı ilk olay, Kiş hanedanının ilk kralı Enmebaragesi'nin MÖ 2680'ler-de Elam'a (İran yaylasında yer alan, belki de günümüzdeki Fars'a karşılık gelen bölge) saldırmasıdır, sonradan bu saldırının pek çok benzeri meydana gelmiştir. Bazen akınlar ters yönde gelişmiş ve her ne kadar MÖ 2470'te Lagaşlı Eannatum Elam'ı (bir kez daha) fethetmişse de, ardıllarından Enetarzi (2400-2370?) zamanında 600 Elamlı'dan oluşan bir çete Lagaş'ı yağmalamıştır. Irak ve İran coğrafyaları arasındaki savaş durumunun adeta sürekli lik kazandığı, gerilimin tarihin derinliklerine dayandığı gözleminde bile bulunulabilir. Bir yanda böyle çatışmalar patlak verirken, metinlerimizdeki izleri çok daha kaçamaklı olan ticaret erbabının ise kazançlı alışverişler yürüttüğü tahmin edilebilir. Her koşulda, Sümer kentlerinin egzotik mallar olarak tanımlayabileceğimiz bu ithalat kalemlerinden bol miktarda edinebilme becerisi gösterdikleri kesindir.

İktidardaki seçkinler, tacirler, her düzeyden yöneticiler,

kâtipler, uzman zanaatkârlar, tapınak görevlileri, askerler ve kent halkı, çeşitlilikleri ve birbirlerini tamamlamalarıyla, eşitsizliği gün geçtikçe artan bir sosyal merdiven boyunca hiyerarşik düzende dağılımlarıyla, devrin Mezopotamya'sının artık tam olarak kentleşmiş bir dünya olduğunun somut kanıtıdır. Sümer kentleri, kendilerini çevreleyen kırsal bölgeyle beraberlik halinde bu dünyayı yapılandırmakta ve örgütlemekte, başı çekmektedir.

Sümerler, haklı olarak, kentlerini tanrıların bir eseri gibi görmektedirler. Dönemin metinlerinde kent karşıtı hiçbir güceniklik, öze, köklere dönüş için hiçbir dürtü, örneğin Kitabı Mukaddes'teki Babil Kulesi'nin betimine benzer, kötülüklerin kaynaklandığı bir kent mitosu hiçbir zaman yer almamaktadır. Sümer kentleri, onları kuran bir kral olsa da, kökenleri tanrılara uzanan oluşumlardır. Gılgamış'ın şanına adanmış bir metin,

Ey Uruk, tanrıların eseri!

diye haykırmaktadır.

Bir başkası şu açıklamayı getirmektedir:

Ey Enlil, yerleşmek için sınırlarını bizzat çizdiğin sana adanmış mevkide, Nippur'u, tamamen sana ait olan bu kenti kurdun.

Kent böylece tanrıların ikâmet ettiği ve içlerinde büyük tapınaklar biçimini almış saraylarını bulundurdukları mekân olmaktadır. Kent, geçiminde her ne kadar çevresindeki kırsal bölgeye bağlıysa da, yaratılan bu yeni dünyanın kalbidir.

Sümer Kentleri

Arkeoloji bu mağrur kentlerin bazıları hakkında pek çok şey, bazıları hakkında pek az şey öğretirken, diğer bazıları hakkında da hiçbir bilgi aktaramamaktadır. Bildiklerimiz çeşitli kazıların her bir kent için vardığı farklı aşamalara bağlıdır. Başlıca Sümer kentlerinin adlarını, çoğunun bulunduğu yeri biliyoruz. Sitelerin kimilerinde Umma'da olduğu gibi çağların kum birikimi her türlü çalışmayı olanaksız kılmaktadır. Bazen, örneğin Larsa'nın durumunda olduğu gibi, 3. binyıl düzeyinin keşfi henüz başla-

mıştır. Bunların çoğu çok erken kazılmaları ve kazıları gerçekleştirenlerin cahilce tahribatı nedeniyle, bizlere sadece bilgi kırıntıları sunabilmiştir. Bunlara örnek olarak, Tello (eski Girsu - kazılar: 1877-1909 arasında), Bismaya (eski Adab -kazılar: 1903-1905 arasında) veya Nippur (kazılar: 1889-1900 arasında) sayılabilir. Ne mutlu ki, tablonun bu denli karanlık olmadığı kentler de vardır. Ur'da, İngiliz arkeolog Leonard Woolley, bir yandan 2. ve 1. binyıl düzeylerini gün ışığına çıkartırken, bir yandan da kral mezarlarının keşfiyle sonuçlanan büyük dikey kazıyı gerçekleştirmiştir. Kiş'de, Eridu'da, Mari'de kayda değer buluntulara ulaşılmıştır. Hele, 1929'dan itibaren Chicago Şarkiyat Enstitüsü'nce, Henry Frankfort yönetiminde, Diyala'nın (Bağdat güneyinde Dicle'ye dökülen bir kol) aşağı havzasında yürütülen bir dizi kazıyı anmadan edemeyiz. Tel Asmar'daki (eski Eşnunna) ve Haface'deki Amerikan kazıları Sümer çağı Mezopotamya arkeolojisinin referansını oluşturmaktadır. Bazı aceleci genellemelerde, bu kentlerin bulgularının Mezopotamya'nın diğer bütün yörelerine yansıtılmasında hatalar yapılmış olabilir. Ancak, kazıların boyutlarının ve ustalığının benzerlerinin bu denli ilerisinde olduğu bir ortamda tersi olası mıydı? Andığımız kazılar, Sümer çağına ilişkin bildiklerimizin, tek sözcükle, zeminini oluşturmaktadır. Saydıklarımıza bir de daha yeni çalışmaları, örneğin İngiliz ekiplerince Nippur yakınlarında Abu Salabih'de halen sürdürülen kazıları veya Kuzey Irak' taki Tel Taya yüzey keşiflerini de eklemek yararlı olacaktır.

Uzun zamandır sürdürülen araştırmalara rağmen, Uruk'un bu dönemde, en azından şu andaki bilgilerimiz doğrultusunda, güney kesimin önde gelen bir yerleşim yeri olmadığı şaşkınlıkla fark edilecektir. Destan kahramanı kralların karakterize ettiği erken Sümer çağı, Uruk'ta çok az yapı tarafından temsil edilmektedir. En azından bugüne kadar kazılabilmiş alanlarda, eski yapılar 3. binyıl sonundaki 3. Ur hanedanının dev yapılarıyla örtülmüş gibidir.

Bu durumda, MÖ 3. binyıl ortaları Sümer kentinin özgün hatları olarak neler sayılabilir? Her şeyden önce bu kentlerin

surların koruması altında bulundukları anlaşılmaktadır. Mezopotamya höyüklerinde berkitme çizgisi çoğu kez daha kazılar başlamadan çıplak gözle görülebiliyor ise de, bu izler genelde daha sonraki dönemlerin kalıntılarıdır. Ur'da, Babil'de, Sippar'da günümüzdeki manzarayı hâlâ biçimlendiren sur sistemi Geç Babil çağına (MÖ 7. ve 6. yüzyıllar) aittir. Başka yerlerde, örneğin Uruk'ta ise, bu surların ve giriş kapılarının tarihlendirilmesi çetrefil sorunlar doğurmaktadır. Geleneksel Sümer metinlerinin verdikleri bilgiye göre kent surları, Uruk'un ilk kralı ve pek çok destanın kahramanı Gılgamış'ın eseridir. Destanın ilk tabletini okuyalım.

Her şeyi görmüş olanı ülkeme tanıtmak istiyorum,
Denizleri tanımış olanı, her bir şeyi bilmiş olanı,
Gılgamış'ı, her şeyi tanımış olan evrensel bilgeyi,
Uzak yollardan gelmiş, yorgun ve sakin olarak
Bütün güç uğraşlarını bir stele kazıttı
Berkitilmiş Uruk'un surlarını yaptırttı...
Tunçtan yapılmış gibi duran şu bedenlere bak,
Eşi olmayan iç duvarlarını seyret,
Çok uzaklardan gelen şu eşiğe bir dokun,
Uruk surlarına bir çık ve onu boydan boya gez
Temellerini incele, tuğlalarını yokla,
Gör hepsi pişmiş tuğladan mı,
Temellerini yedi bilgeler oturtmamış mı?

Alman arkeologlarının uzun zaman önce kısmen açığa çıkarttıkları (bu kazının yeniden başlatılması gerekiyor) Uruk surları etkileyici bir eserdir. 9.5 kilometrelik bir uzunluk üzerinde 550 hektarlık bir alanı kuşatmaktadır. Surlar boyunca, her 9 metrede bir, toplam 900'ün üzerinde dörtgen veya yuvarlak biçimli kule yükselmektedir. Şu ana kadar incelenen kapılar sadece iki tane ise de (Kuzey Kapısı ve Ur Kapısı) daha pek çoğunun varlığı kesindir. Bazı mevkilerde, Habuba Kabira'daki gibi bir ön duvar saptanmıştır. Temel sorun, bu kalıntıların tarihinin belirlenmesi,

metinlerin söz ettiği Gılgamış surları olup olmadıklarının anlaşılmasıdır. Bazı bölümleri Erken Babil çağında (MÖ 19. ve 18. yüzyıllar) yeniden inşa edilmiş olmakla birlikte, yukarıda aktarılanların tamamı daha eski bir tarihe aittir. İnşaat malzemesi olarak kullanılan ve kendilerine özgü biçimleri nedeniyle *plano-convex* olarak tanımlanan tuğlalar, yapının tarihinin Sümer çağına uzandığının kısmen güvenilir bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Sümerlerin 1. Erken Hanedanlar dönemi diye adlandırılan kesitinde yerleşim alanının genişletilmesine dair bildiklerimizi de temel alırsak, bu surların MÖ 2800-2700 yıllarında Uruk ve Umma'nın uzun süren çatışmalarının sürdüğü bir çağda inşa edildikleri sonucuna varabiliriz.

Bağdat yakınlarındaki, bir olasılık eski Tutub'a denk gelen Haface'de Sümer surlarının uzun bölümleri Amerikalılarca Diyala kazıları kapsamında gün ışığına çıkarılmıştır. *Plano-convex* tuğlalardan inşa edilmiş duvar 3. binyılın ilk yarısından kalmadır. Boyu 2.8 kilometre olan 40 hektarlık bir alanı kuşatmaktadır. Surların eni 6-8 metredir; düzenli aralıklarla burç ve payandalarla donatılmış olup üzerinde en az üç kapı vardır.

Kazıları aynı ekip tarafından gerçekleştirilen Tel Asmar'da (eski Eşnunna) surların kalıntılarının çizgisi çok daha az belirgindir. En yeni berkitme, büyük olasılıkla, 2. binyıl sonuna aittir. Kentin kuzey kısmında yer alan göze görünür sınırlar oldukça etkileyicidir (11 metre kalınlığında), ancak bunlar arkeologlarca daha çok İsin-Larsa dönemi olarak tanımlanan zaman kesitine (MÖ 20. ve 19. yüzyıllar) ait sayılmaktadır. Bu hattın berisinde, kalınlığı saptanamayan, ancak *plano-convex* tuğladan inşa edilmiş olması nedeniyle 3. binyıla tarihlendirilen daha eski bir duvarın harabeleri bulunmaktadır. Bu duvar, çok ilerlemeden, daha yeni kalıntıların altında yitip gittiğinden ve hiçbir biçimde bütün hattı boyunca izlenemediğinden, ait olduğu çağdaki kent alanını kestirememekteyiz. Ancak her koşulda bu alan, 2. binyıldaki kentten çok daha küçüktür. Sonuç olarak, bu Sümer kentlerinin savunma sistemleri hakkında çok az şey bildiğimizi kabul etmek zorundayız. Sadece varlıklarından ve büyük bo-

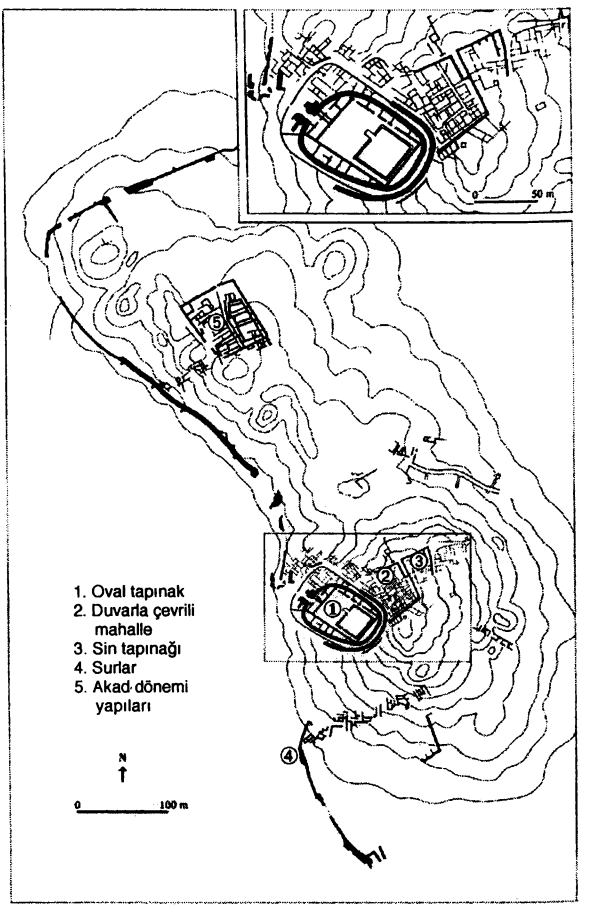
0 50 m
1. Oval tapınak
2. Duvarla çevrili mahalle
3. Sin tapınağı
4. Surlar
5. Akad dönemi yapıları
N
0 100 m

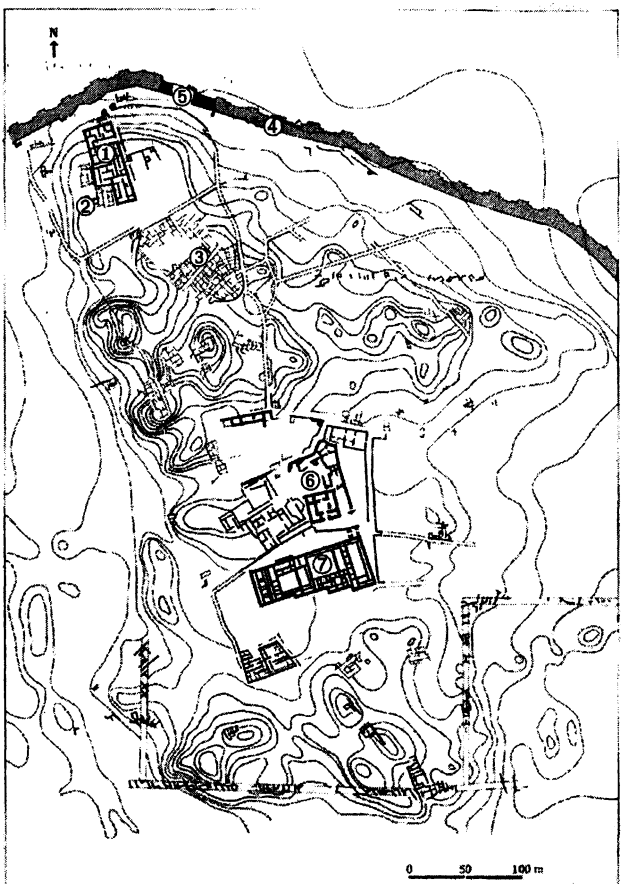

TEL ASMAR
1. Kuzey sarayı 2. Abu tapınağı 3. Özel konutlar
4. 2. binyıldan kalma surlar 5. 3. binyıldan kalma surlar
6. 3. binyıl sonu ve 2. binyıl başı yapıları 7. Tamamlanmamış saray (2. binyıl başı)

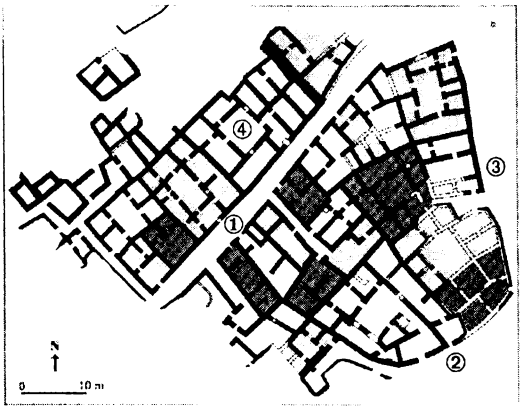

TEL ASMAR
Özel konutların bulunduğu mahalle (Sümer dönemi sonu)
1. Doğu-batı eksenindeki orta cadde 2. Güney sokağı
3. Doğu sokağı 4. Konut II, "Kemerli ev"

yutlu olduklarından (ve bu son özelliklerinin keşiflerini daha da güçleştirdiğinden) eminiz. Surların, hemen hemen bütün kentlerde 3. binyılın başlarından itibaren ortaya çıktıklarını görebiliyoruz. Ancak, Habuba Kabira surları örneği (bu örnek şimdilik tek olsa da), Mezopotamya mimarlarının daha 4. binyıl sonundan itibaren savunma amaçlı yapılarda usta olduklarını gözler önüne sermektedir. Sümer dünyasında kentin, berkitmeli kent anlamına geldiği kesindir; fakat bu özellik, sonuçta, bir yerleşim yerinin kent statüsünü kazanabilmesi için yeterli olmamaktadır.

Bir sonraki soru, bu gözalıcı tuğla duvarların içindeki yerleşim alanının nasıl bir görünüm kazandığıdır. Kazılara ilişkin sorun, bu konuda bir kez daha ortaya çıkmaktadır. İki dünya savaşı arasında geniş kent bölgeleri kazılabilmişse de, günümüzdeki koşullar oldukça farklıdır. Operasyonların giderleri çok daha yüksek ve zaman çok daha kısıtlıdır. Üstelik en iyi or-

tamda yürütülmüş bir yüzey araştırması dahi, her şey bir yana, kronolojiye ilişkin kuşkuların giderilmesini sağlayamadığından, dikey kazıların yerini tutamamaktadır. Hava fotoğrafları ve bunların arazide, yerinde denetimiyle desteklenmiş özenli bir gözlemle, evlerin ve sokakların yeterli ölçekte kesin bir krokisi yapılabilmekte ise de, kronolojik evrimi gözardı eden ve farklı tarihlere ait yapıları yan yana getiren bir plana ulaşma riski çok fazladır. Sokakların kıvrımlarının zamana daha dayanıklı oldukları, bu sokaklara bitişik yapıların ömrünün daha kısa olduğu da unutulmamalıdır. Sayılan nedenlerden, elimizde tek tük Sümer semt planları bulunsa da, aşağıda bunlardan bazılarını yine de inceleyeceğiz.

Bilgi açısından en zengin örnekleri, bir kez daha, Diyala' daki Amerikan kazılarına borçluyuz. Tel Asmar'daki höyüğün kuzey kısmında, Haface'deki kentin ana tapınağı yakınında küçümsenemeyecek bir evler bütünü ortaya çıkartılmıştır. Kazılara ilişkin 1967 tarihli nihai raporun bir cildi tamamen bu buluntulara ayrılmıştır. Diyala kazılarının başladığı 1930'lara doğru olan yıllarda, Sümer çağı evleri hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmediğini de burada anımsatmakta yarar var.

Hem Tel Asmar'da hem de Haface'de birçok kez yenilenmiş veya tadil edilmiş yapılarla yüzyüzeyiz. Ev kümeleri gibi son derece hayat dolu bir organizmada doğal karşılanması gerekeceği üzere, duvar kesitlerindeki onarımlar hızlı bir tempoda birbiri ardına sökün etmekte, içinden çıkılmaz bir kördüğüme dönüşmektedir. Bu durum, planlarının çizilmesine girişildiği anda hangi aşamanın dikkate alınacağının seçimine ilişkin bir sorun yaratmaktadır. Çoğu kez mezarlar da devreye girerek katmanların incelenmesini daha da karmaşık kılmakta ve bunların, hane sakinlerinin evlerde yaşadığı sırada mı, yoksa söz konusu evin terk edildiği dönemlerde mi (daha olası) yerlerini aldıkları bilinememektedir.

Tel Asmar'daki höyüğün kuzeyinde yer alan ve arkeologlarca "evler alanı" diye adlandırılan bölüm, derinleştirilmiş kazılara konu edilmiştir. Kentin başka mevkilerinde de evler orta-

ya çıkartılmış olmakla birlikte, "evler alanı"nda hiçbir büyük kamu yapısının çalışmaları engellememesi, daha yoğun bir keşif için yeğlenmesine neden olmuştur. Alanın orta yerinde erozyondan kaynaklanan bir yarığın yer alması bile, belirtilen avantajı ortadan kaldırmamıştır. Ancak sitin rölövesinden elde edilen genel planı, Sümer çağının en son demlerini ve Sargon dönemini bir arada içeren birden fazla durumunun yan yana getirildiği, biraz karma ve biraz da keyfi bir biçimde çizilmiştir. Buna rağmen, ana sokakların uzun süre varlıklarını korumaları ve bunların plana katıldıkları dönemlerde genel kent manzarasının aynı kalması nedenleriyle, seçilen bu orta yol çarpık bir tablo sunmamaktadır. Dolayısıyla, bu planın Sümer çağının sonundaki genel düzeni, kentin bir mahallesinin bütün boyutlarıyla görünümünü yansıttığını kabul edebiliriz.

Kent uzun süre sükûnet ve huzur içinde yaşamış gibi görünmektedir, zira Sümer çağının son dönemi boyunca, hatta dikey yürütülmüş bazı sondajlara göre daha bile önceleri, dikkat çekici bir tahribat veya bir ara dönem olmaksızın evlerde oturulduğu göze çarpmaktadır. Semtin içinden, doğu-batı çizgisinde büyücek bir cadde geçmektedir. Sokağın sağında ve solunda iki bloka ayrılmış evlerin sınırları en kuzeyde ve en güneyde kıvrımlı sokaklarla çizilmektedir. Bu ana caddelere bir dizi tali yol ve küçük sokak bağlanmaktadır. Bu sonuncuların kalıntılarının ana caddelerinkinden daha süreksiz olduğu görülmekte, zaman içinde değişimlere uğramış oldukları anlaşılmaktadır. Ana caddelerden doğrudan varılamayan evlere çıkmazlar uzanmaktadır. Birbirlerine sıkı sıkıya yaslanmış evler arasında ortak duvarlar bulunmaktadır. Her evin planını daha önceki yapının biçimi belirlemekte, her bir duvar kendisinden öncekileri zemin almaktadır. Bir noktadaki daha eski ve daha yeni iki ev arasında tam bir yıkım veya tamamen bir yeniden inşa izine kesinlikle rastlanmamaktadır. Arsanın boyutları ve içindeki hazır temel, inşa edilen evlerin planları açısından belirleyici olmakta ve bu planların hatları bazen düzenli olmayabilmektedir.

Kimi evlerin çizgileri oldukça sade kalmakta, tek bir büyük odadan ve bunun arkasına bitişik daha küçük iki odacıktan ibaret bulunmaktadır. Kimi zaman da, evin yola bakan ön cephesinde yer alan bir veya iki oda daha standart plana eklenmiştir. Bu eklentileri bulunduran örneklerde, daha büyük boyutlu ve üzerlerinde daha incelikle çalışılmış evlerle karşılaşılmakta ve eklenti odaların ortadaki büyük odanın iki yanına yerleştirildikleri görülmektedir. Daha ender durumlarda ev planı daha karmaşık olabilmekteyse de bunlar, muhtemelen miraslar veya alımsatımlar sonucunda, komşu bir evin bir bölümünün bağlandığı yapılardır. Böylece iki evin tamamen veya kısmen bir araya gelmesiyle oluşan birleşik planlı evler ortaya çıkmaktadır. İnşaat malzemesinin (güneşte kurutulmuş tuğla) esnekliği, inşaat tekniğinin sadeliği, bir duvarı delmenin veya bir kapıyı doldurmanın son derece kolay oluşu birleşik planlı evler gibi gelişmelere olanak tanımaktaydı. Örneğin, birkaç kapının veya holün üstünde yarım daire kemer bulundurması gibi ender bir özelliğe sahip olduğundan *Arch House* (Kemerli Ev) olarak adlandırılan büyük Ev II, komşusu Ev III'ü yavaş yavaş bünyesine katmıştır. Her biri özgün bir geçmişe sahip olan bu evlerin gelişimlerini (özellikle Haface'de) uzun dönemler boyunca, Sümer çağının neredeyse tamamında izleyebiliyoruz.

Haface'de, kentin büyük tapınağının doğu yanında yer alan daha da özgün bir semt de incelenmiştir. Sümer çağının sonlarında bu semt diğerlerinden bir duvarla ayrılmıştı ve bu nedenle arkeologlarca *Walled Quarter* (duvarla çevrili mahalle) diye adlandırıldı. Duvarların içinde üç tane geniş ve zengin ev, çevrelerinde de daha küçük evler bulunmaktaydı.

Tel Asmar'da olduğu gibi Haface'de de evlerin çoğunluğu 40 metrekareden az bir alanı kaplamaktaydı. Ancak, 130-140 metrekareyi aşan geniş evler de bulunmaktaydı ki bunlar, koşulları uygun aileleri barındırmış olmalıdır. Dahası, Haface'nin "oval tapınak" diye adlandırılan büyük tapınağın içinde de "D" referanslı bir başka ev yer almaktaydı. Sitin kapladığı bu alanın, 600 metrekareye ulaşan en büyük evi, oldukça kalabalık ve belki

de tapınakta görevli bir ailenin ikamet yeri olabilir .

Zengin evlerinin tapınaklar ve büyük kamu yapılarının inşa edildiği semtlerde gruplaşma eğilimi gösterdikleri, daha yoksul ailelerin ise bu tür yapıların uzağında yerleştikleri gözlemlenmektedir. Kent dokusunda hiyerarşi kendini açıkça dışa vurmaktadır. Tel Asmar'da ve Haface'de keşfedilen, boyutları ortalamanın üzerinde olan ve daha düzgün bir biçimde inşa edilmiş 7 "zengin" evinin (yerel elite ait evlerin), aşağıda değineceğimiz "saraylar" hesaba katılmaksızın hazırlanmış bir listesi Amerikalı bir arkeolog tarafından hazırlanmıştır. Liste, bu evlerden toplanmış (aradan geçen zamana direnebilmiş) eşyalarla ayrıntılandırılmış ve bazı büyük evlerde bol miktarda lüks eşya bulunduğu görülmüştür. Örneğin "L" referanslı evde 3 külçe gümüşe rastlanmıştır. Başka evlerde yarı-değerli taştan veya metalden süs eşyaları keşfedilmiştir. Diğerlerinde sıradan buluntuların ötesine geçen, adak özelliğinde taştan topuzlar, heykel parçaları, bazen de mühür gibi kalıntılar bulunmuştur. Haface'de "38" referanslı evde tam 22 topuz, 4 taş vazo, bir taş levha, bir heykel parçası ve bakırdan 5 araç gereç yer almaktaydı. Bu Sümer kentlerinde, lüks konakların zengin semtleri ile mütevazı evceğizlerin yoksul semtleri birbirlerine yakın olmakla beraber, birinden diğerine aşamalı olarak geçilmektedir. Tel Asmar'da büyük ve düzgün hatlı evlerin, yerlerini git gide daha yoksul ve dar evlere bıraktıkları gözle görülmektedir. Eski olsun yeni olsun her kentte olduğu gibi, Diyala havzası kentleri de bir noktadan diğerine farklılık göstermektedir. Zengin ve yoksul bir arada ama birbirinden olabildiğince ayrı yaşamakta ve bazen de biri zamanla diğerinin yerini almaktadır.

Diyala havzasının bu iki höyüğü, 3. binyıl ortalarına ait ve bilinen yegâne Mezopotamya kenti örneği değildir. Nippur yakınlarında yer alan ve kazıların 1975'ten bu yana etkin bir biçimde sürdürüldüğü Abu Salabih'de, eski adı hâlâ belirlenememiş (Ereş mi?) bir kentin 1963-1965 yıllarında yürütülen ilk kazılarında olağanüstü yazıt buluntularına, 500'den fazla Sümer tabletine rastlanmıştır. Bazıları sözlük nitelikli, bazıları da edebi

nitelikli, kimileri daha sonraki çağlara ait kopyalarından bilinen, ama kimileri de özgün metinler, Sümer edebiyat tarihinin başlangıcını birkaç yüzyıl geriye kaydırmamıza yol açmıştır. İncelemelerin 1975'te bir İngiliz ekibince yeniden başlatılması sonrasında, Abu Salabih hakkında bilgi ve değerlendirmelerimiz önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Sit, 28 hektarlık bir ana tepecik çevresinde kümelenmekte ve farklı dönemlere ait birkaç höyükten meydana gelmektedir. Derinlemesine kazılar ve bunları tamamlar nitelikteki yüzey taramaları, Sümer çağının başlangıcından sonuna kadar kat kat dizilmiş kalıntıları gün ışığına çıkartmıştır. Buradaki mezarların, evlerin ve sokakların daha sonraki dönemlerin selleriyle sürüklenmiş birikintilerle örtülü olmaması bir şanstır.

Batı höyüğünde ev bloklarının konumu, 4 metre kalınlığındaki görkemli duvarlar içinde gruplandıklarını düşündürmektedir (Uruk'taki durum da, bir olasılık, buradakine paraleldir). Abu Salabih'te Sümer çağının en başlarında olduğumuzdan, arkeologlar, bu alışılmadık mimari düzende, evler arasında özel bir ilişkiye dayalı bir sosyal yapının, kalabalık bir ataerkil ailenin, klan benzeri bir topluluğun, bütünlük ve hemen hemen tam özerklik sergileyen bir sosyo-ekonomik birimin izlerini görme eğilimine girmektedirler. Hatta buna göre, Abu Salabih'teki düzeni, Haface oval tapınağı gibi kentin diğer kısımlarından özel bir duvarla ayrılmış olan, çok daha sonraki tarihlere ait bazı dini yapıların bir ön belirtisi gibi algılamak gerekmektedir. Ne de olsa tapınak, tanrının ve rahiplerin evi değil midir? Böylece dini yapıların, kişilere ait evlerin artık çoktan arınmış oldukları eski bir düzeni sürdürdükleri sonucuna varılmaktadır. Bu düşüncelerin akışı, tabii ki, en önemli özellikleri çekicilik olan varsayımlardan ibarettir.

Ana höyükte gerçekleştirilen derinlemesine kazılar ve yüzey taramaları sayesinde, sitteki Sümer çağı kentinin kayda değer bir bölümünün planları çizilebilmiştir. Merkezlerinde avlular veya açıklıkların, bunların yanında da odaların yer aldığı büyük dörtgen evler birbirlerine dik açılı caddeler veya sokaklar

boyunca uzanmaktadır. Höyüğün doğu ucunda, 3 metre kalınlığındaki büyük duvarın berkitme işlevi görmesi olasıdır. MÖ 2600 yıllarında kurulan bu duvar, bu tarihten 500 yıl sonra kentin doğu sınırını belirlemeyi sürdürmekteydi. Evlerin harabeleri, yerine göre, Sümer çağının başlarından veya sonlarından kalma olabilmektedir. Hangi dönemden kalmış olursa olsun, bu evler, birbirlerine sıkı sıkıya yaslanmış durumdadır ve genel kullanıma açık bir geçit için çok az yer bırakmaktadır. Höyüğün güneyinde bulunan ve birbirlerinden sokaklarla (veya belki de koridorlarla) ayrılmış birkaç büyük yapının tanımlanabilmesi (idari mi, dini mi?) güç görünmektedir. Yine de halen sürdürülen çalışmalar umut vermektedir. Başkent olmasa da büyük kent merkezi sıfatına sahip, orta büyüklükte bir Sümer kentinin görüntüsü yavaş yavaş belirginleşmektedir.

Son bir görüntüyü Kuzey Irak'taki Tel Taya'da bir dönem sürdürülmüş incelemelerden elde edebilmekteyiz. 3 metre yüksekliğinde taş örgülü bir subasman üzerine oturtulmuş bir tuğla duvarın koruduğu bir çeşit akropole benzetilebilecek merkezi höyük çevresindeki düzlükte, 155 hektar kadar genişlikte büyükçe bir kent yayılmıştır. Kentin akropolün yakın çevresindeki kısmı (iç kent) ayrı bir sur sisteminin koruması altındadır. Taştan temel kalıntıları kentin değişik noktalarında ve ilk bakışta görülebilecek biçimde yüzeyde göze çarpmaktadır. Aşağı kentin büyük bölümü sitteki ana seviye ile yaşıttır (Taya 9) ve MÖ 3. binyıl ortalarının eseridir. Kentte yüzeye çıkmış taş dokunun planları, 1972 ve 1980'de olmak üzere iki çalışmada çıkarılmıştır. Bu planlar, ana caddeleriyle, açık alanlarıyla, çıkmazlarıyla, değişik boyutlardaki evleriyle, kamu yapılarıyla, zanaatkârlara ait bölümleriyle (çömlekçiler ve çakmaştaşı yontucularının semtleri) kent organizasyonuna hayranlık uyandırmaktadır. Tel Taya sakinlerinin subasmanları taştan örmüş olmaları, vardıkları bilgi ve beceri derecesiyle ilgili fikir vermektedir. Aksi durumda, çıplak gözle sadece akropolün bulunduğu höyüğü ve aşağı kentin sur hattını görebilirdik. Dış kentin sitin toplam alanını ölçebilmemize olanak sağlayan yapıları aceleyle yürütülmüş bir in-

celemede dikkatlerden kaçabilirdi. Tamamen pişmiş tuğla malzemesine dayalı bir mimaride, kentlerin yayılma alanını ve dokularını, ya kapsamlı yatay kazılarla (ki ancak, Habuba Kabira'da olduğu gibi, kalıntıların yüzey ile eş düzeyde olması durumunda olasıdır) ya da hava fotoğraflarının dikkatle incelenmesiyle (ki konu ettiğimiz bölgenin tamamında var olmaktan uzaktır) belirleyebiliyoruz.

Saraylar ve Tapınaklar

Sümer kentlerinin genelinde, kamu yapıları diye tanımlayabileceğimiz büyük boyutlu yapılar kent dokusunun orta yerinde yükselmekteyse de, bunların doğalarını ve işlevlerini tam olarak belirleyebildiğimizi iddia edemeyiz. Bir merkezi otoritenin yavaş yavaş doğuşunu önceki sayfalarda işlemiştik. Metinlerden yerel hanedanların soyağaçlarını öğrenebiliyoruz. Kimi durumlarda (Kiş, Ur, Uruk, Umma ve özellikle de Lagaş) her bir hanedanın devrini zihinlerimizde az veya çok canlandırabiliyoruz. Bu siyasi güç ile ruhban sınıfı arasındaki ilişkiyi belirlemenin her zaman kolay olmadığına ise yukarıda değinmiştik.

Merkezi otoritenin doğuşu ve ruhban sınıfıyla ilişkileri gibi yeni kavramların kazandıkları ağırlığın, Sümer kentlerinde kentçilik anlayışına yansımış olması gerekir. Metinler, En, Ensi, Lugal gibi, anlamlarını tam olarak kavrayamasak da, önemlerine bağlı bir derecelendirme ifade ettiklerini çıkartabildiğimiz ünvanlara sahip hanedan üyelerinden söz etmektedir. İçlerinden bazılarının resmedilmiş durumları bizlere kadar ulaşmıştır. Örnek olarak, Telo'da keşfedilmiş ve halen Louvre Müzesi'nde bulunan bir taş levhada yer alan ve içerdiği bütün portrelerin, üstlerindeki Sümerce bir yazıtla tanıtıldığı bir sahneyi anabiliriz. Levhada, kral Ur-Nanşe'yi (MÖ 2494-2465) bir tapınağın inşası için bir küfe toprağı sembolik olarak getirirken görebilmekte ve bu sahne ile günümüzdeki temel atma törenleri arasında bağlantılar kurabilmekteyiz. Levhanın alt kısmındaki bir başka sahnede, bir tahtta oturmuş ve sağ elinde bir maşrapa tutan

Ur-Nanşe'ye, oğulları ve memurlarının karşısında bir kez daha rastlamaktayız. Arkasında da bir hizmetkâr dikilmektedir. Törene katılanların tamamı figürlerin üstünde veya aralarında yer alan kayıtlarla tanıtılmıştır. Metinde şunlar yazılıdır:

> *Ur-Nanşe, Lagaş kralı, Gunidu'nun oğlu, Gursar'ın oğlu, Ningirsu tapınağını inşa etti, Nanşe tapınağını inşa etti, Apsuanda'yı inşa etti. Ur-Nanşe, Lagaş kralı: Uzak Tilmun ülkesinin gemileri onun için kereste taşıdı.*

(Tilmun veya Dilmun, Bahreyn Adası'nın ve karşısındaki Arabistan Yarımadası sahilinin adıdır.)

Ur-Nanşe gibi hükümdarlar, Sümer kentlerinin ortasında kurulmuş saraylarda mı oturmaktaydılar? Bu soruyu "evet" diye yanıtlayabilsek de, gerçekte kesin bir açıklama hâlâ tartışmaya açıktır. Kazıları gerçekleştiren bilim adamları için genelde yanıt kuşkuya yer bırakmamaktaydı ve halen, Kiş'de, Eridu'da, Tel Asmar'da ve Mari'de kâşiflerince saray olarak tanımlanmış sekiz kadar yapı bulunmaktadır. Vardığımız toplam sayının azlığı bir yana, bu yapıların hiçbirinin planı tam olarak çıkartılamamaktadır (dolayısıyla kapladıkları alanı tam olarak bilememekteyiz) ve her birinin gördüğü işlev de uzun uzun tartışılmıştır.

Babil'den 30 kilometre kadar uzaklıkta bulunan ve 1923-1925 arasında kazılan Kiş'teki "A" sarayı, gün ışığına çıkartılmış Sümer saraylarının ilkidir. Bu nedenle de uzun süre Sümer saray modeli olarak kabul görmüştür. Esasen, birbirlerinden bağımsız gibi görünen ve anıtsal ana girişinin sonradan eklendiği iki ayrı yapıdan oluşan bu eser, Sümer çağının ortalarından kalmadır. Kralın özel ikametgâhı mıdır, yoksa herhangi bir resmi bina mıdır, bu o kadar kesin değildir. Berkitilmiş olduğunu öne sürenler de vardır. Odalarından hiçbiri seçeneklerden birine veya diğerine ağırlık vermemizi sağlayacak bir özellik taşımamaktadır. Ancak, kimi mimari hatları son derece özgün ve Sümer mimarisinde eşi bulunmayan türdendir. Bir revak, avlu olduğu düşünülen geniş bir alanın kenarlarından birine açılmakta, avluda

ayrıca anıtsal ölçülerde bir giriş bulunmaktadır. Yapıların biri oldukça kalın (3 ile 3,90 metre arasında) bir duvarla çevrilmiş, duvar boyuna oldukça dar bir koridor eklenmiştir. İki yapıdan daha küçüğünde yer alan ve tavanının ortasına göre eksenlenmiş dört sütunla desteklendiği anlaşılan uzunca bir salon oldukça merak uyandırmıştır. Mezopotamya mimarisinde böyle birden fazla stili bir araya getiren başka bir örnek yoktur. Bu sütunlu salon paralelinde, çatının kirişlerinin kısaltılacak biçimde karşılıklı dizilmiş yarımayaklar ve payandalarla donatılmış bir başka salon da bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu iki yapı (veya bu iki bölümlü tek yapı) oldukça özgündür. Ama bu, kraliyet sarayı olduklarını mı gösterir? Bu salonların kesin işlevlerini tanımlayabilmemizi sağlayacak hiçbir ipucu yoktur. Ne biri ne de diğeri tanıdığımız resmiyet veya tören unsurlarını taşımaktadır. Kendi başına konumunu bile tam olarak kestiremediğimiz bu yapının zamanın kent dokusu içine nasıl katıldığını hiç bilememekteyiz. Eğer bu kalıntı gerçekten saray ise, kralın daireleri belki de üst kattaydı, tabii bir üst kat vardıysa...

Bir diğer Kiş sarayı olan ve 1924 yılında kazılan "P" sarayı da tam olarak gün ışığına çıkartılamamıştır. Dolayısıyla, bu kalıntının da kapladığı alanı bilememekteyiz. Belli ki, kalın bir duvarla çevrili olan bu yapı da, özel bir kişinin sıradan bir ikametgâhı olmaktan farklı bir nitelikteydi. Ama nasıl bir nitelik? Berkitilmiş bir malikâne mi? Bir depo mu? Bir kraliyet sarayı mı? İçinde bulunabilen çok az sayıdaki malzeme bu soruları yanıtlamaktan uzaktır. Yapının üçgen biçimindeki tuhaf planı da herhalde arsa parselinin empoze ettiği bir çözüm olmalı ki, bu da kraliyet sarayı argümanını hiç mi hiç desteklememektedir.

Güney Irak'ta yer alan ve bildiklerimiz arasında en güneyde bulunan Sümer kenti olan Eridu'da, İngilizlerce 1918-1919'da başlatılmış çalışmalar, 1946-1949 yıllarında Iraklı bir ekip tarafından sürdürülmüştür. Bu sitte *plano-convex* tuğlalardan inşa edilmiş ve planının bütününün belirlenebildiği büyük bir yapı ortaya çıkartılmıştır. Yapı aslında paralel ve birbirinin aynı iki binadan oluşmaktadır ve bu tür bir düzenlemenin bildiğimiz tek

örneğidir. Kalıntıların içi neredeyse tamamen boş olduğundan her bir yapının işlevi konusunda fikir verebilecek bulgulardan yoksunuz. Anılması gereken bir başka kalıntı da, Tel Asmar' daki Kuzey Sarayı olup, bu büyük yapı da 1931-1933 yıllarında kazılmış olmakla birlikte, önceki yıllarda kaçak kazıların neden olduğu yüksek derecede hasarın izlerini taşımaktaydı. Tel Asmar'ın bu mevkiinde iki ayrı yapının birbirini izlediği anlaşılmaktadır. İçlerinden daha yeni olan (Sümer çağının en son aşaması) ve daha iyi bilineni birbirleriyle çelişen yorumlara yol açmıştır. Bu yapıda mimarlar bir kraliyet sarayı, arkeologlar çeşitli faaliyetleri bünyesinde toplayan bir imalathane görmüşlerdir. Kesin olan bir şey varsa, o da özenle inşa edildiğidir. Su tesisatının zenginliği dikkate alınırsa, acaba büyük bir tabakhane midir? Dahası, yapının gözlerimizin önündeki durumu bütününü mü içermektedir ve yanında boylu boyunca uzanan "sokak", acaba kazı ekibinin sandığı gibi sundurmalı bir sokak mıdır, yoksa üstü kapalı bir iç-geçit mi? Eğer "sokak" aslında, yapının içine ait bir unsur ise, kalıntıların sadece bir kısmını tanıdığımız sonucu doğacaktır ki, bu da doğru biçimde yorumlanabilmesini engelleyecektir. Her koşulda, yapı içinde bulunan bol miktarda malzeme arasında araç gerece rastlanmamış olması, üretim merkezi varsayımını zayıflatmaktadır.

Son olarak, bir Suriye kenti olan, ancak kültürel açıdan kısmen Mezopotamya'ya ait Mari'deki art arda inşa edilmiş yapılar dizisini anacağız. Mari yapılarının evrimi, dini erk ve siyasi erk arasındaki ilişkilerin karmaşık sorununu en iyi biçimde sunmaktadır, zira tapınaklardan biri zaman içinde kraliyet ikametgâhının bir parçası durumuna gelmiştir. Sümer topraklarında ise, hiçbir yapının sonunu Mari'deki gibi izleyemediğimizden, bu konuda bir analiz getiremiyoruz.

Burada sözünü ettiğimiz Sümer "saray"larından hiçbirinin bütünü göz önünde olmayıp, pek çok halde de üstlerine, varsa kral dairelerini barındırabilecek bir kat çekilip çekilmediğini bilememekteyiz. Kalıntıların geniş odalarına herhangi bir işlev yüklemekte tereddüt etmekteyiz. Yapılarda kraliyet sarayları

görebilmemizi kolaylaştıracak resmi kılıklı belirtilere rastlayamamaktayız. Anlaşılan, 2. binyılın başlarından itibaren sahip olacağımız gibi, bu yapıları yanılgı riski bulunmaksızın şu veya bu kraliyet ikametgâhı olarak belirleyebilmemizi sağlayacak mimari formüller henüz oluşturulmamıştır. Acaba bu durum, erken çağlarda kral kavramının henüz tam olarak yerleşmediğine mi işaret etmektedir? Oysa, Kiş gibi kentlerin kraliyet hanedanlarının merkezleri olduklarından eminiz. Ama bu gerçeğin Sümer kentleri bünyesindeki mimari yansımasına ulaşamamış olduğumuzu itiraf etmek gerekecek. İyi de, bu büyük yapılar saray da değillerse ne olabilir?

Dini yapılar konusuna girdiğimizde de benzer bir sorunla karşılaşmaktayız. Hatta sorun belki de daha da karmaşıktır. Metinler karanlık noktalarla doludur ve kronolojide yanılma tehlikesi büyüktür. Geçtiğimiz yüzyılın sonunda ve bu yüzyılın başında arkeolojinin "tapınak" tanımlamasına karşı gösterdiği aşırı heves de unutulmamalıdır. Hiç de öyle olmayan bu toplumları "laik" saymak gibi bir yanılgıya da kapılmamak gerekir.

Asur uzmanı Leo Oppenheim, Babil din kültürüne ayırdığı bir başlığın ilk paragrafını "Neden bir Mezopotamya dininden söz etmemeliyiz?" sorusuyla açmış ve böyle bir konunun karşılaşacağı çeşitli güçlükleri sıralamıştı. Bu temel konuya ne derece dikkatli yaklaşılması gerektiğini en güzel biçimde göstermişti. Dine veya adaklara ilişkin nesnelere, buluntular arasında bol miktarda rastlanmaktadır. Ancak yapılar için aynı şeyi söyleyemeyiz.

Karşımızda iyi örneklerinin bulunduğu 2. veya 1. binyıl Mezopotamya tapınakları, kendilerini gün ışığına çıkartan kazıcıları hiçbir zaman utandırmadı. Bünyelerinden çıkartılan yazıtlar tapınak kimliklerini kuşkuya yer bırakmaksızın kanıtlıyor, orada tapınılan tanrıların adları açıkça belirtiliyordu. 3. binyıla ait Sümer kentlerinde inşa edilmiş dini yapıların durumu ise bambaşkadır. Bir kere, bu binyılın bitiminde Ur İmparatorluğu kentlerine hakim konumda yükseltilmiş kat kat kulelerin veya

zigguratların işlevi veya işlevleri konusunda şaşırıp kalmaktayız. Durum böyleyken, daha gerilerdeki gerçek Sümer çağının, yani 3. binyıl ilk yarısına ve ortalarına tarihlenen kentlerin dini binalarını nasıl tanıyıp tanımlayabileceğiz? Pişmiş tuğlaya dayalı bu mimaride bizleri aydınlatabileceği resimler veya kabartmalar gibi ikonografik veriler de bulunmamaktadır. Metinler ve yontma kabartmalar dışında, bilgi kaynağı olacak bir grup silindir mühürün minyatür ikonografisi düşünülebilir. Mühürler genelde oldukça zariftir, ancak üstlerinde yer alabilen dini sahnelerin daha geç tarihlere ait metinlerden hareketle yorumlanması da çilelerle dolu bir yoldur.

İlk hanedanlar döneminde tanrılar, genelde bir kadeh içki ikramını kabul ederken resmedilen, görünümleri ve katıldıkları törenler bakımından hanedan üyelerinden farklı olmayan krallar gibidirler. İlahi kişiliklerini krallardan ayıran tek özellik, tanrılara tapınılması ve kimi zaman (ancak her zaman değil) giydikleri boynuzlu bir çeşit külâhtır. Hiyerarşik ve kodlanmış bir tanrılar listesi (gerçek bir panteon) ancak daha sonraları, Akad çağında (MÖ 2350-2150) ortaya çıkacak, bu listenin sistematik hale getirilmesi ise "Kassit" çağını (MÖ 1550-1150) bekleyecektir. Sümer silindirlerinde yer alan hiçbir imaj net bir biçimde bir tapınağı, bir ibadethaneyi akla getirir nitelikte değildir. Bunlarda dinle ilgili bir sahneyle, bir şölenle, bir geçit resmiyle, suyla kutsama töreniyle karşılaştığımızda, ortalıkta asla bir yapı gözükmemektedir. Metinlerde ev ve tapınak aynı sözcükle ifade edilmekte, ayırt edilebilmeleri için cümlenin gelişinin bilinmesi gerekmektedir. Acaba Sümerler için arada gerçek bir ayrım söz konusu mudur? Üstelik bir dini yapının tanımlanabilmesini sağlayan yazıtların son derece ender olması da rastlantı mı sayılmalıdır?

Diyala havzası sitlerinde kent ibadethanelerinin sayısı oldukça yüksektir: Tel Asmar'daki Abu tapınağı, Tel Agrab'daki Şara tapınağı, Sin'de ve Nintu'da oval tapınak ve Haface'nin adsız kalmış tapınakları. Bunlara Fara (Şuruppak), El-Hiba (Lagaş), Ur, Nippur, El-Obeid, Uruk ve Mari'deki kalıntılar da eklenebi-

lir. Çoğu kez, mimari yapıları diğer anıtsal veya özel binalardan ayrılabilecek durumda değildir. Bu ibadethanelerde duvara dayalı sahanlıklar, tek başına masalar gibi çeşitli donanımlar görülebilse de, bulundukları alanda doğrudan dine özgü çok az nesne toplanabilmiştir. Bulundurdukları değerli eşyaların saklanmasına yönelik bölmeler farklı anlamlar da taşıyabilir. Sık rastlanan buluntuları arasında, cemaati (tapınanları) dua ederken canlandıran heykelciklerin parçaları, ortaları delinmiş ve üstlerinde bazı resimler bulunabilen (Ur-Nanşe adına yazılmış olanı yukarıda anmıştık), gerçek işlevlerini bilemediğimiz (kapı sürgüsü parçası bile olabilir) taş levhalar, adak topuzlar yer almaktadır. Sümer kültür dünyasının tipik kalıntıları arasında sayabileceğimiz bu tür nesnelerden yola çıkarak şu veya bu bina tapınak diye tanımlanabilmekte, ancak, bunların genelde son derece sıradan olan mimarileri, böyle bir tanıma varabilmemiz için yetersiz kalmaktadır.

Yazıtlara gelince, bunlar çok azdır. Tapınakların tanımlanabilmesi ancak üç dört kez bir metin sayesinde gerçekleşebilmiştir. Örnekler tanrıça İnanna'nın el-Hiba'daki İbgal'inden, Ur'un ilkel anıtlarından, Nippur'daki İnanna tapınağından ve Uruk'taki Eanna'dan ibarettir. Mari'de veya El-Obeid'deki bazı metinlerden dini mekân anlamları çıkartılması da olasıdır. Diğerleri, özellikle de Diyala sitleri kazı ekiplerince verilmiş adlar, varsayımlara dayanmakta ve niteliği bilinemeyen yapıların alışılageldiği gibi adlandırılmasının ötesine geçememektedir.

Bütün bu çekincelere rağmen, Sümerlerde tapınakların varlığı tartışma götürmemektedir. Sadece, eğer içleri tanımlayıcı unsurlardan yoksun ise, çoğunun özel kişilere ait evlerden güçlükle ayırt edilebildikleri, mimari açıdan olağanüstü bir sadelikte oldukları iyi anlaşılmalıdır.

Kimi anıt yapıların iç düzenlemeleri daha da karmaşık bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak Tel Asmar'a 20 kilometre uzaklıktaki Tel Arab'daki Şara tapınağı sayılabilir. Ana seviyesi Sümer çağının ortalarından kalma olan bu yapının uzun süre kullanıldığı görülmektedir. 84 metre boyunda, 62

metre eninde ise de, sadece kısmen korunabilmiştir. Payandalarca omuzlanmış kalın bir duvarla çepeçevre sarılmaktadır. İçerideki çok sayıda odanın birinde sırtını bir duvara vermiş, oldukça özenli bir sahanlık yer almaktadır.

Görkemli kitlesi sitin bütününün planı içinde hemen göze çarpan Haface oval tapınağı ise, Şara tapınağının aksine, bir yapılar dizisinin parçası olarak değerlendirilebilir. Benzer bir yapıya daha güneyde, Ur yakınlarındaki Tel el-Obeid'de de rastlanmıştır. Tel el-Obeid'deki örnek, tanrı Ninhursag'a adanmış bir tapınaktır. El-Hiba'daki tanrıça Inanna'ya ait Ibgal da aynı planın hatlarını izlemektedir. Haface oval tapınağı ölçüleri 100 metre boy ve 70 metre ene yaklaşan büyük boyutlu bir bütündür. Sümer çağının son aşamasının tamamında aynı mevkide benzer birkaç yapı birbirini izlemiştir. Aslında, tapınağın kendisi erozyonla sürüklenmiş olduğundan bulunamamıştır. Geriye kalan, sadece tapınağın zamanındaki desteğini oluşturmuş geniş taraça, önündeki avlu ve bütünü kentin diğer kısımlarından ayıran çifte duvardır. İki duvar arasında özel bir kişiye ait bir konut yükselmektedir.

Tapınağın bu oldukça özgün oval biçimi dini veya törensel gereksinimlere yanıt olarak mı geliştirilmiştir, herhangi bir sembolik anlam taşımakta mıdır, bilemiyoruz. Her koşulda, üç tapınaktan oluşan bu dizi Sümerlerin kentsel dini mimarisi için son derece özgün bir örnek oluşturmaktadır. Bazı arkeologlarca Bahreyn'deki bir mabedin (1954-1961 yılları arasında kazılmış bulunan Barbar tapınağı) konu ettiğimiz formüle çok yaklaştığına dikkat çekilmiştir. Barbar tapınağı dörtgen biçiminde bir taraçaya dayanmakta ve bütünü oval biçiminde bir aşağı sahanlık üzerinde dikilmektedir. Bu yapının birbirlerini izleyen aşamaları MÖ 2200-1800 yılları arasına tarihlendirilebilmiştir. Acaba Haface, El-Obeid ve el-Hiba'daki daha eskiye ait Sümer formülü ile bağlantılı mıdır?

Son olarak, Uruk'taki Eanna ve Ur'daki Nanna (Sin) tapınağının daha eski Sümer çağlarına ait bölümleri, mimarilerini yorumlayamayacak kadar az tanıdığımız, karmaşık yapılardır.

Uruk'ta kazılarda ilkel *plano-convex* tuğlalarla inşa edilmiş kalıntılara ucu ucuna ulaşabilmiştir ve bunların bir kısmı 3. binyıl sonuna ait büyük ziggurat tarafından üzeri, temizlenemeyecek ölçüde örtülmüştür. Yine de, Güney Mezopotamya'nın önde gelen bu iki kentinin koruyucu tanrılarının tapınaklarının daha 3. binyıl başından itibaren dev bir bütün oluşturduklarını sezinlemekteyiz. Ancak boyutlarının büyüklüğü, erozyonun neden olduğu aşınma ve hele bu tapınakların 1. binyıl ortalarına, hatta belki de daha geç tarihlere kadar varlıklarını kesintisiz sürdürmüş olmaları, Sümerlere ait seviyelerin tatmin edici bir biçimde incelenebilmesini engellemektedir.

Kısacası, bütün büyük Sümer kentleri 3. binyıldan itibaren ilahi unsurlar taşımakta ve belli başlı tanrılara adanmış tapınaklar bulundurmaktaydı. Ne var ki, anlaşılan, tek tip bir dini yapı şeması olmayıp, mütevazı kutsal alandan başlayıp dev dini komplekslere uzanan geniş bir mimari formül çeşitliliği söz konusuydu. Bilinen 70 kadar dini amaçlı yapı arasında büyük boyutlu binalar istisna oluşturmaktadır. Kişilere ait evlerden ayırt edilmesi oldukça güç olan küçük tapınakların sayısı daha çoktur. Benzetmek gerekirse, birkaç dev tapınağa karşılık sayısız küçük kutsal mekânla karşılaşmaktayız. İbadet yerlerinden hiçbirisi sümerologların başlangıçta dini yapılara yükledikleri temel iktisadi ve siyasi rolü doğrular biçimde depolar, atölyeler veya ambarlarla donatılmamıştır. Dini yapılar çoğu kez kentin semtleri tarafından çepeçevre kuşatılmıştır. Kent dokusundan dikkat çekecek ölçüde tecrit edilmiş yapılar enderdir. Dolayısıyla, başlı başına dini karakterli binalardan çok, ibadete ayrılmış evlerin var olduğu düşüncesi ağırlık kazanmaktadır. Gerçekte, Sümer dünyasının şehircilik anlayışı arkeologlar arasında uzun süre rağbet gören tapınak-kent kavramını hiç de yansıtmamakta, bu arada ön plana çıkmış bir kraliyet iktidarının belirtilerini de sunmamaktadır. Tersine, siyasi ve dini iktidar, kendini git gide göstermeye başlayacak ve arkeolojinin bunların gelişimlerini gözlemleyebilmesi için, 3. binyılın son demlerini ve izleyen 2. binyılı beklemek gerekecektir. Ancak bu yaklaşım,

Sümer kentlerinin gerçek anlamda birer kent niteliğine sahip olmadıkları anlamına gelmez. Diğer birtakım argümanların yanı sıra, nüfusun çeşitliliği, kent sakinleri arasındaki eşitsizlikler, bazılarının uzak beldelerle sürdürdükleri ilişkinin yoğunluğu gibi gerçekler bu alanda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır.

DOĞU AKDENİZ TUNÇ ÇAĞI KENTLERİ

Jean-Paul Thalmann

"Kent Devrimi"nin Kıyısında

MÖ 3. binyılda, Filistin'den Anadolu'ya uzanan alanda kent tanımını gerçekten hak ediyor görünen -ve genelde iyice berkitilmiş- birkaç yerleşim merkezi ortaya çıktı. Belirgin bir gecikmeyle ve çok daha mütevazı bir ölçekte gerçekleşen bu kentleşme, Mezopotamya ve Susa bölgelerinde olduğu gibi, elit bir tabakanın ve karmaşık bir sosyal yapının doğmasıyla, iktisadi artı değerin birikmesiyle, sanatsal üretimin standartlaşmasıyla ve gerek bölgesel boyutta, gerekse de Mısır ve Aşağı Mezopotamya gibi uygarlık odakları ile alışverişlerin yoğunlaşmasıyla atbaşı gelişti.

Tunç çağı diye adlandırmanın gelenekselleştiği MÖ 3300-2000 yılları arasını karakterize eden gelişmeleri, maden işçiliğindeki ilerlemelerden çok yukarıda sayılan genel eğilimlerde aramak daha doğru olacaktır. Ne de olsa, gerçek anlamıyla tunç, bakırın yerini ancak yavaş yavaş almış, kullanımının yaygınlaşması Tunç çağının sonlarından önce gerçekleşmemiştir. Hatta genelde metaller ender rastlanır olma özelliklerini sürdürmüş, taşın özellikle tarımsal aletler imalatında tuttuğu yer önemini korumuştur.

Kentleşme Yazıyı Önceler

Konu ettiğimiz bölgede tarih genelde henüz emekleme aşamalarındadır. Orta Suriye'de bulunan ve 3. binyılın ortasından bir süre sonra çivi yazısını benimsemiş Elba gibi büyük merkezlerin yarattığı istisna bir yana, yazı gibi temel bir icat, hatta hemen hemen hiçbir figüratif sanat henüz bilinmemekteydi. Dolayısıyla, dönemin aşağı yukarı bütün sitlerinde, metinlerin veya anıtsal tasvirlerin yokluğunda, arkeoloğun karmaşık sosyal ve kültürel değişimleri kavramak için başvurabileceği yegâne referans olarak maddi kültürün cılız kalıntıları kalmaktadır.

Eğer Gordon Childe'ın belirlediği ölçütlere bağlılığı sürdürmek gerekseydi ve eğer yazıyla desteklenmiş karmaşık idari sistemlerin var olmadığı durumlara tam anlamıyla kentleşmiş bir uygarlığı oturtamayacağımız düşüncesinde olsaydık, Bereketli Hilal'in büyük bölümünün kentleştiği sonucunu çıkartmamız için, MÖ 2. binyılın başlarını hatta ortalarını beklememiz gerekecekti.

Oysa denetimleri altındaki bölgeler kısıtlı olsa da, nüfusun, iktidarın ve kaynakların yoğunlaştığı, görkemli berkitmelerin yükseltilebilmesi için kayda değer toplu çabaların gösterildiği ilkel planlama girişimlerinde, kamu yapılarında, konutlarda, hükümdar mezarlarında kendini gösteren bir sosyal tabakalaşmanın açıkça görüldüğü merkezlerin genel ölçekte ortaya çıkışlarıyla karşı karşıyayız. Dönemin sıradan köylü toplumlarının üzerinde yer alan ve kentli olarak nitelendirmemizi gerektirecek yeni örgütlenme biçimlerinin belirginleşmeye başladığı apaçık ortadadır.

Suriye'de beliren olgu, Güney Mezopotamya kentleşme devrimine oranla, kronolojik açıdan ikincil, coğrafi açıdan kenarda kalan iki tür soruyu gündeme getirmektedir.

Soruların ilki, yüksek uygarlık merkezlerinin çevrelerinde yer alan bölgelere etkilerine ilişkindir. Kent modelinin yaygınlaşması mı söz konusu olmuştur, yoksa söz konusu olan -diğer etkenlerin yanı sıra alışverişlerin gelişmesiyle- Yakındoğu uy-

garlığının genel hareketlenmesi çerçevesinde türedi veya benzer bir sosyal örgütlenme biçimi midir? Başka bir deyişle her bölgede, gelenekler, doğal koşullar ve kaynaklar gibi son derece değişken unsurlara büyük oranda bağlı yerli bir olgu mu gelişmiştir?

Soruların ikincisi hiyerarşiye, daha doğrusu kent toplumlarının alabilecekleri biçimlerin çeşitliliğine ve bunların mekâna, yani kentlere yansımasına ilişkindir. Benzer süreçler değişik derecelerde de olsa, elbette ki her yerde yürürlüktedir ve konu alanımızda Childe'ın yaptığı irdelemeleri (nüfus baskısı, sosyal tabakalaşma, iş kollarının uzmanlaşması, alışverişlerin örgütlü ve denetlenebilir duruma gelmesi) güvenilir birer yol gösterici olma özelliklerini korumaktadır. Ancak, Yakındoğu kentlerinin başından itibaren ortaya koydukları bir nitelik de çeşitliliktir.

Bölgeler, Kaynaklar ve İklimler

Kentleşme devriminin kıyısında kalan bu bölgeler arasındaki farklılıklar önemli ölçülerdedir. Coğrafi bakımdan Yakındoğu'nun diğer kısımlarından oldukça soyutlanmış bir konumdaki Anadolu yaylasında, yerleşik düzene geçmiş tarım toplumları, bol miktarda bulunan hammadde kaynaklarını değerlendirmeye uzun zamandır başlamışlardı. Çok eski çağlardan itibaren Toroslar ve Van Gölü bölgesi yanardağlarının obsidyeni Filistin'e ve Mezopotamya'ya sevk edilmekteydi. 3. binyıla gelindiğinde bölge ekonomisinde yer tutan ihraç maddelerinde ilk sıraları maden cevherleri -bakır, altın, gümüş- ve Kuzey ile Kuzeydoğu Anadolu dağlarının ağaçları almıştı.

Suriye-Filistin alanı ise kendi başına homojen bir coğrafyadır. Bölge Bereketli Hilal'in iki ucu arasında bir geçit ve iletişim noktasıdır, ancak özkaynakları son derece kısıtlıdır. Sınırları kuzeyde Anadolu dağlarının seddiyle, batıda Akdeniz'le, doğuda Arabistan çölünün Suriye uzantısıyla çizilmiş olup, Filistin'in güneyinden Batı ve Doğu Torosların yamaçlarına kadar oldukça düzenli bir yapı sunmaktadır. Ilıman iklimli dar bir sahil şeridi,

sonrasında denize paralel, rakımı güneyde daha alçak, ama kuzeyde 3000 metreye kadar varan iki dağlık engel ve sıcaklıkla yağış düzenleri aşırı uçlar arasında gidip gelen, bozkırla başlayıp çölle birleşen bir iç yayla.

Bölge her ne kadar Neolitik çağın en erken dönemlerdeki beşiklerinden biriyse de, yerleşik köylü toplulukları burada göçebe veya yarı-göçebe çoban topluluklarıyla her zaman bir arada yaşamışlardır. Yağış miktarlarının izlediği çizginin gösterdiği aşırı hareketlilik ve yıllık yağışın 250-300 milimetre seviyesinde, yani sulamasız tahıl ekiminin sınırlarında kalmasından yola çıkarak, tarımın ancak yerleşik ve göçebe insan grupları arasında sıkı bir ilişkiyle sürdürülebileceği geniş bir "ara alan" belirleyebiliriz. Bu alan çöl sınırlarından başlayarak Fırat'ın dar büklümüne ve güneyde Filistin ve Necef'e kadar uzanmakta, bu noktada sahile ve Akdeniz iklim ve bitki örtüsüne kavuşmaktadır. İncelediğimiz dönemden bu yana cereyan eden hafif iklim dalgalanmalarının bu "ara alan"ın genişliğini önemli ölçüde etkilemesi olasıdır.

Yakındoğu iklimi tarihinin ayrıntıları az bilinmekteyse de, son 6 binyıl süresinde yağış miktarı kayda değer değişikliklere uğramış gibi görünmemektedir. Ancak halihazırdaki koşullara göre bir nebze daha nemli veya daha kuru dönemler yaşanmış olması olasıdır. Tahminler ışığında, olumlu yönde böyle bir dalgalanmanın MÖ 4. binyıl ortasında veya sonunda oluşmuş, 3. binyılın sonlarına doğru ise artan ölçülerde bir kuraklık devresiyle karşı karşıya kalınmış olabilir. Ne kadar düşük ölçülerde cereyan etmiş olurlarsa olsunlar, bu değişikliklerin "ara alan"ın ve çevresindeki beldelerin eğreti dengelerinde kesin etkileri görülmüştür.

Günümüz iklim koşulları genelde tarihi koşullar hakkında tahminler yürütebilmemize olanak sağlamaktaysa da, bitki örtüsü için aynı iddiada bulunulamaz. Halen kuraklık içindeki bazı yörelerde keşfedilen zengin buluntular eskiden son derece verimli olan bazı toprakların giderek verimsizleştiklerini ortaya koymaktadır. Engin servi, çam ve sedir ormanları yitip gitmiştir.

Kuzey Mezopotamya bozkırı bir zamanlar aslanlar, panterler ve yabandomuzları gibi, varlıkları bugün sönmüş vahşi hayvanların barınağı olmuştur. MÖ 2. binyılın ortalarında bile o zamanki *Orontes*, günümüzdeki Asi havzasındaki Garb vadisinde fillerle karşılaşılabilmiştir. Çevre zenginliğinin böylesine zayıflaması, iklim koşullarındaki değişikliklerden çok, erozyona yeraltı sularının azalmasına ya da tükenmesine, toprağın ekime açılması ve aşırı otlatma sonucu doğal bitki örtüsünün yok edilmesine, ağaç varlığının inşaat, ısınma ya da maden işlemeciliği amaçlı tüketilmesine bağlıdır. Ve ne ilginçtir ki, bu tahribat tam da ilk kentli toplumların doğdukları ve büyümeye başladıkları aşamaya denk gelmiştir.

Eski Tunç Çağı Filistin'inde Kentlerin Doğuşu ve Batışı

Filistin'de, 4. binyıl sonları, özellikle köklü ve hızlı değişimleri işaret eden izlerle doludur. Birkaç yüzyıl süresinde göçebeliğe ve çobanlığa dayalı bir yaşam biçimi yerini yeni bir tür insan yerleşimine, küçük olsalar da, çoğu kez hayranlık uyandıran bir biçimde berkitilmiş kentlere bırakmıştır.

3. binyıl başlarında doğan bu kentler yedi-sekiz yüzyıl kadar gelişip serpildikten sonra, ortaya çıkışlarından daha da ani bir biçimde ortadan kaybolmuşlardır. Bin yıldan az bir süre içinde cereyan eden bu kökten değişimleri (başlangıçta hızlı kentleşme, sonra da kent yaşam biçiminin önce gerilemesi, sonra da sönmesi) nasıl açıklayacağız? Konunun uzmanları, dönemin hem başlangıcına hem de sonuna ilişkin olarak doğan soruları birbirlerinden çok uzaklaşan varsayımlarla yanıtlamaya çalışmışlardır.

Filistin her ne kadar Neolitik devriminin beşiklerinden biri olmuşsa da, tarım toplumlarının bölgedeki gelişimi süreklilik göstermemiş, ilk köylerden daha geniş ve daha ileri yapılı köylere, sonrasında da ilk kentlere doğru aşamalı bir model izleme-

miştir. 6. binyılın sonundan itibaren (Filistin boşluğu olarak tanımlanan dönemde), nüfus azalmaya başlamış ve tarım açısından en elverişli yöre olan Akdeniz iklimli ve bitki örtülü şerit boş kalmıştır. 4. binyılda ise, sınır yöreleri, yani "uç bölge" olarak adlandırdığımız coğrafyaya giren bölüm, göçebe veya yarı-göçebe topluluklarca iskân edilmiştir. Şeria Nehri'nin aşağı vadisinde yer alan büyükçe bir köy olan Gassul ve lös tabakasının içinde oyulmuş ev kümelerinden oluşmuş birkaç küçük yerleşimin merkezi olan Berşeba, doğan bu özgün kültüre adlarını vermişlerdir.

Kentler Öncesinde Çobanlığa Dayalı Bir Uygarlık

Gassul-Berşeba uygarlığı, daha çok Şeria vadisinin ve Kuzey Necef'in yarı-kurak topraklarıyla ilişkilendirilen, ancak sayısız yerel varyantının farklı çevrelere esneklikle uyum sağlamış olduğu tarım ve hayvancılığa dayalı bir yaşam biçimidir. Kimi zaman tarımsal stratejilerin, kimi zaman da hayvancılık stratejilerinin ön plana çıkartılmasıyla kaynakların en iyi biçimde kullanımı sağlanmıştır.

Ne var ki, bu uygarlığın iktisadi temellerinin aydınlatılması konusuna özellikle yoğunlaşan araştırmacı Jean Perrot, kurulan sistemi katı bulmakta, bulunduğu ortama oldukça güzel uyum sağlamışsa da, evrim gösteremediği ve tek bir alanda aşırı uzmanlaşmaya gidildiği için, sonuçta kaybolmaya mahkûm olduğunu belirtmektedir. Nitekim, Şeria vadisi yerleşimlerinin ve bizzat Gassul'ün ve Necef sitlerinin 4. binyılın ikinci yarısında terk edildikleri bir gerçektir. Ancak bu terk ediliş henüz açıklığa kavuşturulamamış olup, Gassul'ün son sakinlerinin bölgedeki ilk kentsel yerleşim merkezlerinin doğrudan öncülleri olabilecekleri savı da ihmal edilemez.

Yarı-göçebe yaşam biçiminin varlığını sürdürmekte inat etmesi, buradaki bir çeşit kültürel gecikmenin göstergesi olarak algılanmamalıdır. Çünkü Berşeba uygarlığı teknolojide ve üretimde çok ileri bir düzeydeydi: Uzman zanaatkârların bir arada

bulundukları merkezlerde uygulanan fildişi işlemeciliği, balmumu kalıp tekniğinin kullanıldığı bakır dökümcülüğü bunun kanıtıdır. Maden cevheri Ölü Deniz'in güneydoğusundaki Feinan Vadisi'nden ve olasılıkla, daha uzaklardan, Arabah'ın güneyindeki ve Sina'daki zengin yataklardan getiriliyordu.

Dönemin bir diğer karakteristik üretimi ise, çoğu kez ajurlu kaideler üzerine konulan, incelikle kesilmiş bazalt bloklardır ve ağır, oylumlu maddelerin örgütlü bir biçimde naklini sağlayacak bir düzenin varlığını işaret etmektedir. En yakın bazalt kaynağının kuzey yönünde, 250 kilometre mesafedeki Golan'da bulunduğu da akılda tutulmalıdır. Bu faaliyetlerin yanı sıra, hanedanlar öncesi Mısır'ıyla da birtakım temasların bulunduğu anlaşılmaktadır.

... Ama Şimdiden İleri Derecede Hiyerarşik Duruma Gelmiş Bir Toplum

Konu ettiğimiz insan topluluklarının genelde ileri bir hiyerarşiye erişmemiş ve birbirlerinden bağımsız oldukları düşünülmüştür. Oysa bizleri bu düşünceyi kuşkuyla karşılamaya sevk edebilecek çeşitli ipuçları bulunmaktadır. Gerçekten de yerleşim yerlerinin dışında, ama yakınında, bölgesel ölçekte önemli roller üstlenmiş olmaları gereken bazı merkezler yer almaktadır. Örnek olarak Ölü Deniz'in batı kıyısındaki En-Gedi tapınağı sayılabilir. Tapınağın Aşağı Şeria vadisi ve Doğu Necef halklarına hizmet vermesi olasıdır. Benzer bir tapınağa Berşeba'nın birkaç kilometre batısında da rastlanmaktadır. Tel-Aviv bölgesindeki mezarlıklara gelince, bunların Kuzey Necef topluluklarının düzenli yer değiştirmeleri sırasında kullanıldıkları ve bu gezgin nüfusun belli mevsimlerde bir araya geldiği veya geçtiği bir merkez rolü oynamış oldukları düşünülmektedir.

Bu tür dini -ve belki aynı zamanda da, eğer böyle bir ayrım bir şey ifade ediyor idiyse, siyasi- noktaların varlığı, Filistin'in Gassul bölgesinin, daha o zamandan, ileri düzeyde hiyerarşize olmuş bir toplumun yerel elitlerinin denetimindeki birkaç ikti-

dar ve hizmet odağı çevresinde örgütlenmiş olduğunu düşündürmektedir. Bu çeşit bir organizasyon, etnologların "şeflikler" olarak adlandırdıkları ve kabile aşaması ile kent tipi karmaşık ve içselleşmiş toplumlar arasında bir ara aşamaya uymaktadır.

Uzun mesafeler arasındaki alışverişlerin gelişmesini ve bazı zanaat dallarının, özellikle metal işçiliğinin gözalıcı ölçüde uzmanlaşmasını ancak ve ancak yerel elitlerin yararına işleyen böyle bir çerçeve içinde kavrayabiliriz. Düz baltalar, makaslar, delgiler gibi metal aletler aslında son derece sıradan olup, Gassul zanaatkârlarının asıl teknik ustalığı lüks ve prestij amaçlı üretimde göze çarpmaktadır.

Bu kapsamda bugüne kadar toplanabilen servet ve güç işaretlerini bir inceleyelim. 1961'de Yahudiye çölünün ortasında Nahal Mişmar'daki "hazine mağarası"nda bulunan ve her biri olağanüstü güzellik ve teknik mükemmellikte 400'ü aşkın bakır eşya bulunmuştur. Mimari unsurlar ve kuş sembolleriyle süslenmiş "taçlar", dağkeçisi başı motifi veya geometrik motiflerle bezeli yüz kadar "asa", muhakkak ki -sadece törensel veya dini kullanıma özgü olmanın ötesinde- sahiplerinin ve taşıyanların yüksek rütbelerinin ve sosyal statülerinin ifadesine de yarıyordu. Hazinede yer alan 250 kadar topuzun -ki ara sıra gerekli bir silahtır- Yakındoğu'da genel bir güç göstergesi olarak karşımıza çıktığını unutmayalım. Nitekim topuz, Mısır'da, daha Narmer döneminden itibaren, firavunun düşmanlarını tepelediği sembolik silah olarak temsil edilmekte, ilk hanedanlar dönemi Mezopotamya'sında kraliyeti işaret eden ve sıkça rastlanan bir eşyadır. Hazinenin, hemen yakınındaki En-Gedi tapınağına ait olduğu varsayımını kanıtlayabilmek olası değildir.

Bazalt gibi egzotik ve işlenmesi zor bir hammaddeden incelikle gerçekleştirilmiş kesimleri, özenle hazırlanmış gizli bölmelerde saklanmış fildişi heykelcikleri ve çeşitli eşyayı da statü sembolleri olarak kabul edebiliriz. Bütün bunların ışığında, birkaç yüzyıl içinde ilk kentlerin doğuşuna varacak hızlı evrimin başladığı aşamada, Filistin'de sosyal elitlerin ve yerel iktidar odaklarının varlıkları artık tartışılmamalıdır.

Kolay Anlaşılamayan Bir Geçişim

Gassul-Berşeba uygarlığının ardıllarını mezar tiplerinden tanıyoruz. Örneğin, Eriha'da, kayalara oyulmuş toplu mezarlar -ki Tunç Çağı boyunca çeşitlilikler gösteren bir mezar uygulanmasıdır-, aynı cesedin ikinci kez gömülmesinde kullanılmış izlenimi verir. Birinci gömme ya da açıkta bırakarak etin çürümesini sağlama işleminin ardından, iskelet neredeyse tümüyle eklem yerlerinden bölünmüş ve nadiren tamamdır. Kafataslarına gelince, Eriha ve Suriye'de Neolitik dönemdeki ata kültünü düşündürecek biçimde özel bir işleme tabi tutuldukları sanılmaktadır.

Eriha'daki mezarlardan biri, sık rastlanan bir biçimde yüz kadar cesedin kalıntılarını bulundurmaktaydı. Kafatasları ve seramik adaklar cenaze odasının kenarlarına sıralanmıştı; ancak, odanın orta yerinde kümelenmiş uzun kemikler çok ender rastlanan bir uygulama olan yakma izleri taşımaktaydı. Bu karmaşık ve kimi zaman da garip törenler herhalde göçebe geleneklerinin canlılıklarını koruduklarını göstermektedir.

Mezar sakinlerine eşlik eden seramik eşya, Bakır çağı geleneklerinin ilkelce boyanmış örneklerindeki biçim ve dekorlarla kıyaslandığında göz kamaştırmaktadır. Önceleri sadece ya baştan başa gri ve cilalanmış, ya da parlak kırmızı kaplamalı çömleklerle karşılaşılmakta, giderek açık renk zemin üzerine kahverengi veya kırmızı boyanmış yoğun motifler içeren dekorlar ortaya çıkmaktadır. Bu dekorlar birbirlerine çapraz veya paralel sayısız çizgiden oluşmakta ve pek çok durumda sepet örgülerini taklit etmektedir.

Eriha'da yürüttüğü kazıların bol miktardaki bulgularından hareketle, kentlerin ortaya çıkışının hemen öncesindeki bu dönemin karakteristik özellikleri olarak kabul edilegelen üç ana seramik grubunu ilk belirleyen arkeolog Kathleen Kenyon olmuş ve bunların ait olduğu çağı "Proto-Kent Dönemi" olarak tanımlamıştır. Üst Kalkolitik, Eski Tunç I ve Proto-Kent Dönemi gibi üç ayrı biçimde adlandırılan bu çağın her bir adının farklı

terimlerden yola çıkmış olması, konuya ilk kez eğilen bir meraklı için şaşırtıcı gelebilir. Terimler icat edilirken, eldeki bulgularda bir yandan eski geleneklerin bir devamı, bir yandan da bu geleneklerden kopuş ve yeni bir dönemin hareket noktası görülmüş gibidir. Ancak, günümüzde artık bulguların Eski Tunç çağının biçimlenmeye başladığı aşamayı işaret ettikleri üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Dolayısıyla, Eski Tunç I terimi, fazla canlı bir ifade olmasa da, rahatça yerleşmiştir.

Yerel Bir Olgu Olarak Kentleşme

'70'li yıllara kadar Kathleen Kenyon ve peşinden giden araştırmacıların geneli için bu yeni seramik tiplerinin ortaya çıkışı Filistin tarihinin sıklıkla yinelenen bir temasıyla kuşkuya yer bırakmaksızın açıklanabilmekteydi. Bu tema, Kuzey veya Doğu uyruklu oldukları kabul edilen ve beraberlerinde kendi geleneklerini ve özgün malzemelerini getiren yeni insan gruplarının eskilerin yerini alışı biçiminde özetlenebilir.

Bu çerçevede, Tunç çağının kent uygarlığı bu farklı toplulukların kaynaşmasından doğmuş oluyor, hatta bunları işgal veya göç hareketleri sonucunda bölgeye ithal edilmiş olgular biçiminde görmek gerekiyordu. *Cambridge Üniversitesi Eskiçağ Tarihi* gibi saygın bir yayında imzası bulunan Roland de Vaux'nun konuya ayırdığı makalenin sonu da aynı bakış açısını yansıtmaktaydı. "Yeni gelenler bu beldenin çehresini değiştirmekle görevlendirilmiş gibiydiler, çünkü beraberlerinde yeni teknikler, özellikle kent yaşamının ve mimarisinin yerleşmiş geleneklerini getirmekteydiler. Birçok berkitmeli kentin böylesine tomurcuklanması başka türlü açıklanamaz."

Bölgenin maddi kültüründeki değişikliklerin yakın tarihlere kadar genelde adeta sistematik bir biçimde işgaller ve nüfus hareketlerine yorulmasının Filistin arkeolojisi üzerinde derin izler bıraktığını söyleyebiliriz. Bu sorun, kentlerin 3. binyıl sonunda neredeyse aniden ortadan kaybolmaları ve yeni seramik ve silah türlerinin yayılmaya başlaması aşamasına ilişkin olarak

da benzer ifadelerle gündeme gelmektedir. Kathleen Kenyon'un sahip olduğu yetkinlik ve Eriha'da 1952-1958 arasında gerçekleştirilen kazıların muazzam önemi bu yaklaşım biçiminin ısrarla diri kalmasına katkıda bulunmuştur. Kenyon, örneğin, "arkeolojik deneyim, farklı seramik gruplarının farklı nüfus topluluklarından geriye kalan tek belirti olduğunu göstermekte," diye yazmaktadır.

Bu tür kuramlar, günümüzde giderek tartışma konusu edilmektedir. 1971'de Pierre de Miroschedji, daha sonra da çok sayıda başka araştırmacı, arkeolojik verilerin böyle şemalara indirgenemeyecek ölçüde karmaşık olduklarını ortaya koymuşlardır. MÖ 4. binyıl için ne kadar yeni görünüyor olursa olsun, "Proto-Kent" seramikleri Filistin'e özgü kalmakta, bu toplulukların anayurdu olduğu sanılan çevre yörelerde bu seramiklerin paralel veya daha eski tarihli örneklerine rastlanmamaktadır.

Tersine, yerel geleneklerin sürekliliği, seramiğin, boyalı süsleme tekniklerinin, metal işçiliğinin ortak gelişimiyle, ayrıca Berşeba uygarlığının kemik mezarlıklarında olduğu gibi, çoğu kez yerleşim alanlarından tecrit edilmiş konumdaki kolektif gömü yerlerinde benzer gömü geleneklerinin sürmesiyle belgelenmektedir.

Dahası, Amerikalı arkeolog Nelson Glueck'ün 30'lu yıllarda öncülüğünü yaptığı sistematik keşiflerle, Şeria Nehri'nin iki kıyısında yüzlerce irili ufaklı köy saptanmıştır. Bunların bulundukları mevkiler haritadan izlendiğinde, bir önceki döneme kıyasla, Necef'in ve Doğu Ürdün'ün yarı kurak uç bölgeleri aşama aşama terk edilirken, yerleşim alanlarının daha fazla yağış alan tepelere ve ortadaki dağlık kesime yöneldikleri görülmektedir.

Akdeniz Ekonomisinin Biçimlenmesi

Yerleşim alanlarının yer değiştirmesi, uzman ve hareketli çobanlığın payı azalırken tarımın ön plana geçmesi yaşam ve geçim biçimi değişimini yansıtmaktadır. Diğer yandan, kuşkusuz artık tamamen tarıma dayanan bir ekonominin getirdiği kay-

naklar sayesinde, sit sayısının ve dolayısıyla da nüfusun hızla arttığını saptamaktayız. Bu evrimi devreye sokan karmaşık faktörler bütünü içinde, Bakır çağının sonlarındaki kısmen daha yağışlı bir dönemin de rol oynaması olasıdır.

Tarım lehinde kullanılan bu kararlı seçim, taş aletlerin geçirdiği ve uygulamada neredeyse tamamen "Kenan ülkesi kesicisi" olarak tanımlanan tek tür bir kesici üretimine indirgenmiş değişimde de ortaya çıkmaktadır. Bu kesiciler prizmatik bir çekirdek-taştan parça parça kopartılarak elde edildiğinden, kenarları paralel, çekirdekten ayrıldıkları çizgi boyunca ise yamuk biçimdedir. Her biri birkaç santimetre büyüklüğünde olup ahşap çerçeveli orakların bileşiminde yer alırlar. Orakların keskin yüzü aşağı yukarı her defasında, kestikleri bitkilerin zamanla verdiği bir parlaklığa sahiptir. Bunlar Doğu Akdeniz'in her yerinde Eski Tunç çağının genel kullanım aleti olmuştur.

Dolayısıyla, o dönemden sonra Yakındoğu'nun batı sahillerinin şeridini karakterize eden Akdeniz ekonomisi, MÖ 4. binyılın son yüzyılları sırasında biçimlenmiştir. Buğday, üzüm ve zeytin artık tamamen yerleşik düzendeki bu insan topluluklarının ana gıdaları durumuna gelmeye başlamıştır. Bu aşamada, Neolitik devrimden beri yavaş yavaş devreye giren bir sürecin sadece son aşamasına gelişiyle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

Bu, çobanlığa dayalı yaşantı biçiminin "uç bölge"nin sınırlarında sona erdiği anlamına gelmez. Ancak çobanlık, yerleşik köy ekonomisinin arkasında ikinci sıraya düşmüş olması nedeniyle, giderek daha kısıtlı sayıda ve daha az uzmanlaşmış insan gruplarınca yürütüldüğünden, çok daha az arkeolojik kalıntılar bırakmıştır. Burada Filistin ekonomisinin bir iç olgusu söz konusu olup, bunu yeni insanların gelmesiyle açıklamak gereksizdir.

Dahası, bu karmaşık toplumların Filistin'de daha Gassul uygarlığından itibaren varlığı, ilk köylerden ilk kent toplumlarına geçişin nasıl bu denli hızlı -birkaç yüzyıl- gerçekleştiğini açıklayabilecektir. Kentlerin kozalarından çıkışlarını sağlayan

etkenler, hem ekonomik hem sosyal hem de kültürel nitelikli olmuştur.

Yaşam tarzlarının, incelediğimiz dönemde, kendi içlerinde gösterdikleri bu evrim, bir sonraki Eski Tunç II'de de gerçek anlamda küçük kentlerin gelişebilmesi için gerekli temelleri atmıştır. Yüksek rakımlı, çevresinden tecrit olmuş, kolayca savunulabilir ve su kaynaklarına sahip sitlerin yerleşim için yeğlenmesi daha sonraki berkitilmiş merkezlerin habercisi olmaktadır.

Berkitilmiş Kentler

Bu yeni yerleşim merkezlerinin en karakteristik veya her koşulda en iyi bilinen özelliği berkitme sistemleridir. Kathleen Kenyon'nun Eriha'daki üç kazı koridoru, höyüğün yamaçlarında birbiri ardına gelen kent savunma hatlarıyla kesişmiştir. Hatlar, kabaca 200-250 metre uzunluğunda ve 100 metre genişliğinde bir alanı kapatmaktadır.

Böylece, Eriha 2.5 hektarlık sathıyla küçücük bir kent görüntüsü sunmaktadır. Zamanın kentlerinin ortalama yüzölçümü Betel yakınlarındaki alanıyla Ai'de bulunan birkaç sitte görüldüğü gibi daha çok 50 ilâ 10 hektar arasındadır. En geniş alana yayılmış kentlere örnek olarak ise, Kudüs'ün güneydoğusunda 20 kilometre kadar mesafedeki ve 15 hektarı ancak aşan Yarmut sayılabilir. Taberiye Gölü'nün güney kıyısındaki Hirbet Kerak ise 20 hektara ulaşmaktadır.

Eski Tunç II ve III'de, yani MÖ yaklaşık 2900-2400 arasında, değişik berkitme sistemlerinin geçirdiği evrim birbirlerine çok benzemektedir. En eski duvarlar pek de kalın olmayan (1,50-2 metre arası) birkaç taş dizisi üzerine oturtulmuş pişmiş tuğlalardan inşa edilmiştir ve yarım daire, daha ender olarak da dörtgen biçiminde kulelerle donatılmıştır. Bu tür duvarlara Eriha, Arad, Bab ed-Dra, Nablus yakınlarındaki Tel Farah'da rastlanabilmektedir. Bu sonuncusunda yer alan ve surun tuğladan örülü iki burcu arasında kalan geçit, Filistin'de bu tür bir eserin en eski ve en iyi korunmuş örneklerinden biridir.

Çok geçmeden daha kalın, gerçek taş kaideler üzerine oturtulmuş ve çoğu kez daha eski bir berkitmeyi pekiştiren surlar inşa edilmeye başlamıştır. Berkitme hattında zaten önceden var olan veya inşaat sırasında eklenmiş bir toprak meyil ve hendek de bunların tam birer savunma sistemi yaratmalarını sağlamaktadır. Kalınlıkları birkaç metreye varabilmiştir, dönemin sonuna gelindiğinde Eriha'nınki 19 metre, Yarmut'unki ise ön duvar sayılmaksızın 37 metredir. Surlar genelde defalarca onarım ve tadilattan geçirilmiş, örneğin Eriha'dakinin bir noktasında birbirleri ardına 17 aşama saptanmıştır.

Kentlerin çoğunun iç örgütlenmeleri iyi bilinmemektedir. Arad dışında -ki Arad, aşağıda göreceğimiz gibi, pek çok bakımdan tipik bir olgu değildir-, hiçbir kentte yeterli genişlikte alanlar kazılmamıştır. Yerleşim oldukça sıkı bir dokuyu işaret eder gibidir. Örneğin Nablus yakınlarındaki Tel Farah'da üç ve dört odalı ve avlusu bulunmayan evlerin düzgün blokları birbirlerinden taş döşeli sokaklarla ayrılmıştır.

Bakır çağına kadar uzanan bir geleneği temsil eden tapınaklar dışında, belli bir mimari biçiminin veya anıtsal ölçülerin veya sadece daha özenli bir inşaatın karakterize ettiği kamu yapıları ancak dönemin sonunda, Eski Tunç III çağında ortaya çıkmaktadır. Saray olarak yorumlanabilecek büyük boyutlu yapıların Megiddo'da ve Ai'deki örnekleri bilinmektedir. Yarmut'ta "Beyaz Yapı" olarak tanımlanan anıt ölçülerindeki bir kalıntı konut alanından net bir biçimde ayrılmaktadır. Kuşkusuz, Suriye kaynaklı modellerden esinlenilmiş yeni ve *in antis* bir tapınak türünün Megiddo'da üç örneği bulunmaktadır. Son olarak Hirbet Kerak'ta görkemli ortak bir ambar yer almaktadır; yapı 30 metreye 40 metre boyutlarındadır ve bir iç avlu çevresinde 9 adet değirmi silo bulunmaktadır.

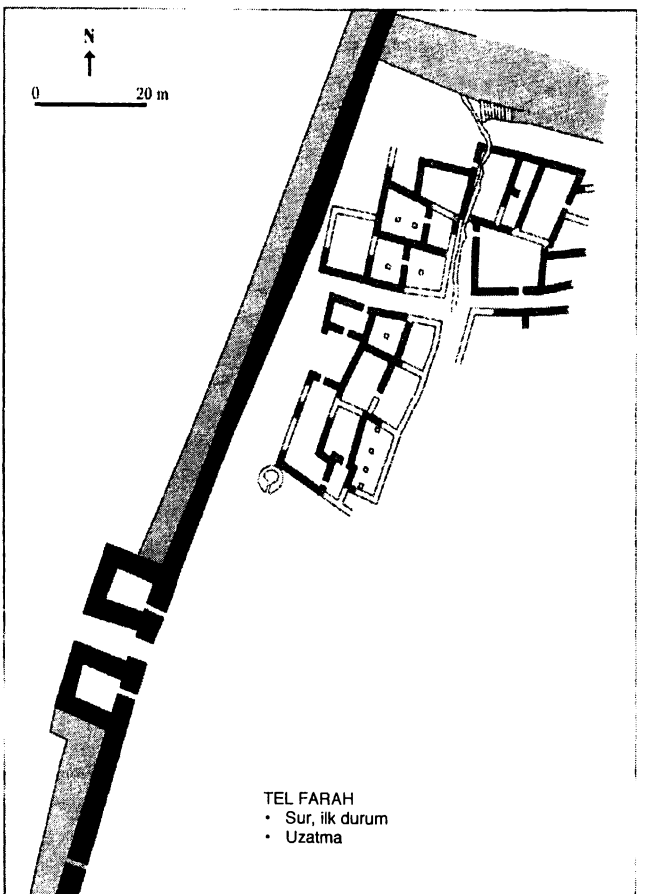

TEL FARAH
Eski Tunç dönemi suru, sur kapısı ve meskûn mahaller

Bir Kent-Devletler Sistemi Taslağı

Surlarda gözlenen kesintisiz inşa ve onarım izleri her yerde önemli ortak yatırımların bulunduğunu ve Eski Tunç II'den itibaren, kent düzeyinde bir merkezi siyasi otoritenin varlığını düşündürmektedir. 2. binyılda, artık bir kural haline gelen ve metinlerde de sözü edilen -MÖ 19. yüzyıldan itibaren Mısır'da ortaya çıkan beddua metinlerinde olduğu gibi- kent-devletleri sistemi, Eski Tunç çağından itibaren berkitilmiş önemli noktaların çevresinde kendini göstermiştir. Bu sistem taslağının iki yönü vardı: Bir yanda çok geniş olmayan ekilebilir bir arazinin ve birkaç köyün denetimi, diğer yanda hareketliliğin sürdüğü geniş ve çoban kültürlü bir kırsal çevreyle gevşek bağlı bir ortak yaşam. Başka çağlarda olduğu gibi, bir kent merkezinin çevresinde örgütlenmiş köylerdeki yerleşik tarım faaliyetleri ile göçebe çobanlık birbirini bütünlemektedir. Böylelikle, ekilebilir alanlara karşın, ikinci derecede önem taşıyan bazı bölgelerde, örneğin Ürdün yaylasında ve Golan'da Eski Tunç'tan Orta Tunç II'ye kadar yoğun hayvancılık yapıldığına dair izlerle, çit örgüleri, taş yığınları, tümüsler, dolmenlerle karşılaşmaktayız.

Berkitilmiş kentlerin ilk başarıları, insanoğlunun ilk kez ve artık geri dönüşü olmayan bir biçimde, bulunduğu çevreye damgasını vurmasıdır. Hayvancılığın daha önce hiç girmediği yörelere yayılması ve buralarda yol açtığı etkiler 3. binyılın sonundan başlayarak bitki örtüsü ve toprak üzerinde kayda değer zararlara neden olmuştur.

Bab ed-Dra: Sürekli Bir Evrim Örneği

Ölü Deniz'in güneydoğusunda yer alan Bab ed-Dra, Eski Tunç çağında genel yerleşme hareketlerine oranla biraz kenarda kalmış gibidir. Ancak burası, hem mezarlıklar hem de yerleşim alanının paralel evrimleri bakımından, Filistin'de ilk kent merkezlerinin belirmesine varan süreci en iyi kavramamızı sağlayan sitlerden biridir. Kalıntılar 1924'te William Foxwell Albright ta-

rafından keşfedilmişse de, ellili yıllarda talan edilen mezarlığından gelme hatırı sayılır miktarda seramiğin Kudüs antika piyasasında belirmesi öncesinde, fazla ün kazanmamıştı. 1965-1970 arasında Paul W. Lapp idaresinde gerçekleştirilen ilk kazılar, doğallıkla mezarlar ve zengin içerikleri üzerinde yoğunlaşmıştı. 1973 sonrasındaki çalışmaları ele alan değişik uzmanlardan oluşmuş bir Amerikan ekibi ise, sadece sitin kendisini (mezarlık ve berkitmeler) değil, bulunduğu çevreyi (Ölü Deniz'in aşağısındaki ovanın oluşturduğu Güney Gor bölgesi) de hesaba katan bir yaklaşımla incelemeleri sürdürmektedir.

Deniz seviyesinin 250 metre aşağısında bulunan sit, bin metrelik bir rakım farkı boyunca Ürdün yaylasının akarsularını yamaçlardan alıp birkaç kilometre doğuya akıtan Vadi Kerak yatağının yanı başındaki sarp kayalıklardan bir tepecik üzerinde, ovanın girişine egemen bir mevkidedir. Tepenin doruğunda kent berkitmelerinin kalıntıları bulunmakta, doğu, batı ve özellikle de güney yamaçlarında ise Yakındoğunun bilinen en geniş kent mezarlıklarından biri uzanmaktadır.

Bölgede hava son derece sıcaktır ve neredeyse bir çöl iklimi hüküm sürmektedir (yılda ve sadece kışın 50-100 milimetre yağış). Ancak belli başlı vadilerin yataklarında su kaynakları bulunmaktadır ve bunlar sulama için günümüzde de kullanılmaktadır. İlginçtir, 19. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgede iki efsanevi kentin -ova kentleri-, Sodom ve Gomore'nin kalıntılarını arayan gezginler, seyahatnamelerinde zengin bir bitki örtüsünden, bol miktarda yaban hayvanından, toprak ve yer üstü sularından söz etmektedirler. Bugün bunların hiçbirinin izi kalmamıştır. Bu durum, iklim koşullarında önemli bir değişiklik olmaksızın, bitki örtüsündeki tahribat ve toprak erozyonu nedeniyle hızlı ve belki de önüne geçilmesi olanaksız bir çölleşmenin iyi bir örneğini göstermektedir.

Bab ed-Dra'nın yerleşim şeması, içinde yer aldığı Güney Gor bölgesinin tipik özelliklerini taşımaktadır: Aşağıda kalan ovanın bir bölümüne hakim ve sulanabilir küçük bir araziyi, vadinin çıkış noktasından denetim altına alarak kolayca savu-

nulabilen bir sittir. Ürdün yaylasının doğusundan doğan belli başlı vadilerin çoğunun bitimlerinde ve her biri aşağı yukarı 250 metre rakımda, Eski Tunç çağında iskân edilmiş ve Bab ed-Dra ile kıyaslanabilir başka sitler de keşfedilmiştir. Bab ed-Dra'nın asıl ilginç yanı, Eski Tunç çağının bütün aşamalarında insanlarca uğrak yeri olmasıdır. Surların arkasındaki kent, sadece Eski Tunç II ve III'de, yani MÖ yaklaşık 3000-2400 arasında varlığını sürdürmüşse de, mezarlıkları çok daha önceleri kullanılmaya başlamış ve kentin terk edilmesinden sonra da kullanılmaları sürmüştür.

Gömme Geleneklerinin Çeşitliliği ve Sürekliliği

En eski aşama (Eski Tunç IA), sadece "kuyulu mezarlar" olarak tanımlanan ve ikinci kez gömme işlemi uygulanan eklemlerinden ayrılmış kemiklerin bulunduğu mezarlarla temsil edilmektedir. Bunlarda, her defasında 1,5-2 metre derinliğine ulaşan silindir biçiminde bir çukurun kayanın içine oyulmuş dip kısmında yuvarlak veya elips biçiminde mezar odalarına varılmaktadır. Çukurların tek bir oda bulunduranları olduğu gibi, beş odayı bir araya getirenleri de vardır ve odaların çapı en fazla 2 metredir. Girişleri büyük kayalarla kapatılarak veya kille sıvanarak mühürlenmiştir.

Gömme yöntemleri dikkat çekici derecede tektiptir. Odanın ortasında, pek çok kez izlerini zeminde bulabildiğimiz bir hasır yatak üzerinde, birkaç farklı kişiye ait uzun kemikler az çok düzenli olarak kümelenmiştir. Kümenin sol yanında, mezar girişinden görülebilecek bir noktada kafatasları ve sağda veya odanın her yakasında adaklar sıralanmıştır. Adaklar arasında başta, gıda maddeleri içermemiş gibi görünen seramik kapkacak gelmekte, ancak taştan veya tahtadan farklı nesnelere ve bu arada süs eşyalarına da rastlanabilmektedir. Mezarlar dar anlamıyla aile gruplarını, birkaç yetişkini ve çoğu küçük yaşta veya yeni doğmuş olmak üzere çocukları bir araya getirmektedir. Mezarlar yerleşik olmayan, yaşayabilmek için sitin yakın çevre-

sinden daha geniş bir alana gereksinim duyan, ancak sit alanına bağlılık duyan ve aralıklarla, en azından ölülerini gömmek için, buraya gelen bir halka ait görünmektedir.

Kentin artık iskân edildiği Eski Tunç II-III çağlarını tamamen farklı bir mezar türü karakterize etmektedir. Bu aşamanın mezarları güneşte kurutulmuş tuğladan ve dikey doğrultuda inşa edilmiş yapılardır. Uzunlukları yaklaşık 11 metreye, yükseklikleri 4 metreye ulaşmakta, genişlikleri 5 ile 7 metre arasında değişmektedir. Her bir mezarın uzun kenarlarından birinde, önünde küçük bir ön avlunun bulunduğu bir kapı yer almaktadır. Bazı mezarlara kat çekilmiştir. Sonuç olarak Eski Tunç çağı Filistin'inin pek çok sitinde bulunmuş evlerin tipik planını yansıtmaktadır. Böylelikle, bir ölüler kenti canlılara ait kentin hemen yanı başında günlük yaşantı biçimlerini sahnelemiş olmaktadır.

Kazı ekiplerince "toplu mezarlık" olarak adlandırılan bu mezar binalarında, boyu bazen bir metreye varan bir yığın durumunda, birbirlerine karışmış kemikler ve seramik kalıntıları, daha ender olarak da metal eşyalar yer almaktadır. Eski kemiklerin ve adakların yavaş yavaş itilerek duvarlara doğru düzensizce yığıldığı ve yeni ölülere yer açıldığı anlaşılmaktadır. Toplu mezarlardan birinin bu yolla 200'e yakın kişinin kalıntılarını ve 900'ü aşkın seramik kap içerdiği saptanmıştır.

Aynı türden seramikler, surla çevrili olan ve arkeolojik keşifleri yeni başlayan kentte de bulunmuştur. Berkitmenin çevrelediği alan 5 hektar civarında olsa da, yerleşim dışarıya, güney duvarı ile mezarlık arasına da taşmıştır.

Bu iki büyük dönem arasındaki Eski Tunç IB'nin iskân biçimi ve mezarları, yerleşimin sürekliliğini ve yaşanan evrimlerin önemini ortaya koyan karma özellikler sunmaktadır. Berkitmenin altında da yerleşim izleri bulunması, sur-içi kent öncesinde burada açık bir köyün bulunduğunu göstermektedir. Ama bu aşama çok sürmemiş ve sanki gerekli altyapı hazırmış gibi, çabucak küçük kent aşamasına geçilmiştir.

Az sayıda olmakla birlikte, toprak katmanlarındaki konumları ve seramik tipleri sayesinde kesim tarihlendirmesi ya-

pılmış bu döneme ait mezarların içinden bazıları eski "kuyu" tipindedir; ancak, eklem yerlerinden ayrılmaksızın tek bir gömme işlemi gözlemlendiğinden, bu mezarların artık yerleşik bir nüfusa ait olduğu sanılmaktadır. Var olan diğer mezarlar ise, eski yuvarlak mezarların planını izleyen yarı yarıya toprağa gömülü tuğla örgülü olup, toplu mezarların ortaya çıktıkları bir sonraki dönemin habercisi niteliğindedirler.

Tarım-Hayvancı Göçebelikten Kentli Yaşam Biçimine

Elimizdeki birbirleriyle uyumlu verilerin bütünü, aynı grubun, Eski Tunç I'de hâlâ hareket durumunda yaşarken, Eski Tunç IB'de sitte hızla yerleştiğini, sonrasındaki Eski Tunç II-III çağlarında da berkitilmiş kenti inşa ettiğini düşündürmektedir. Bu arada adetlerini ve törenlerini de yeni geçim ve yaşantılarına uyacak biçimde değiştirmişlerdir. Aşağıda aynı süreklilik olgusunun kentin Eski Tunç III'ün sonunda terk edilişi sırasında da gözlenebildiğini göreceğiz.

Eski Tunç I-A'nın tarım-hayvancı göçebeliğinden Eski Tunç II-III çağlarının kentli yaşam biçimlerine geçiş, sitin yakın çevresine basit sulama yöntemleriyle egemen olunmasını gerektirmiştir. Bu tekniklerin, bölgeyi daha geniş bir ölçekte tanıyan veya kullanan grup veya gruplarca Eski Tunç I-B'de, belki daha nemli iklim koşulları sayesinde edinilmiş olması akla yakındır. Günümüz verilerinden yola çıkan bir hesaplama, Bab ed-Dra'da aşağı yukarı 1000 hektarlık bir alanın sulanmış olabileceğini, bunun da sitin azami nüfusu olarak tahmin ettiğimiz 600 kadar kişi için yeterli olacağını, hatta mütevazı ölçülerde üretim fazlası doğabileceğini göstermiştir. Bu hesaplamalar, her ne kadar kabaca gerçekleştirilmiş olsalar da, özellikle yaratılmış dengenin ne derece hassas olduğunu ortaya koymaktadır. Tarım potansiyelinin, toprağın kıraçlaşması veya tuzlanması, aşırı otlatma veya orman alanı kaybı, daha kuru bir iklimin hüküm sürdüğü bir devre -ki MÖ 2400-2300 yıllarında yaşanmış görünmektedir- gibi nedenlerle az da olsa düşmesi, kentli yaşam biçimleri-

nin terk edilmesini ve aynı insan grubunun atalarının yaşam biçimine geri dönüşünü açıklayabilecektir. Zaten belki de bu eski yaşam biçimlerinden, geçici bile olsa, hiçbir zaman tam olarak vazgeçilmemişti.

Jawa'daki Başarısız Deney

Bir başka yeni keşif olan Jawa da, Ürdün çölünün içinde yer almasıyla kenarda kalmış bir görünüm sunmakta ve Eski Tunç çağı Filistin'indeki kentleşme sürecinin başlangıcında geçerli olan olguların karmaşıklığını kanıtlamaktadır.

Suriye'nin güney, Ürdün'ün doğu ve Suudi Arabistan'ın kuzey sınırlarının kesiştiği bölgede engin bir bazalt alanı uzanmakta ve en yüksek noktasını 1700 metreye ulaşan Cebel Druz oluşturmaktadır. Amman'ın yaklaşık 100 kilometre doğusunda bulunan Azrak vahası bazalt yayılımının güney ucudur. Vahanın ötesinde, kuzeye ve doğuya doğru, volkan konilerinin ve uçurumların derin vadilere açıldığı bu engin bazalt alanın "kara çölü" başlar.

Bu çöl hiçbir zaman tamamen boş kalmamıştır. Bu bölgeyi ve eski Roma İmparatorluğunun Arabistan ucunu incelemek üzere 30'lu yıllarda yapılan bir keşif uçuşu sırasında, kilometrelerce uzanan, harçsız taş örgülü karmaşık bir duvar sistemi bulunmuştur. Bunlar, Neolitik dönemin sonunda ortaya çıkan ilk tarım toplulukları tarafından bu yörelere itilmiş avcı gruplarına ait çevrili alanlar ya da hayvan tuzakları olsa gerektir.

Bir Çöl Kenti

Ancak Jawa tamamen başka bir şeydir. Her şeyden önce, 300'e 200 metre boyutlarında yamuk biçiminde inşa edilmiş bir kalenin veya yukarı kentin bulunduğu sürekli bir yerleşim merkezidir. Yukarı kent, üzerinde birkaç kapı açılmış heybetli bazalt bir surla korunmuş ve çevresi sıra uzanan aşağı kent de bir duvarla berkitilmiştir. Sur içi yuvarlak planlı veya yeraltına açılan evlerle

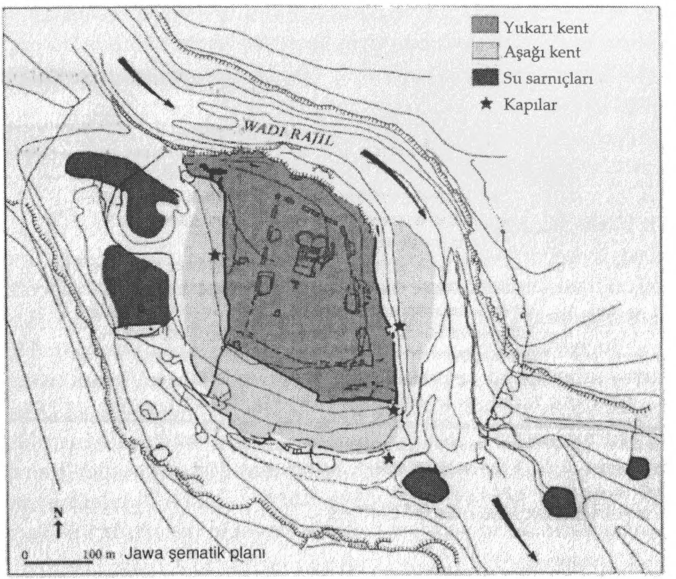

yoğun bir yerleşime sahne olmuştur. Sit, Cebel Druz'dan kuzey ve doğu yönünde inen ana vadi olan Racil vadisince çevrelenmiş ve tecrit edilmiş kayalık bir çıkıntı üzerine yerleştirilmiştir.

1973-1976 arasında Svend Helms idaresinde bir İngiliz ekibinin yürüttüğü çalışmaların şimdilik sadece ön raporları elimizdedir. Ancak kalıntıların 4. binyıl sonlarına veya 3. binyıl başlarına, yani Bakır çağının son demleriyle, Tunç çağının en başlarına ait oldukları kesinleşmiştir.

Kentin Su Sağlama Sistemi ve Ekonomisi

Böylesine kendine özgü bir ortamda bulunan bu tür bir yerleşim merkezinin ana sorunu, doğallıkla, su sağlamaktır. Başka kaynakların yokluğunda, suyun ancak yağışların getirdiği sellerin toplanması ve doğal oyuklarda veya bu amaçla inşa edilmiş ge-

niş ve açık sarnıçlarda (Arapça *birke*) depolanması söz konusu olabilir. Gerçekten de Jawa'da yarım düzine *birke*ye rastlanmaktadır.

Ancak yağış miktarı son derece azdır; yılda 100 milimetreyi geçmemekte, başka bir deyişle, kimi yıllar hiç yağmur yağmamaktadır. Sitin yakın çevresine düşen su miktarı son derece yetersizdir ve gereksinimin ana bölümü, gerçek anlamda barajlar yoluyla karşılanmaktadır. Bu barajlarla, yılda 250-300 milimetrelik yağış elde eden Cebel Druz yamaçlarından yola çıkan ve site kadarki yüzölçümü 300 kilometrekarelik bir geçit oluşturan Vadi Racil'den geçen sular toplanmakta ve aktarılmaktadır. Yağışlar ve sonrasındaki seller kışın meydana gelmekte, ani, kısa süreli ve son derece yıkıcı olmaktadır. Bu nedenle, vadiden yılda geçen ortalama 2 milyon metreküplük suyun çok az bir kısmı aktarım kanallarında toplanabiliyor ve *birke*lere aktarılabiliyor olmalıydı. Svend Helms toplam stok kapasitesini yaklaşık 50 bin metreküp olarak hesaplamaktadır.

Bu rezervler sayesinde yaşayabilecek nüfus hakkında bir tahmin yürütmek daha da güçtür. Hayvanların tüketimini ve sitin yakın çevresinde yetiştirilen bazı mahsullerin sulanmasını dikkate alırsak, yaklaşık 2000 kişilik bir sınıra ulaşabiliyoruz ki bu, hiç de küçümsenecek bir rakam değildir.

Jawa'nın ekonomisi oldukça çeşitlilik göstermiştir. Hayvan varlığını başta küçükbaş hayvanlar oluşturmuş, ancak büyükbaşlar daha az sayıda olsalar da, et gereksiniminin % 50'sine kadarlık bir kısmını sağlayabilmiştir. Arpa ve birkaç tür buğdayın yanı sıra, çok sayıda sebze ve üzüm izleri de bulunmaktadır.

Elimizdeki bu veriler, her ne kadar parça parça iseler de, yine de Jawa gibi bir sitin, boyutları, mimarisi, nüfusu ve ekonomisiyle, Eski Tunç çağının başlangıcında, sadece Filistin'in daha şanslı bölgelerinde değil, Arad ve Bab ed-Dra gibi biraz daha az güç ortamlarında tomurcuklanan berkitilmiş yerleşim merkezleriyle kıyaslanabileceğini ortaya koymaktadır.

Jawa'da ulaşılmış geçici denge çok sürmüş görünmemektedir. Svend Helms, bu çöl kentinin ani başarısını ve yenilgisini açıklayabilmek için kentleşme olgusunun yabancı kaynaklı olma varsayımını fazlasıyla kışkırtıcı bir biçiminde diriltme denemesinde bulunmuştur. Helms, "göç eden kentleşme" deyimini ortaya atarak, Mezopotamya kökenli, kent uygarlığına ve karmaşık sulama tekniklerine sahip bir grubun, bir çeşit vaat edilmiş toprak arayışı içinde batıya yönelmiş olabilecekleri senaryosunu önermiştir. Buna göre Jawa, kent geleneklerini taşıyan bu göçün geçtiği yolda bir aşama oluşturmaktadır.

Açıkçası, bugüne kadar yayınlanmış olan materyalde böyle bir tezi destekleyecek hiçbir unsur bulunmamakta ve hiç değilse sözünü ettiğimiz türden bir su sistemini hiç yoktan yaratılmış gibi kabul edemeyeceğimiz göz önüne alındığında bu tez, çözmeye kalkıştığından daha fazla sorun yaratmaktadır. Jawa'nın varlığı, daha çok tam tersini, çöl ortamını tanıyan ve bu ortamın yıllarla değil yüzyıllarla ölçülebilen bir ritmi olduğunu bilen bir grup tarafından sayısız deneyin ve bütün ürün yetiştirme ve suyun korunması tekniklerinin bir araya getirilişini akla getirmektedir. Bu teknikler bütün zamanlarda hayatta kalışın koşulunu oluşturmuş ve günümüzde de çeşitli biçimler altında sürmüştür.

Nihayet, Jawa tek bir örnek olmayıp, onunla kıyaslanabilir ve kuşkusuz onun çağdaşı birkaç sit, Cebel Druz'un Suriye sırtlarında da yer almaktadır. Bu kısa süreli denemeler, en barınılmaz veya kenarda kalmış bölgelerde bile, Eski Tunç çağı başlangıcı Filistin toplumlarını harekete getiren bir kültür topluluğunun ve iç dinamizmin varlığını işaret etmektedir. Kentleşme dürtüsü, gerçek bir gelişmenin temellerini atabilecek ekonomik unsurların eksikliğine rağmen, öncelikle sosyolojik ve kültürel bir nitelik almıştır.

Arad: Neredeyse Eksiksiz Bir Plan

Eski Tunç çağı Filistin kentinin genel görünümünü belirlememizi sağlayacak ölçüde geniş çaplı kazısı yapılmış tek sit, 1962'den beri İsrailli arkeolog Ruth Amiran yönetiminde incelenmekte olan Arad'dır. Bir küçük köyler ağının merkezi olan Arad tepesi, günümüzde yarı-çöl ortamında bulunan bir bölgede, Berşeba vadisinin doğu yamacına 40 metre kadarlık bir yükseklikten hakim bir konumdadır. 3. binyıl başlarında iklim koşullarının bugünkünden biraz daha fazla elverişli olması olasıdır, zira kentin tahribine rastlayan tabakada kömürleşmiş buğday ve arpa kalıntıları bulunmuştur. Bu arada üzüm ve zeytine de rastlanılmışsa da, bunların ithal edilmiş olmaları daha akla yakın görünmektedir. Her koşulda tarımsal ortamı zihnimizde daha iyi canlandırabilmemize olanak sağlayabilecek polen analizleri henüz gerçekleştirilmemiştir.

Tepenin topografyası bir çeşit doğal amfitiyatro deseni çizerek yağmur sularının merkezi kısımda birikmesine olanak tanımaktadır. Bunun için gereken tek altyapı basit ve açık su sarnıçları, günümüzde hâlâ çöl kıyısındaki köylerin orta yerinde bulunan *birke*lerdir. Tepede, daha Bakır çağının sonundan (5. tabaka) ve Eski Tunç (4. tabaka) çağından itibaren bir köyün yerleşmiş olması, kuşkusuz bu avantajla açıklanabilir. Böylece sit, bir çağdan diğerine yerleşimin sürdüğü ender örneklerden biri olmaktadır.

Berkitme Duvarının İnşası

Yerleşimin niteliği 3. tabakada kulelerle pekiştirilmiş geniş bir berkitme duvarının inşasıyla baştanbaşa değişmektedir. Bu değişim 4. ve 3. tabakalarda Mısır'dan ithal edilmiş aynı tür seramiklerin bulunmasıyla, dahası 4. tabakada bulunan kırıntılardan birinde 1. Mısır hanedanının ilk firavunu Narmer'in *serek*hinin, başka bir deyişle, kraliyet adının yer alması sayesinde, kesin bir biçimde tarihlendirilebilmiştir.

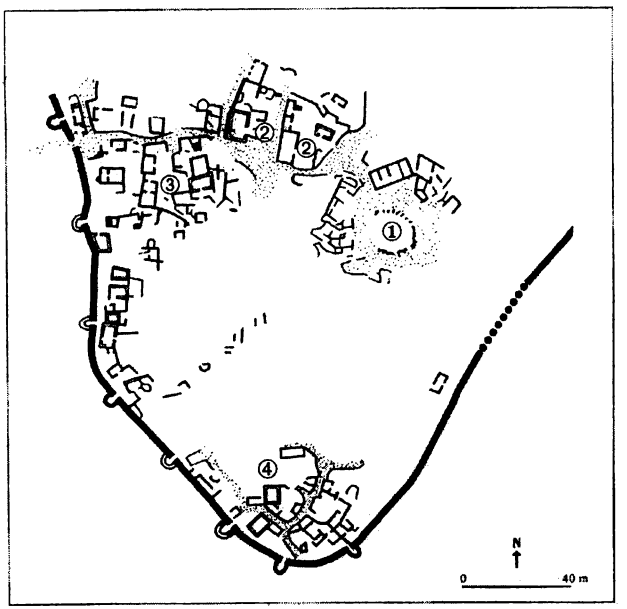

ARAD
Kentin güney kesimi
1. Su haznesi 2. İkiz "tapınak"lar
3. "Saray" 4. Güney mahallesi

Dolayısıyla burada, açık köyden berkitilmiş küçük kente geçiş MÖ 3100 yıllarında olmuştur. Kent, uğradığı ilk tahribat sonrasında yeniden inşa edilmiş (2. tabaka), sonrasındaki daha köklü bir yıkımın ardından MÖ 2650'ye doğru, yani Eski Tunç çağının sonunda terk edilmiştir. O günden bu yana iskân edilmemiş olması, 2. tabaka kalıntılarının fazla derinde örtülmüş olmamasını ve geniş bir alanının gün ışığına çıkartılabilmesini sağlamıştır.

1200 metre uzunluğundaki ve ortalama 2,5 metre kalınlığındaki taş duvar sit ölçeğinde planlı bir inşaatın gerçekleştiril-

miş olduğunu kanıtlayan en önemli unsurdur. Eser tek hamlede tamamlanarak, kayda değer düzleştirme çalışmaları sayesinde kayalık üzerine yerleştirilmiş ve bu engebeli arazinin (kuzeyde ve güney uçta iki doruk, doğu ve batı çizgileri boyunca meyiller) savunulabilmesi için en uygun hattı izlemiştir. Böylece *birke*nin, su toplama alanının tamamını kapatmıştır. Berkitmenin çevrelediği yaklaşık 10 hektarlık alanın bütününün herhangi bir dönemde yapılarla dolmuş olması çok zayıf bir olasılıktır. Duvarda düzenli sayılabilecek aralıklarla yarım daire biçiminde kuleler inşa edilmiştir. Şimdilik bildiğimiz iki kapıdan birinin batı yönünde duvarda bırakılmış basit bir açıklık olup, güneydoğuda yer alan ikincisinin üçgen biçiminde bir burçla donatıldığıdır.

... Ve Mahallelerin Düzeni

İçerideki inşaat dokusu pek yoğun değildir ve planda sitin en alçak noktasında bulunan su sarnıcına doğru giden izler ve yamacın kıvrımlarını kabaca izleyen eşmerkezli bir yayılım net bir biçimde göze çarpsa da, organize edilmiş bir sokaklar ağından söz etmek güçtür.

Tek odalı ve çevresindeki açık alanda (ki bu açık alan, kimi durumlarda, çevre duvarlı gerçek bir avlu kimliğine sahiptir) bazen birkaç eklentisi bulunan "Arad Evi", kırsal geleneklerle yakınlığını açıkça sürdüren bir yerleşim türüdür ve bir dönem, yanılgıyla 3. binyıl Filistin'inin tipik evi şeklinde kabul görmüştür. Eriha'da veya Tel Farah'ta olduğu gibi, evlerin birbirlerinden küçüklü büyüklü sokaklarla ayrıldıkları yoğun bloklar biçiminde yapılandığı yerleşim alanlarının birçok örneğini bilmekteyiz. Arad da ise evler, topoğrafyanın getirdiği zorunluluklar ve yağmur sularının toplanmasının yaşamsal önemine uygun biçimde, ancak hiçbir zaman bir hizaya sokulmamış bir dağılım sergiler gibidir.

Yapıların tipi ne kadar basit olursa olsun, evlerin genişlikleri arasında önemli genişlik farkları (bazı evler diğerlerinin dört katı bir alanı kaplamaktadır) göze çarpmakta, bulundurdukları eş-

yaların zenginliği ve bolluğu ve bu arada metallerin eşya toplamı içindeki payı büyük oranlarda değişebilmektedir. Yerleşim alanında kuşkuya yer bırakmaz bir hiyerarşi doğmuş ve en hacimli yapıların, su sarnıcıyla batı kapısı arasında toplanması sonucu bir "kent merkezi" net bir biçimde ayırt edilebilir olmuştur.

Kazıları yürüten Ruth Amiran'a göre, "merkez"de, tapınaklar, bir "saray", bir "pazar" ve sarnıcı çevreleyen, su kaynaklarının idaresi için özel bir bloktan oluşan resmi veya kamusal bir alanın bulunduğu anlaşılabilmektedir. Bunlar, doğallıkla, tartışılabilir tanımlamalardır.

Sitte göze çarpan ikiz yapılardan herhangi birini, Ölü Deniz'in batı kıyısında yer alan daha eski tarihli En-Gedi'deki veya Arad'ın aşağı yukarı çağdaşı olan Megiddo'daki örneklerden yola çıkarak, tapınak olarak tanımlamak elbette olasıdır. En-Gedi ve Megiddo örneklerinin kültürel işlevi kuşkuya yer bırakmamaktadır. Ancak ikiz yapıları diğer evlerden sadece boyutlarının ve bulundurdukları eşyaların son derece göreli zenginliğinin ayırdığını söylemeden edemeyiz. "Tapınak" argümanının güçlendirilebilmesi için sunak olarak tanımlanmış taş sahanlıklar da aslında sitin tamamında, neredeyse bütün evlerde göze çarpmakta ve işlevleri ne kadar esrarengiz olursa olsun, tapınaklardan çok evlere göndermede bulunmaktadır.

Dolayısıyla, merkezin bir kutsal alanı mı, yoksa sadece diğerlerinden daha büyük ve zengin evleri mi işaret ettiği konusunda duraksamamız anlayışla karşılanacaktır. Kesin sonuca varmak için "saray" ve su sarnıcına ilişkin ayrıntıların yayımlanmasını beklememiz gerekiyorsa da, ön raporlarda yer alan planlar, tanımlamalarda dikkatli davranmamızın yerinde olacağını göstermektedir.

Kentin Ticari Rolü

Arad Kuzey Necef'in tek önemli kentidir ve kentleşme olgusundan etkilenmiş diğer yörelere göre sahip olduğu kısmen

farklı konum, gelişmesini başta ticari rolüne borçlu olduğunu düşündürmektedir.

Gerçekten de seramik çözümlemeleri Arad ile Güney ve Orta Sina'nın zengin metal yataklarına sahip bölgeleri arasında yoğun ilişkilerin cereyan ettiğini ortaya çıkarmıştır. Dökümhane artıkları kentte atölyelerin varlığını kanıtlamakta, ancak bunlara 2. değil 3. tabakada rastlanmaktadır. Arad olasılıkla Araba ve Sina'daki bakır kaynağının Filistin kentlerine veya Mısır'a sevk edilmesi öncesinde uğradığı bir geçiş noktasıydı. Evlerin çoğunluğunda bulunan katran parçacıkları, Ölü Deniz havzasından gelen bu ender ürünün de canlı bir ticarete konu olduğunu düşündürmektedir.

Kentin Eski Tunç II'nin sonunda uğradığı yıkım, Mısırlıların Sina maden yataklarını denetimlerine aldıkları ve Biblos ile denizyolu hattının oluşturulması sonrasında Güney Filistin'le faal ve düzenli alışverişler yürütmeye son verdikleri aşamaya denk gelmektedir.

Eski Tunç IV'te Kentlerin Ortadan Silinmesi

Filistin'in büyük kent merkezlerinin bazıları, Eski Tunç II'nin, kalanları da Eski Tunç III'ün sonunda tarihe karışmıştır. MÖ 2400-2300 yıllarında kent-devletler sisteminin varlığı sona ermiştir. Tuhaf da olsa sistem, bu tarihlerde en istikrarlı çağına kavuşmuş görünmekteydi ve bizlere ani gibi gelen kayboluşları öncesinde herhangi bir gerileme dönemi yaşanmamıştı.

Her yerde meraclığa ve yarı-göçebeliğe dayalı köy yaşam biçimlerine dönüşe tanık oluyoruz. 3. binyıl sonlarına ait, özellikle yüzey araştırmaları sayesinde tanıdığımız çok sayıda sitin bulunduğu Doğu Şeria bölgesinde bu eğilim özellikle nettir. Bu dönemde Necef ve Sina, yeniden yüz kadarını saptayabildiğimiz küçük köylerle veya geçici yerleşim merkezleriyle dolmaya başlar. Bu dönemin mezarları hakkında yerleşim alanlarından daha fazla bilgiye sahibiz. Mezarların çokluğu, artık toplu değil, bireysel nitelikte olmalarıyla açıklanabilir. Daha hareketli bir ya-

şam biçiminin göstergesi olan, iskeletin eklem yerlerinden bölünerek ikinci kez gömüldüğü mezarlar da, genel kural olmamakla birlikte, yeniden belirmeye başlar.

"Amori İşgalleri" Varsayımı

Böylesine kökten değişiklikler, daha önce de belirttiğimiz gibi, doğal olarak öncelikle, göçlere veya işgallere yorulabilir. "Amori işgalleri" varsayımı büyük ölçüde Kathleen Kenyon'un Eriha kent mezarlığında gerçekleştirdiği kazılara dayanmaktadır. Kenyon, Filistin'deki kültürel zincirleri daha iyi vurgulayabilmek için bu çağı "Ara Tunç" (*Intermediate Early Bronze - Middle Bronze*, kısaca EB-MB) olarak adlandırmıştır. "Ara Tunç" böylece iki ayrı kent uygarlığı dönemi olan Eski Tunç III ve Orta Tunç arasında bir çeşit aralık olmuştur. Önceki çağlardan kopukluğun altını çizebilmek için, 1932'de William Foxwell, Albright tarafından benimsetilmiş bir deyim olan ve günümüzde de, başta İsrailli arkeologların çoğunluğu olmak üzere, yaygın bir çevre tarafından yeğlenen, Orta Tunç I de kullanılmaktadır.

Eriha kent mezarlığındaki mezarların tamamı kaya içine oyulmuş mezar odalarından oluşmaktaysa da, gerek bunların mimarisi, gerekse de bırakılmış adakların doğası açısından farklılık gösteren birkaç gruba ayrılmaktadır. Kimi mezarlarda sadece seramik eşyaya, kimilerinde silahlara rastlanmış, bazıları mezar odalarının boyutlarıyla veya giriş çukurunun biçimiyle diğerlerinden farklılaşmıştır.

Kathleen Kenyon, gömme yöntemlerinin bu çeşitliliğini Filistin'e o dönemde birden fazla etnik grubun veya göçebe kavmin nüfuz etmiş olabileceğine bağlamış ve kentlerin tahribinin ve göçebeliğin yeniden yayılmasının sorumluluğunu da bunlara yüklemişti. Varsaydığı bu işgalcileri, Akad ve Ur III dönemlerinden (MÖ yaklaşık 2340-2000) başlayarak Mezopotamya metinlerinde göçebe ve yağmacı bir kavim olarak anılan Amoriler olarak görmüştür.

Büyük Ölçüde Gizemli Kalan Bir Köyleşme Eğilimi

Yakın zamanlarda gerçekleştirilen araştırmaların sağladığı ilerlemeler, fazlasıyla kolaycı bu açıklamaların zayıflığını bir kez daha ortaya koymaktadır. Bilgilerimiz arttıkça, bazı tür seramiklerde ve özellikle de metal eşyalarda kuzey beldeleriyle temasların ve etkilenmenin kendini göstermesine rağmen, bu durumun ille de nüfus hareketlerine işaret etmediğini ortaya koyan veriler elde etmekteyiz. Zaten Filistin bu tür etkilere Eski Tunç III'ten beri açıktı. Dahası, bir önceki dönemin yerel sanat gelenekleriyle bağlar, özellikle seramik alanında, son derece güçlü kalmayı sürdürmektedir. Üretim biçimleri ve kullanım koşullarındaki farklılıklar, eserlerin dış görünüşlerine ilişkin dağarcığın kısmen yenilenmesini ve bazı teknik inceliklerin terk edilmesini açıklamaya yeterlidir. Öte yandan, "uç bölge" boyunca yayılmış az veya çok süreklilik gösteren yüzlerce yerleşimin yanı sıra, kimi büyük köyler ve küçük kentler her şeye rağmen varlıklarını sürdürmüş görünmektedir. Nitekim Şeria vadisinde veya Ürdün'de, bu döneme ait berkitilmiş bir yerleşimin ortaya çıkarıldığı Hirbet İskender gibi, savımızı doğrulayan örneklere rastlanmaktadır. Küçük Hirbet İskender siti, duvarları ve birkaç aşamalı yerleşimiyle Eski Tunç III'ün kent geleneklerini sürdürmektedir ve kesinlikle başka benzerleri de bulunmaktadır.

Nihayet, kent sakinlerinin göç etmesinin doğal bir sonucu olarak, mütevazı kulübelerin eski kent harabeleri üzerine geldiği Eriha hariç hiçbir yerde 3. binyıl sonunun tamamını kaplayan katmanlara rastlanamamıştır. Dolayısıyla "uç bölge"nin, Eski Tunç I'deki eğilimin tam tersi bir hareketle yeniden iskânının kent merkezlerinin tamamen kaybolmalarının çok öncesinde başlamış olması güçlü bir varsayımdır. Bu argümanlar 3. binyılın son yüzyıllarının tanımlanmasında giderek yerleşen "Eski Tunç IV" deyimini haklı çıkarır niteliktedir.

Kent uygarlığının yerine göçebeliğin geçmesinden çok, bir köyleşmeyle karşı karşıyayız. Kent-devletler sisteminin çöküşü hızla gerçekleşmiş de olsa, her şeyden önce yerel ve içsel bir sü-

reç görünümü almakta ve göçebeliğin diğer geçim stratejileri üzerindeki üstünlüğünü yeniden sağladığı bir ortama, ekonomik ve sosyal yapının bir kez daha uyumunu beraberinde getirmektedir. Örneğin Eriha mezarlarının yapabileceği tanıklığa bir kere daha dönersek, gömü adetlerinin ve adaklarının çeşitliliğinin, birden fazla grubun varlığının kanıtı olabileceği gibi, aynı insan topluluğu içinde cinsiyet veya statü farklarını da yansıtabileceğini belirtmeliyiz.

Kentlerin kayboluşunun sayısız ve karmaşık nedenleri hâlâ gizemli kalmaktaysa da, Suriye bozkırlarından gelme göçebelerin Filistin'e saldırması varsayımına indirgenemez. Kent gelenekleri aynı dönemde, komşu Suriye'de canlılık ve parlaklıklarını sürdürmüştür. Eski Tunç çağı Filistin kentlerinin hiçbir zaman zenginlik içinde yaşamadıklarını ve kent toplumları bünyesinde bile, önemli ekonomik getiri sağlayan yerleşik hayvancılıkla geçinen gruplar kalmış olması gerektiğini anımsatalım.

Günümüzde ekolojik faktörlerin payı da daha önemle vurgulanmaktadır. İklim koşullarının hafif de olsa bir değişiklik göstermiş olması, kentleşmenin ilk aşamasının beraberinde getirdiği toprak ve bitki örtüsü kaybına eklendiğinde, diğer etkenler arasında belirleyici bir rol oynamış olabilir.

Biblos

Biblos kenti, Lübnan sahilinde, Beyrut'un 40 kilometre kuzeyinde, fazlasıyla elverişli bir noktada gelişmiştir. İnsan yerleşimini çok erkenden cezbeden bir su kaynağı, kayalık bir burnun aşağı yukarı merkez noktasını oluşturmakta ve yirmi metre kadar bir yükseklikten kuzeyde ve güneyde iki mükemmel demirleme yerine egemen bulunmaktadır. Tarım yapılabilecek alan dar olsa da, verimlidir ve dağın orman zenginliklerine ulaşım kolaydır. Biblos'un kırsal çevresini oluşturan günümüz Kesruan'ında, fazla önemli ölçülere ulaşmayan metal kaynakları bulunmakta ve bunlar, Yakındoğu'da istisna oluşturur bir biçimde bakır ve kalay yataklarını bir arada sunmaktadır. Bu yataklar, yerel zanaatkârların gereksinimlerine yetmemiş olsa da, tunç işçiliğinin erkenden gelişmesine olanak sağlamıştır.

Asıl zenginlik kaynağı ise, eski çağlar boyunca Roma dönemine kadar hiç bitmeyecekmiş gibi işletilmiş, ancak günümüzde bir avuç kalmış sedir ağacı ormanlarıdır. Biblos'un bulunduğu noktada Neolitikte, MÖ 5000 yıllarından başlayarak mütevazı bir balıkçı köyü kurulmuş ve bu köy zamanla yerini, kendini deniz ticaretine vermiş girişken bir kente bırakmıştır.

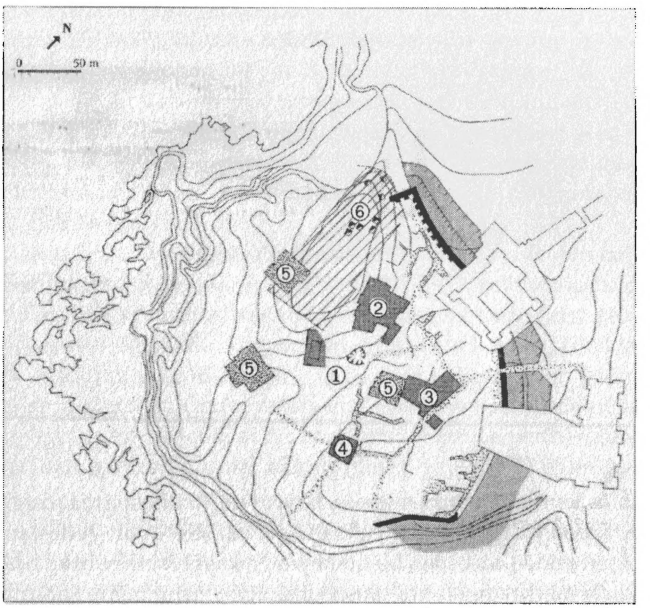

BİBLOS
1. Su kaynağı
2. Ba'alat tapınağı
3. "L şeklindeki" (Eski Tunç), sonrasında da "Dikilitaşlı" (Orta Tunç) tapınaklar
4. Adaklar arazisi
5. Eski Tunç dönemi büyük konutları
6. OrtaTunç dönemi krallık sarayı ve mezarlığının olası alanı

Mısır İle Ayrıcalıklı İlişkiler

Kentin adının yerine geçen Biblos lâkabını, *biblia*'larını, yani kitaplarını ürettikleri papirüsü elde ettikleri belde olması nedeniyle bizlere, Yunanlar aktarmışlardır. Ancak kentin en eski çağlardan, 3. binyılın ilk yarısından başlayarak belgelenmiş adı olan Gebal veya Gubla, veya Mısır belgelerinde Kbny veya Kpny günümüzdeki Cibeyl adında sürdürülmektedir.

Bibloslu olan MS 2. yüzyıl tarihçisi Philon'un aktardığı yerel geleneklere göre kent, dünyanın en eski yerleşim yeriydi. Gerçekte, Biblos'ta kentsel gelişme Filistin'in ilk yerleşim yerlerindekinden daha geç bir tarihte meydana gelmiş görünmekte ve başlangıçtan başlayarak kentin tarihinin büyük bölümü boyunca başta gelen özelliği olacak bir ilişkiye dayanmaktadır. Mısır ile kurulmuş bu ayrıcalıklı ilişki sayesinde Biblos, bu uygarlığın, örneğin piramitler çağında büyük miktarlarda tüketeceği, gemicilik ve inşaat kerestesinin başlıca satıcısıydı.

4. hanedanın kurucusu Snefru'dan (MÖ 2723-2700) itibaren Mısır yazıtları, gemi inşaatı ve sarayların ve tapınakların kapıları ve ağaç aksamı için büyük miktarlarda sedir kerestesinin ülkeye girdiğini ortaya koymaktadır. Dahası, bir gemi türü kentin adını taşımaktadır. Ancak Biblos'ta bir tersanenin mi bulunduğunu, yoksa sadece sedirden inşa edildikleri için mi bu adın verildiğini, bir başka açıklama olarak da, Biblos hattında kullanılan açık denize özgü özel bir model mi olduklarını bilememekteyiz. Mısır-Biblos ticaretinin önemi, kentin başlıca tapınağında bulunmuş ve 4.'den 6.'ya kadar firavun hanedanlarının hemen hemen bütün üyelerinin adına sunulmuş adakların varlığıyla da kanıtlanmaktadır. Dönemin Mısır'ında Biblos "tanrıların kapısı" olarak tanımlanmıştı.

Bölgede yapılan ilk keşifler 1860'ta Fransız hükümetinin Lübnan'daki Maruniler yararına siyasi müdahalede bulunmasından hemen sonra, Ernest Renan idaresinde yürütülen "Fenike misyonu" ile gerçekleştirildi. Sitin, o sıralar, tamamen evler ve meyve bahçeleriyle kaplanmış olmasından ötürü, Renan birtakım yüzey araştırmalarıyla yetinmek zorunda kaldı. Ancak yine de, 1864'te geneli oluşturan Yunan yazıtlarının yanı sıra, hiyeroglif kitabeler ve Mısır stilinde kabartmalardan birkaç adet yayınlayabildi.

Hiyeroglif karakterler bulunduran parçacıkların, sitin ana tapınağının yeri olduğu sonradan anlaşılan kuzey kısmında yoğunlaşmış olması, egiptolog Pierre Montet idaresinde, 1921'de sistematik kazılar başlatılmasını teşvik etti. 4 yıl boyunca sürdü-

rülen kazılar sonucunda ve bu arada 1922'de falezde meydana gelen bir heyelanın ardından, kraliyet mezarlığının yeraltı kısmının rastlantıyla keşfedilmesi sonrasında Monntet, Mısır kökenli olup da Mısır dışında rastlanmış en göz alıcı eserler birikimini, 1928'de *Biblos ve Mısır* başlığı altında yayımladı. Eski ve Orta İmparatorluk firavunlarının adlarını taşıyan yazıtların sayısı, ticaretin ne denli eskiye dayandığı ve ulaşmış olduğu yoğunluk konusunda kuşkuya yer bırakmamaktaydı.

Sitteki keşifler 1925'ten başlayarak Maurice Dunand tarafından, önce Fransız Manda Yönetimi, sonra da Lübnan hükümeti hesabına sürdürüldü. Dunand, sitin bütün yüzeyinin katı bir yatay eksende dilimler halinde kesilerek kazılması olan sistematik ve mekanik bir yaklaşım izledi. Bu yöntem, toprağın her kaldırılışında, en temel birleşme noktalarının bile gözardı edilmesiyle, doğal katmanlarla hiçbir ilişki bulunmaksızın çeşitli tabakaları bir araya getiriyordu. Sitin neredeyse tamamının bu "metot" ile kazılması yüzünden, Biblos'un yerleşim zincirinin belirlenmesine yönelik her çabada, en önemli parçalarının çoğu kez telafisi olanaksız biçimde kaybedildiği karmakarışık bir bulmacayla karşılaşılmaktadır. Yine de, kazılan alanın genişliği Tunç çağının kent bütünün anahatlarıyla kestirilebilmesini sağlamıştır.

Kentin Planı

Aşağı yukarı çember biçimindeki kent, 5'i duvarların içinde olmak üzere yaklaşık 7 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. En eski berkitmenin kalıntıları, sitin kuzey kısmında yer alan, yaklaşık 5 metre kalınlıktaki ve iç tarafı düzenli aralıklı payandalarla pekiştirilmiş bir taş temel biçiminde günümüze kadar ulaşmıştır. Duvar, çok geçmeden, dış yüzüne değişik zamanlarda yığılmış toprağın oluşturduğu birikimle daha da sağlamlaştırılmış ve büyük olasılıkla 3. binyıl sonundan başlayarak 30 metre kadar bir kalınlığa varmıştır. Sadece iki kapısı saptanabilmiştir: Biri doğuda, kırsal alana bakan ve kent içinden tuğla örgülü bir

rampa yoluyla ulaşılan bir kapı ve biri de kuzeydoğuda, limana bakan küçük bir kapı. Ancak kesindir ki başka giriş çıkışlar da bulunmaktaydı.

Ana hatlarını kestirebildiğimiz plan 3. ve 2. binyılların kentine aittir. Yerleşim bu upuzun zaman kesiti boyunca şaşırtıcı ölçüde istikrarlı kalmış görünmektedir. Daha yakın tarihlere, Geç Tunç'tan Demir çağına kadarki döneme ait yerleşim alanı Eski Yunanlar ve Romalılara ait yapılarla dümdüz edilmiş olduğundan, bizlere hiçbir bilgi bırakmamıştır. Tunç çağı tabakasının zengin materyali, Pierre Montet kazılarının başlangıç aşamasında, zamanında kentin eski merkezini boydan boya örtmüş bulunan büyük Roma dönemi tapınağının döşemesinin hemen altında göze çarpmıştı.

Kentin Merkezi: Kutsal Alan

Denize uzanan burnun en alçak noktasında yer alan pınarın orta yerdeki konumu, mahallelerin ve ana yolların düzenini belirlemiştir. Dolayısıyla, en başlardan itibaren belli başlı kutsal nitelikli alanların yer aldığı bir merkez, ilkel köy ile sonrasında gelen kent arasındaki tek iletişim noktası olan bu pınarın, köyden daha eski tarihli tapınağının çevresinde yayılmıştır.

Su kaynağının kuzeyinde, *Ba'alat Gebal*, yani Bibloslu Kadın heykelciğinin bulunduğu ana tapınak, kuzeydoğusunda "Dikilitaşlı" diye adlandırılan daha eski bir tapınağın yerini alarak, 2. binyılda tanrı Reşef'e adandığını tahmin ettiğimiz tapınak, batısında da "Kutsal Duvar"adı verilmiş bir yapı yer almaktaydı. Kentin bu merkezi ve dini nitelikli kısmının kendi içinde bütünlük oluşturduğunu, *Ba'alat Gebal* ile "Dikilitaşlı" tapınak arasında hiçbir inşaatın bulunmamasından anlayabiliyoruz. Maurice Dunand, Mısır tapınaklarının olası bir taklidinden yola çıkarak, bu noktada kutsal bir gölün yer almış olabileceği önerisini ortaya atmaktadır.

Yerleşim ve Yol Sistemi

Merkezi kutsal alanın çevresinde dizilen mahallelerde iki unsur net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Kentin kuzeydoğusu ve güneydoğusu ve bu arada "Dikilitaşlı" tapınak ile "Kutsal Duvar" arası, sıkı bir kent dokusuyla, küçük evler, dar ve düzensiz yollarla doldurulmuştur. *Ba'alat* tapınağının kuzeyinde ve kuzeydoğusunda uzanan bu semtte zanaatkârlık faaliyetleri izlerine rastlanmıştır.

Kentin denize hakim falezlerin yer aldığı batı yarısı ise tersine, her zaman daha düşük yoğunlukta yapılaşmaya tabi tutulmuş görünmektedir. Bu kesimde, bir merkezi koridorun iki yanında sıralanmış birkaç oda bulunduran, 3. binyıl sonuna ait müstakil yapılar keşfedilmiştir ve bunlar kuşkusuz aristokrasinin daha ferah düzenlemeli ikâmet yerleridir. 2. binyıl sarayının alanı da olasılıkla buradadır. Saraydan geriye hiçbir şey kalmamış olsa da, sitin bütün kuzeydoğu çeyreğini kaplamış olduğu yönünde, mantıklı bir tahmin yürütebiliriz. Nitekim, bu noktada Orta Tunç çağına tarihlendirilebilecek oldukça sağlam bir temel inşaatı ve depolar keşfedilmiştir. Üstelik gene Orta Tunç başlangıcında kazılmış olan kraliyet mezarları burnun bu kuzeydoğu kısmına, sitin en yüksek noktasına açılmaktadır. Günümüzde tanıdığımız ve 2. binyılın ilk yarısına kesin olarak tarihlendirilmiş bir başka sitte, Suriye'deki Tel Mardih-Ebla'da, kraliyet mezarlarının bir saray bütünüyle komşu kılındığı bir örnek bulunmaktadır. Bu paralelin varlığı Biblos için önerilen saray varsayımını aşağı yukarı kesinleştirmektedir.

Böylelikle saray sadece limana ve kente değil, biraz aşağısında yer alan kutsal nitelikli eski merkezi alana da hakim oluyordu. Yukarıda andığımız büyük konutlar dışında, kraliyet veya prensliğin daha eski tarihlere ait ayrı bir semti bulunup bulunmadığı hakkında fikir yürütebilmek olanaksızlaşmaktadır.

Pınarın yer aldığı merkezi alandan başlayıp yayılan sokaklara ek olarak, kent kapısı doğrultusunda birbirlerine kavuşan

iki anayol kuzeyden ve doğudan kutsal alanın çevresini dolaşmakta ve batı-doğu yönünü izleyen bir üçüncü yol da kentin güney kesimine varmaktadır. Pınarın, Maurice Dunand'ın öne sürdüğü gibi üstü toprakla doldurulmamış olsa bile, 2. binyılda önemini bir ölçüde yitirmiş olması olasıdır. "Adaklar Meydanı" olarak adlandırılan yeni bir kutsal alan, bu sefer güneyde ortaya çıkmakta ve başlıca tapınaklar artık merkezi alana değil, doğuya doğru yönelmektedir. Duvar boyu ise birkaç metre genişliğinde bir çevre yolu ile bütün dönemlerde trafiğe açık tutulmuş görünmektedir.

Karakteristik Bir Kent Şeması

Tıpkı Arad'da olduğu gibi, Biblos'ta da en önemli yapılara ayrılmış net bir merkezin varlığı ve geniş bir alana yayılmış bir berkitmenin inşası ile kent şemasına erken aşamada kavuşmuş küçük yerleşim merkezlerinin oldukça karakteristik örgütlenme biçimini bulmakta, ancak Arad'dan farklı olarak, Biblos'ta yoğun bir kentleşmeyle de karşılaşmaktayız. Sokaklar, darlıkları, ölçülerinin düzensizliği ve kıvrımlılıklarıyla dikkati çekmekte, kimi zaman kamuya ait bu yol alanından bir parça kopartıvermiş bir inşaatın çevresinden dolaşmaları gerekmektedir. Ana yol şebekesine, yine düzensizlikleri ve kapladıkları alanın çeşitliliği göze çarpan evlerin sıkı dokusu arasından gelen çıkmazlar bağlanmaktadır.

Ancak andığımız bu karma karakterli planın 3. binyıl sonu ve 2. binyıl başına ait olduğu ve bu dönemde kentin gelişmesinin ilk aşamalarını çoktan geride bırakmış olduğu unutulmamalıdır.

Kent Gelişiminin Aşamaları

Biblos'un kentleşmesinin tarihini zihnimizde canlandırabilmemizi güçleştiren belirsizlikleri yukarıda söz konusu etmiştik. Bu belirsizliklere rağmen, köyden kente geçişin oldukça hızlı ve

kısmen geç olduğunu düşünmemize yol açan bulgular vardır.

Örneğin, kent kapısının bulunduğu noktada, 3. binyıla tarihlendirebildiğimiz, en azından iki inşaat düzeyi, limana ve berkitmeye uzanan eski rampa tarafından örtülmüş görünmektedir. Bu demektir ki, berkitme ancak Eski Tunç II'nin sonuna doğru inşa edilmiştir. Nitekim, sitte keşfedilmiş olan en eski Mısır belgesi de (3. hanedanının son firavunlarından biri olan Hasekhemui'nin adını taşımaktadır) böyle bir varsayımı doğrulamaktadır. Daha eski tarihlere ait ilişkilerin doğrudan bir kanıtı bulunmamaktadır.

Böylece, Filistin sitlerinde 4. binyılın son yüzyıllarından itibaren gözleyebildiğimiz yerel kaynaklı gelişme sürecinin aksine, Biblos'ta, Mısır'la ticari ilişkilerin kurulmasının etkisiyle, hatta bizzat bunların kurulması sayesinde aniden doğuvermiş bir kent ile karşı karşıya olduğumuz sonucuna mı varmalıyız? Nitekim, Mısır'ın doğrudan etkisi, yerli imalat olmasına rağmen hiyeroglif harflerle yazılmış ve Biblos prenslerinden birinin adını ve tanrıça *Ba'alat*'ın kabartmasını Mısırlı Isis-Hathor'un çizgileriyle resmeden bir silindir mühürle de kanıtlanmaktadır. Bu belgenin tam tarihi tartışılmaktaysa da (Mısır 3. hanedanına mı, yoksa 5.'sine mi denk?), 3. binyılda Biblos'ta hiyeroglif kullanımının tek örneğini oluşturmaktadır.

3. binyılda ve 2. binyıl başlarında kent gelişiminin süreklilik gösterdiği aynı planın izlenmesinden anlaşılmaktadır. Ancak Eski Tunç III'ün sonunda her noktasında rastlanan kalın bir kül tabakasının varlığı kentin bu dönemde genel bir tahribe uğradığını göstermektedir. Aynı kül tabakası, 6. hanedanının son firavunlarının *Ba'alat* tapınağına sunmuş oldukları adakların bulunduğu depoyu da örtmüş bulunmaktaydı.

Filistin'de aşağı yukarı aynı dönemde cereyan eden eğilimlerin aksine, Biblos'un yangın sonrası hemen yeniden inşa edildiğini, sitin terk edilmesi veya kent geleneklerinin kesintiye uğraması gibi gelişmeler yaşanmadığını gözlemlemekteyiz. 3. Ur hanedanına (MÖ 2111-2003) ait bir Mezopotamya metninde Biblos'un sözü geçmekte olup, kentin bir "Ensi", yani bir vali ta-

rafından yönetildiği belirtilmektedir. Ur III İmparatorluğu'nun Biblos'a kadar uzanmış olması çok düşük bir olasılıktır, ancak bu belge sayesinde kentin, kuşkusuz yerel idari kurumlarının varlığı böylelikle doğrulanmış olmaktadır. *Ba'alat* tapınağı o dönemde yeniden inşa edilmiş, ancak planında, bölgedeki benzerlerinden farklı, kuzey etkilerinin izlerinin dışa vurduğu çizgiler izlenmiştir.

Bu sırada, İlk Ara Dönem Mısır'ı ile ilişkilerin kesilmiş olması pek olası değildir. Ancak, ne arkeolojik buluntular ne de metinlerde, ilişkilerin sürdürüldüğünün belirtilerine rastlanmıştır. Nitekim, bu ilişkiler Orta Tunç çağının başlamasıyla yeniden canlanacak ve bu kez kentin en büyük şansını oluşturacaktır.

Ebla, Eski Mari ve Kuzey Suriye Kentleri

Günümüz Suriye'sinin kuzeyini, örneğin Humus ve Halep arasını veya Fırat'ın ötesindeki Cezire'yi veya Haseke'den Türk sınırına kadarki bölgeyi gezen her yolcunun dikkatini, ilk çağlardan kalma yüzlerce höyük çekecektir. İnsan yerleşiminin aynı noktaları art arda inatla seçmiş olmasından doğan bu yapay yükseltiler, düzgün hatları, dik ve düz kenarları ve yassı tepeleri sayesinde diğer tepeciklerden kolaylıkla ayırt edilebilmektedirler. İçlerinde en küçükleri tümseklerden ibaret kalmakta, daha büyükleri birbirlerine yaslanmış iki hatta birkaç tepeyi bir araya getirebilmektedir. Kimi durumlarda ise, Humus yakınlarında Mişrife-Katna'da, Halep güneyinde Tel Mardih-Ebla, Yukarı Balih'te Tel Şuera, Habur havzasında Tel Brak veya Tel Leylan'da olduğu gibi etkileyici sur kalıntılarıyla çevrelenmiş bütün bir aşağı kenti kaplayabilmektedir.

Henüz Fazla Araştırılmamış Arkeolojik Zenginlikler

Bu höyüklerin sayıları ve yoğunluğu, başka atıf noktası bulunmayan böyle bir manzaranın en dikkat çekici özelliklerinden biridir ve bölgede günümüze ait yerleşim merkezlerine ender olarak rastlanıldığını göz önüne aldığımızda, çelişki oluşturmaktadır. Sitlerin çoğunluğu incelemelere tabi tutulmamış ve hatta adlandırılmamış durumdadır. Ancak, örneğin Asi vadisinde, Halep çevresinde veya Habur havzasında yakın geçmişte yürütülmüş ön keşifler, bir zamanların yoğun kentleşmesinden geriye kalmış bu izlerin hepsinin MÖ 3. binyıla ait olduğunu giderek daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bozkırın göz alabildiğine uzandığı günümüz manzarasına dayalı tahminlerden çok, sıkı bir kentler ve köyler ağını hareket noktası olarak almamız gerekecektir. Soracağımız sorular da doğal olarak bu ağın ne zaman dokunduğu ve nasıl tarihe karıştığı olacaktır.

Bu bölgede kentleşme olgusunun doğuşu hakkında Mezopotamya'da veya Filistin'de elde ettiğimiz ölçülerde bulgulara sahip olabilmenin çok uzağındayız. Kazılar hâlâ tek tük gerçekleştirilmekte olup, hiçbir önemli sitte 4. binyılın veya 3. binyıl sonunun tabakalarına kadar uzanılamamıştır.

Fransız Manda Yönetimi döneminde veya 2. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasındaki arkeolojik araştırmalar, sadece birkaç sitte bu erken çağları da içermiştir. Örneğin, Tel Brak ve bitişiğindeki Şeker Pazar siti, 30'lu yıllarda, Max Mallowan tarafından kısa süreli araştırılmıştır; Asi üzerindeki Hama 1931-38 yılları arasında Danimarkalı bir ekipçe özenle kazılmıştır; Chicago Üniversitesi'nden "Suriye-Hitit" ekibinin Antakya ovasında yürüttüğü çalışmalar sonucu elde ettiği ve MÖ 2. binyıl öncesine ait malzeme, Suriye'nin kıyı ve orta bölgeleri için temel sayılsa da, bu çok eski tarihlere ait mimari ya da kentsel hiçbir bilgi üretmemiştir; Ras Şamra-Ugarit'te 1929'dan beri faaliyet gösteren Fransız kazı ekibi sitin, Geç Tunç dönemi tabakasını ortaya çıkartmıştır; ancak, yapılan kimi sondajlar sitin Neolitik dönem

sonunda da önemli olduğunu göstermektedir.

Arkeolojik faaliyetlerin yeniden canlanması ve yoğunlaşması için 1970'leri, Tabka barajının inşası nedeniyle başlatılan uluslararası kurtarma kazıları operasyonunu beklemek gerekmiştir. Örneğin, Habuba Kabira ve Cebel Aruda'daki Proto-Sümer kolonilerinin ve hele hele, 1974-1977 arasında Tel Mardih-Ebla'daki "G sarayı"nın hazineleri ve arşivleriyle oluşturduğu olağanüstü bütünün bulunması, bu çerçevede mümkün olmuştur. "G sarayı", son çeyrek yüzyılın en önemli arkeolojik keşiflerinden biridir.

Ebla'da, Paolo Matthiae idaresindeki bir İtalyan ekibi, birkaç yılı aşmayan bir çalışma süresi içinde, o zamana kadar varlığı bilinmeyen, parlak ve incelik dolu bir uygarlığı gün ışığına çıkartmıştı. Kent, en parlak döneminde, MÖ 2400-2250'lerde Sümer altın çağının ve Akkad hanedanının başlangıç aşamalarının çağdaşıydı ve özenle tutulmuş arşivleri sayesinde geniş bir coğrafi alan bir hamlede Tarih Öncesi kapsamından Tarih kapsamına alınabildi. Ebla kültürünün böylesine gelişmiş, serpilmiş olması, her ne kadar güney Mezopotamya kaynaklı yeniliklere ve modellere belirgin bir biçimde bağımlı kalsa da, kent geleneklerinin yerel ve özgün biçimde olgunlaşmışlığını da gündeme getiriyordu. Bu gelişmenin aldığı biçimlerin ve geçirdiği aşamaların hatları günümüzde yeni yeni belirlenmiş olup, önümüzdeki yılların başta gelen araştırma sahalarından biri olacağı kesindir.

İlkçağ Nüfusunun Yoğunluğu

Köyden kente geçişe zemin oluşturan dinamiğe ilişkin temel sorulara şimdilik ancak çok genel hatlarla yaklaşılabilmektedir. İlk Sümer hanedanlarının çağdaşı olan ve bölgede kent toplumunun ve ilk kent-devletlerinin çerçevelerinin biçimlenmeye başladığını düşündüğümüz Eski Tunç II-III, bütün Suriye arkeolojisinin en az bilinen dallarından biridir. Henüz yüzey ön araştırmalarının ve birkaç sondajın sonuçlarının ötesine gidememekteyiz.

Yüzey araştırmaları, adı üstünde, kronolojik bakımdan son derece yüzeysel veriler sağlamaktadır. Bununla birlikte, sulamasız ekim alanının tamamında, 300 milimetrelik yağış rejimi dilimi içinde (yani batıya ve kuzeye doğru) 3. binyıl nüfus yoğunluğunu tartışılmayacak biçimde ortaya koymaktadır. Batıda daha fazla yağış alan bölgeler (Asi vadisi ve Antakya ovası) de yüksek oranda nüfus barındırmıştır. Sahil şeridi hakkında ise hâlâ çok az bilgiye sahibiz.

Coğrafyacıların iyi bildiği "merkezi alan teorisi"ni temel alan modeller izlenerek sitler arasında bir hiyerarşi ve dağılım genelde gözlenebilmektedir. Örneğin Balih'in üst kısımlarında veya Habur havzasında en geniş höyükler belli başlı vadilerle bağlantılı görünmekte, 20-30'ar kilometrelik düzenli aralıklardan oluşan ve her biri daha küçük sitlere ve köyler ağına hakim görünen halkalardan oluşan bir örgü sunmaktadır. Benzer bir oluşum Ebla bölgesinde de gözlemlenebilmiştir. Böyle bir şema bağımsız bir kent-devletler sistemi içindeki alışveriş ve dağıtım ilişkilerinin tipik bir özelliği olarak görülmüştür.

Yerleşim Birimlerinin Gelişimi

Bu yerleşim birimlerinin geçirdiği aşamalar sadece birkaç sondajın sonuçlarınca tahmin edilebilmektedir. Yerleşim öncesine ait bakir toprak seviyesine ulaşılan Tel Şuera'da, ilk iskân 3. binyılın ilk çeyreğinin gerisine gitmiyor görünmektedir. Ebla'da yüzeyden toplanan en eski tarihli malzemenin dikkatle incelenmesinden de benzer bir sonuç çıkmaktadır.

Leylan'da ise, 3. Dönem (MÖ 3300-2500) ile 2. Dönem arasında bir nitelik farkı göze çarpmakta ve sitin yüzölçümü, bir berkitmenin de eklenmesiyle, aniden 15 hektardan 90 hektara yükselmektedir.

Bu dağınık ve tam doğrulanmamış verilerin yeterince genelleştirilebilecek bir durumu yansıtmaları akla yakındır. Şematik bir ifadeyle, Kuzey Suriye'de büyük kent merkezlerinin doğuşu, sadece Güney Mezopotamya'nın erken kentleşmesine

göre gecikmeli olmayıp, Filistin'e oranla da biraz geride kaldığını ileri sürebiliriz.

3. binyılın ortalarından itibaren meydana gelen gelişmelerin hızı ve boyutları ise, Kuzey Suriye kentlerini Mezopotamya siteleriyle koşut bir konuma koyabilmemize davet çıkartmaktadır. Zira Filistin'in büyük ve berkitilmiş kentlerinin 10-15 hektarı, Şuera'nın 100, Leylan'ın 90, Brak'ın 60 veya Tel Mardih-Ebla'nın 50 hektarlık alanlarının yanında oldukça mütevazı kalmaktadır. Bir kentin ölçüleri, onun doğru tarif edilebilmesi için yeterli bir ölçüt değilse de, çoğu kez arkeologun bir kentin görece önemini veya zenginliğini kestirebilmek için elinde bulunan ve ister istemez kullandığı ana kaynaktır.

Dahası, MÖ 2400'e doğru, Ebla'da ve olasılıkla aynı dönemde Suriye'nin ve Kuzey Mezopotamya'nın tamamında, Sümer dünyasından doğrudan alınan çivi yazısının ve idari prosedürlerin benimsendiğini görüyoruz. Dolayısıyla, dönüm noktası olan bu alıntının arkasında çok daha eski tarihli geleneklerin bulunup bulunmadığı ve kuzeyin bu ilk kent toplumlarının ortaya çıkışlarında Sümer kentleri modelinin tam olarak nasıl bir rol oynadıkları gibi sorular zihnimizde doğmaktadır.

Fırat: Ticari Anayol

MÖ 3300-3200 yıllarında daha önceki bölümlerde konu ettiğimiz Uruk kolonileri Cebel Aruda ve Habuba Kabira'nın tarihe karışmasıyla, Kuzey Suriye kent merkezlerinin ilk defa güç kazanmaları arasında hakkında çok az şey bildiğimiz beş yüz yıllık bir süre uzanmaktadır. Bu boşluğun, yakınlarda, beklenmedik bir keşifle doldurulacağı umudunu taşısak da, dikkatli davranmak yararlı olacaktır. İlk grup (Sümer kolonileri) ile ikinci grup (Kuzey Suriye kentleri) arasındaki tarih farkı, ilkinin ikincisi üzerinde herhangi bir etkisinin bulunabileceğini düşünmemizi engelleyecek kadar geniştir. Üstelik, böyle bir varsayımda, Orta ve Kuzey Suriye'ninkine yabancı bir uygarlığa bu denli açıktan açığa bağlı kentli örgütlenme formatlarının bölgede nasıl kök salmış

olabileceğini anlamakta güçlük çekeceğiz.

Ancak Orta Fırat'taki Proto Sümer kolonilerinin ani kaybolu̧şunun nedenleri ne olursa olsun, bu nehir boyunca yürütülen ticaretin sona erdiği anlamına gelmemektedir. Tersine, kereste ve metallerin, nebati yağlar ve şarabın, hatta belki de yünün, hem Cemdet Nasr diye adlandırılan dönemde (MÖ 3100-2900) hem de sonrasında gelen İlk Hanedanlar döneminde Mezopotamya'ya sevkiyatı sürmüştür.

Öte yandan bu ürünler, artık daha önceki dönemin güzergâhını izlemeyen yollardan geçmektedir. Ticaret artık doğrudan Kuzey'e ait yerel merkezlerden hareketle organize edilmekte ve bu merkezler yavaş yavaş Güney'in iktisadi ortakları durumuna gelmektedir. Geç Uruk döneminin eğik kesme ağızlı kâseleri veya mühür izlerini taşıyan çömlekleri gibi tipik nesneleri Uruk tacirlerinin Kuzey sitlerinde fiilen var olduklarını neredeyse kesinkes kanıtlamaktadır. Ancak Cemdet Nasr döneminden itibaren farklı bir olgu yaşanmakta, örneğin silindir mühürlerin özgün motifleri Akdeniz kıyısına, Filistin'e, hatta Mısır'a kadar yayılmaktadır. Yarı serüvenci yarı tacir gezginlerin yolculuklarının yerini, ticareti yapılan eşyanın daha düzenli dolaşımı almış ve bu dolaşım sayısız aracı arasında, istikrarlı ticari şebekeler bünyesinde gerçekleşir hale gelmiştir.

Dolayısıyla, Fırat hattını ancak bu dönemden itibaren gerçek bir ticari eksen olarak kabul edebiliriz. Hat, iki kutbu birbirine bağlamakta ve bir dizi aracının her biri tarafından kısmen denetlenebilmektedir. Aracıların en önemlisi de hiç kuşkusuz Mari olmuştur. Mari'nin istisnai konumu hem Fırat'ın hem de Habur'un nehir boyu ilişkileri içinde bir bütüne hakim olmasını ve kayda değer miktarlarda vergi ve ayakbastı parasını tahsil edebilmesini sağlamıştır. Ayrıca, Yakındoğu'nun en başta gelen iletişim yollarından birinin örgütlenmesinin, 3. binyıl başlangıcından itibaren bu biçimde yapılmasının, yerel ekonomilerin kaynaklarına belirleyici ve tamamlayıcı unsur ekleyerek, gönençli ve faal bir Suriye'nin doğuşuna nasıl yol açtığını tahmin edebiliyoruz.

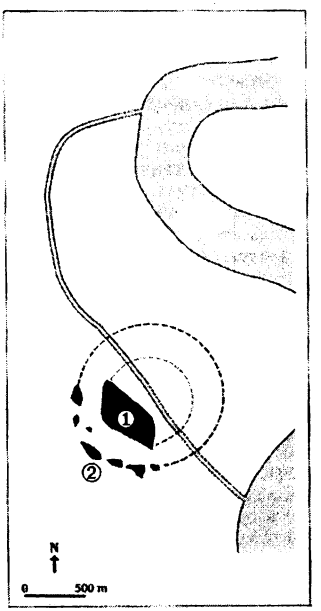

MARİ
Fırat'ın iki menderesini birleştiren kanal ve daire biçimindeki kentin şeması
1. Var olan kalıntıların bulunduğu alan
2. Surlar veya dış hendek

Mari: Nehir Yoluyla Doğan Yeni-Kent

1933'te keşfedilen ve André Parrot idaresinde yirmi kazı seferinin yürütüldüğü Mari sitinde, 1979'dan beri Jean Margueron'un yönettiği değişik uzmanlardan kurulu bir ekibin çalışmaları sitin kökenleri ve kent olma tarihini yeni bir biçimde aydınlatmıştır.

Mari, Orta Fırat'ın Suriye içinde kalan bölümünde, Irak sınırı yakınındadır. Nehrin vadisi bu bölgede daracık bir ekilebilir şerit oluşturmakta, şeridin iki yakasındaki falezlerin ötesinde göçebe çobanların hakim olduğu yarı çöl bir yayla uzanmaktadır. Ancak bu şerit kentin bulunduğu mevkide bir ölçüde genişlemekte ve Mari sonuçta, nehir boyunca yaklaşık 40 kilometre

uzunluğunda ve yüzölçümü 200 kilometrekareyi geçmeyen sulanabilir bir cebin aşağı yukarı merkezini işgal etmektedir. Yıllık yağış miktarı 100-150 milimetreyi geçmediğinden, her türlü tarım faaliyeti sulama koşuluna bağlı kalmaktadır. 200 kilometrekarelik bir alan birinci derece bir kenti yaşatmaya ve zenginleştirmeye yetmeyeceğinden, kentin, kaynaklarının önde gelen kısmını nehir trafiğinin denetiminden elde ettiği kesindir.

Yakın geçmişte höyüğün zeminine kadar inilerek gerçekleştirilmiş sondajlar, yerleşim alanının kökenini, İlk Hanedanların birincisine, yaklaşık MÖ 2900-2800 yıllarına, başka bir deyişle Fırat üzerinde yukarıda andığımız biçimde bir ticaret yolunun işlemeye başlamasına kadar götürebilmemizi sağlamıştır. Dolayısıyla, Mari tam anlamıyla bir "yeni-kent" özelliği kazanmakta, 3. binyıl başlarında bu yeni dengelerin doğuşuyla doğrudan bağlantılı bulunmaktadır. Mari, çevredeki daha eski yerleşim alanları kısmen veya tamamen terk edilerek, bir kent çehresinin biçimlendirilebileceği bâkir bir noktanın seçilmesi üzerine kurulmuştur.

Sit, Fırat'ın sağ kıyısında, nehirden 3 kilometre kadar mesafede bulunmaktadır. Arada böyle bir mesafenin bulunması Mari gibi bir nehir kenti için çelişkili bir durumdur. Nitekim, nehir vadisinde yer alan diğer tarihi höyükler Fırat'a çok daha yakındır ve nehir yatağının kıyısında yerleşmiş olmaları mecranın ilk çağlardan beri hiçbir değişiklik göstermediğini kanıtlamaktadır.

Hava fotoğrafları, höyüğün yüz metre kadar kuzeydoğusunda bir kanal bulunduğunu ve kanalın yaklaşık 2 kilometre kuzeyden başladığını ortaya koymuştur. Anlaşıldığı kadarıyla kent, su gereksinimini karşılayan, hatta nehir trafiğinin bir bölümünün içine kadar sokulabilmesini sağlayan bir sistemle Fırat'a bağlanmıştı. Yoğun çalışmaları gerekli kılmış ve kuşkusuz kentin nehir kıyısı yakınındaki sel basabilen araziden uzakta tutulmasını hedefleyen bu düzenlemeler de, Mari'nin eski bir köyden hareketle gelişmediğini, önceden belirlenmiş büyük ölçekli bir plan dahilinde hızla inşa edildiğini göstermektedir.

Bu yeni veriler sayesinde günümüz harabelerinin bazı morfolojik özelliklerinin açıklanabilmesi belki de mümkün olabilecektir. Ana höyük 45 hektarlık bir alanı kaplamakta ve kuzeybatı-güneydoğu ekseninde bir oval, daha da doğrusu köşeleri yuvarlatılmış bir paralelkenar biçimini almaktadır. Bu biçim, kesinlikle kentin tarihi görüntüsüne uymamaktadır. Höyüğün yalçın ve dik kuzeydoğu ve doğu yamaçları sitin kayda değer bir kısmını sürüklemiş olan bir erozyonun eseridir ve aslında bu durum en eski arkeolojik katmanlara hızla ulaşabilmemize de katkıda bulunmuştur. Öte yandan höyüğün güneydoğusunda, arkeolojik incelemelerin işlevini (bent mi, berkitme duvarları mı?) henüz saptayamadığı ve neredeyse kusursuz bir yay biçimini alan yapay bir tümsek bulunmaktadır.

Acaba Jean Margueron'un önerdiği gibi, surlarının çapı 2 kilometreye ulaşan ve içinden kanal geçen yuvarlak bir kent mi düşünülmelidir? Her koşulda, ana höyüğün erozyonla yiten kısımlarını da hesaba kattığımızda, 3. binyıl sonu ve 2. binyıl başında, büyük anıtların, sarayların ve tapınakların konumunu, bunların bugünkü harabelerin ilk başta düşündürdüğü gibi kenarda değil, sitin merkezinde yer aldıklarını daha iyi anlayabiliyoruz.

Son olarak, tam boyutları ne olursa olsun, böylesine tutarlı ve görkemli bir kent planının bu derece erken bir tarihte varlığı, ilk kent toplumlarının örgütlenme düzeyini ve gücünü yeni ve beklenmedik bir biçimde aydınlatmaktadır. Kent, bin yılı aşkın bir süre boyunca, adlarını bilmediğimiz kurucularının hırslı amaçlarına yanıt verebilmiştir.

Yerel Ekonomilerin Temelleri

Doğu Akdeniz kıyılarında sulamalı tarım, birkaç nehrin (Asi, Orta Fırat, Habur ve Balih'in aşağı kısımları) dar vadileriyle sınırlı ve her zaman ikinci derecede bir rol oynamıştır.

Buralarda, üç ayrı üretim biçimi, Akdeniz'den çöle kadar kabaca paralel konumdaki üç büyük iklim alanına denk düş-

mektedir. Dar bir sahil şeridinde ve iç bölgelere doğru, yeterli yağış alan birkaç yükseltide, örneğin Halep'in batısındaki kireç taşı masifinde veya Ürdün yaylasının kuzeydoğu ucunda, Akdeniz tarımı; içerilerde, orta düzeyde yağış alan bozkırdan itibaren teorik 300 milimetre yıllık yağış sınırına kadar geniş ölçekli sulamasız tahıl tarımı ve sonuçta sulamasız tarım ile çöl arasındaki "uç bölge"de göçebelik ve çobanlık.

İster Akdeniz türü, isterse de nehirlere dayalı olsun, sulamalı tarımın toplam üretiminin, bu yöntemin uygulanabildiği arazilerin genişletilmesindeki güçlükler nedeniyle çok geçmeden son noktasına ulaşacağı gözleminde bulunabiliriz. Geniş ölçekli sulamasız tarım için ise, tersine, böyle bir sınırlılık yoktur. Nitekim yakın zamanlara, yeraltı sularının artezyen kuyuları yoluyla pompalanmasının tarımsal manzarayı önemli ölçüde değiştirmesine kadar, Kuzey Suriye ve Irak'ta görebildiğimiz olgu sulamasız tarımdı. Bu bölgeler birer buğday ambarı oluşturmakta, sulamalı arazilerden üçte bir veya iki daha düşük randımana rağmen, bunlardan on kat fazla toplam üretim gerçekleştirmekteydi.

Doğal olarak bu gözlemlerimizi ilk çağlara uyarlarken fazlasıyla dikkatli davranmamız gerekecektir. Kuzey Suriye ovalarının pekâla Aşağı Mezopotamya'nın ileri tekniklerinin getirisiyle kıyaslanabilecek bir üretim fazlası yaratabileceğini kabul ederek, kanıtlamaya çalıştığımız olgunun ta kendisini önceden varsaymak tehlikesi altına girmiyor muyuz? Oysa bu bölgelerin 4. binyıldaki nüfus yoğunlukları ve dinamikleri, yukarıdaki türden açıklamalara dayanmamız için hiç de yeterli değildir.

Dahası, unutmamalıyız ki, yıllık yağış miktarlarındaki değişikliklerin varabildiği boyutlar nedeniyle, söz konusu sulamasız tarım büyük riskler içermektedir ve tamamlayıcı kaynakların desteğine gereksinim duymaktadır.

Halep'in 55 kilometre güneyindeki Tel Mardih-Ebla'nın ve Humus'un 30 kilometre kadar kuzeydoğusundaki Mişrife'nin bulundukları ortam, Kuzey Suriye'nin genel durumunu iyi bir biçimde yansıtmaktadır. Bu sitler ekilebilir bozkır topraklarının

tam kenarında yer almakta ve böylece, verimli yıllarda tarlalar doğu yönünde uzaklara yayılarak çöl alanından kazanılmakta, kuraklık yıllarında da batı yönünde ufku kapatan sıradağlar eteğindeki dar şerit ile idare edebilmektedir. Bu bölgede yerleşik tarım faaliyetlerine rakip değil, bunları tamamlayıcı bir strateji olduğunu açıkça gördüğümüz göçebe çobanlığa ayrılan alanın genişliği de yıldan yıla tarım arazisine ters orantılı olarak değişmektedir. Nitekim hayvancılık ürünlerinin önemi Ebla çiviyazısı arşivlerinde yer alan sayısız örnekle de kanıtlanmaktadır. Bu iki ana geçim kaynağına, pek de uzakta sayılamayacak dağlardaki bağlar ve zeytinlikler de eklenebilir.

Büyük kent merkezlerinin, ilk bakışta çelişkili görünen bir biçimde, tarlalar ve göçebe çobanların hüküm sürdüğü alanlar arasındaki sınırda yerleşmeleri Suriye modelinin özgünlüğünü dile getirmektedir. Bu model, yaşam biçimi, mekân kullanımı ve yapı itibariyle birbirlerinden çok farklı, hatta birbirlerine karşıt iki toplumsal unsur arasında hassas da olsa kurulabilmiş bir dengeye dayanmaktaydı.

Mezopotamya kentleriyle uzun süreli ticari ilişkinin, bunların taleplerini karşılama gücüne sahip iktisadi kutupların doğmasını teşvik ederek, kentleşme sürecinin harekete geçmesinde temel bir rol oynamıştır; ancak, sürecin kendisinin yerli kökenli olduğu gerçeği değişmemektedir.

Ebla elitleri, Güney Mezopotamya'nın kentleşme devriminin doğurduğu karmaşık yazı ve idare sistemlerini benimsediklerinde ve kendi gereksinimlerine uyarladıklarında, bu gelişme, kendi yolunu izleyerek kent aşamasına erişmiş bir toplumun kullandığı bir seçenek olmakta ve bu toplum, Sümer kültüründen etkilenişinde bile kendi güçlü kişiliğini korumaktaydı.

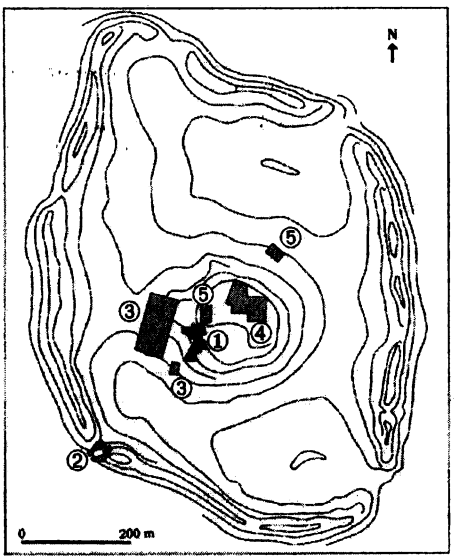

EBLA
Eski Tunç
1. G sarayı
Orta Tunç
1. A kapısı
2. Q sarayı
3. E sarayı
4. Tapınaklar

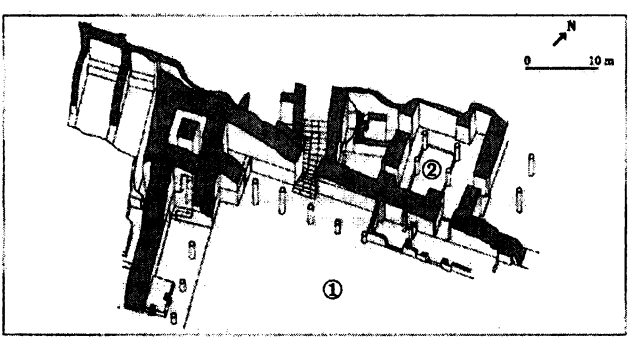

EBLA
Eski Tunç G sarayı
1. "Kabul Avlusu"
2. "İdari Bölüm"

Eski Tunç IV Döneminde Ebla
(MÖ 2400-2250)

Ebla'nın en görkemli dönemi hakkında açıkçası çok az şey biliyoruz. Kentin başlangıç aşamasındaki planı, kesindir ki, bugün höyüğün morfolojisinde belirgin bir biçimde okunabilen plandı. Sadece belli başlı anıtların bir araya geldiği merkezi bir akropol ve duvarlarla çevrili bir aşağı kent sonradan eklenmiştir.

Kentin hem topoğrafyasının hem de faaliyetlerinin merkezi olan akropolün, kuşkusuz, büyük bölümünü kaplayan saray bütünü, günümüze kadar ancak kısmen korunmuş ve ortaya çıkartılabilmiştir. Acaba önde gelen tanrıların tapınakları, günümüze kadar gelen bazıları gibi, 2. binyılda da bu alanda mı dikiliydi? Durumun böyle olması mümkündür, ancak her koşulda bunların sarayla ilişkilerini belirleyemeyeceğiz.

Kentin kalan kısmına; sokakları, mahalleleri, evleriyle aşağı kente gelince, bunlar hakkında neredeyse hiçbir şey bilmemekteyiz. Ancak duvarları 2800 metre boyunca uzanan ve 50 hektarlık bir alanı kapsayan 2. binyıl kentinden daha az yayılmış olmadıkları akla yakın görünmektedir. Berkitme inşaatı için kazılan toprak yığınlarında bol miktarda materyal ve seramik kırıntısı bulunmuş olması, 2. binyıldaki bu olağanüstü inşaat işleminin gerçekleştirilmesi sırasında eski kentin kalıntılarının budandığını göstermektedir.

"G" Sarayı

"G" sarayının halen ortaya çıkartılmış kısmı, kazıcılarca "Kabul Avlusu", "İdari Bölüm", "Güney Kompleksi" gibi adlar verilmiş birkaç sektörden oluşmaktadır.

İki tarafında saray binaları ve revakların uzandığı bir açık alan olan "Kabul Avlusu" aynı zamanda, kente hakim bir teras meydana getirmekteydi. Avlu, saray ile dışarısı arasında bir ilişki noktasıydı, haberciler, heyetler, mallar, herkes ve her şey, önce buradan geçmek zorundaydı.

Kuzeydeki revağın altında, olasılıkla krala ayrılmış bir yol bulunmaktaydı. Bu yoldan, avlunun köşesinde yer alan dörtgen bir kule veya burç içine yerleştirilmiş bir döner merdivenle daha yukarı seviyelerdeki dairelere çıkılabiliyordu.

Doğudaki kemerin altında anıtsal bir cümle kapısı ve akropolün doruğu yönünde sarayın diğer resmi bölümlerine ve İdari Kesim'in girişine çıkan geniş merdivenler yer almaktaydı. Ünlü Ebla arşivleri de İdari Kesim'de keşfedilmişlerdir. Bu noktada aynı zamanda gösterişli kabul odaları da bulunmaktaydı. "Güney Kompleksi" daha çok ikamete yönelik bir işlev görmüş gibidir ve olasılıkla saray erkânına veya kraliyet ailesine ayrılmıştır.

Mimari, belki de Ebla uygarlığının özgünlüğünün en iyi vurgulandığı alandır. Kraliyet sarayının, ayrı katlara toplanmış ve çevrelerindeki kent alanına açık bağımsız bloklarının, anıtsal kemerler ve merdivenlerle kırılmış perspektiflerinin neredeyse sahne izlenimi yaratacak biçimde sıralanması, dönemin Mezopotamya mimarisini karakterize eden orta avlulu, katı, monoton ve simetrik formüllerle karşıtlık oluşturmaktadır.

Arşivler ve Devlet Örgütü

İdari bölümde keşfedilmiş olan binlerce tablet, bugün için henüz yararlanmaya başlanan yeni bir araştırma ufku sunmaktadır. İçlerinden Sümerce yazılmış metinleri, bu dilin öğrenilmesi için gerekli olan sözlükleri ve mitolojik eserleri, Sümerceyi yabancı bir dil olarak öğrenen kâtiplerin yazı araştırmalarını, ayrı bir uzmanlık dalı olarak bir yana ayırmak gerekir.

Belgelerin çoğunluğu, günümüzde Eblaca olarak adlandırılan ve Batı Sami dillerinin eski bir temsilcisi olan bir yerel dilde yazılmıştır. Bunlar siyasi tarih alanında, ne yazık ki, son derece kısıtlı kalan bilgiler sunmakta, özellikle ekonomi, din, toplum ve kurumlar gibi alanlarda bizleri iyi aydınlatmaktadır.

İlkçağ ekonomisi tarihçileri için bu belgeler bir yandan büyüleyici, bir yandan da kullanılması güç bir malzeme bolluğu

oluşturmaktadır. Gerçekten de bol miktarda veri içermelerine rağmen, bunların yorumlanabilmesini sağlayacak çok az ipucu sunmaktadır. Örneğin, kullanılan çeşitli ölçü birimlerinin değerini genelde bilememekte ve bazen de konu edilen malların saray dökümünden çıkışının mı, yoksa girişinin mi kaydedildiğini anlayamamaktayız.

Bu arşivler, aşağı yukarı konularına göre, İdari bölümün çeşitli noktalarında sınıflandırılmış, ancak yıllık özetler veya daha genel içerikli -hukuki veya diplomatik- belgeler, büyük formatlı tabletler üzerine özenle işlenerek ayrı bir yerde saklanmıştı. Böylelikle, saray yaşantısının son günlerine veya son haftalarına veya son aylarına ilişkin metinlerin yanı sıra, Ebla hanedanının beş hükümdarının saltanatını kapsayan belgeler de elimize geçmiştir.

Kral, büyük ölçüde dini vurgu da içeren eski Sümer ünvanı olan "En"e karşılık gelen işaretle ifade edilmekteydi. Kraliyet ailesi üyelerinin yanında, eşraftan 15 kadar "ulu kişi", çağdaş Sümer kentlerinde genelde kralın sanı olan "Lugal" işareti ile anılmaktaydı.

"İhtiyarlar"ın ise, saray idaresinin üst düzey görevlilerini ve veya önde gelen ailelerin temsilcilerini bir araya getiren, eski kabile geleneklerinin bir mirasını işaret edecek bir çeşit konsey oldukları pek sanılmamaktadır. Gene de kabile gelenekleri oldukça canlı kalmış bulunmalı ki, taht ancak sondan bir önceki hükümdardan itibaren babadan oğula geçer oldu. Ebla'da Sümer kurumsal tanımlarının farklı bir sosyopolitik gerçeğe uyarlanmış olarak aktarıldığını görüyoruz.

Kent sistemini metinlerden hareketle gözümüzde canlandırmak oldukça güçtür. Geniş anlamıyla saray, başka bir kaynakta rastlanmayan "SA-ZAKİ" işaretiyle tanımlanmaktadır. Saray kavramından sadece kralın konutu değil, ulu kişilerin ve üst düzey görevlilerin, aileleri ve hizmetkârları ile beraber, ikametgâhları anlaşılmalıdır. Hatta bütünüyle devlet idaresi, ambarlar ve depolar, ağaç, yün, metal, laciverttaşı gibi değerli eşyaların işlendiği atölyeler, saray personelinin ve işçilerinin evleri

anlamını da içerebilir. Kimi metinler, kentin her bir kapısıyla ilişkilendirilmiş her bir kenar mahallede çeşitli kategorilerdeki işçilerin oturduğundan söz etmekte, bunların SA-ZAKİ'nin son derece merkeziyetçi idaresinin denetimi altında tutulduğu görülmektedir.

SA-ZAKİ'ye belli başlı tanrıların tapınakları da dahil edilmiştir. Muhasebe kayıtlarında adaklar ve kurbanların upuzun listeleri biçiminde yer alan resmi din kraliyet ailesince temsil edilmiş görünmektedir ve anlaşılabildiği kadarıyla, tapınaklar özerk bir idareye sahip olmamıştır. Bu durum da, Sümer ülkesi kentleriyle, her ne kadar Sümerlerde tapınakların ve ruhban sınıfın önemi abartılmışsa da, önemli bir farklılık oluşturmaktadır.

Kimi metinlerde saray, Ebla'nın yanında ayrı bir oluşum gibi adlandırılmış, ancak kimilerinde de böyle bir ayrılık o kadar açık bir biçimde ortaya konulmamıştır. Kentin genelde, kent yaşamı faaliyetlerinin hemen hemen tamamını bünyesinde toplayan ve denetleyen sarayın bir uzantısı veya eklentisi gibi kabul edildiği izlenimini edinmekteyiz.

Ticari Faaliyetler

Ticaretin örgütleniş biçimi bu izlenimimizi güçlendirmektedir. Tacirlerin saray idaresine bağımlı olmaları ve bu idare tarafından denetlenebilmelerinin ötesinde, ticari etkinlikler büyük ölçüde ve doğrudan kraliyet tekelinde tutulmuş gibidir. Ebla zanaatkârlarının ihracatta en fazla rağbet gören üretimlerinden olan zarif kumaşlar ve yünlü giysiler sarayın uzmanlaşmış atölyelerinde dokunmaktaydı. Metinlerde büyük miktarlarda altın ve gümüş kralın adı altında, daha düşük miktarlarda da "ulu kişi"lerin adları altında kayda geçmektedir. Büyük olasılıkla Kuzeydoğu Anadolu'dan gelen bu değerli metaller, ya saray atölyelerinde işlenmekte ya da Mari üzerinden Sümer ülkesine büyük miktarlarda sevk edilmekteydi.

Laciverttaşı ise, ters yönde, ancak gene Orta Fırat'taki kentin

denetiminde geçmekteydi. Bir bölümü yerinde işlense de, çoğu yeniden ihracata yönelikti. Dolayısıyla Ebla, taşın Afganistan'ın doğusundaki yataklardan getirtilmesinde ustalaşmış Sümer kentleri ile, ticaretin son durağı ve bu değerli taşın büyük bir tüketicisi olan Mısır arasında vazgeçilmez bir ara konak konumuna sahipti. İdari bölümde, kraliyet denetiminde depolandıkları noktada, yirmi kiloyu aşkın ham laciverttaşı bulunmuştur.

İlginçtir, Ebla'nın doğrudan ticareti, sık sık iddia edilenin aksine, adı arşivlerde yer almayan Biblos ile değil, Kuzey Suriye kıyılarında yer alan bir merkez ile yürütülmüş görünmektedir (belki de Ugarit veya, Asi'nin denize kavuştuğu noktada, Amik ovası yakınında başka bir merkez). Oysa 3. hanedanın başlarından itibaren Mısır ile en düzenli ve sağlam ilişkiler kuran kıyı kentinin Biblos olduğuna eminiz.

Mısır Kökenli Eşyalar

Andığımız bu belirsizlik, Ebla "G" sarayında bulunan Mısır kökenli eşyaların, olası aracıların sayıca çokluğu nedeniyle ortaya çıkan yorumlama sorunlarına iyi bir örnektir.

Söz konusu eşyalar arasında, firavun sarayına yönelik olarak üretilmiş Mısır işi tipik taş vazoların yanı sıra, 4. hanedanın 4. firavunu Kefren'in (MÖ 2520-2495) adını taşıyan bir lamba, 6. hanedanın 3. firavunu 1. Pepi'nin (MÖ 3300-3268) mührünü taşıyan kaymaktaşından bir küp kapağı bulunmaktadır. Kraliyet izleri taşıyan bu eşyalar 3. binyıl öncesinde Ebla ile Memfis hanedanları arasında cereyan eden doğrudan ve dostane ilişkileri mi vurgulamaktadır? Olasılıkla hayır. Birkaç aracının elinden geçtikten sonra Ebla'ya ulaşmış olmaları daha akla yakındır. Hatta kıyı şeridinin Mısır ticaret gemileriyle doğrudan ilişkisi bulunan zengin kentlerinden birine karşı düzenlenmiş bir askeri harekâtın getirdiği ganimetler olmaları bile olasıdır.

Öyküleri ne olursa olsun, bu prestijli eşyalar Yakındoğu'da o dönemde uzun mesafeler üzerinden gerçekleştirilen alışverişlerin yürütüldüğü ortamı iyi karakterize etmektedir. Bu alışve-

rişler saraylarca yönetilmekte, kraliyet sistemlerinin ve merkeziyetçi saray ekonomilerinin hakimiyeti altındaki kent merkezlerini birbirleriyle ilişkiye geçirmektedir. Daha uzaklardaki yöreler, bu ticarete daha dolaylı yollardan katılmıştır. Gerek Afganistan'ın laciverttaşında, gerek Amanos ve Toros dağlarının kereste ve metallerinde, ticareti canlı kılan ve en büyük kârı elde edenler üretici bölgeler değil, şebekenin bir ucundaki Sümer kent-devletleriyle, diğer ucundaki Kuzey Suriye kentleriydi. Diğer yandan, ticaret yollarının istikrar ve güvenliği ve özellikle de trafik içinde yer alan çok sayıdaki aracı arasındaki denge, çok geçmeden sadece gelişme ve refahın değil, doğrudan doğruya kent merkezlerin yaşatılabilmesinin vazgeçilmez bir koşulu olarak ortaya çıkacaktı.

Ebla, bu denge konusundaki ilk deneyimini MÖ 2340'a doğru, Mezopotamya siyasi birliğinin Akadlı Sargon tarafından kurulmasının ertesinde, eski hanedanların en önde gelen kent-devletlerinin bile varamadığı bir güce ulaşarak bir imparatorluk haline gelmesiyle tattı.

"G" sarayının yıkılmasına, ama neyse ki, arşivlerinin korunabilmesine yol açan tahribat Akad hükümdarlarının eseridir ve bu hükümdarlar yazıtlarında kentin fethini açıkça belirtmektedirler. Örneğin Sargon (MÖ 2340-2285) yazıtlarında,

"(Tanrı) Dagan ona üst ülkeyi verdi: Mari, İarmuti, İbla, ta Sedir Ormanı'na ve Gümüş Dağları'na kadar."

denilmekte, torunu Naram-Sin (MÖ 2260-2225) ise aşağıdaki başarıları ilk gerçekleştiren olmakla övünmektedir.

"Armanum ve İbla'yı yaktı yıktı. (Tanrı) Nergal güçlü Naram-Sin'e yolu açtı ve ona Armanum ve İbla'yı sundu. Ona Amanus'u, Sedirler Dağı'nı ve Yukarı Deniz'i de sundu."

Arkeolojinin de gözler önüne serdiği bu tahribatın tam tarihi hâlâ tartışmalara konu olmaktadır ve şimdilerde daha çok Sargon dönemi tezi ön plana çıkmaktadır, zira Akadların ve hü-

kümdarlarının Ebla arşivlerinde adlarıyla anılmadıkları artık kesinlik kazanmıştır. Her halükârda, Akad saldırısının amacı bellidir; hedef, hammadde açısından çok yoksul olan Mezopotamya ile Yukarı Deniz yakınındaki bölgelerin maden ve orman zenginlikleri arasında aracılık yapan Fırat ve Kuzey Suriye kentlerini bertaraf etmekti.

Büyük Ölçüde Kentleşmiş Bir Ülkenin Merkezinde

Ebla'nın hakim olduğu bölgeler, Orta Suriye'nin önemli bir bölümünü, kuzey yönünde Fırat mecrasının Karkamış yakınlarına kadarki kısmını ve güneydoğu yönünde de, Mari'nin hakimiyet bölgesi ile ilişkinin gerçekleştiği Emar bölgesinde bir hattı içine almaktaydı. Batı yönünde sahile kadar ulaşamamakta, güney ve güneybatıda ise Hama, Mişrife-Katna veya Kadeş gibi başka büyük kentlerin denetimine girilmekteydi.

Fırat'ın ötesinde, Habur havzasında yerleşik ve yukarı Mezopotamya'ya geçişi denetleyen daha önce andığımız, Leylan, Brak, Şuera gibi, halen az bilinen, ancak Ebla ile aynı kültürel özellikleri paylaşan diğer büyük merkezler bulunmaktaydı.

Ebla arşivleri, 3. binyıl sonunda Kuzey Suriye'nin kentleşmiş olma niteliğini açıkça göstermektedir. Gerçekten de, "G" sarayındaki iktidar sadece aynı türdeki, bağımlı veya bağımsız olabilen, ancak her birinin kralları, ihtiyarları, merkezileşmiş idareleri bulunan kent-devletlerle ilişkiler içindeydi. Bu durum, örneğin Mari'nin 2. binyıl başında karşı karşıya kalacağı durumdan farklılık göstermektedir. 2. binyıldaki Eski Babil döneminde, kendi soyları da doğrudan kabilelere dayanan Mari kralları belli başlı aşiretlerin beylerini hesaba katmak zorunda kalacaklar, saraylar ve kent merkezleri ile yarı-göçebe büyük kabileler arasında daha sıkı bağlar oluşacaktı.

Eski Tunç Çağında Anadolu

Anadolu Tunç çağını Yakındoğu'nun diğer bölgelerindeki Tunç çağı aşaması ile ilişkilendirmek güçtür. Anadolu, 3. binyılda kısmen tecrit olmuş bir dünya olarak kalmış ve çok sayıda kültür alanına bölünmüş durumdadır. Ama, yine de o dönemde, Yakındoğu toplumlarının çoğunu daha güçlü ve zengin elitler etrafında yapılanmış, daha ileri örgütlenme biçimlerine sürükleyen genel gelişme ve refah hareketine büyük ölçüde katılmıştır.

Binyılın ortalarına doğru, Eski Tunç II olarak adlandırılan dönemde, özellikle Kuzey Anadolu'daki yeraltı maden cevherlerinin değerlendirilmesi, yüksek düzeyde uzmanlaşmış bir metal işçilik ve zanaatkârlığının hızla gelişmesi ve sonuçta ticaretin canlanması, uygun koşullardan yararlanan birkaç merkezde güç ve zenginliklerin giderek bazı ellerde yoğunlaşmasına ve güçlü hükümdar hanedanlarının doğmasına yol açmıştır.

Kaleler ve Hükümdar Sarayları

Anadolu'da aynı zamanda köy alanlarının berkitilmesi ve duvarların inşası biçiminde eski bir gelenek de bulunmaktadır. Nitekim daha MÖ 4000 öncesinde, Bakır çağının ortasında, Mersin

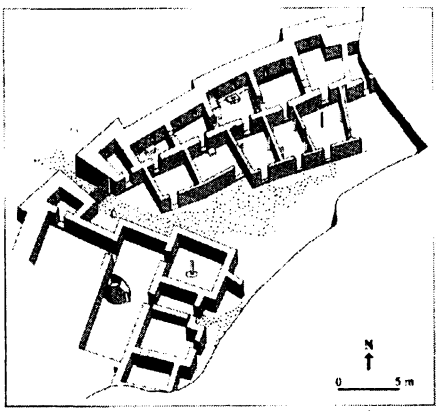

MERSİN
XVI. tabakasında
berkitilmiş köy

sitinin 16. tabakasında, berkitilmiş ve 3. binyılın benzer eserlerinin habercisi olan bir köyün varlığını bilmekteyiz. Aşağı yukarı daire biçimindeki surlar 1,50 metre kalınlığında çıkıntılı bir duvar ile korunmaktadır. Bu duvara, her biri ikişer mazgal deliğiyle aydınlatılan birbirlerine benzer bir dizi oda dayanmakta ve odaların önünde ocaklar, silolar ve diğer ev düzenlemeleri ile donatılmış küçük avlular yer almaktadır. İki yanında kuleler bulunan giriş kapısının öte yanında her bir tarafında birkaç odanın dizili olduğu uzunca bir avlu tarafından ikiye bölünmüş daha dikkat çekici bir yapı, yerel şefin konutu gibi görünmektedir. Bu tahkim edilmiş köy mimarisi sadece güney bölgelerine özgü bir olgu olmayıp, aksine en iyi örneklerine Anadolu yaylasındaki daha eski tarihli köyler olan Hacılar veya Can Hasan'da da rastlanmaktadır.

3. binyılda yükselen surlar, bir yandan bu tipik Anadolu geleneğinin mirasını devralmakta, bir yandan da, içinde o dönemde kent olgusunun aldığı değişik biçimlerden birini görmemizi gerektiren yeni bir dinamiği ifade etmektedir. Bazıları çok dar bir alan kapsasa da, bu sitleri artık berkitilmiş basit köyler olarak göremeyiz. Çünkü bunlar, faaliyetleri örgütlemekte ve

eşgüdümlemekte, çevrede bulunan, gerçek anlamda köylerle dolu yörenin kaynaklarını bünyelerinde toplamaktadır. Dahası, bu sitler, ticaret yollarına egemen mevkilere yerleşmiştir.

Yavaş yavaş doğmakta olan bu kentler, Troya'da olduğu gibi kimi hallerde, neredeyse hükümdarın güçlü bir berkitmeyle donatılmış konutundan oluşmaktadır. Alacahöyük'te veya Kültepe'de olduğu gibi kimi örneklerde ise, surlar, daha o zamandan çok daha geniş bir alana yayılmış bir yerleşimin çekirdeğidir.

Her yerde karşımıza çıkan tipik bir olgu, feodal hanedanların doğuşunun ve yönetimlerinin, siyasi, iktisadi ve dini gücün bütün sembollerini bir arada ifade eder merkezlerden hareketle gerçekleşmesidir. Bağımsız ve kuşkusuz birbirlerine rakip, ama yine de ortak bir kültürel çehreyi paylaşan beyliklere ayrılmış bu örgütlenme biçimi, ta 2. binyıl ortalarında Hitit İmparatorluğu'nun kuruluşuna dek Anadolu dünyasının tipik bir özelliği olarak kalacaktır. İncelememizde, bu merkezlerden sadece ikisini, Alacahöyük ve, kent mezarlığının zenginliği nedeniyle 1870' de Schliemann tarafından keşif ve talan edilen, 1932-1938 arasında da Cincinnati Üniversitesi'nden bir ekip tarafından büyük bir özenle yeniden kazılan, çok sayıda üst üste tabakasıyla Anadolu Tarih Öncesinin başlıca referanslarından biri olan Troya'yı konu edeceğiz.

Alacahöyük Mezarlığı

Alacahöyük'te daha yakın tarihlere ait yerleşimlerce örtülmüş 3. binyıl kentinden geriye sadece 13 kraliyet mezarı kalmışsa da, bunlar, kent seçkinlerinin zenginlik ve gücünü kavrayabilmemiz için yeterli olmaktadır. Mezarlar, tahmin edebildiğimiz kadarıyla, kent duvarları dışına yerleştirilmişti. Her biri dörtgen biçiminde, 3-3,50 metre genişlikte ve 6-8 metre uzunluktaki mezar çukurları hatıllarla örtülmüş, kenarları harç kullanılmaksızın taşlarla döşenmiştir. Zamanında, yüzeyde mezarın varlığını belli eden bir işaret bulunup bulunmadığını bilememekteyiz. Çukur-

larda, ya tek bir ceset ya da biri erkek ve biri kadın olmak üzere farklı tarihlerde gömülmüş iki ceset bulunmaktadır. Hatılların oluşturduğu mezar kapağı üzerine kurban edilmiş sığırların kafatasları veya ön yahut arka ayakları konulmuştu. Cesetler ve bulunabilen adaklar, çukurların sadece bir bölümünü kaplamakta olup, kalan geniş boş alanda hiçbiri günümüze kadar gelemeyen maddelerin büyük miktarlarda depolanmış olabileceği akla gelmektedir.

Görkemli Eşya Buluntuları

Mezarların tamamında bulunmuş olan eşyaların şahane oldukları rahatlıkla söylenebilir. Aralarında öncelikle değerli metaller -altın, gümüş, elektrom-, ama aynı zamanda tören vazoları, mücevherler ve silahların imalatında kullanılmış demirden eşyalar başta gelmektedir. Bunlar, gücünü her şeyden önce yüksek düzeyde ustalaşmış ve uzmanlaşmış bir metal işçiliğine ulaşılmış olmasından alan hükümdarın kişisel servetidir. Altın veya gümüş kapkacak arasında, son derece sade ve temiz hatlı, sadece metal üzerinde ustaca ışık ve gölge oyunları yaratacak biçimde yivler veya çizgilerle süslenmiş, özenle perdahlanmış vazolar, uzun gagalı testiler veya ayaklı kadehler özellikle dikkat çekici ve hayranlık uyandırıcıdır.

Adaklardan bir kısmı belirgin bir dini özellik taşımakta, bu da kraliyet mezarlarında gömülü erkek ve kadınların dünyevi güçle birlikte dini ve ruhani işlevleri de ellerinde topladıklarını işaret etmektedir. Bu tür adaklar arasında, çoğu kez gümüş, altın veya elektrom ile kaplanmış veya üzerlerine bu metaller kakılmış som tunçtan dökme boğa veya geyik heykelleri ve yine tunçtan, geometrik desenli veya hayvan figürlü disk biçiminde nesneler sayılabilir. Bu son nesneler genelde "tuğ" veya "alem" adlarıyla anılmaktaysa da, dini veya ayinsel anlamları bulunduğunun kesin olmasının dışında, tam işlevleri bilinememektedir.

Teknik Kalitesi Yüksek Tunç

Bulunan bu tunç malzemenin yüksek teknik kalitesi, gerçek kalaylı tuncun bu miktarda ve bu denli erken bir dönemde henüz bilinmediği Yakındoğu'nun diğer bölgelerine oranla, Anadolu metal işçiliğini daha üstün bir konuma getirmektedir. Bu durum ayrıca, Anadolu'da beyliklerin ve kentlerin doğmaya başladıkları bu atılım döneminde var olan ticaret akımlarının temel önemini sergilemektedir.

Bu faal metalürji sanayiinin büyük miktarlarda gereksinim duyduğu kalay, yerel kaynaklardan sağlanamamaktadır. Kimi araştırmacılar kalayın batıdan, örneğin Orta Avrupa'daki, hatta daha ötedeki yataklardan gelmiş olabileceğini tahmin etmiş ve bu maddenin ticaretinin Troya ve çevresinden geçmesiyle bu kentin bu kadar erken çağlardan itibaren böylesine önem kazanmış olmasına açıklama getirmeye çalışmışlardır. Ancak 2. binyılın başlarından itibaren belgelenebilen kalay ticaretini o dönemde ellerine geçirmiş bulunan Asurlu tacirlerin, böylece daha ilk tarihli ve yine Doğu'dan sağlama yolunu denetimlerine almış olmaları da olasıdır. Yakınlarda, bu egzotik metalin ilk çağlarda, sadece teknik veya ekonomik gereksinimlerden çok, salt ender olması veya bakırla alaşımında aldığı altına benzer renk nedeniyle değerli sayıldığı önerisi ortaya atılmıştır. Gerçekten de, bu ilk tunçların mekanik üstünlükleri, üretilmesi daha kolay olan ve sadece yerli kaynaklardan yararlanılarak üretilebilen arsenikli bakırdan daha yüksek değildi.

Troya II

Hisarlık tepesinde, Heinrich Schliemann'ın Homeros'un Troya'sını ve Priamos'un hazinesini bulduğunu sandığı, ama o dönemden bin yıl daha eski olan tabakadaki kalıntılar, beylik seçkinlerinin nasıl bir yaşam sürdürdüklerini ve nasıl eğlendiklerini gösterir. Sitteki güçlü kale surları, 3. binyılda ancak yüz metre çapındaydı. Bu durum, kent niteliği konusunda bizleri kuşkuya

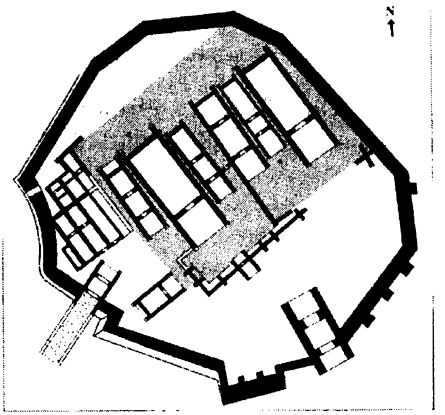

TROYA
II-C tabakasında
bey konutları

düşürse de, Troya'nın coğrafik konumuna ilişkin özellikleri ve denetimi altındaki bölgeyle olan ilişkilerinde oynadığı rol unutulmamalıdır.

Troya o dönemde, Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan kendi türünde tek sitti ve dolayısıyla, hem Boğazlar'a hem de kaleden görülebilen adalara (Gökçeada, Bozcaada, Limni) kadar uzanmış olması gereken geniş bir alana egemendi. Bu ayrıcalıklı konum sayesinde, bölgesel ölçekteki ilişkilerin denetimi sağlandığı gibi, Boğazlar'a egemenlik sayesinde, gerek Anadolu yaylasının ortasına doğru, gerekse de barbar Avrupa yönünde gerçekleşen, uzak mesafe ticaretinde de söz sahibi olunabiliyordu.

Kentin Tunç çağında ulaştığı en ileri gelişmişlik aşamaları, ikinci yerleşimin, günümüzde IIc'den IIg'ye kadarki referansların verildiği daha geç tarihli tabakalarına denk gelmektedir. Bu tabakalar, sitin tamamının karşı karşıya kaldığı ve Schliemann'ın Troya'nın ünlü yangınına denk düştüğünü sandığı bir felaket ile tahrip olmasıyla sona ermektedir.

Bu yangın öncesinden kalma gömülü hazineler (bir kısmı Amerikan ekibinin kazılarında da keşfedilen "Priamos hazinele-

ri") Alacahöyük hükümdar mezarlarının materyaliyle kıyaslanabilecek zenginlikte ve niteliktedirler.

Surlar ve Saray

Surlar, kabaca daire biçiminde ve yaklaşık 120 metre çapında bir alanı kuşatmaktadır. Berkitmeden günümüze, 5-6 metre kalınlığında, birkaç metre yüksekliğinde, pek çok yerde özenle şevlendirilmiş ve zamanında tuğla dizileri taşımış taş örgülü subasman kalmıştır.

Surlardan içeriye iki kapıdan girilmekteydi. Güneydoğudaki ana giriş kapısı, iki ucu açık bir sundurma içeren ve iki adet çift kapının kapattığı bir iç bölme içeren anıtsal bir yapıdır. Tamamı 25 metre uzunluğundadır. Aynı model izlenerek daha küçük boyutlarda inşa edilmiş güneybatı kapısının önünde ise taş döşeli zarif bir rampa bulunmaktadır.

IIc seviyesindeki kalenin içi, güneydoğu köşesindeki küçük bir yüzey dışında tamamen kazılmıştır. Dolayısıyla, sit içinde sadece, bir beylik veya krallık sarayına ait büyük boyutlu yapıların bulunduğundan eminiz. Bütünün merkezinde, ön cephesi boyunca açık bir sundurmanın uzandığı, dörtgen biçiminde ve ortasında genelde yuvarlak ve yerden yükseltilmiş bir ocak ile donatılmış geniş bir salon içeren büyük yapılar hemen göze çarpmaktadır. Homeros kahramanlarının saraylarının tarifinde geçen bir terim olan *megaron*, arkeolojik literatürde, bu son derece kendine özgü planın tanımlanması için kullanılır olmuştur. Plan, Eski Tunç çağı boyunca Anadolu'ya özgü tipik bir nitelik olarak kalmış, 2. binyıldan itibaren Yunanistan'daki Miken uygarlığı saraylarında da benimsenmiştir.

Megaron, doğallıkla, kraliyet konutunun sadece bir parçasıydı ve tören, kabul, toplantı salonu işlevi görmüş olabilirdi. Sitte, daha dar anlamda ikâmete yönelik, benzer bir planı izleyen, ancak büyük merkezi salonun iki yanında birkaç oda da bulunduran yapılar yer almakta ve saray bütünü böylece tamamlanmaktaydı. IIc tabakasında, her birinin kapalı bir avlu

içinde merkezi *megaron*u ve ek yapıları bulunan bu türden iki birimin varlığını saptayabilmekteyiz. Batı tarafında yer alan birimde, megaron 37 metre uzunluğundaydı ve önünde revaklı bir avlu veya bahçe uzanmakta veya bu alana kentin anıtsal kapısının küçük boy bir versiyonu olan bir *propylon*dan ulaşılmaktaydı. Kalenin kuzeybatı köşesinde depoların ve saray personelinin lojmanlarının bulunması gerekmektedir. Ana kapı yakın-larında da kaleyi savunan garnizonun yatakhanesinin var olduğu sanılmaktadır.

Planın Evrimi

IIc tabakası ile IIg son tabakası arasında önemli değişiklikler olmuştur. Duvarların içindeki eski yapılardan sadece *megaron* korunmuş ve daha mütevazı boyutlu, ancak bir avludan geçilerek varılan birkaç odasıyla, kuşkusuz daha pratik ve daha rahat evler ortaya çıkmıştır. Bu evler, neredeyse dörtgen biçiminde bloklar oluşturmakta ve *megaron*un dayattığı yön olan kuzeybatı-güneydoğu eksenini izleyen sokaklarla birbirlerinden ayrılmaktadır.

Bu evler, bölgede aynı döneme ait olan Limni adasındaki Poliokhni sitinin 5. tabakasıyla karşılaştırılabilmektedir. Poliokhni'deki evler de oldukça düzenli bloklar biçiminde sıralanmış ve yaklaşık 200 metre boyunca sitin tamamını kateden bir sokağın iki yanında dizilmiştir. Daha geniş ve ferah evler, birden fazla oda içermekte olup girişlerinde bir avludan geçilmektedir. Bu sitte herhangi bir saray bütünü bulunmamaktadır.

Dolayısıyla Troya IIg, şehircilik yaklaşımı kısırlaşmış bir yerleşim merkezinin eski kraliyet konutlarını işgal ettiği bir aşamaya değil, toplumsal işlevlerin çeşitliliğinin belli mimari ifadeler bulmaya başladığı bir döneme denk düşmektedir. *Megaron*, kamuya yönelik bir yapı olarak merkezi konumunu korumaktadır. Batı tarafındaki, hazinelerin genelinin keşfedildiği ve Schliemann'ın haklı olarak "kralın evi" olarak gördüğü kısım, sarayın ikamete dönük bölümünü oluşturmaktadır. Ek olarak,

ileri gelenlerin, aristokrasinin veya saray ile doğrudan bağlantısı olan kişilerin konutları olabilecek, 10 kadar büyükçe ev de saptanmaktadır.

Anadolu dünyasının ilk kentlerinin sunduğu bu sapasağlam berkitilmiş hükümdar veya aristokrat konutları biçimini alma özelliği, ileride göreceğimiz gibi, bu coğrafyada şehirciliğin sonraki gelişmelerinde de kalıcı izler bırakacaktır.

İkinci Binyıl: Tarihsel Çerçeve

Yakındoğu'nun 2. binyıl kent tarihi, dönemin süper güçleri olan, önce Asur ve Babil, sonrasında da Hitit, Mitanni ve Mısır imparatorlukları arasındaki uluslararası dengeye ve nüfuz alanları paylaşımına sıkı sıkıya bağlıdır. Bu yayılmacı ve saldırgan devletlerin karışması, kent-devletlerinin, başkentler ve büyük idare merkezleri veya, Ugarit gibi, siyasi rollerini koruyamamış olsalar da, ticari önem kazanmış kentler yararına gerilemesi anlamına gelmiştir. Mari prenslerinin başlarından geçenler, bir dönem Asurlularınca kenara itilmeleri, sonra Hammurabi ile şanssız bir ittifaka girmeleri, karşılığında da Hammurabi'nin aleyhlerine dönmesi, kentlerini MÖ 1760'da fethederek yakıp yıkması, 3. binyılın kentleşme patlamasıyla doğmuş bağımsız kentlerin, Akad kralları devrinde olduğu gibi, bölgesel hırslar besleyen krallık veya imparatorluklar karşısındaki eğreti konumlarını iyi temsil etmektedir.

Kent-Devletlerin Doruk Noktası

Bununla birlikte, 18. ve 17. yüzyıllara kadar, 1. Şamşi-Adad'ın (MÖ 1814-1782) Asur'unun veya Hammurabi'nin (MÖ 1792-

1750) Babil'inin ve bunların ardıllarının nüfuz alanları tamamen Mezopotamya içinde kalmış ve batıda stratejik Orta Fırat bölgesinin denetimiyle sınırlı olmuştur. Böyle bir ortamda, Kuzey Suriye'nin büyük kentlerini merkez alan krallıklar önemlerini yeniden kazanmıştır.

Aralarında en güçlüsü İamhad (Halep) krallığıdır ve kalıntıları, ortaçağ Suriye'sinin en görkemli surlarından birinin ve bu surlar içindeki eski Halep mahallelerinin rengârenk sokaklarının altında kaldıklarından, ne yazık ki ulaşılmaz bir noktadadır. Ancak Ebla ve özellikle de Katna gibi diğer önemli merkezler Orta Tunç çağı Suriye kentlerinin faaliyetleri ve refah düzeyi hakkında bir fikir oluşturabilmemizi sağlamaktadır.

Daha güneyde, Filistin'de, kent yaşantısı yeniden canlanmış ve Eski Tunç'un birkaç yüzyıldır terk edilmiş durumda olan büyük sitlerinin hemen hemen hepsi yeniden iskân edilerek, bir kez daha heybetli berkitmelerle donatılmışlardır.

17. yüzyılın sonuna kadar Orta Anadolu'ya kapanmış kalan Hititler, bir sonraki yüzyılda Kuzey Suriye'nin denetimini ele geçirmek için ilk denemelerini gerçekleştirerek, büyük güçler arasındaki oyuna etkin bir biçimde katılmışlardır. Bu da İamhad krallığının sonu olmuş, Ebla da, MÖ 1600'den birkaç yıl önce veya sonra önemini bir daha kazanamamacasına yıkılmıştır. Hatta cesur bir akın, Hitit kralı 1. Mursili'nin Babil'e kadar uzanmasını ve kent MÖ 1595'de fethetmesini sağlamıştır. Bu müdahalenin ardından Hititler bir iç kriz ve içine kapanış dönemine girmişlerse de, Hitit gücünün, Karkamış'tan Meskene-Emar'a kadar Fırat'ın büyük büklümünün biçimlendiği bölgenin denetimi amacıyla yayılacağı güney ve güneydoğuya uzanan eksen daha o dönemden açıkça belirginleşmiştir.

Mitanni ve Mısır İmparatorlukları Devri

Aynı dönemde, yukarı Mezopotamya'nın Sami ve Hurri krallıkları büyük Mitanni İmparatorluğu bünyesinde bir araya gelmiştir. Mitanni'nin 16. yüzyıldan başlayarak cereyan eden biçim-

lenmesinin geçirdiği aşamalar karanlıkta kalmış, varlığı da kısa sürmüştür. Ancak Mitanniler, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'yi iki yüzyıla yakın bir süre boyunca birleştirerek, 2. binyıl ortalarında Yakındoğu'nun tamamında uluslararası ilişkilerde, ticari ve kültürel alışverişlerde temel bir rol oynamışlardır. Bu pek de iyi bilinmeyen devletin çekim merkezinin Fırat'ın ötesinde, Suriye Cezire'sinde bulunduğu anlaşılmış, başkentleri Wassugani'nin yeri ise tesbit edilememiştir. Arkeoloji veya metinler tarafından sağlanan bilgiler kıt olup, bunlar Antakya ovasındaki Alalah veya Mitanni alanının doğu ucunda yer alan Nuzi gibi coğrafi açıdan kenarda kalan sitlerden kaynaklanmaktadır. Tıpkı Hititler için olduğu gibi, Mitanniler için de Orta ve Kuzey Suriye doğal bir nüfuz ve yayılma alanı meydana getirmiştir.

Nihayet, 2. binyılın ortasından bir süre önce üçüncü bir aktör, Mısır, devreye girmiştir. Ülkelerinde birliğin sağlanması ve Hiksos'ların kovulmasının hemen ardından, 18. hanedanın ilk firavunları Asya'da geniş bir alanın fethine girişmişlerdir. 1. Amenofis (MÖ 1557-1530) ve 2. Tutmosis'in (MÖ 1520-1505) ilk seferleri sonrasında Fırat boyunca dizilen sınır taşları, Mısır'ın fetih tütkusunun vardığı noktayı işaretlemiştir. Mısır bu noktada Mitanni İmparatorluğu ile doğrudan çatışmaya girmiş, 3. Tutmosis'in saltanatının MÖ 1450'lerdeki sonuna kadar, Filistin ve Orta Suriye'nin tamamı üzerindeki Mısır egemenliğinin sağlama alınması için uzun süren yıllık askeri seferler gerekli olmuştu.

Hitit İmparatorluğu ve İkinci Binyıl Sonunda Uluslararası Dengeler

Mısırlılar ve Mitanniler arasında MÖ 1440'a doğru bir uzlaşma ortamı doğmuş ve bunda Hitit gücünün yeniden devreye girişinin meydana getirdiği tehdidin, kuşkusuz etkisi olmuştur. Mısır egemenliğinin bu dönemi, 4. Amenofis (Akenaton)'in kısa bir süre başkenti olan Tel el-Amarna'da geçtiğimiz yüzyıl sonunda keşfedilen ve firavunlar sarayı ile Suriye ve Filistin devletçikleri arasındaki yazışmaları günümüze kadar kısmen ulaştıran arşiv-

ler sayesinde, özellikle iyi bilinmektedir.

Mısır-Mitanni dengesi, MÖ 1360'a doğru, enerjik Hitit hükümdarı Şuppiluliuma'nın Kuzey Suriye'de yayılma politikasını yeniden başlatması ve hem savaş hem diplomasi yoluyla Mitannilere boyun eğdirtmesi ve Mısır'ın Suriye'deki topraklarına göz dikmesi ile sona ermiştir. Şuppiluliuma'nın MÖ 1346' daki ölümüne kadar Suriye'ye düzenlediği üç seferde elde ettiği başarılar, Mitanni gücünün çöküşüne ve hasımlarının topraklarının veya nüfuz alanlarının, ya Halep ve Karkamış'ta olduğu gibi doğrudan Hitit hükümdarlarının eline geçmesine veya diğer bazı bölgelerde olduğu gibi, Hititlere bağımlı hale gelmelerine neden olmuştur. Örneğin, Mısır'la çok eskiye dayanan bağlarına rağmen Ugarit ve bu arada Suriye'nin büyük bir bölümü kesin olarak Hitit egemenliğine geçmiştir.

Böylece, yayılma alanı aşağı yukarı Filistin'e dayanan Mısır ile Kuzey Suriye'de sağlam bir biçimde yerleşmiş Hitit İmparatorluğu arasında yeni bir askeri ve diplomatik denge doğmuştur. 19. hanedan firavunlarının yeniden ele aldıkları askeri girişimler, en iyi örneğini MÖ 1290'da 2. Ramses'in bizzat katıldığı ünlü Kadeş savaşında bulduğumuz, oldukça belirsiz sonuçları vermiştir. Mısır ve Hitit toprakları arasındaki sınır Şam bölgesinden Kuzey Lübnan'a uzanan bir hatta kalmayı sürdürmüştür.

Sonuçta, MÖ 1284'te, 2. Ramses ile Hitit kralı 3. Hattuşili arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Mısır dilindeki versiyonu Karnak'taki büyük Amon tapınağının duvarlarına işlenmiş bir metinde, Hititçe versiyonu ise başkent Hattuşa'da keşfedilen çivi yazılı bir belgede günümüze ulaşan bu anlaşma, yaklaşık üç çeyrek yüzyıldır istikrarlı kalan bir durumu resmiyete dökmüştür.

Yakındoğu'nun diplomatik dengesi, Asur gücünün yeniden doğuşu ve Fırat'ın doğusunda yer alan bölgeleri yavaş yavaş denetimine alışıyla bile fazla değişikliğe uğramamıştır. Tunç çağının büyük uygarlıkları, MÖ 12. yüzyılda Deniz Kavimleri'nin istilalarıyla son bulmuştur.

Orta Tunç Çağında Suriye ve Filistin Kentleri

2. binyıl başındaki "karanlık çağlar"da, Suriye'de kentsel gelenek kesintiye uğramamamıştır. Örneğin 3. binyıl sonunda tahrip edilen Ebla, 2. binyıl başında neredeyse hemen yeniden kurulmuştur. Surlar ve kapılar, Eski Tunç çağı berkitme çizgisi izlenerek yeniden yükseltilmiş ve akropolde veya aşağı kentte yer alan yeni tapınaklar, kesinlikle daha eski tarihlere ait kutsal mekânların yerine geçmiştir. Böylece bir yandan kent yapılanmasında gerçek bir süreklilik gözlemlenirken, bir yandan da, maddi kültürdeki, teknikteki, yapıların tipolojisindeki önemli değişimler yeni bir çağın, Orta Tunç çağının, başladığını açıkça göstermektedir.

Orta Tunç Çağında Değişim ve Süreklilik

Bu değişimler, Mezopotamya'dan Akdeniz'e kadar Bereketli Hilal alanını etkileyen son derece genel özellikli ancak henüz hakkında az şey bildiğimiz bir olguyu, güç merkezlerinin çoğunlu-

ğunun geniş Batı Sami dil grubuna bağlı bir halk olan Amorilerin denetimine geçişini yansıtmaktadır.

Amori hareketi Suriye'de MÖ 1900-1850 yıllarında tamamlanmıştır ve bu dönemde başlıca kentlerin yönetiminin, adları Amori soyundan geldiklerini işaret eden kişilere geçtiğini anlayabiliyoruz. Daha önceki dönemle kopukluk, daha çok siyasi özellikli olup, kent geleneklerinin canlılığı kültürel açıdan bir sürekliliği kanıtlamaktadır. Dahası, Suriye Amori krallıkları çivi yazısını ve o dönemde Yakındoğu'nun tümünde ortak idari ve diplomatik dili durumuna gelen Babillilerden miras Akadçayı kullanmaktaydılar.

Filistin'de ise Orta Tunç'un başları, tersine, bir yeniden kentleşme dönemidir ve kentli yaşam tarzının birkaç yüzyıl boyunca gerilemesi veya kaybolması sonrasına denk düşmektedir. Bu dönemde sitlerin dağılımlarında, özelliklerinde ve boyutlarında köklü bir değişiklik gözlenebilmektedir. 3. binyıl sonunun yüzlerce köylü veya geçici küçük yerleşimi ve bu arada yüksek oranda göçebelik bulunduran ziraatçi-çoban toplulukların geleneksel alanı Ürdün'ün ve Necef'in kenar bölgeleri, aşama aşama terk edilmekte ve Eski Tunç çağının, çoğu birkaç yüzyıldır boş kalmış kentlerine yeniden taşınılmaktadır.

Ayrıca, sahil şeridindeki ovada ve merkezdeki dağlık bölgede de yeni yerleşimler kurulmaktadır. Bu bölgelerde yeterli tarım arazisinin, kolaylıkla savunulabilir olması, sürekli ve bol su kaynaklarına sahip mevkilerin varlığı ve iletişim yollarına yakınlık da kent çekirdeklerinin gelişmesinin lehine işlemiştir.

Orta Tunç çağında karşımıza çıkan bu olgu, bütününde, Eski Tunç II'nin başlarında berkitilmiş kentlerin ilk doğuşu ile olağanüstü paralellik göstermektedir ve aynı süreçlerin bir kez daha yaşanmış olması olasıdır. Bu süreçler, tarımsal yatırım ve gelirlerinin yeniden ağır basan bir yer kazanmasıyla toplum içinde bir mütasyon; kalaylı tuncun yaygınlaşmasıyla teknolojik ilerleme; Yakındoğu'nun Akdeniz cephesinde ticari faaliyetin yeniden canlanması maddelerinde özetlenebilir. Gerçekten de 2. binyıl başlarında, Mısır İlk Ara Dönemin içine kapanış aşama-

sından çıkmış, Suriye ve Filistin bölgeleri Bereketli Hilal'in ucundaki ayrıcalıklı aracı konumlarına yeniden kavuşmuştur.

Başka dış etkenler de devreye girmiştir. Her ne kadar günümüzde Kathleen Kenyon'un "Amori işgalleri" varsayımı artık kabul görmüyor ise de, Amerikalı arkeolog William G. Dever yakın geçmişte daha nüanslı bir versiyonunu ortaya atmıştır. Dever'e göre, Filistin üzerindeki Amori baskısı, Yakındoğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi, oldukça uzun bir süre boyunca, Eski Tunç IV'den Orta Tunç I'e kadar, hissedilmiş, önce Suriye bozkırının kenar bölgelerinden yola çıkan yarı-göçebe gruplar sızmaya başlamış, ikinci bir aşamada da daha kentleşmiş gruplar nüfuz ederek, kent yaşantısının genel canlanış hareketine katkıda bulunmuşlardır. Gerçekten de, seramik ve metal eşyanın tipolojisi ve inşaat teknikleri, bir Kuzey etkisini açığa vurur gibidir. Suriye'nin kuzey ve orta bölgelerinin kent teknik ve formüllerinin ilk deneylerini yürüttükleri ve bu deneylerin güneye sonradan ve tedricen yayıldıkları da bilinmektedir.

Sitlerin Dağılımı ve Nüfus

Diğer çağlar için olduğu gibi Orta Tunç'ta da Suriye alanı, belli başlı höyüklerdeki kazıların daha eskiden beri ve daha çok sayıda gerçekleştirildiği ve özellikle de son yıllarda bölgesel çalışmalar ve sistematik keşiflerde olağanüstü bir hamleye tanık olduğumuz Filistin alanından daha az bilinmektedir. Ancak Filistin arkeolojisinin önerdiği kent şemasından, iki bölge arasındaki bağlar ve kültürel bütünlük oluşturmaları gibi nedenlerle, Suriye ve Filistin'in tamamı için geçerli sonuçlar çıkartılabilir.

Filistin'de bu çağa ait 400 sitin bir dökümü yapıldığında, 10 hektarı aşan bir alana yayılmış en önemli merkezlerin (içlerinden en geniş olanları 50 hektara kadar varabilmektedir) toplamın % 5'ini, 3 ile 10 hektar arasındaki orta boyutlu (ve daha büyükleri gibi berkitilmiş) merkezlerin toplamın % 10 kadarını oluşturduklarını, kalan % 85'in ise 0,50 ile 2-3 hektarlık bir alana sahip köylerden meydana geldiğini görmekteyiz. Nüfus yoğunluğuna

ilişkin bir tahminde bulunmak, her ne kadar duyarlı bir konu ise de, nüfusun yarıdan fazlasının büyük kent merkezlerinde toplandığını, sitlerin % 60-70'ini ise 2 hektardan küçük bir alana sahip köylerden meydana geldiğini düşünebiliriz. Böyle bir dağılım yüksek ölçüde kentleşmiş bir kültüre işaret etmekte, bu kültürde gerçek anlamda kent-devletler, çevrelerini ve ekonomik alanlarını, ikinci derece sitler ve köylerden meydana gelen bir şebeke aracılığıyla denetleyebilmektedirler.

Suriye'de, aralarında Ebla'nın da bulunduğu pek çok kent, enerjik hükümdarların yönetiminde egemen bir konuma gelen, yayıldığı alan ve askeri gücüyle bir dönem gerçek bir devlet kimliği edinen ve bu biçimde Mari krallığının ve Asurluların hırslarına direnebilmiş olan Halep'in denetimi altına girmişlerdir. Ancak dönemin diplomasisinin "Büyük Krallık" olarak adlandırdığı Halep egemenliği ile karşılaştırılabilecek bir oluşum Güney Suriye'de veya Filistin'de ortaya çıkmamış, bu bölgelerde küçük ve bağımsız prensler idaresinde kent-devletler kuralı oluşturmayı sürdürmüşlerdir. Zaten binyıl ortalarına kadar hiçbir kayda değer gücün askeri, diplomatik ve ticari ortama damgasını vurmadığını dikkate alırsak, böyle bir sistemin gelişimi elverişli koşullarla karşılaşmıştır.

Dolayısıyla, Orta Tunç kent-devletleri ağı 3. binyıl sonundaki benzeriyle dikkat çekici ortak özellikler sergilemektedir.

Alışverişlerin Canlanması

Belli başlı ticaret yolları da, Eski Tunç çağında yerleşmeye başlayan sistem ile kolaylıkla karşılaştırılabilecek bir çizgi izleyerek yeniden biçimlenmektedir. Mari, Babilli Hammurabi tarafından MÖ 1760'da imha edilene kadar Fırat yolunu kontrol etmiş; Suriye ve Filistin kentleri ise, Güney Mezopotamya ve Anadolu'nun maden cevherlerinden ve Orta İmparatorluk Mısır'ı arasındaki ayrıcalıklı aracı konumlarından değişen ölçülerde yararlanmışlardır. Bu arada Mısır yeniden faal bir ticaret politikası gütmeye başlamış, ancak askeri ve diplomatik nüfuzu Fi-

listin'in en güneyinden daha öteye uzanamamıştır.

Öncelikle Biblos'ta, ama bu arada Suriye'de de bol miktarda bulunan Orta İmparatorluk Mısır'ından kaynaklanan nesneler ve özellikle de saray hediyeleri, taraflar arasındaki alışverişlerin bir kez daha hangi yoğunluk ve hangi düzeyde gerçekleşmeye başladığının göstergesi olmaktadır. Söz konusu eşyalar arasında, Biblos krallarının mezarlığında bulunan ve 12. hanedanın son iki firavunu 3. ve 4. Amenemhet'in (MÖ 1850-1792) adlarını taşıyan obsidyen ve altın vazolar; Ugarit'te aynı 4. Amenemhet'in ve Katna'da da 2. Amenemhet'in (MÖ 1938-1904) kızlarından birinin sfenksleri; Ebla'daki bir prens mezarlığında 13. hanedanın MÖ 1750'lerde hüküm süren az tanınmış hükümdarlarından biri olan Hotepibre'nin ismini taşıyan bir topuz, sayılabilir. Bu alışverişlerin daha mütevazı kalıntıları arasında yer alan Mısır'dan ithal edilmiş veya bunların yerel taklidini oluşturan mayıs böceği biçimli tılsımlara her yerde rastlanmaktadır. Bu bul-gulardan, Orta Tunç'ta Suriye-Filistin kentlerinin faaliyetleri ve refahı için ticaret yollarının istikrarının ve uluslararası ilişkiler dengesinin ne denli önem arzettiğini görebiliyoruz.

Şehirciliğin Doğuşu

Yeterli ölçüde kazı bulunmadığından Orta Tunç'un hiçbir büyük kent merkezinin planı hakkında bilgi sahibi değilsek de, 2. binyıl başlarında gerçek bir şehircilik anlayışının doğuşuna tanık olduğumuzu gene de söyleyebiliriz.

Buna karşılık, mekânın örgütlenmesine ve kent çehresinin karakteristik ögelerine -berkitme, kent kazıları, kamu anıtları- ilişkin, özel inşaat teknikleri uygulanmış ve az çok standart olan biçimler hakkında yeterince bilgi sahibiyiz.

Bu özgün formüller, Kuzey Suriye'de Eski Tunç çağı kent geleneklerinin doğrudan bir mirasını temsil etmiş, sonraları da yeniden kentleşme olgusunun tam anlamıyla ancak MÖ 19. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başında harekete geçtiği Filistin'e yayılmıştır. Kent kapıları veya bazı tür tapınaklar gibi formüllerin

kimilerinin geniş yayılımı ve kalıcılığı Suriye-Filistin alanı kent uygarlığının daha bu dönemlerden itibaren kazandığı canlılık ve bütünlüğü kanıtlamaktadır.

Özgün Teknik Çözümler

Tıpkı Eski Tunç'ta olduğu gibi Orta Tunç'ta da kent, berkitilmiş yerleşim merkezi anlamına gelmektedir. İkinci derece öneme sahip sitler de dahil olmak üzere herbirinde görkemli surların varlığı Orta Tunç'un en karakteristik izidir. Bunlar bağımsız ve rakip kent-devletler arasında az veya çok sürekli bir rekabet, hatta çatışma cereyan ettiğini göstermekte, konu ettiğimiz çağlar boyunca giderek güçlendirilmekte, büyütülmekte, karmaşıklaştırılmaktadır. Özellikle Filistin gibi metinlerden henüz yoksun bir ortamda hükümdarlar, elitler ve etkin idarenin egemenliğindeki toplumların yapısını, tek başlarına maddi kültürün diğer bütün unsurlarından daha vurgulu bir biçimde ortaya koymaktadırlar. Bu toplumlar, önemli boyutlara varan bir üretim fazlasını yatırıma yöneltebilmekte, bu surlar gibi eserlerin inşası ve bakımı için gereken şaşırtıcı miktarlarda insan ve malzeme kaynağını seferber, idare ve sevk edebilmektedirler.

MÖ 2000'den bir süre sonra Suriye mühendislerinin özgün bir buluşu olduğu izlenimini veren yeni bir tür berkitme görülmeye başlamıştır. Bu buluş Suriye'de Ebla ve Mişrife-Katna'da, kuzey Filistin'de Hazor'da güzel örneklerine rastladığımız tabyalardır.

Ebla'daki tabya, 2800 metre kadar uzunluğunda düzensiz bir dörtgen oluşturmaktadır. Aşağı kent alanına günümüzde bile 20 metreyi aşkın bir yükseklikten bakan bu tabyalar, zeminlerinde 40-50 metre kalınlığa ulaşmakta, dış yüzlerinde de 3-4 metre yüksekliğinde bir taş duvar yer almaktadır.

Kenarları birbirlerine yakın uzunlukta (1100-1200 metre) olduğu için, neredeyse mükemmel bir kare oluşturan Katna tabyası Suriye'de bu tür bir inşaatın en dikkat çekici örneğidir. Yükseklikleri 15-20 metreye, zeminlerindeki genişlikleri 60 met-

reye varmaktadır ve içlerinde 4 kent kapısı açılmıştır. Dahası, dışlarına bazı yerlerde 100 metre genişliğe ulaşabilen bir hendek kazılmış, en azından doğu ve güney kenarları hendeğin dışında bir tabya ile daha donatılmıştır. Gelişigüzel bir hesabın, Katna berkitilmesine denk düşen hafriyat ve dolgu faaliyetinin Keops piramidininkine neredeyse denk olduğunu göstereceğini söylemek, bir fikir verebilir. 2. binyıl başlarında Suriye'de, önemlilerden biri olsa da, ne tek ne de en önde geleni olan bu kentin seferber edebildiği kaynakların boyutlarını, böylece zihinlerde daha iyi canlandırabileceğiz.

Katna ve Ebla berkitmelerinin içinde uzanan iç yapılar hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Hazor'da 55 hektarlık bir alanı kapsayan aynı tür bir tabyanın, 3. binyıldan itibaren iskân edilmiş bulunan höyüğün kuzeyinde, kentin Orta Tunç'taki yayılma alanını temsil ettiğini biliyoruz. Hazor tabyasının iç kısmı güneşte kurutulmuş ve taş dolgulu tuğladan bir çekirdekle donatılmış, çekirdeğin iki yanına da tabaka tabaka toprak taş yığılarak şevler oluşturulmuş, tabyanın ortasına doğru eğilmiştir.

Berkitmenin sağlamlığını pekiştirmek için başvurulan bu teknik kimi sitlerde, örneğin Gezer'de, duvarların zemininde yamaç oluşturulması için olağanüstü bir düzenlilik içinde kullanılmıştır. Gerçekten de büyük tabyalar, ancak geniş ölçekte planlanmış kentlere uyan bir çözümdü. Eski bir höyüğe kurulan kentlerin çoğunluğu ise genellikle taş bir kaide üstüne örülmüş tuğlalar biçimindeki perde hatlı berkitmelerini korumuş, bunlara höyüğün eğimi boyunca düzenlenmiş yığma veya yamaçlar eklenmiştir. Birbirlerini izleyen toprak yığınları ve dayanak duvarları nedeniyle, Orta Tunç sonunda berkitmenin toplam kalınlığının Eriha gibi küçük sitlerde bile (kapladığı alan 2,50 hektar) 30 metreye ulaşması hiç de istisnai değildi. Bu yeni berkitme düzenleri ve boyutları 2. binyıl başlarından itibaren yaygınlaşan kuşatmaya dayalı savaşa ve koçbaşı kullanımına yanıt oluşturuyordu.

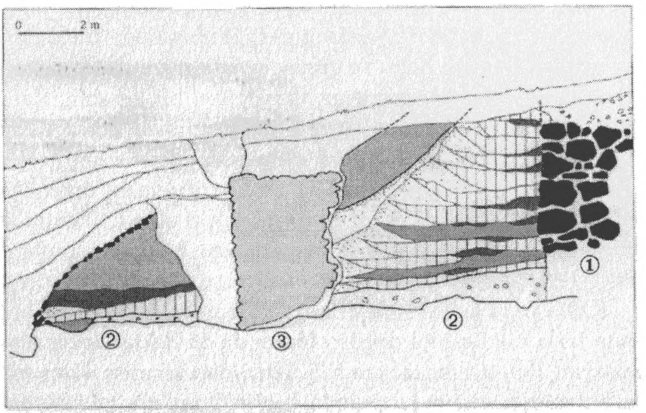

GEZER
Orta Tunç tabyasının ve şevinin dikey kesitleri
1. Kule
2. Şev
3. Geç Tunç surları

Kent Manzarasının Unsurları

Standart planlara göre inşa edilmiş berkitilmiş kent kapıları, kent çehresinin fazlasıyla karakteristik bir unsuru haline gelmiştir. O dönemde rağbet kazanan kıskaç biçimindeki plan da Suriye ortamının bir buluşu gibi görünmektedir ve ömrü 1. binyılın ortalarına kadar sürecektir.

Surların belli noktalarında bir kat yükselen kare veya dikdörtgen burçlar arasında uzanan ve içeriye veya dışarıya doğru kıskaç görünümü alan birer girinti ve çıkıntı oluşturan bu kapılar, gerçekte, neredeyse berkitmeden bağımsız birer yapı oluşturmaktaydı. Kapının iki ucundaki kuleler arasında çoğu kez açık tutulan geçit boyunca uzatılmış ve genişliklerinin, oluşturdukları çıkıntıların ölçüleri değişebilen üç çift duvar ayağı, ya kanatları içe veya dışa açılabilen basit evlerin, ya da gerçek mu-

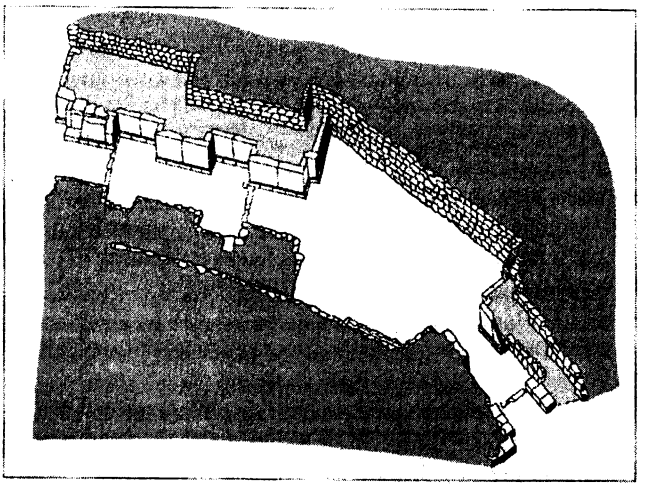

EBLA
A kapısı

hafız kulübelerinin sınırlarını çizmektedir. Ek bir ön kapı ve ara avlu da bulunduran Ebla'daki "A" kapısı, bu alanda en eski tarihli ve en eksiksiz örneklerden biridir.

Resmi veya kamuya açık anıtlar -saraylar, tapınaklar, idari yapılar- Amori Suriye'sinin küçük krallıklarının başkentlerinde veya kent-devletlerde, çoğu kez hayli geniş bir alan kaplamaktaydı. Ebla'da, Katna'da ve MÖ 18. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl boyunca, Hitit kralı 1. Hattuşili tarafından tahrip edilene kadar, İamhad Büyük Krallığına bağlı küçük bir prenslik olan Antakya ovasındaki Alalah'ta, kent merkezinin bu bölümü kısmen ortaya çıkartılmıştır.

2. binyıl başında Ebla krallarının iki sarayı bulunmaktaydı. Akropolün doruğundaki "E" sarayı olarak adlandırılan ana ikametgâhın bütünü henüz kazılmamıştır. "Q" sarayı ise, ilkinin biraz aşağısında batı yamaçlarında yer almaktadır. Bu dev yapı,

yaklaşık 6000 metrekarelik bir alan kaplamakta olup, tören salonlarının ve üst katta yer alan, kuşkusuz, kişilerin yaşadığı dairelerin yanı sıra, resmi işlevli -depo veya cephanelik- bir bölüm de bulundurmuştur.

Bu iki saraya dini nitelikli yapılar eşlik etmekteydi. İlki kesinlikle hanedanın cenaze törenlerine özgüydü ve "Q" sarayının altında ortaya çıkartılan mezarlıklarla bağlantılıydı. "D" tapınağı olarak adlandırılan ve yerleşim alanına egemen bir konumdaki öbürü ise, kentin ana tapınağı olmalıydı.

Bu yapılar kentin ortasında resmi kraliyet ikametgâhını ve başlıca dini, idari ve kuşkusuz, aynı zamanda da iktisadi işlevleri bir araya getiren geniş bir bütün oluşturmaktaydı. Bu bütün, gayet doğal bir biçimde, içinde bulundurduğu küçük höyüğün işaretlediği en eski yerleşim noktasını işgal etmekteydi ve kent bu noktadan itibaren eşmerkezli bir biçimde gelişmişti.

Nitekim Katna'da da, berkitmenin düzenli hatlarına göre, biraz çarpık bir biçimde olsa da, kent merkezinde yer alan tepecikte, sarayı ve Katna Ana Tanrıçası Nin-Egal'a adanmış kentin önde gelen tapınağını bir araya getiren geniş bir bütünün kırık dökük kalıntıları keşfedilmiştir. Saptanabilen 10.000 metrekarelik alanın bu bütünün sadece bir kısmına denk düştüğü kesindir. Saraya eklenmiş tapınak veya tapınaklar, birkaç büyük avlu ve tören salonu, bütünün sadece kamuya açık bölümüdür.

Son olarak, Alalah daha küçük boyutlu bir sittir ve Orta Tunç'ta İamhad krallığına bağlı bir taşra idari merkezinden ibarettir. Daha mütevazı boyutlardaki (yaklaşık 3000 metrekare) saray-tapınak bütünü kent içinde merkezi bir konum işgal etmemekte, surlara yaslanmış durumuyla daha çok kent kapısı yakınlarında bir kale görünümü sunmaktadır.

Kentin ana veya tek kapısı yakınında yerleşim alanının denetimi ve idaresi işlevlerini bir araya getiren Alalah formülü, orta veya küçük büyüklükteki pek çok kentin planını karakterize eder görünmektedir. Kapı kesiminin planın temel unsuru ve kent faaliyetlerinin simgesi olarak sahip olduğu önem, Ugarit kökenli ve daha geç tarihlere ait bir metinle de kanıtlanmaktadır.

Metinde efsanevi kral Danel'in icraatından şu örnekler verilmektedir:

Kapıya karşı tahtını kurdu, alanda toplanmış erkanın arasına girdi,
Dulun hakkı üzerinde hüküm verdi, yetimin hakkını söyledi.

Filistin'de ise, Samariye tepelerinde yer alan Tel Balata-Şehem'inki gibi bir plan, bu kent şemasının fazlasıyla düzenli bir örneğini sunmaktadır. Höyük yaklaşık 5 hektar genişliğinde, neredeyse tam bir daire biçiminde bir alana yayılmaktadır ve genişliği o dönem Filistin'i için orta büyüklükte bir kente denk düşmektedir. Orta Tunç II ve III boyunca 5 aşamada gelişen berkitme, çağın sonunda 15 ila 18 metre arasında bir genişliğe ulaşmıştı. Bilinen iki kapısından kuzeyde yer alan ana kapı, üçlü kıskaç oluşturan klasik bir türdendir. Kapının iki yanında berkitmeye yaslanmış bulunan resmi özellikli yapılar, kışlalar, bir "saray" ve bir tapınak olarak tanımlanabilmiştir. Kentin içinde,

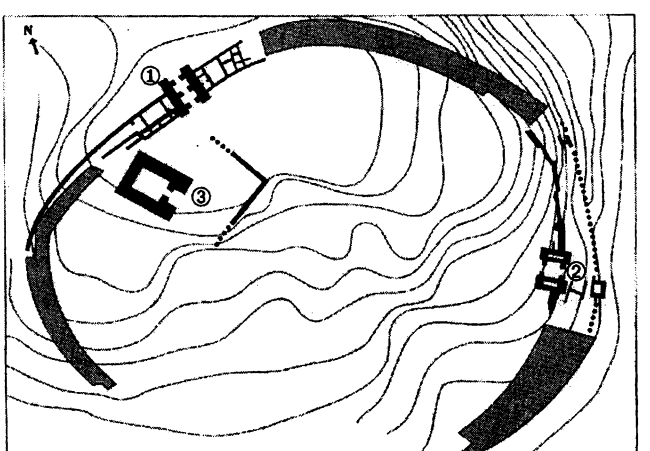

ŞEHEM
1. Kuzey kapısı ve "saray" 2. Doğu kapısı 3. Tapınak

saraya ve kapıya bitişik bir mevkide ana tapınağın yükseldiği kutsal alan bulunmaktadır.

Doğal olarak, kentlerin hepsi birden fazla tapınağa sahipti. Orta Tunç'tan itibaren Suriye'ye özgü tipik bir tapınak türü belirmeye başlamıştır. Bunlar ön cephelerinde sütunlu veya sütunsuz *in antis* bir sundurma içeren ve bu sundurmadan bir veya art arda iki odaya (giriş ve *cella*) girilen, dörtgen biçiminde yapılardır.

En eski örnekleri 3. binyılın sonlarından itibaren, örneğin Kuzey Suriye'deki Tel Şuera'da görülebilmektedir. Bunlar henüz küçük ölçekli yapılardır ve çevrelerindeki ev dokusu ile sıkı sıkıya bütünleşmişlerdir. 2. binyılın başlarında ise bu yapılar, genelde anıtsal boyutlar almaya, bir *temenos*'un veya kutsal alanın ortasında yükselmeye başlamışlardır.

Ebla'da bu tür 3 tapınak bilinmektedir. Akropolün kuzey doruğundaki "D" tapınağı 15 metre genişliğinde ve 28 metre uzunluğundadır ve duvarlarının kayda değer -4 metreyi aşkın kalınlığı üstünde bir veya birkaç kat yükseltilmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Bu tür tapınak-kuleler veya tapınak-kalelere Suriye'de örneğin Ugarit veya Emar'da, Filistin'de Hazor, Megiddo ve Şehem'de hem Orta Tunç'ta hem de Geç Tunç'ta rastlanabilmektedir. 1. binyılın başlarına varıldığında bile, Süleyman'ın mimarlarının Kudüs tapınağı için başvurdukları model aynı plandan yola çıkmaktadır.

Amarna Devri: Filistin Kentlerinin Gerileme Dönemi

Filistin ile Güney ve Orta Suriye'nin bütün sitlerinde Orta Tunç'un sonu dikkat çekici tahribat tabakaları ile işaretlenmiştir. Bu yıkımlar, MÖ 16. yüzyılın ortalarından bir süre sonra başlayan ve ancak üç çeyrek yüzyıl sonra, 3. Tutmosis'in saltanatı sırasında istikrara kavuşan Mısır yayılmacılığının bıraktığı izlerdir. Küçük Doğu Akdeniz kentlerinin, 18. hanedan Mısır'ı fatihlerinin müthiş savaş makinesine karşı sürdürebildiği bu uzun direniş, Suriye-Filistin dünyasının gösterdiği parçalanmış siyasi tablosuyla ve kolayca kurulup bozulabilen ittifaklarla, ortaklıkların bölünebildikleri kadar hızlı bir biçimde kurulabilmeleri ile ancak kısmen açıklanabilir. Kentlerin askeri gücü ve berkitmelerin çokluğu da rol oynamış olmalıdır.

Esas Olarak Metinlerden Tanıdığımız Kentler

3. Tutmosis'in 23. yılında (MÖ 1468) düzenlediği ilk sefer sırasında meydana gelen Megiddo çarpışmasının öyküsü, Karnak yıl-

lıkları ve Cebel Barkal dikilitaşı ile bizlere kadar ulaşmıştır. Bu kaynaklar, Kadeş prensi idaresinde bir araya gelmiş 330 (!) Suriye ve Filistin prensinin Megiddo kalesine kapanarak yedi ay boyunca direndiklerini ve bu arada Mısır ordusunun civar beldeyi yakıp yıktığını, ürünleri ve hayvanları yağmaladığını, ağaçları kestiğini aktarmaktadır.

Bu tür olayların yıllıklarda ve kabartmalarda bıkmaksızın yinelenmesi ve şaşırtıcı ganimet listeleri, sitlerin çoğunluğundaki şiddetli tahrip ve terk izleriyle bir arada ele alındıklarında, o dönemde Mısır'ın denetimine geçen bölgelerde fethin sonuçlarının felaketlerle dolu olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, çelişkili gibi görünse de, zengin bir yazılı belgeler bütünü sayesinde, Suriye-Filistin kentlerinin pek çoğu, ancak bu aşamadan itibaren adsızlık günlerini geride bırakmaktadır. Fethedilen veya haraca bağlanan kentlerin 3. Tutmosis ve haleflerinin saltanatlarından itibaren düzenli olarak tutulan listelerinde, çoğunu bugün için tanımlayamadığımız 350'yi aşkın kentin adları sayılmaktadır. Özellikle bağımlı Suriye ve Filistin kentlerinden gönderilmiş Amarna mektupları 50 kadar kenti ve çoğunlukla da yöre prenslerinin adını söz konusu ederken, Orta Tunç siyasi yapısının Geç Tunç'taki Mısır egemenliği devrinde büyük ölçüde korunduğunu gösterir.

Yazılı belgelerin bolluğuna rağmen, Amerikalı dilbilimci ve arkeolog William Foxwell Albright, Filistin'de Mısır egemenliği dönemini kent uygarlığının gerilediği, hatta daha genelinde çöküş ve yoksullaşmanın ağır bastığı bir aşama olarak görmekteydi. Gerçekten de, Amarna yazışmaları sadece 30 yıl kadarlık bir zaman kesitine, yaklaşık MÖ 1390-1360 arasına, yani 3. Amenofis'in son yılları ile oğlu ve ardılı 4. Amenofis'in (Akhenaton) saltanatına denk düşseler de, paramparça, sömürülen, iç çekişme ve çatışmalarla odaklara ayrılmış bir ülkenin görüntüsünü vermektedir. Gönderenlerin firavuna bağlılıklarını ve boyun eğişlerini, üzerine basa basa vurguladıkları mektuplar dışında, bu kaynaklarda karşımıza birçok kez çıkan temalar, komşu prensler arasındaki çatışmalarda hakemlik ve yardım is-

tekleri, garnizonlardaki askeri birliklere çağrılar, ihanet ve komploların ihbarı, Mısır memurlarının veya askeri şeflerinin yaptıkları haksızlıklardan, angaryaların ağırlığından ve haraçlardan yakınma biçiminde sıralanabilir.

Pek çok tarihçi Mısır'ın Asya'daki imparatorluğunun bünyesindeki bu kargaşa halinin, ülkenin Amarna devrimini yaşadığı bir sırada dışişlerinin ihmal edilmesiyle bağlantılı olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak, Geç Tunç'un büyük bir bölümünde Mısır işgalinin cereyan ettiği olağan koşulları yansıtıyor olmaları daha akla yakındır.

Arkeolojik Veriler: Kent Yerleşim Alanlarının Daralması

Kathleen Kenyon ise, Albright'ın aksine, belli başlı bazı sitlerde yürüttüğü kazılardan yola çıkarak, fethin yarattığı yıkımların kısa zamanda onarıldığını ve "18. hanedanının sona erişinden itibaren, Orta Tunç'ta varlığı belgelenen hemen hemen bütün kentlerin yeniden gelişmeye başladıklarını, hatta yeni kentler kurulduğunu" öne sürebilmiştir.

Ancak, yakın geçmişte gerçekleştirilen yüzey buluşlarının sonuçlarını göz önüne alırsak, arkeolojik veriler, Kenyon'un görüşünü yalanlamakta ve Geç Tunç'ta kent sitlerinde hem miktar hem de boyut açısından azalmalara işaret etmektedir.

Filistin'deki pek çok Orta Tunç sitinin ancak dörtte biri Yakın Tunç'un sonuna kadar aralıksız bir biçimde iskân edilmiş ve toplam içinde yarıya yakını temelli olarak terk edilmiştir. 10-15 hektarlık yüzölçümüne sahip büyük kentlerin sayısı dikkat çekici ölçüde düşmüş, Filistin'in Orta Tunç'ta sahip olduğu 15 kadar büyük kentten geriye önemli kent görünümü sunan sadece 2 veya 3 kent kalabilmiştir -kuzeyde Hazor, güneyde Laşiş. Dahası, yerleşim çoğu zaman eski höyüklerin sadece bir kısmıyla veya doruk noktalarıyla sınırlı kalmış ve sitlerin çoğunluğunu küçük kentler veya düpedüz köyler teşkil eder.

Sonuçta, anlaşılabildiği kadarıyla, pek çok sitin nitelikleri

bile değişmiştir. Orta Tunç'tan kalma bazı berkitmeler -örneğin Hazor- 2. binyılın ikinci yarısında da kullanılmayı sürdürmüşse de, Megiddo ve Eriha gibi güçlü verilere sahip olduğumuz pek çok noktada, yerleşim alanları artık eski surların kapladığı alanla çakışır hale gelmiştir. Orta Tunç'ta kural oluşturan durumun tersine, önemli miktarda sit üstünkörü berkitmelerle donatılmış, hatta bundan bile yoksun tutulmuştur.

Sahilden Suriye'nin iç bölgelerine varış için doğal güzergâhı oluşturan Humus geçidi ve Aşağı Nehr el-Kebir vadisinde yer alan Simira'da (bugünkü Tel Kazel), Mısırlılar 3. Tutmosis'in yedinci veya sekizinci seferinden itibaren bir çıkartma üssü kurmuşlar ve Suriye'ye yönelik harekâtlar artık sadece Filistin veya Lübnan kıyılarının uzun karayolunu değil, denizyolunu da izleyerek yürütülür olmuştur.

Nitekim 3. binyıl sonlarından 2. binyıl başlarına değin yoğun bir biçimde kentleşmiş olan bu bölgede de, Mısır garnizonu ve idari merkezi olan Simira'yı saymazsak, Geç Tunç'ta, Filistin'dekine benzer bir boşlukla karşılaşmaktayız. Burada ve muhtemelen Mısır'ın denetimine geçen bütün bölgelerde, 2. binyıl başlarında gelişme yoluna giren kentler, fethin yarattığı yıkımın ve sonrasında gelen sistematik sömürünün yükünden bellerini doğrultamamışlardır.

Simira gibi Mısır'ın Asya'daki toprakları boyutunda idari ve askeri öneme sahip kentler, belirttiğimiz kuralın istisnasını oluşturmaktadır. Lübnan'dan bir başka örnek olan güney Bekaa'daki Kamid el-Loz'da bir Alman ekibince Kumidi'nin küçük yerel beyinin (veya Mısır valisinin) sarayı gün ışığına çıkarılmış ve taş vazolar, Mısır yapımı fildişi eşyalar ve Kıbrıs'tan ithal edilmiş seramiklerden bol miktarda bulunmuştur. Şeria nehri vadisindeki Bet-Şa'an'da Mısır izlerini taşıyan mimari unsurları, hiyeroglif yazıtlar, 1. Sethi (MÖ 1312-1298), 2. Ramses (MÖ 1301-1235) ve Mısır üst düzey memurlarının adını taşıyan dikilitaşlar bulunmuştur.

Daha güneyde, Gazze bölgesinde veya örneğin kıyı şeridindeki Afek'te başka kent merkezleri, Mısır ile Asya'daki im-

paratorluğu arasındaki sahil yolu *Via Maris* üzerindeki kaleler veya denetim noktaları olarak önemlerini korumuşlardır.

Dolayısıyla Orta Tunç Filistin'inin yoğun kent dokusunu oluşturan büyük ve orta boydaki kent-devletler sisteminin yerini stratejik yol başlarını tutan sitlerin hayli gevşek şebekesi almıştır. Geleneksel siyasi yapılar görünürde korunmuşlarsa da, Mısır İmparatorluğu içinde eriyen Filistin ve güney Suriye'nin tamamının genel bir kırsallaşma ve yoksullaşma sürecinden etkilendikleri anlaşılmaktadır.

Güneyin bu durumu ile kuzey Suriye arasındaki karşıtlık olanca netliğiyle göze çarpmaktadır. Örneğin küçük Ugarit krallığı, her ne kadar Hititlerin koruması altına girmişse de, hem iç özerkliğini hem de kaynaklarının büyük bir kısmını ve ticari faaliyetlerini koruyabilmiş, hatta bu dönemde olağanüstü parlaklıkta bir kentsel gelişme aşamasına girmiştir.

Amarna Yazışmaları ve Hapirular Sorunu

EA 290. Kudüs prensi Abdi-Heba'nın bir mektubu:

Kralım efendime kulu Abdi-Heba'nın maruzatıdır. Kralım efendim önünde yere kapanırım, yedi kere ve yedi kere.
Milkilu ve Suardata'nın ülkeye karşı işledikleri suçlar şöyle: Kralım efendimin ülkesine karşı Gazru'dan bir grup asi, Gimtu'dan bir grup asi ve Kiltu'dan bir grup asi topladılar. Ülke Hapiruların eline geçti. Ve şimdi de, üstüne üstlük, Kudüs'e ait bir kent, Bit-Ninurta adında, kralıma ait bir kent, Kiltu ahalisinin saflarına geçti.
Kralım kulu Abdi-Heba'yı dinlesin ve krala ait ülkeyi kralın geri alması için okçular göndersin. Eğer okçular gelmezse, kralın ülkesi Hapiruların eline geçecek. Ülkeye karşı bu hareket Milkilu'nun emriyle ve Suardata'nın emriyle yapıldı. (...) Kralım ülkesinin feryatlarına kulak versin.

Gimtu, Kiltu: Güney Filistin'de yer alan kentler

EA 254. Şehem prensi Labayu'nun bir mektubu:

Efendim ve güneşim kralıma: kulu ve üzerinde yürüdüğü toz zerreciği olan Labayu'nun maruzatı. Efendim ve güneşim kralımın önünde yere kapanırım, yedi kere ve yedi kere.
Kralımın bana yazdığı emirleri okudum. Ben kimim ki, kralım benim yüzümden ülkesini yitirsin? Gerçek, benim kralımın sadık bir hizmetkârı olduğumdur. Ben bir asi değilim ve görevlerimi savsaklamıyorum. Haracımı ödemeyi reddetmedim ve Vali'min benden istediği hiçbir şeyi yapmamazlık etmedim. Gör ki, bana kara çalıyorlar, haksız muamele ediyorlar. Ama kralım efendim işlediğim suçu daha yakından incelemiyor.
Zaten işlediğim suç da şöyle: Gazru'ya girdiğimde sürekli olarak söyledim: "Kral bana ait olan her şeyi alır, ama Milkilu'ya ait olanlar nerede?" Milkilu'nun bana neler yaptığını çok iyi biliyorum.
Dahası, kralım bana oğlum hakkında yazmış. Oğlumun Hapiru'larla yoldaş olduğunu bilmiyordum. Bugünden tezi yok, onu Addaya'ya teslim ediyorum.
Dahası, nasıl, eğer kralım bana yazıp karımı istemiş olsaydı, nasıl karımı alıkoyabilirdim? Nasıl, eğer kralım bana yazsaydı: "Kalbine tunç bir hançer sok ve öl", deseydi, kralımın emrini nasıl hemen yerine getirmeyebilirdim?

Addaya: 3. Amenofis'in saltanatının sonunda Gazze'de ikamet eden Mısırlı Filistin valisi.

Bu iki mektup hem üslup hem de konu edilen sorunlar açısından Amarna yazışmalarında yinelenen temaları gayet iyi temsil etmektedir. Filistin'deki Mısır egemenliği, ağır bir idari ve askeri varlık külfeti getirmemektedir. Bu egemenlik birkaç idari merkezin işgaline ve haracın toplanması için belli dönemlerde asker gönderilmesine dayanmakta ve kent-devletler arasındaki çatışmalara olabildiğince az karışılmaktaydı. Yerel prensler, firavuna sadakat borçlu kent liderleri veya temsilcileri olarak görülmekte ve "kralın ülkesi" olarak adlandırılan sorumluluk alanlarında haracın ödenmesi ve bölgenin bütünlük ve güvenliğinden so-

rumlu tutulmaktaydılar. Ancak, firavun bunların karşılığında kullarına hiçbir koruma güvencesi vermemekteydi.

Pek çok mektupta konu edilen Hapiruların, İbranilerin ataları olabilecekleri varsayımından günümüzde vazgeçilmiştir. Mario Liverani ve M.B. Rowton gibi uzmanlar, bu terimin bir etnik grubu değil, geleneksel kent-devletlerin kentli toplumlarına göre marjinalleşmiş, yarı-göçebe yaşantı içinde örgütlenmiş, her uyruktan ve her koşulda dışlanmış, sürgün edilmiş, statülerini yitirmiş insan topluluklarını ifade ettiğini ortaya koymuşlardır. Geç Tunç'ta Suriye ve Filistin'deki kriz ortamında bu tür çeteler kuşkusuz pek çok kimse için geçici bir sığınak teşkil etmiş olmalıdır. İnsanlar Hapirulara katılabilmiş ve belki de sonradan koşulların yeniden olanak tanımasıyla kentlerine geri dönebilmişlerdir. Bu bağlamda, Alalah kralı İdrimi, MÖ 1540'lardan kalma uzun bir otobiyografik yazıtta, Halep'ten kovulan ailesinin nasıl Emar'a sığındığını ve kendisinin nasıl ailesini terk ederek yedi yıl Hapirular arasında yaşadığını anlatmaktadır. Nitekim, atalarının tahtını yeniden ele geçirmesini sağlayan yandaşlarını da bu çeteler içinden devşirmiştir.

Hapirular, metinlerde göçebe veya yarı-göçebe yağmacı gruplar diye tanımlanmakta, sık sık paralı asker olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bir yere yerleştikleri ve kısmen bir kentin alanı ile bütünleştikleri de olasıdır. Yakındoğu'nun bütün kentli toplumlarının kenar çevrelerine bu tür marjinal grupları üretmiş olmaları güçlü bir olasılıktır. Dahası, Hapiruların sözü MÖ 18. yüzyıldan itibaren Mari metinlerinde geçmektedir. Geç Tunç Suriye ve Filistin'inde yeni olan bunların varlığı değil, olgunun yaygınlaşması ve bu istikrarsız grupların kent-devletler arasında veya Mısırlı işgalcilere karşı koyabildikleri ağırlıktır. Bu da, dönemin Suriye ve Filistin kentlerinin yaşadığı derin buhranın sayısız göstergelerinden biri olarak kabul edilmelidir.

Geç Tunç Çağında Ticari Bir Başkent: Ugarit

Ugarit krallığının hükmettiği alan günümüzün Lazkiye kentinin kuzeyinde ve güneyinde sahil boyunca uzanan dar ovayı ve bölgeyi Asi vadisi ile iç bölgelerden ayıran, Suriye Alevilerinin kutsal dağı Cebel Ansariye'nin yamaçlarını kapsamaktadır. Bu alanın, kuzeyde, yerel mitolojide tanrı Baal'in yaşadığı yer olan Cebel Akra dağının yüksek kayalıkları ve güneyde de ovanın deniz ile yalıyarlar arasında boğulup kalmış olması, 2000 kilometrekareyi herhalde hiçbir zaman aşmamış bir çevrenin doğal sınırlarını çizmektedir.

Elverişli Coğrafi ve Siyasi Konum

Bu dar alan, verimli bir toprağın, ılımlı Akdeniz ikliminin, nisbeten bol miktarda yağışların ve yakındaki dağın orman zenginliklerinin avantajlarına sahiptir ve bugün olduğu gibi eski çağlarda da, tahıl, üzüm ve zeytin yetiştirilmesi için uygun koşullar sunmuştur.

Ancak refaha kavuşmasının altında yatan başlıca etken coğrafi konumudur. Gerçekten de burası Kuzey Suriye'nin tek önemli liman alanıdır ve Lübnan'la Filistin'in sahil kentlerinden çok daha geniş bir hinterlanda hizmet vermektedir. Mezopotamya'dan başlayarak Halep ve Karkamış veya Emar üzerinden gelen yolların doğal son durağını ve hemen yakınındaki Kıbrıs aracılığıyla Ege dünyasıyla en kolay iletişim noktasını meydana getirmektedir.

Özellikle 2. binyılın ortalarından itibaren uluslararası diplomasi ve ticaretin Yakındoğu'nun bütünü ölçeğindeki muazzam atılımıyla, Ugarit bölgesi, kendini hem kara hem de deniz yoluyla cereyan eden, Mısır'ı Hitit İmparatorluğuna, Mezopotamya'yı Miken uygarlığına bağlayan geniş bir alışverişler ağının merkezinde buluvermiştir. Ugarit maddi kültürünün kozmopolit karakteri, kente gelişme yolunu açan zenginliklerin nereden geldiğini çok iyi bir biçimde göstermekte, bu tacirler kentinin, Geç Tunç çağının en faal limanlarından biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kent, 3. binyılın sonlarından itibaren Mısır'la ticari ve dostane ilişkiler geliştirmiş bulunmaktaydı. İlk Tutmosis hanedanı firavunlarının Asya imparatorluğunu genişletmeye başlamasıyla Ugarit, Mısır'ın erişebildiği alanın en kuzey ucunda yer almasına rağmen, Mısır nüfuz bölgesine bağımlı bir kentten çok, ticari bir ortak kimliğiyle varlık göstermiştir. Bu nüfuz altında MÖ 1350'ye kadar sorunsuzca kalmasının ardından tümden Hitit denetimine geçmiş, ancak bu arada ne Mısır'la geleneksel bağlarını kopartmış ne de güneyde, Suriye-Filistin sahilleri boyunca yürütüğü ticari faaliyetlere son vermiştir.

Zaten Büyük Hitit Kralı'nın egemenliğini tanıyan kentlere ve devletçiklere karşı tavrı da, aynı dönemde firavunların ve Mısır yönetiminin Filistin hükümdarlarına karşı takındığı ve Amarna yazışmalarının bizlere canlı bir kanıtını bıraktığı tutumdan hayli farklıydı. Büyük Kral'ın koruması altına girmek demek, elbette ki dış politikanın denetimini elden çıkartmak ve efendilere bağlılık ve haraç borçlu olmak anlamına geliyordu.

Ancak karşılığında, bağımlı bölgeler, Hitit hükümdarının koruma ve gözetme sözü verdiği, tahtlarını istikrara kavuşturduğu, aralarındaki anlaşmazlıklarda hakemlik yaptığı ve sadık prensleri ek kazanımlarla ödüllendirdiği anlaşmalarla güvence altına aldığı bir konumdaydı. Nitekim, Hitit hükümdarı Şuppiluliuma, MÖ 1350'ye doğru Ugarit kralı 2. Nikmadu'ya şunları yazmaktaydı:

Sen Nikmadu, eğer efendin Büyük Kral'ın sözlerini dinlersen ve ona sadık kalırsan, efendin Büyük Kral'ın sana bahşedeceği lütufları da göreceksin.

Krallığın Başkenti, Kentleri ve Köyleri

Lazkiye'nin on kilometre kadar kuzeyinde ve sahilden yaklaşık bir kilometre uzakta yer alan Ras Şamra höyüğündeki kentin ana yerleşim yeri, 1929'da tamamen rastlantıyla keşfedilmiş olup o zamandan Fransız ekiplerince hemen hemen aralıksız kazılara tabi tutulmuştur.

Yerleşim yerinin mimarisi ve kentli karakteri, daha ilk kazı çalışmalarında arkeolog Claude F. A. Schaeffer'in dikkatini çekmişse de, kentin adının ilk aşamalarda belirlenebilmesini sağlayan, önemini ve sürdürdüğü uluslararası ilişkilerin boyutunu bir anda ortaya koyan unsur, yazılı belgelerin zenginliği ve çeşitliliği olmuştur. Bütün tarih kesitlerini gün ışığına çıkartan yazılı belgelerin yanında iktisadi veya hukuki mahiyetli özel arşivler, bunların yanında mitolojiye veya ayinlere ait metinler yer almaktaydı.

Dönemin Yakındoğu dillerinin tamamı bu metin bulgularında temsil edilmişse de, belgelerin çoğunluğu o zamana kadar bilinmeyen bir Batı Sami dili olan Ugaritçede, 30 harfli bir çivi yazısı alfabesiyle yazılmıştı. Alfabe, Charles Virolleaud ve Edouard Dhorme'un çalışmaları sayesinde kısa zamanda çözülebildi.

Claude F. A. Schaeffer sitte 30 kadar kazı çalışması düzen-

lemiş olup çalışmalar halen Marguerite Yon'un idaresinde sürdürülmektedir. Höyük kentin yüzeyinin yaklaşık dörtte biri gibi kayda değer bir alan kazılmış, bu da Geç Tunç sonunda tahrip edilişi anındaki planının ana hatlarının belirlenebilmesini sağlamıştır. Bu derece ileri noktalara varmış bulgular, konu ettiğimiz çağlar için Yakındoğu'da bir istisna oluşturmaktadır.

Ugarit krallığı bünyesinde çok sayıda kent ve köy bulunmaktaydı. Metinlerde 200'e yakınının adı yer almakta olup civar bölgelerde 30 kadar höyük tesbit edilmiştir. Ancak, bu ikinci derece yerleşim merkezlerinin arkeolojik keşfi, henüz ne yazık ki oldukça yüzeysel kaldığından, sitlerin başkentle ve birbirleriyle ilişkilerini kesin olarak gözlerimizde canlandırmak halen olanaksızdır. İçlerinden bazılarının önemli idari ve iktisadi rol oynayan ve ek kraliyet ikametgâhlarıyla gerçek birer küçük kent merkezi oluşturduklarından kuşku duyulamaz.

1976'dan beri Adnan Bunni ve Jacques ile Elisabeth Lagarce idaresinde karma bir Suriye-Fransız ekibi, Ras Şamra'nın sadece birkaç kilometre güneyinde yer alan Ras Ibn Hani'de bu ikinci derece yerleşim alanlarından birini gün ışığına çıkartmaktadır. Alan kocaman bir saray bütünü içermekte, "Güney Sarayı" genişlik ve inşaat kalitesi açısından Ras Şamra'dakinden geride kalmazken, "Kuzey Sarayı" bünyesinde sınai nitelikli bir tesis yer almaktadır. Burada tunç ve olasılıkla diğer değerli metallerin dökümhanelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Aynı biçimde, öncelikle deniz ticaretine dayalı bir yaşantı sürdüren bir krallık için yaşamsal önem kazanmış olan liman bölgesini de daha iyi tanımak isterdik. Metinlerde söz edilen birkaç liman arasında en önemlisi kentin hemen yakınında, Ras Şamra höyüğünün kuzeydoğusundaki iyi bir barınak oluşturan ve günümüzde Minet el-Beyda (Beyaz Liman) olarak adlandırılan küçük bir koyda yer almaktaydı. Nitekim ilk keşifler de bu liman alanında yapılmış ve burası 1929-1935 arasında, çalışmaların sadece höyük üzerinde yoğunlaşmasından önce, bir süre kazılmıştı. Liman kazılarının gayet üstünkörü bir biçimde yayımlandıklarını da ekleyebiliriz.

Oysa bu mevkide depolar ve zanaatkârların, özellikle de metal alanındakilerinin atölyelerinin yanı sıra, zengin konutların bulunduğu mahalleler, mabetler, ne kadarlık bir genişliğe yayıldığını ve nasıl örgütlendiğini henüz bilmediğimiz, ancak bünyesinde ticaret ve zanaat faaliyetlerinin önde gelen kısmının yoğunlaşmış olduğunu tahmin ettiğimiz bir dış mahalle uzanmaktaydı.

Sahip olduğumuz bilgilerin boş bıraktığı alanları böylelikle görebilmekteyiz. Ugarit çevresinin arkeolojik haritası henüz neredeyse tamamen bakirdir. Sadece metinlerden yola çıkarak canlandıramayacağımız kentler ve köyler şebekesi, çeşitli merkezler arasında faaliyetlerin dağılımı ve bölgenin iktisadi ve idari organizasyonu gibi unsurlar hâlâ bilgi alanımızın dışındadır. Başkent Ugarit'in krallığın bütün servetini ve faaliyetlerini bünyesinde topladığı biçimindeki izlenim, daha çok kazıların yaklaşık 50 yıldan beri neredeyse tamamen bu sit üzerinde toplanmış olmasından kaynaklanmaktadır ve aslında çok daha karmaşık olan gerçek durum hakkındaki yanıltıcı bir izlenimden ibarettir.

Ugarit Kenti Surları ve Yol Sistemi

Ras Şamra höyüğü yaklaşık 22 hektarlık bir alanı kaplamaktadır ve böyle bir alan 2. binyıl Suriye'si için orta boyutlarla bir kente denk düşmektedir. Kazılarda kent alanının topografyasında hemen göze çarpan berkitme hattı üzerinde genelde çok üstünkörü bir biçimde durulmuştur. Bu durumun tek istisnasını, yanı başında görkemli bir burcun yükseldiği bir kent kapısının ve berkitme zemini boyunca uzanan taş örtülü bir toprak eğimin ve ana kapının koruma sisteminin bir parçasını oluşturan örgü tonozlu bir gizli kapının kalıntılarının ortaya çıkartıldığı batı duvarları oluşmaktadır. Suriye'de oldukça ender rastlanan bu gizli kapı örneği, kuşkusuz Hitit askeri mimarisinin etkilerini yansıtmaktadır.

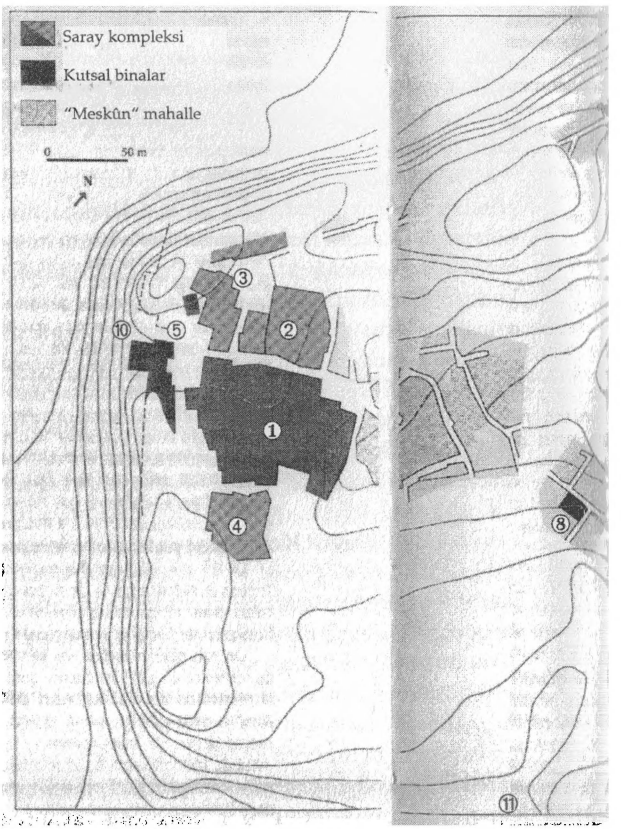
Saray kompleksi
Kutsal binalar
"Meskûn" mahalle
0
50 m
N
1
2
3
4
5
8
10
11

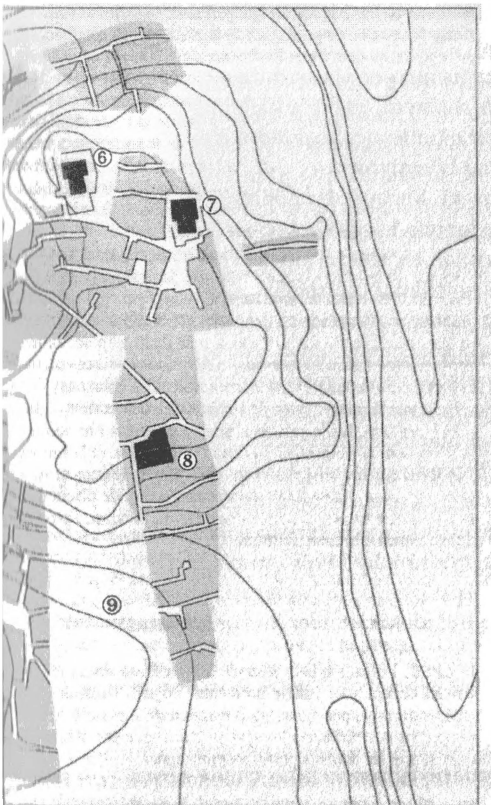

UGARİT
Geç Tunç kenti
1. Saray 2. "Kuzey sarayı" 3. Sarayın kuzey eklentileri
4. "Güney sarayı" 5. Hurri tapınağı 6. Ba'al tapınağı
7. Dagan tapınağı 8. Kent tapınakları 9. Aşağı kent
10. Batı kapısı ve gizli kapı 11. Güney kapısı (?)

Bu burç MÖ 18. yüzyılda bile saray mevkiini korumayı sürdürmüşse de, hem burcun hem de berkitmenin bütününün inşaatı Orta Tunç çağına uzanmaktadır. Berkitme kuzey bölümünde erozyon yüzünden aşınmış gibi görünmektedir. Bu noktada höyük, ana kent kapısının yerinin berkitme hattındaki hafif çukurlaşma sayesinde kolayca tesbit edilebildiği güney bölümüne doğru düzenli bir eğimle alçalmaktadır. Başka kapıların bulunup bulunmadığını bilemiyoruz.

Kentin başlangıç çekirdeği, kuzeydoğu bölümünde küçük bir akropol oluşturması nedeniyle kesin bir biçimde belirlenebilmektedir. Bu noktada yapılan bir sondaj sitin en eski seviyelerine, MÖ 7. binyılın ortalarına kadar ulaşmıştır.

Kentin girişlerinin tam sayısını ve yerlerini bilmediğimizden, yolların oluşturduğu ağı çözememekteyiz. Akropolün güneyindeki sokaklar, kabaca paralel veya eşmerkezli bir görünüm sergilemekte, tabii yükseltilerin kavislerini az çok izlemektedirler. Bunların kentin akropol alanından hareketle, tedricen genişlemesine denk gelecek biçimde çok eski tarihe ait yolların çizgisini sürdürmeleri olasıdır. Kuzeyde berkitmenin varlığı, paralel bir caddenin ve bunu dik kesen birkaç sokağın hayli düzgün bir hat izlemesini zorunlu kılmıştır. Kentin diğer mevkilerindeki yollarda ise hiçbir düzen veya hiyerarşi göze çarpmamaktadır. 2-3 metre genişliğindeki sokaklar kıvrım kıvrımdır ve sayısız düzey farkları bulundurmaktadır. Ev bloklarının ortasına kadar çıkmazlar gitmektedir. Berkitmeye paralel kuzey caddesi dışında, hiçbir yerde yapılar düzgün bir hizada değildir ve yollar ağı organize bir şebekeden çok ortak kullanıma özgü alanlara serbestçe dalan yapıların düzensiz bir biçimde serpiştirilmesinin bir sonucudur. Güneyde ana kapının yer aldığını düşündüğümüz noktada veya batıda saray mevkiinin yakınlarında bile ana caddeler veya meydanlar bulunmaması son derece karakteristiktir.

Saray

Krallık işlevinin kent alanı içinde sahip olduğu pay önemli ölçektedir. Resmi binalar höyüğün kuzeybatı köşesini tümüyle kaplamaktadır. Bu semte giriş çıkışlar, yukarıda değindiğimiz batı kapısının burcu önünden ve kentten bağımsız bir biçimde gerçekleşmekte, resmi binaların kentin kalan kısmından ne derece tecrit edilmiş olduğu sadece bu binaların batıya bakıyor olmasından değil, kent yakasına geçişin seyrek yapılmış anıtsal çift kapılarla sağlanmış olmasından da anlaşılmaktadır.

MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda kullanılan kraliyet sarayı resmi binalar semtinin sadece bir kısmını kaplamaktadır. Saray yüz kadar odadan oluşmuş, beş avlu çevresinde düzenlenmiş ve 6000 metrekareyi aşkın bir yüzölçümüne yayılan dev bir bütündür. Doğallıkla bu yüzölçümüne sarayın büyük bir bölümü üzerinde yükseltilmiş, kral dairelerine özgü katı da eklemek gerekir. Sarayda 5 önemli arşiv keşfedilmiş olup, uluslararası içerikli belgelerin korunduğu "güney arşivi"ndeki ana buluntuları, Hitit krallarıyla akdedilmiş anlaşmalar, siyasi ve diplomatik yazışmalar oluşturmaktadır. Aralarında sarayın uzmanlaşmış atölyelerinde üretilmiş fildişi işçiliği eserlerin özellikle dikkat çektiği, son derece lüks eşyaların başında hükümdarlararası armağan alışverişi biçimindeki uluslararası ticarete konu kılınan ürünler gelmektedir. Örnek olarak 3. Tutmosis'in (1504-1450), 3. Amenofis'in (1408-1354) ve 2. Ramses'in (1301-1234) adlarını taşıyan Mısır işi taş vazolar sayılabilir.

Sarayın hemen güneyinde yer alan bir başka yapı, daha küçük boyutlu olsa da (1200 metrekare), mimarisinin ve düzenlemesinin kalitesi nedeniyle belirgin kraliyet izleri içermektedir. Bu küçük sarayda da, özellikle deniz ticaretinin konu edildiği iktisadi arşivler bulunmuştur.

Her iki sarayın da bodrumlarında, kaya içine yontulmuş görkemli yeraltı mezarlıkları bulunmaktadır. Biblos ve Ebla'da da gözlemlediğimiz gibi, kral mezarlıklarının kral ikametgâhıyla bir arada bulunması, Orta Tunç çağından itibaren Suriye saray

mimarisinin karakteristik özelliklerinden biri olmuştur. Ugarit' te sadece saraylar değil, aristokrasiye ait büyük konaklar ve pek çok sıradan ev de yeraltı mezarlığına sahipti.

Kraliyet semti son olarak, büyük sarayın kuzeyinde, Geç Tunç'ta artık kullanılmayan veya harabeye dönüşmüş daha eski bir sarayın yanı sıra, işlevlerini kesin olarak bilemediğimiz, ancak boyutları ve şatafatlı mimarisi nedeniyle, olasılıkla resmi nitelikli bir dizi yapı daha içermektedir. Arşivlerde "Hurri tapınağı" olarak adlandırılan saraya bitişik tapınağın ve bu arada saray içinde nerede cereyan edebileceklerini belirleyemediğimiz, ancak kraliyet metinlerince belgelenen şölen ve törenlere ayrılan büyük salonların bu yapılar arasında yer almış olması olasıdır.

Semtin tamamını, fazlasıyla şatafatlı ve özenli bir mimari, taş yontmacılığının geniş ölçüde kullanımı ve özel olarak buradaki yapılara hizmet veren atık su toplama sistemleri gibi özel bir altyapının varlığı karakterize etmektedir.

Tapınaklar ve Seçkin Mahalleler

Akropol, ayrı bir semt olmasa da, dini işleve sahip başlıca yapıları bir araya getirmektedir. Yakınlarında (ama içlerinde değil) keşfedilen lahitler ve yazıtlardan hareketle, "Ba'al" ve "Dagan" tapınakları diye adlandırılmış iki önemli tapınak bu yapılar arasında başta gelmektedir. Her iki tapınak da Orta Tunç çağından kalmadır. Suriye tipi, höyüğün doruğuna 15-20 metre kadar yüksekten bakan kuleler olarak gözümüzde canlandırabileceğimiz bu yapılar, kent manzarasının eski ve karakteristik işaretlerini oluşturmuştur. İçinde keşfedilen adak nitelikli gemi demirlerinden hareketle, Ugarit denizcilerinin özel bir saygı gösterdiklerini düşündüğümüz Ba'al tapınağı, kuşkusuz denizden yaklaşıldığında çok uzaklardan görülebiliyordu.

İki tapınak arasında "Büyük Rahibin Evi" diye adlandırılan bir ev başrahibe sunulmuş bir yığın adağın yanı sıra, destan metinleri ve bu arada da pek çok eğitici öğretici metnin bulun-

duğu bir kütüphanenin varlığı sayesinde tanımlanabilmiştir. Dolayısıyla, kentin ana tapınaklarının, ruhban sınıfının ikametgâhlarının ve rahip okullarının bir araya toplandığı anlaşılmaktadır ve "Yıldırımlı Ba'al" lahiti üzerinde tanrının hizmetinde kral simasının açıkça belirdiğini dikkate alırsak, bu din ve eğitim işlevli yapıların kralın sıkı denetimi altında bulundukları sonucunu çıkartabiliriz.

Sarayın doğusunda bir zengin konaklar bütünü yer almaktadır. En son sahibinin adından ötürü "Rapanu'nun evi" diye adlandırılmış konakta olduğu gibi, bazıları özellikle geniş bir alanı (800 metrekare, 34 oda) kaplamakta, "Kaymaktaşı Evi" elli kadar oda ve iç avlular bulunmaktadır.

Konakların her birinde lüks mobilyalar, son derece bol miktarda ithal eşyalar -kaymaktaşı vazolar ve Miken seramikleri- ve birkaç ayrı arşiv bulunmuştur. Rapanu'nun evinde diplomatik içerikli belgelerin varlığı, semtin, idari konulara ve devlet mekanizmasına karışan, metinlerde "kralın adamları" olarak belirtilen, önde gelen kişilere özgü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu zengin evlerinin genelinde ticarete veya zanaat faaliyetlerine yönelik bölümler de bulunmaktadır.

İskân Alanları ve Kent Nüfusu

Kentin, akropolün kuzeyinde uzanan alçak bölge ve güney kısmının tamamından oluşan bölümü, iskân alanlarını, mütevazı evlerden oluşan semtleri içermektedir.

Bu kalan bölümde saraya bağlı kişilerin konutlarının kapladığı alanın oranını kestirmek son derece güç olsa da, hayli önemli bir miktara vardığı tahminini yürütebiliriz. Gerçekten de, "kralın adamları" kategorisi, memurlar, saray emirlerinin uygulayıcıları ve saray tarafından teslim edilen malzeme üzerinde iş gören ve ödemeleri malla veya parayla yapılan kesim gibi sosyal sınıfların her birine uzanan gayet geniş bir yelpazeyi kapsamaktaydı.

Elde edilen metinlerin temelinde sıralayabildiğimiz kırk kadar sınıf veya mesleğin içerisinde, yukarıda anılan seçkin semt-

lerde oturmuş muhtemelen kâtiplerin ya da satıcıların yanı sıra çok mütevazı meslek erbabını da görmekteyiz; ama bu zanaatkârların da ürettikleri malların, yegâne olmasa da, başta gelen alıcısı saraydı. Dolayısıyla, sarayı çevreleyen ve "kralın adamları"nın oturdukları seçkin semtlerle "Ugarit'in oğulları"nın, yani esas olarak köylü özgür nüfusun barındığı meskûn alanlar arasında herhangi bir karşıtlık söz konusu değildi.

Son derece yoğun bir görünüm sunan iskân alanı, genelde her biri birkaç ikamet birimi içeren düzensiz kümelere ayrılmıştır. Ev kümelerinin içine kıvrımlı ve dar sokaklar girmekte ve iç avlulara veya ortak kullanım alanlarına uzanmakta, evler sık sık birbirlerinin üstüne binmekteydi.

Başta yağmur sularının akıtılması için kullanılan kanalizasyon sistemlerinin geldiği, toplu kullanıma yönelik altyapıya hiçbir yerde rastlanmamaktadır. Yağmur ve evlerin atık suları herhalde evlerin içinde veya herbir eve ve ev kümesine uzanacak biçimde sokaklarda kazılmış çukurlarda birikiyor olmalıydı. Bu nedenle, örneğin kamuya açık kuyular görülmemektedir.

Evlerin boyutları en küçükleri için 50 metrekareden, en büyükleri için 200-250 metrekareye kadar değişebilmekte olup her birine bir kat çıkılmıştır. Zemin katında mutfak ve depo gibi hane faaliyetlerine veya ailenin mesleki üretimine yönelik birimler bulunmakta, üst katta ise oturulmakta ve buralardaki teraslar, avlu ve meydanların her zaman dar kaldığı zemin kısımda ihtiyaç duyulan açık alanı sağlamaktaydı. Bu düzen, Yakındoğu yoğun kent dokusunun geleneksel ve sürekli özelliklerini yansıtmaktadır.

Kent yaşamına kırsal nitelikli faaliyetler de derinlemesine girmekteydi. Örneğin, buluntular arasında yağ veya şarap cendereleri çok sayıda, yerleşim alanı içinden toplanmış tarımsal araç gereç bol miktardadır.

Evlerin önemli bir kısmında yeraltı mezarlıkları bulunmaktadır. Bu durum, 2. binyılda çok genç yaştaki çocukları ve kimi zaman da yetişkinleri ev içinde gömmek, Yakındoğunun başka bölgelerinde karşımıza ender olarak çıkan bir gelenek ol-

masa da, Ugarit ev mimarisinin bir özelliğini oluşturmaktadır. Mezara, genelde hem ev dışından hem de ev içinden varılabilmektedir. Bunun nedeni ise, olasılıkla mezar mahzeninin birden fazla aile tarafından kullanılması veya evin el değiştirmesi gibi yeni bir hukuki durumda, mahzenin eski sahiplerince kullanılmasının sürmesidir. Yine de bütün evlerin altında mezar bulunmayacağından, müstakil kent mezarlıklarının da varlığı zorunlu olmaktaydı. Orta Tunç çağına ait bu mezarlıklardan biri akropolün kuzey yamacında bulunmuştur. Geç Tunç mezarlığını ise, kesinlikle surların dışında aramak gerekecektir.

Zanaat ve tarım faaliyetlerinin yanı sıra, iskân alanı ile bütünleşmiş ve resmi kraliyet dininin karşısında yer alan halk ve aile inançlarının ifade edildiği semt tapınakları çevresinde yoğunlaşmış kent yaşantısını ve hareketliliğini anabiliriz. Bu, çok sayıdaki semt tapınağı evlerden mimari özelliklerinden çok, bulundurdukları dini işlevli nesnelerle ayrılmaktaydı. Bu nesneler arasında, kent merkezinin yakınlarında kazısı yapılan bir tapınakta keşfedilen bir *riton* veya içki kâsesini, güney semtinin bir evindeki, kilden yapılmış, üzerleri yazılı veya yazısız akciğer veya karaciğer modellerini ve tıp veya büyüden söz eden metinleri sayabiliriz.

Kentin nüfusu hakkında nasıl bir tahmin yürütebiliriz? Mario Liverani, yerleşim alanlarının neredeyse eksiksiz bir biçimde bilindiğinden hareketle ve henüz kazılmamış alanlar için ortalama bir nüfus yoğunluğunu temel alarak, bin kadar ev veya hane bulunduğunu, dolayısıyla 6.000-8.000 gibi bir rakama ulaşabileceğimizi hesaplamaktadır. Bu rakam da krallığın 25.000 civarında tahmin edilen toplam nüfusunun üçte birine veya dörtte birine denk düşmektedir. Arkeolojiden çok, metinlerden yola çıkan bir yaklaşım biçimi benimsenmesiyle de, benzer bir sayıya ulaşılmaktadır. Saraya bağımlı 40 personel veya meslek kategorisinin her biri ortalama 20 kişiyi kapsayan bir liste halinde olup, bu da bizleri 800 uzman ailesine götürmektedir. Bu rakama da daha düşük mevkiye sahip işçileri ve saraya bağlı olmayan tarım kesimini eklememiz gerekecektir.

Dolayısıyla, 8000 nüfus akla yakın görünmektedir. Ancak bu hesap doğruysa, kent nüfusunun genelinin saraya bağımlı uzmanlardan oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Yakındoğu Tunç çağının oldukça özgün bir niteliği olan bu saray ekonomilerinde, saray kentin sadece mimari kalbini değil, sathının ve işlevlerinin başlıca unsurlarını da elinde tutmaktadır.

Hitit Şehirciliği

Anadolu yaylasının kentleri, MÖ 19. yüzyılın ortalarına doğru, öncelikle Kültepe'de (eski Kaniş) ve daha az miktarlarda da Alişar ve bir dönem sonra Hitit başkentinin yerleşeceği Boğazköy'de keşfedilen kayda değer bir çivi yazılı tabletler bütünü sayesinde bir anda karanlıktan çıkmışlardır.

Asur *Karu*ları Devri

Bu tabletler yerel hükümdarlıkların yazı ve yönetim bürolarından kaynaklanan belgeler olmayıp, Kapadokya'nın doğu ve kuzeyindeki kent merkezlerine yerleşmiş bulunan Asurlu tacirlerin iktisadi ve hukuki nitelikteki arşivleridir. Bu arşivler, bir yüzyıldan biraz daha fazla bir süre boyunca, yerel Anadolu beylikleriyle, yukarı Dicle'de, doğu-güneydoğu yönünde yaklaşık 900 kilometre mesafedeki uzak başkent Asur arasındaki faal ticari ilişkilere tanıklık etmektedir.

Hint-Avrupa ailesinden bir dil konuşan Hititler, zenginlikleri, tıpkı Eski Tunç çağı sonlarında olduğu gibi o dönemde de, başta maden cevherlerinin işletilmesine dayalı bağımsız beyliklere bölünmüş durumdaki Anadolu yaylasına yeni gelmişlerdi.

Beyliklerin bazıları Proto Hitit veya bunlarla akraba hanedanların elindeydi. Etnik ve dilbilim açısından bölgede yeni bir unsur olan Hititlerin ne biçimde devreye girdikleri konusunda hâlâ çok şey bilinmiyor; ancak gelişleri, Anadolu uygarlığının gelişmesinde bir kesintiye kesinlikle yol açmamıştır. Hititlerin gelişleri bir istila biçiminde değil, daha 3. binyılın son yüzyıllarından itibaren başlayan aşamalı bir süreç olarak gelişmiş ve önemli arkeolojik izler bırakmamıştır.

Hurrilerin Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da vardıkları nokta gibi, Anadolu yaylasının Hint-Avrupa halkları da yerel maddi kültürü büyük ölçüde benimsemiş aristokratik bir azınlık oluşturmuşlardır. Seramik ve özellikle de metal işçiliği teknikleri, ev mimarisinin aldığı biçimler gibi ölçütlere Eski Tunç çağı sonu gelenekleri sürdürülmüştür. Kentler sağlam bir biçimde berkitilmiş ve daha önceki devirlerden kalma eserlerin üstüne binen kaleler çevresinde gelişmiştir.

KANİŞ
Aşağı kentte konutların bulunduğu mahalle

Kaniş *Karum*u

Kayseri'nin kuzeyindeki Kaniş-Kültepe siti kuşkusuz dönemin en önemli kent merkezidir. Sitteki ilk kazılar Hitit dilini çözen bilim adamı olan Bedrich Hrozny tarafından 1925'te yürütülmüş ve "Kapadokya tabletleri" olarak adlandırılan önemli miktarda yazılı kaynak keşfedilmiştir. Çalışmalar 1948'den beri Türk Tarih Kurumu adına Tahsin Özgüç idaresinde sürdürülmekte ve her geçen yıl, dikkat çekici genişlikteki tarihi yerleşim merkezinin bir bölümü daha ortaya çıkartılmaktadır.

Sit, daire biçiminde, yaklaşık 20 hektar yüzölçümlü ve çevresindeki ovaya 20 metre kadar yüksekten bakan bir yukarı kentten ve geniş bir alana yayılmış bir aşağı kentten oluşmaktadır. Asur tacirlerinin başlıca ticari merkezi olan *karum* bu aşağı kentte yer almaktadır. Her ikisi yangın kaynaklı bir tahribatın kalın katmanları altında örtülü iki seviye (II ve Ib) Asur ticaret kolonisi çağına denk düşmektedir. Ancak aşağı kentin varlığının kolooninin yerleşmesi öncesine, yani Eski Tunç çağına (IV ve III tabakaları).kadar uzandığı ve Asur izlerinin ortadan kalkması sonrasında da varlığını bir süre sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yukarı kent ise daha sürekli bir biçimde, hem Hitit İmparatorluğu döneminde hem de yeniden 1. binyılda iskân edilmiştir.

Karum sözcüğü (çoğulu *karu*) Akadçada "rıhtım" anlamına gelmekte, daha geniş anlamıyla da ticari amaçlı yapıları ifade etmektedir. Orta Anadolu'nun başlıca kentlerinde başka karum'lar da bulunmaktaysa da, hepsi Kaniş *karum*una bağlıydı ve Kaniş ticari alışverişlerin tamamını denetlemekte, vergileri tahsil etmekte ve tacirler arasında veya yerel makamlarla doğan anlaşmazlıkları çözmekteydi.

Kaniş merkezi üssü de Asur başkentine sıkı sıkıya bağımlıydı. Kaniş özel arşivlerinde anılan adlar Asur devletinin önde gelen ve hem Anadolu'da hem de Asur'da ticaret örgütünü tamamen ellerinde tutan kişilerin adlarıydı. Bu adların en başında, doğallıkla kral gelmekteydi ve bu dönemde Asurlularda kral, fatih bir hükümdardan çok zengin tacir kimliğine sahipti.

Ticaret, esas olarak metaller üzerinde yoğunlaşmıştı. Asurlular Kapadokya'dan altın ve gümüş gibi değerli metaller ve bakır ithal etmekteydiler. Tersi yönde de lüks dokuma ürünlerini ve Anadolu'nun etkin metal işçiliğinin gereksinim duyduğu kalayı sevk etmekteydiler. *Karum*un Asurlu tacirleri yerli nüfusun bir kısmıyla yan yana yaşamakta ve komşularıyla sadece ticari değil, sosyal ve ailevi ilişkiler de kurmakta, bazıları bölgeden evlenmekteydiler. Ancak, ticari faaliyetler başta, ender bulunan ürünlerin önemli miktarlarda alışverişine dayandığından, yerel prensler muhatap alınmaktaydı. Bulunan metinler bazı yerel hanedanlara adlarıyla atıfta bulunmaktaysa da, genelde ya doğrudan "saray"dan ya da sarayın temsilcisi olan erkân veya resmi görevlilerden söz etmektedir. Bu da, Kaniş'te ve Orta Anadolu'nun diğer kentlerinde gelişmiş saray örgütlerinin varlığını ortaya koymaktadır.

Yukarı Kent ve Aşağı Kent

Kaniş akropolünde saray alanı kendi içinde başlı başına bir kale oluşturmakta, 4 metreyi aşan kalınlıktaki bir duvardan meydana gelen kendi berkitmesine sahip bulunmaktaydı. Saray ve eklentilerini oluşturan birkaç yapı, bu iç kaleyi tamamen kaplamaktaydı. İç kalenin, *Karum*un II ve I-B tabakalarına denk düşen iki ayrı aşamasını bilmekteyiz. Aralarında daha yeni tarihli olanı 13.000 metrekarelik bir alana yayılmakta ve 60 kadar oda bulundurmaktaydı. Yukarı kentin kalan kısmı evlerin bulunduğu semtlerle doldurulmuş görünmektedir. İlginçtir, bugüne kadarki araştırmaların sonuçlarında ne resmi özellikli binalar ne de tapınaklar söz konusu edilmektedir. Ancak bu dönemin anıtsal mimarisini pek de derinlemesine bilmediğimizi burada belirtmeliyiz.

Aşağı kent ise neredeyse tamamen özel kişilere ait evlerden oluşmaktadır. Kırk yıldır süregelen kazılar ve olağanüstü zenginlikte buluntulara rağmen, bütünüyle tanınabilmiş olmaktan hâlâ uzaktır. Aşağı kentin de bir berkitmeyle, kazamatlı bir duvarla çevrelenmiş olduğu anlaşılmaktadır ve duvarın bir kesiti-

ne akropolün ucunun 1500 metre doğusunda rastlanmıştır. Dolayısıyla, yukarı kentinkine nazaran çok daha geniş bir alana yayılmaktadır. İçlerinde bulunan arşivler sayesinde diğerlerinden ayırabildiğimiz Asurlu tacirlere ait evler, kent merkezinin bazı semtlerinde toplam yerleşimin % 70'ine varan bir orana denk düşmekteyse de, bu oranın kentin bütün bölümlerinde aynı düzeyde kaldığı hiç de kesin değildir.

Bu nedenle, *karum* ile kent arasındaki ilişkiler bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Acaba *karum*, yerli kente eklenmiş ve Asurlu tacirlerin yanı sıra, onlarla ilişkide bulunan bazı nüfus kategorilerince iskân edilmiş basit bir eklenti miydi ve kent sakinlerinin büyük kısmı öncelikle berkitilmiş kısımda, kent sarayının ve tapınaklarının yanında mı yaşamaktaydı? Yoksa karşımızdaki gerçek anlamıyla bir aşağı kent miydi, başka bir deyişle, Asur kolonisi üyeleri, kent nüfusunun büyük çoğunluğu ile beraber ve belli bir semtte bir arada toplanmaksızın yaşarken, yukarı kent prenslerin ikametgâhına ve yönetime çok daha yakın konumda kişilere mi ayrılmıştı?

Evler ve Sokaklar

Kaniş'te yerleşmiş Asurlular yerel nüfusun maddi kültürünü ve âdetlerini tamamen benimsemişlerdi. Sadece evlerinin planı değil, ev eşyaları da Anadolu geleneklerinin izlerini taşımaktadır ve hane halkının kimliği hakkındaki tek ayırt edici bilgiyi, çivi yazılı tabletler sağlamaktadır.

Yerleşim alanı kısmen organize bir görünüm sunmaktadır. Sokaklar düz bir hattı izlemeseler de, yönlendiriliş biçimleri yeterince istikrarlıdır. Genelde az çok kare biçimindeki ev bloklarını netlikle sınırlamaktadır ve bu nedenle yol ağının örgüsü, düzgün olmamasına karşın, dama tahtası görünümüne yaklaşmaktadır. Dahası, yollar arasında bir hiyerarşi vardır, pek çok ev bloku dar sokaklarca çevrelenmekteyse de, ana caddeler 3-3,5 metre genişliğe varmakta olup, tekerlek izleri, yük arabalarının buralardan geçtiğini kanıtlamaktadır. Yolların çoğuna taş dö-

şenmiş, ortalarında uzanan küçük olukların iki yanı ve üstü düz taşlarla örtülmüştür. Bloklar genelde birden fazla evi bir araya getirmekte, kentin damalı örgüsü nedeniyle her evin bir sokağa doğrudan bir çıkışı bulunmaktadır. Evlerin planı geleneksel Anadolu modelinin çeşitlerini sunmaktadır. Herbir evin önünde bir avlu, avluda büyük bir tandır veya ocak bulunmakta, evin iki veya üç odası avlunun kenarları boyunca uzanmaktadır.

Boğazköy'deki Hattuşa *karum*unun evleri de benzer bir biçimde, sınırları iyi belirlenmiş bloklar halinde, taş döşeli ve su tahliye sistemleri ile donatılmış sokaklar boyunca dizilmiştir. Ev planları gene yerli modelleri izlemektedir. Ancak, *karum* semti sanki kent duvarları dışında yer almış gibidir. Her koşulda Hattuşa *karum*u, Kaniş'tekinden daha küçük boyutlu ve daha geç tarihli bir yerleşimdir.

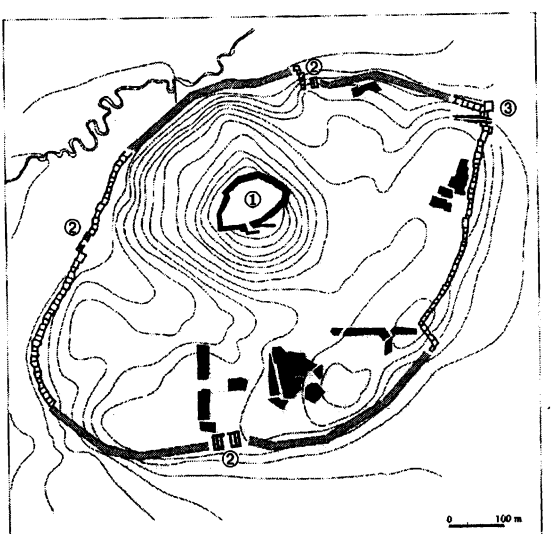

ALİŞAR
1. Kale 2. Kapılar 3. Gizli kapı

Bir Kent Modeli: Alişar

Dönemin kentçilik anlayışının tipik bir örneği Kültepe'nin 80 kilometre kadar kuzeydoğusunda yer alan Alişar sitinde görülebilmektedir. Burada da bir Asur *Karum*u kurulmuştur. Sarp yamaçlı bir tepenin doruğunda yükseltilmiş kalenin merkezi ve çevreye egemen konumu son derece karakteristiktir. Nitekim bu kale, Eski Tunç çağının bir kalıntısının üzerine binmektedir. Kalede daha yakın zamanlara ait inşaatlar 2. binyıl başlarının tabakalarının altta kaybolmasına yol açmışsa da, mevcut alanın darlığı nedeniyle, zaten bir prenslik ikametgâhı ve ekli antrepoları dışında yapılar bulunabileceğini düşlemek olanaksızdır.

Alişar aşağı kenti yaklaşık 1200 metre boyunca uzatılmış bir duvarın çevrelediği 12 hektar civarında bir alana yayılmaktadır. Kentin içinde kazısı yapılmış küçük bir alan, berkitme boyunca uzanan çevre yolu ve bu çevreden kaleye giden kısmen geniş birkaç radyal yol dışında, kentin nasıl organize edildiğini görebilmemize olanak tanımamaktadır. Kazılan alanda evlerin yoğun şebekesinin içine düzensiz hatlara sahip yolların girdiği görülmektedir. Kendi türünde en eski örneklerden biri olan kazamatlı berkitme, moloz taşları ve toprak dolgulu blokların yan yana getirilmesiyle yapılmış bir kaidenin üzerine oturtulmuştur. Daha sonra kazamatların kendileri kaideden hareketle yükselen tuğla üstyapı ile tesis edilmiş, en üstlerine de bir devriye yolu açılmıştır. Bu berkitme, kule veya burç bulundurmaması ve blokların hem dışarıda hem de içeride çıkıntılı bir hat oluşturan düzensiz aralıklı basamakları ile Mersin 16. tabakasındaki Bakır çağı kaleciğinde kullanılmış inşaat tekniklerini anımsatmaktadır.

Ancak ilk kez Alişar'da rastladığımız bazı düzenlemeler, Anadolu askeri mimarisinin sonradan göstereceği gelişmelerin açıkça haberciliğini yapmaktadır. Kuzeydoğu köşesinde kent duvarlarının zemininin altından uzun bir yeraltı dehlizi geçmekte ve kentin iç bölümleri ile surlar arasında böylece doğrudan bir iletişim noktası kurulmaktaydı. Barış zamanlarında kuşkusuz

kent dışına geçit amacına hizmet veren bu gizli kapı, özellikle savaşta kullanıma yönelik olarak inşa edilmişti. Buradan dışarıya çıkılarak saldırganlara cepheden veya arkadan baskında bulunulabiliyor veya kent savunma hattı duvar hattının ötesine taşınabiliyordu. Gizli kapı yöntemine ise, Hitit askeri mimarisinde, özellikle başkent Hattuşa'nın berkitmelerında sistematik olarak başvurulacaktı.

Asur ticaret kolonileri ve Doğu Anadolu kentlerinin çoğunluğu MÖ 18. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kaybolmuştur. Kaniş iki kez yakılıp yıkılmış, Kuzey Mezopotamya ile barışçı ve ticari alışverişe dayalı ilişkiler tümden kopmuştur. Hitit İmparatorluğu'nun kuruluşu arifesindeki dönem, Anadolu tarihinin en az bilinen kesitlerinden biridir. Ancak, 2. binyıl başlarının özgün kent modelleri, kentlerdeki yıkımdan etkilenmemiş olduklarından, Geç Tunç çağında Hitit şehirciliğinin parlak başarılarının öncüsü olarak değerlendirilebilir.

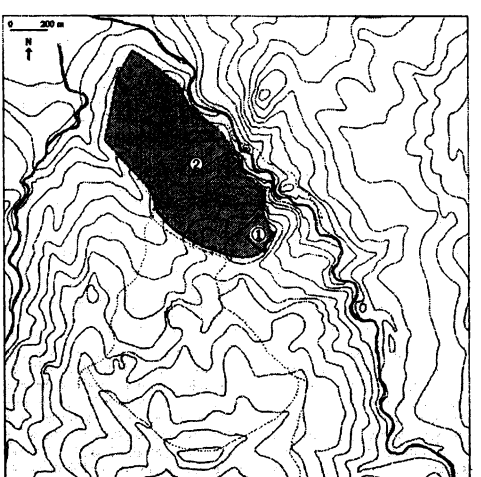

HATTUŞA
Eski İmparatorluk dönemindeki (16.-15. Yüzyıllar) kent 1. Akropol 2. Aşağı kent

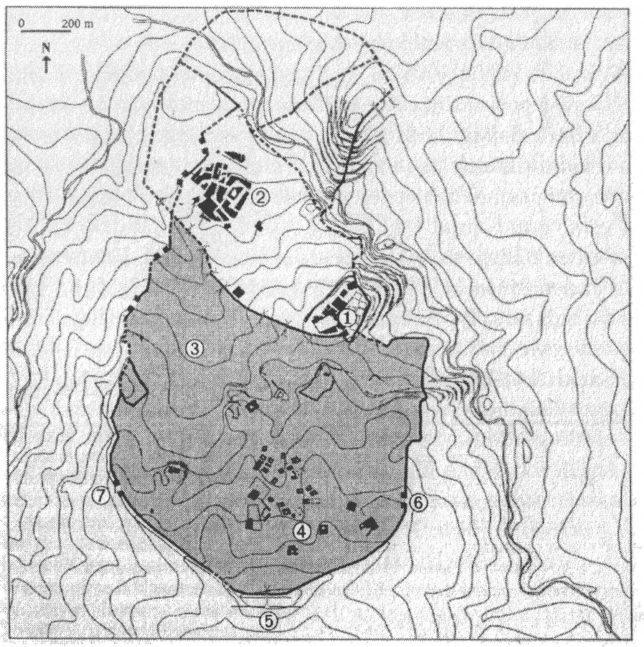

HATTUŞA
Hitit İmparatorluğunun sonlarına doğru (13. yüzyıl) kentin ulaştığı genişlik
1. Büyükkale akropolü, saray 2. Büyük tapınak 3. Yukarı kent
4. Tapınaklar mahallesi 5. Yerkapı, sfenksler kapısı ve gizli kapı
6. "Kral" kapısı 7. "Aslanlar" kapısı

Bir İmparatorluk Başkenti: Hattuşa

Ankara'nın yaklaşık 150 kilometre kadar doğusundaki Boğazköy yakınlarında bulunan zengin kalıntılar, daha 1834'de Fransız gezgini Charles Texier tarafından ziyaret edilmiş, ilk plan ve krokileri çıkartılmıştı. Yüzyılımızın başlarına kadar Hitit gücünün merkezi konusundaki tahminler daha çok Kuzey Suriye üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Sitin gerçek kimliğinin belirlene-

bilmesi için Asur uzmanı Alman arkeolog Hugo Winckler tarafından yürütülen ilk kazıları beklemek gerekti.

Winckler, daha 1906'da, Hattuşa'nın merkezinde yer alan Büyükkale tepesine düzenlenen ilk kazı çalışmasında, en önemli buluntuları arasında Hitit Büyük Krallarının Mısır ile yazışmalarının kalıntılarının başta geldiği diplomasi arşivlerinde Akad dilinde çivi yazılı tabletlerden bol miktarda keşfetti. Mısır dilindeki versiyonu Karnak'taki büyük Amon tapınağındaki bir yazıttan zaten bilinen ve MÖ 1274'te 3. Hattuşili ile 2. Ramses arasında akdedilmiş olan Kadeş Antlaşması'nın Akadçası da yine 1906'da bulundu. Bu buluntular sitin Hitit İmparatorluğu' nun başkenti veya Hattilerin kenti veya Hattuşa olarak kesin olarak tanımlanabilmesini sağladı. Kazılar, iki dünya savaşından kaynaklanan kesintileri saymazsak, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün idaresinde günümüze kadar aralıksız sürdürülmüştür. Boğazköy arşivleri halen 2. binyıl Yakındoğu tarihinin aydınlatılmasında başvurulan ana kaynaklardan biridir.

Merkezden Uzak Bir Başkent

Büyük yerleşim alanları her zaman önemli iletişim eksenleri yakınında veya stratejik ve ticari yol kavşaklarında bulunmuştur. Hitit başkentinin konumu ise bu açıdan ilgi çekici bir aykırı örnektir. Konuşlandığı Kızılırmak kıvrımındaki nokta, sadece güney istikametinde Kayseri bölgesinden, Toros geçitlerinden ve dolayısıyla Çukurova ve Kuzey Suriye kapılarından değil, güneybatıya doğru Konya ovasından ve Anadolu yaylasının merkezinden de yüksek sıradağlarla tecrit edilmiş durumdadır.

Hatti ülkesinin Eski Krallık diye anılan döneminde (yaklaşık MÖ 1700-1450) Orta Anadolu ile sınırlı kaldığı yüzyıllarda bile başkent biraz kenarda kalmaktaydı. Hele MÖ 14. - 13. yüzyıllara gelindiğinde, Şuppiluliuma'nın saltanatından itibaren Büyük Kralların Kuzey ve Orta Suriye'ye ve Cezire'ye egemen olmalarıyla başkentlerinin yeri iyice kenarda kalmıştır.

Daha da ilginci, Hattuşa, Hitit İmparatorluğu'nun kuzey

sınırlarının ötesinde yaşayan dağ halklarının, özellikle Orta Karadeniz'de yer alan ve bölgeleri başkentten sadece 50 kilometre uzakta bulunan, metinlerdeki Kaşka barbarlarının düşmanca tutumlarına her zaman açık kalmıştır. Kaşkalar genelde denetim altında tutulabilmişlerse de, MÖ 1400'e doğru, 3. Tudaliya'nın saltanatı sırasında, metinlerde sözü edilen, ancak kesin arkeolojik bulgularla doğrulanamamış bir olayda kenti yakıp yıkmışlardır.

Daha sonraları kral Muvattali (MÖ 1315-1296) başkenti, konumu henüz tam olarak belirlenemeyen, ancak Hattuşa'nın güneydoğusunda yer aldığı anlaşılan uzak bir mevkiye, hatta belki de Torosların bile ötesine bir site taşımıştır. Hititlerin o dönemde dikkatlerini özellikle kuzey Suriye'ye yöneltmiş olmaları nedeniyle, bizlere oldukça mantıklı gelebilecek bu önlem bile, sadece ve sadece krallığın kuzey sınırlarındaki sürekli emniyetsizlik ortamından kaynaklanan durumlara dayalı görünmektedir.

Dahası, Muvattali'nin halefleri Hattuşa'ya geri dönmüşler ve burası imparatorluğun 13. yüzyıl sonunda yıkılışına kadar Büyük Kralların ikametgâhı olarak kalmıştır. Başkentin eski ve kullanışsız yerine böylesi bir bağlılık, Hitit uygarlığının pek çok alanda sergilediği belirgin tutuculuk ile ilintili olsa da, öncelikle dini nedenlerle açıklanabilir.

Hattuşa kazıları kentin en geniş yayılımı sırasındaki, Orta Anadolu'dan Orta Fırat'a kadar uzanan bir imparatorluğun başkenti olduğu sıralardaki halini gözler önüne sermektedir. İki yüzyılı aşmayan bu parlak dönem boyunca Hattuşa Yakındoğu'nun en büyük kentlerine rekabet edebilecek durumdaydı. 150 hektarlık bir alanı kaplamakta, dış berkitmesi 6 kilometre boyunca uzanmaktaydı.

Kentin Gelişiminin Aşamaları

Hattuşa siti, çöküntülerin, uçurumların ve dik bayırların kestiği, son derece engebeli bir arazide kurulmuştur. Ancak bu güç koşullar, kentin en geniş alanına yayıldığı sırada, berkitmeler inşa

edilirken cesaret ve ustalıkla kullanılmıştır. Kent güneyden kuzeye sert bir eğimle inen ve doğusuyla batısı sitin kuzeyinde birbirlerine kavuşan iki vadiyle sarılmış ve tecrit edilmiş bir kaya kitlesi üzerinde gelişmiştir. Sarp Büyükkale tepesi, çok eski çağlardan beri savunulması kolay akropol niteliği ile ilgi çekmiştir. Tepenin kuzey ve kuzeydoğu kısmındaki düzlükler üç taraftan iyi korunurken, sadece güney tarafında dış tehlikelere kısmen açıktır.

Hattuşa, 2. binyılın başlarında prenslerin ve aristokrasinin ikametgâhlarının bulunduğu Büyükkale ile kuzey ve kuzeybatı yamaçları boyunca uzanan bir aşağı kente ayrılmaktaydı. Tepedeki düzlüklerin kuzey ucunda, iki vadinin birbirlerine kavuştuğu noktada, Asurlu tacirlerin semti olan *karum Hattuş* bulunmakta ve bu semt büyük olasılıkla duvarların dışında yer almaktaydı. MÖ 18. yüzyılın ortalarında kral Kussarlı Anitta tarafından harap edilen işte bu kenttir ve Orta Anadolu beyliklerini siyasi birlik içinde toplama yolundaki ilk çabayı gösteren bu kralın fetihlerinin, Hitit başkentinden çok daha sonraki tarihlerden kalma metinlerde aktarıldığı dikkate alınırsa, anısı canlı kalmış olmalıdır.

Yaklaşık bir yüzyıl sonra, MÖ 1650'ye doğru kral 1. Hattuşili Hattuşa'ya yerleştiğinde, kent aynı mevkide yeniden inşa edilmiştir. Ancak Eski Krallık olarak tanımlanan bu dönem (yaklaşık MÖ 1650-1430) hakkında çok az şey bilmekteyiz.

Büyükkale akropolünde, içerdiği malzemelerin daha ileri tarihlerde başka yapılarda cömertçe kullanıldığı saraydan geriye hiçbir şey kalmamıştır. Aşağı kent kalenin kuzey ve kuzeydoğusundaki bütün düzlükleri kaplamakta, 40 hektarı aşkın bir alana yayılmaktaydı. Berkitme bu düzlüklerin tabii sınırlarını izlemiş, güney tarafında ise önünde bir hendek bulunan görkemli bir toprak yığını üzerinde inşa edilmişti. Hat boyunca düzenli aralıklarla dörtgen kuleler yer almaktaydı. Berkitmenin subasmanı devasa taş bloklardan örülü, dik inen derzlerle eklemlenmiş birbirine paralel iki surdan yapılmıştır. Bu dolgulu iri taş bloklar, tuğladan örülü üst yapı için 5 metre genişliğinde bir

kaide görevi görüyordu. Yığma toprağın altında upuzun gizli kapılar vardır (örgü tonozlu geçitler). Bunlar, Alişar'da mütevazı bir ölçekte daha MÖ 18. yüzyıldan itibaren kullanıldığı görülen, Anadolu berkitme inşaatının geleneksel formülleridir.

Yerleşim alanının bir kısmı gün ışığına çıkarılmıştır. Evler de, merkezi avluları ve çevresinde günlük hayata, iktisadi faaliyetlere, depolamaya ayrılmış odalarıyla geleneksel Anadolu tiplemesiyle uyum içindedir.

Kent 14. ve 13. yüzyıllarda kayda değer bir genişleme göstermiştir. Şuppiluliuma'nın saltanatından başlayan bu dönem, Hitit devletinin tam anlamıyla bir imparatorluk kimliği kazandığı zaman kesitine denk gelmektedir. Birkaç kez elden geçirilen Büyükkale yapıları, zamanla akropolün bütün yüzeyini kaplayan ve kendi surlarına sahip, görkemli bir saray bütünü haline gelmiştir. Aşağı kent de yeniden inşa edilmiş, merkezinde kentin en geniş tapınağı yükselir olmuştur. Ayrıca güneyine yüz hektarlık bir alana yayılan, yukarı kent biçiminde, gözalıcı bir yerleşim alanı eklenmiştir.

Büyükkale

Saray yapılarının son hali o kadar görkemlidir ki, bu noktada daha önce var olan eserlerin neredeyse tamamen gözden kaybolmasına neden olmuştur. MÖ 14. yüzyılda akropol iki ayrı düzlüğe bölünmüştür. Kuzeydeki üst düzlüğün sınırları dev taşlarla örülmüş anıtsal bir dayanak duvarı ile çizilmiş olup üstünde kemerli bir avlu etrafında örgütlenmiş saray bulunmaktaydı. Aşağı düzlükte ise, yüksek düzeyli resmi görevlilerin ve saraya bağımlı personelin ikametgâhları ve bu arada da, kuşkusuz, küçük tapınaklar yükselmekteydi.

13. yüzyılda akropol, artık hepsi saray bütününün birer parçası olan büyük yapılarla tamamen kaplanmış ve aşağı kentten bir duvarla ayrılır olmuştur. Sarayın kent alanından bu biçimde tecrit edilişi, kuşkusuz, Hitit uygarlığının geçirdiği evrimi ve diğer Yakındoğu krallıklarının teokratik modeline uymaya

başlamasını yansıtmaktadır. Saray yapıları birbirlerinden ayrılmış olsa da, bütünün organik bir birlik içinde kalmasını sağlayan üç adet revaklı avlu etrafında toplanmıştır. Kralın ikametgâhı kuzeydeki en yüksek noktada bulunmaktadır. Önünde başlıca arşivlerin, idari veya iktisadi işlevli değişik mekânların ve özellikle de kabul salonunun açıldığı avlu uzanmaktadır. Kabul salonu, kenarlarının uzunluğu 30 metreden fazla, kare biçiminde bir yapıdır ve günümüze kadar gelebilmiş tek bölümü olan taş örgü subasmanı üzerinde enlemesine duvarlarla ayrılan uzun ve dar salonlar göze çarpmaktadır. Duvarların üst kattaki çok büyük ve *hypostyl* bir salonun dayanağını oluşturan ağaç direklere temel görevi gördüğü kesindir. Bütün üstyapılarda, arası tuğla veya moloz dolgulu ahşap duvar çatma kirişlerinin kullanımı son derece yaygındır.

Aşağı Kent

Büyükkale'de olduğu gibi Aşağı Kent'te de, MÖ 14. yüzyıldan itibaren, özellikle orta yerinde Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçasına adanmış büyük tapınağın inşaatıyla, önemli değişiklikler devreye girmeye başlamıştır.

Büyük tapınak 20.000 metrekareyi aşkın bir alanı kaplamaktadır. Tapınağın kendisi dönemin Hitit mimarisinin karakteristik bir özelliği olan son derece düzenli bir plana sahiptir. Daha önceki tarihlerde cereyan etmiş bulunan evrim hakkında hiçbir şey bilmesek de, Hattuşa tapınaklarında, esasları katı kurallarla belirlenmiş ve tek bir modelle uyum içindeki, olgunlaşmış bir mimari tasarıma rastlamaktayız. Model, çok sayıda odayla çevrelenmiş ve anıtsal bir *propylon*dan geçilerek varılan kare veya dikdörtgen biçiminde bir avludan ve *propylon*un karşısında da tanrının evine, *cella*ya açılan kemer altında bir holden oluşmaktadır. Aşağı kentin bu büyük tapınağı, tapınak eşyalarını, mallarını ve arşivlerini barındıran geniş antrepolarla çevrelenmiş ve bunların tamamı aynı *temenos*un içinde kesintisiz uzanan bir duvar boyunca bir araya getirilmiştir. Tapınak alanı

kentin kuzey bölümünden bir iç berkitmeyle ayrılmıştır. Bu bütünün gösterdiği büyük gelişme, Hitit uygarlığında dinin merkezi konumu, özellikle de başlıca görevi dini inançların sürekliliğini sağlama almak olan kraliyet makamı ile ilişkisinin karakteristik bir göstergesidir. Kralların temsil edildikleri bütün sahnelerde dini görevler yürütürken gösterilmiş olmaları bu bakımdan dikkat çekicidir.

İskâna ayrılmış semtler, yeni yapıların daha eski tip yapılar yanında yer aldığı, organik bir biçimde gelişmiş bir kentin görüntüsünü sunmaktadır. Göze çarpan bir özellik, geleneksel türdeki avlulu evlerin yerine, giderek, Büyükkale'de 14. yüzyıl sarayı yakınlarında varlığını bildiğimiz asillere veya üst düzey görevlilere ait evlerle karşılaştırılabilecek, geniş bir hol ve bir merkezi salon içeren yeni bir türün geçişidir. Acaba bu gelişme, kent nüfus yapısının bir evrim geçirdiğine, saray memurlarının, idari ve dini görevlilerin toplam içinde artan oranlarda yer tutarken, kalan nüfusun kent dışına itildiğini mi göstermektedir?

13. yüzyılın sonuna doğru ise, semtlerin organik ve organize gelişiminin yerini, bu sefer yapıların anarşi içinde çoğalması almakta ve bu da kuşkusuz, Hitit gücünün çöküşünden kısa bir süre önce, kentin ve ülkenin siyasi ve iktisadi açılardan gerilemeye başlamasını yansıtmaktadır.

Yukarı Kent

Yukarı kent, gerek yayılımı, gerekse de kent sitine, hatta Büyükkale kraliyet akropolüne göre dikkat çekici ölçüde egemen konumu ile, imparatorluk dönemi başkentinin kesinlikle en gözalıcı gelişimini göstermiştir. Bu gelişimin nedenlerini nüfusun artışında mı, yoksa kraliyetin gücünün ve başkentinin öneminin anıtsal ölçülerde vurgulanmasında mı aramak gerektiğini sorabiliriz. 1978'den beri Peter Neve idaresinde bir Alman ekibi tarafından yürütülen çalışmalarla yukarı kentin yaklaşık üçte biri ortaya çıkartılmıştır. Ortaya çıkan manzaradan geniş bir ölçekte planlanmış ve resmi binaların büyük ölçüde egemen olduğu bir

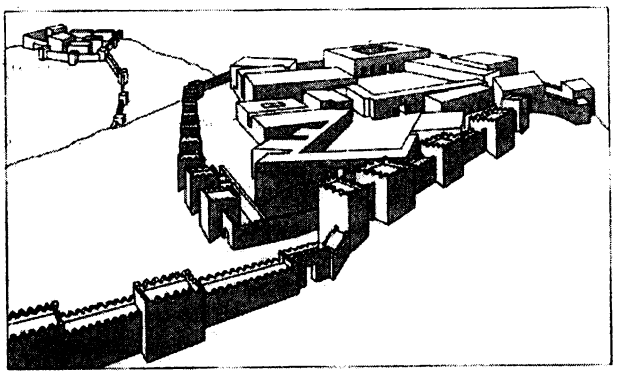

HATTUŞA
Büyükkale. 13. yüzyıl akropolü ve saray bütünü

alanla karşı karşıya olduğumuz kuşku götürmez.

Berkitme aşağı kenttekiyle aynı türden olsa da, açıkça göze çarpan anıtsal özellikler taşımaktadır. Kentin Yerkapı olarak adlandırılan en yüksek noktasındaki yapay toprak yığını güneye doğru 250 metre boyunca uzanan, zemin kısmı 80 metre genişliğinde ve zemininden tepesine kadarki yüksekliği 25 metreye varan bir set oluşturmaktadır. Tepesindeki duvar üzerinde, kabartmalarla süslenmiş bir kapının, Sfenksler Kapısı'nın açıldığı merkezi kuleye göre simetrik yerleştirilmiş yedi kule bulunmaktadır. Sfenksler Kapısı ile aynı eksende, iri taşlarla inşa edilmiş örgü tonozlu bir gizli kapı, toprak yığınının altından geçmekte ve kayaya oyulmuş hendeğe açılmaktadır. Burcun iki yanında bulunan birer merdiven, surun dibine ve kapıya ulaşmayı sağlamaktadır. Kabartmalarla bezenmiş iki kapı daha, Kral Kapısı ve Arslanlı Kapı, bu düzeni tamamlamakta ve Yerkapı burcunun 800 metre kadar uzağındaki berkitmenin, sırasıyla doğusuna ve batısına açılmaktadır. İnşaatın bütünü bitirilmemiş bir ön duvarla tamamlanmaktadır.

Bütün bu sistem, kazılarla giderek daha iyi anlaşıldığı gibi, sadece savunma işlevi görmenin ötesinde, görkemli ve simetrik bir yaklaşım içermektedir. Nitekim kazılar, yukarı kentin doruğunda bir çember çizen bir yolun etrafında kümelenmiş harikulade bir tapınaklar grubu ortaya çıkartmıştır. Bu tapınaklardan daha önceden bilinen dördüne böylece 21 tane daha eklenmiş olup, yenileri de kuşkusuz keşfedilecektir. Tapınakların hepsi aynı dikdörtgen plan izlenerek, kemerli bir avlunun çevresinde, arşivlerin ve dini nitelikli eşyanın depolanmasında kullanılan bir bodrum katı ile inşa edilmiştir. Küçük taş bloklarından oluşan subasman ile tahta ve kerpiç kullanılarak yükseltilmiş üstyapıya dayalı bu mimari ile ustaca, ancak kısmen kaba bir eser ortaya konulmuştur. Tapınakların hangi tanrılara adandığını bilemiyoruz, ancak kral ve kraliçe tarafından önemli bayramlar nedeniyle ziyaret edildiklerini biliyoruz, Hitit panteonunun belli başlı tanrılarının evlerinin bu mekânlarda bulunması olasıdır. Tapınaklar bütünü kuşkusuz din alanında temel reformlar gerçekleştiren kral 4. Tudaliya (MÖ 1265-1235) çağında hızla inşa edilmiştir. Kent yerleşiminin son aşamasında, aşağı kentte olduğu gibi tapınaklar alanı da, anarşi içinde gelişmiş gibidir. Kimi tapınaklar imha edilip yerlerine dindışı işlevler yüklenmiş yapılar kurulurken, kimileri kentin tahribine dek etkin kalmıştır. Bu tam anlamıyla "kutsal alan"ın keşfi, yukarı kentin düzenine yepyeni bir perspektif kazandırmaktadır. Peter Neve'ye göre, bu mevkide, kabartmalarla bezenmiş üç kapıdan dolayı, tapınaklar semti ile bağlantılı geçit törenlerinin cereyan ettiği anıtsal bir bulvar söz konusudur. Hitit başkenti sadece kralların ikametgâhı olmayıp, aynı zamanda, hatta daha da öncelikli olarak, Büyük Kral Hattuşa'nın dualarından birinin ifadesiyle, "bütün tanrıların toplandıkları yer" idi.

Yabancı Topraklarda Bir Yerleşme Örneği: Emar

Fırat üzerinde, daha 3. binyılın sonlarından itibaren, Ebla ve Mari metinlerinde anılan Emar adlı bir kent bulunmaktaydı.

Ancak, 1972'de, Tabka barajı sularının yükselmesi öncesindeki uluslararası kurtarma kazıları sırasında Jean Margueron idaresindeki bir Fransız ekibince keşfedilen, kazısı yapılan ve Karkamış'ın yüz kilometre kadar aşağısında yer alan sit çok daha yeni tarihlere aittir. Konu ettiğimiz Emar, MÖ 14. yüzyılda Şuppiluliuma ve halefi 2. Mursili'nin saltanatlarında kurulmuş bir yenikenttir. Bölge o dönemde "Astata ülkesi" olarak adlandırılmakta ve Emar sitinde bulunan metinler sayesinde, üç nesli hakkında bilgi sahibi olduğumuz yerel bir hükümdarlar hanedanı tarafından yönetilmekteydi. Büyük Krallara bağlı diğer kentler gibi Emar da Hititlere bir anlaşma ile bağlanmıştı ve Karkamış genel valisinin doğrudan idaresi altında bulunmaktaydı. Hititlerin Suriye'deki topraklarının doğu ucunda yer alan kent, nehir trafiğinin denetimi açısından büyük önem taşımaktaydı. Kazılarda ele geçen en geç tarihli belgeyi temel alırsak, MÖ 1187'deki tahribine kadar da Hitit egemenliği altında kaldığını düşünebiliriz.

Yerleşim Yerinin Düzenlenişi

Emar, Geç Tunç'ta hayli genç bir kentti ve inşası için, Hitit mühendislerinin ustalığına yorduğumuz büyük ölçekli çalışmalar yürütülmüştü. Kent Fırat kıyısında bir yayla üzerinde kuruludur. Yaylada 400-500 metre uzunluğunda, 50 metre kadar genişliğinde ve 20 metreye yakın derinlikte gerçek bir yapay vadi kazılarak, kentin 900 metreye 500 metre boyutlarındaki platformu oluşturulmuştur. Bir berkitmenin varlığı kesin olsa da, ne izlediği hat ne de inşaat yöntemi belirlenebilmektedir. Nehir üzerindeki limanın da ne yeri ne de kuruluş düzeni bilinmekteyse de, bu limanın kentin başlıca varlık nedeni olduğu kuşku taşımamaktadır. Dolayısıyla, Fırat'a egemen bayır üzerinde düzenlemeler yapılarak, sitin liman işlevine uyarlanması için büyük ölçekli çalışmalara girişilmiş olması şaşırtıcı değildir. Bu düzenlemeler yol güzergâhlarının ve yapıların yerlerim biçiminde iradi bir şehircilik anlayışını ve önceden belirlenmiş bir

planın varlığını kanıtlamaktadır.

Nivelmanı yapılmış platform bir kaide üzerinde ilk başlarda kabaca yontulmuş ve birbirlerine geçirilmiş kireçtaşlarından kat kat teraslar yükseltilmiştir. Böylece devreye sokulmuş malzemenin olağanüstü hacmi bütünün bir planı izlediğinin ek bir göstergesidir. Terasların inşaatında kullanılan malzemenin, kuşkusuz büyük kısmı, yapay vadinin kazılmasıyla ortaya çıkan kayalar ve toprak dolgu birikiminden elde edilmiştir. Sitin tamamı bu biçimde düzenlenmiş gibi görünmektedir.

Kentin Organizasyonu

Yol şebekesi, bütününü gözlerimizde canlandıramasak da, arazi yapısı ile uyum içinde, esnek bir dama tahtası görünümü sunmuş olsa gerektir. Kimi sokaklar bayırın eğiminin yönünü izlerken, birbirlerine az çok dik diğerleri, yükseklik eğrileri boyunca art arda sıralanmışlardı. Sistematik olarak düzgün veya dik çizgilerin hedeflenmediği anlaşılmaktadır. Kentte, aralarında bir tapınağın ön cephesi boyunca uzanan bir örneği gün ışığına çıkartılmış bulunan meydanlar da öngörülmüştü.

Terasların ve yol şebekesinin yerleşim biçimine göre inşa edilmiş olan evler, var olan bütün alanı işgal etmiş gibidir. Ortaya çıkarılan semtlerde evler, avlular veya bahçeler için hiçbir boş alan bırakmaksızın birbirlerine bitişiktir. Ev planları oldukça tek düzedir: Zemin katında sokağa açılan büyük bir odaya arkadan daha küçük iki veya üç oda bağlanmaktadır, üst katta yer alan bir veya iki odanın yanı sıra uzanan bir teras, ev faaliyetlerinin gerektirdiği boş alanı sağlamaktadır. Bu evlerin dış görünüşü hem Emar'da hem de Orta Fırat'ın diğer noktalarında bol miktarda örnekleri bulunan pişmiş topraktan maketlerde, aslına oldukça bağlı bir biçimde temsil edilmiş olmalıdır. Ne amaçla kullanıldıkları tam olarak bilinemeyen, ancak olasılıkla ev ocağı kültüne bağlı bu maketler, dörtgen biçiminde, arka kısmına kat çıkılmış düz bir damla örtülü yapıları işaret etmektedir. Ana giriş kapısının yanı sıra hem zemin katı hem de birinci katı çeşitli biçimler

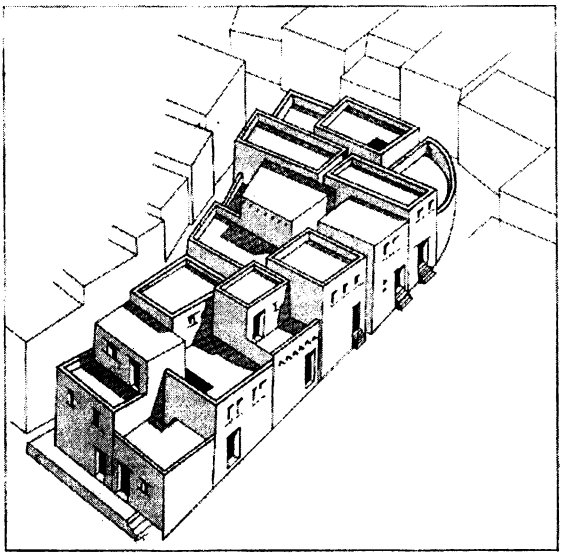

EMAR
Teraslar halinde kat kat yükselen ev blokları

alabilen pencereler aydınlatmaktadır. Var olan dekorlar uygulanan inşaat tekniklerini gösterir: Duvarlarda çatma kiriş, kapı ve pencere çerçeveleri, tavan kirişi başları ve kiriş yuvaları.

Kamuya ait başlıca alanlar kazılarda tam olarak belirlenebilmiş görünmemektedir. Emar'da dini işlev ve siyasi işlev birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. Siyasi merkez platformun kuzeybatısındaki çıkıntıda, hem kente, hem olası limana hem de vadiye geniş ölçüde egemen bir noktada yer almaktadır. Bu alan resmi arşivlerin ve büyük boyutlu bir binanın varlığı sayesinde saptanabilmiştir. "Saray" içerdiği düzen açısından da sıradan evlerden farklılık göstermektedir. Ön cephede, resmi amaçlı kullanıma veya kabullere özgü, yapı cephesine paralel

uzanan, girişinde sütunlu ve sundurmalı bir hol bulunan büyük bir salon biçimindeki ayrı bir bölüm bulunmaktadır. MÖ 1. binyıl Suriye saray mimarisinde sık rastlanan bu düzen, bir Asur terimi olan *hilani* olarak adlandırılması alışkanlık haline gelmiş belli bir anıt-yapı türünü karakterize etmektedir. Emar'daki örnek, *hilani*ler zinciri içinde bilinenlerin en eski tarihlisi olduğundan, bu düzenin kökenini Hitit geleneklerine bağlamamıza olanak tanımaktadır.

Ana tapınak ise, sitin platformun güneybatı ucundaki çıkıntıda bulunan en yüksek noktasında tecrit olmuş bir konumu kaplamaktadır. Tapınağı oluşturan iki bölüm, kentten yola çıkarak bu yapıların arkasında yer alan geniş bir dini alanda son bulan bir caddenin iki yanında yer almaktaydı. Bu iki tapınak ve Emar'da gün ışığına çıkartılmış diğer kutsal nitelikli anıtlar Suriye örneklerini izlemişler, başka bir deyişle, önünde *in antis* sütunlu sundurma bulunan uzun bir salondan hareketle biçimlendirilmiştir. Dahası, Ba'al ve Astarte gibi Suriye'nin yerli tanrılarına adanmıştır. Bu ana tapınak dışında, kent dokusu ile daha sıkı bütünleşmiş tapınaklar da bulunmaktadır.

Emar'ın hem yeni kent hem de sınır kenti kimliğiyle, doğu komşuları Babilliler ve Asurluların gözünde Hitit İmparatorluğu'nun gücünü temsil etmiş olduğu kesindir. Bu güç, bir yandan özellikle sit alanındaki ve siyasi erki barındıran binalardaki altyapının hazırlanması ve düzenin kurulması için gerekli olmuş çalışmaların boyutuyla vurgulanırken, bir yandan da, özellikle dini mimari alanında, yerel geleneklere uyum sağlanabilmiştir.

Kent Yapılarının Kırılganlığı

Tunç çağının büyük uygarlıklarının Deniz Kavimleri'nin istilaları sırasında aniden çökmeleri, Yakındoğu'nun Akdeniz cephesi diye tanımlanan bu bölgede, kent yapılarının aslen ne denli kırılgan eserler olduğunu son derece dramatik bir biçimde anımsatmaktadır. Bölgede kent olgusu, binyıllar ölçeğine yayılan sürekli bir hareketten çok dönemsel ve inatçı bir biçimde atan bir nabız niteliği sergilemektedir.

Burada birkaç örneği kısaca anarsak: Filistin'de berkitilmiş kentlerin ilk filizlenmesi yedi sekiz yüzyıldan fazla sürmemiştir; 3. binyılın başında kurulan Orta Fırat'ın büyük ticaret kenti Mari, 2. binyılın başında tahribe uğramış ve tümden terk edilmiştir; Kuzey Suriye'nin büyük kent merkezlerinin hemen hemen hepsi Geç Tunç'ta henüz son felâket yaşanmamışken gerilemeye ve haritadan silinmeye başlamıştır. Sonuçta Ugarit gibi çok sayıda kent felaketten sonra hiçbir zaman yeniden iskân edilmeyecektir.

Dahası, özellikle göçebe çobanlık biçiminde kendini gösteren kent dışı yaşam biçimlerinin dayanıklılığı veya dönem dönem ön plana çıkışları, kesinlikle istilalar veya doğal afetlerle açıklanabilen rastlantısal olgular değildir. Yarı göçebe çobanlar ve aşiret ya da kabile türü topluluklar ile yerleşik tarımcı-köylü ve kentli toplumlar, göreceli bir yan tutuculuk sergileyen referanslarımızda sık sık çatışma içinde görülseler de, kısıtlı kaynaklara sahip bu bölgelerin değerlendirilmesinin birbirlerine karşıt değil, tamamlayıcı unsurlarını temsil etmektedirler. Dolayısıyla, Gertrude Bell'in 1907 tarihli *The Desert and the Sown* (Çöl ve Ekim Alanı) adlı kitabından usanmaksızın yapılan çöl ile ekim arazileri arasındaki karşıtlığa dair alıntıları, saf imajlar kategorisinde sınıflandırmak ve bunların ilkçağ Yakındoğu'sundan çok, geçtiğimiz yüzyıl Yakındoğu'sunu yansıttıkları sonucuna varmak yerinde olacaktır.

Genelde çizilen şemaların aksine, göçebelik, yerleşik düzen ve kentleşmenin uzun süre boyunca aynı insan topluluklarını bünyesinde birbirlerine dönüşebilir veya geri dönülebilir olgular olarak kaldıklarını görebilmekteyiz. Tunç çağı kent toplumlarının bu kırılganlığını, üç ana tür etkenden hareketle açıklayabiliriz: Doğal kaynakların kısıtlılığı, bölgesel ölçekte karşılıklı etkileşimin önemi ve bu toplumların iç yapı ve evrimleri.

Doğal Kaynaklar

Çöllerin veya yarı-kurak bölgelerin manzaralarının yayılımıyla kıyaslandığında, Yakındoğu'nun Akdeniz kıyılarının ılıman iklimi ve bitki örtüsü pek çok kez aldatıcı bir zenginlik ve bolluk izlenimi yaratmaktadır. Ancak gerçekte, kıyıların kaynakları kısıtlıdır. Buğday, üzüm ve zeytin üçlüsünün çeşitli bileşimlerine dayalı kendine yeterlilik amaçlı tarım, ancak sahil şeridinin dar ve bölük pörçük arazilerinde veya iç bölgelerin kısmen daha fazla yağış alan bazı tepelerinde uygulanabilmektedir. Tahıl verimi genelde düşük, ağaç dikmenin gerektirdiği yatırım ve süre kayda değer seviyelerdedir. Bu faaliyetler ancak küçük tarımcı-

hayvancı topluluklarına veya -gene zayıf kalan deniz kaynaklarının getirdiği yerel eklerle- tarımcı-balıkçı köylerine, kendilerine yeterli ve sade bir yaşam biçiminin koşullarını sağlayabilmektedir. Aynı biçimde, iç bölgelerdeki bozkır alanlarında, kuru tahıl tarımının ve göçebe veya yarı-göçebe çobanlığın birbirlerini tamamlayıcılığı, sınırlı sayıda insan gruplarınca, sınırları çoğu kez netlikle belirlenemeyen veya yıllık yağışların düzensizliğine bağlı olarak değişim gösteren engin toprakların en iyi biçimde değerlendirilebilmesine olanak sağlamaktadır. Bu yoksul ve kısmen az sayıda nüfusa sahip toplumların, sayıca düşük seviyelerde kalsa da, kopartılması neredeyse olanaksız yaşam varlıklarının bağlı bulunduğu olağan ve sürekli koşullar, işte bu unsurlardan oluşmaktadır. Bu toplumlar, böylece, -kuraklık ve açlık gibi- bütün doğal afetlere ve bu arada kısa zamanda uyum sağlanan ve geleneksel geçim biçimleri ile bütünleştirilen işgal dalgalarına karşı direnme yeteneği göstermiştir.

Hammadde kaynaklarının dağılımında da bir bölge diğerine uymamaktadır. Doğal olarak Anadolu, ilk çağlardaki kullanım ölçeğinde, neredeyse sınırsız orman ve maden zenginlikleriyle istisna oluşturmaktadır. Ancak Suriye ve Filistin'de metal cevherlerine ender rastlanmakta, ağaç ise ancak kolaylıkla ihraç edilebildiği noktalar için bir servet oluşturmaktadır.

Sürekli eğreti bu zeminde, kent toplumlarının filizlenebilmesi, gelişebilmesi için gerekli üretim fazlası birikimi ve kaynakların tek noktada yoğunlaşması, hem yerel hem de özellikle lehte birkaç dış etkenin çakışmasını zorunlu kılmaktadır. Örneğin Filistin'de Bakır çağı sonundaki kısmen nemli iklim koşullarının Eski Tunç I'de insan topluluklarının yerleşik ve tarıma dayalı seçeneği yeğlemelerini cazip kılmış ve böylece de ilk kentlerin doğuşunun başlangıcının yaşanması olasıdır. 3. binyılın sonlarına doğru, kentlerin terk ve tahrip edildiği sırada, daha kurak bir iklim çağının gelip çattığı da genel kabul görmekte, ekim alanlarının ve otlakların yaygınlaşmasının neden olduğu toprak niteliğinin düşüşü olgusu gibi diğer ekolojik etkenlerin de bu gelişmeyi daha vahim boyutlara vardırmış olabileceği düşü-

nülmektedir. Bütün olarak ele alındıklarında, yerel iktisadi dengeler her yerde kırılgan olarak görünmekte ve bunların getirileri kent toplumlarının sürekliliğine ancak yetmektedir.

Dış Etkenler

Kentlerin daha çok bölgesel ölçekte bir siyasi istikrar ortamında, orta ve küçük boyutlu güçler arasında denge durumunda gelişebildiklerine yukarıda değinmiştik. Hitit İmparatorluğu'nun kısmen daha sonraki tarihlere ait örneği dışında, kentleşme olgusu, Mısır'da veya Mezopotamya'da olduğu gibi, yerli devlet yapılarının gelişmesine eşlik etmemiş; aksine, Suriye ve Filistin'de kentlerin en yüksek yoğunluğa ulaştıkları ve genelde refahın hüküm sürdüğü dönem, karakteristik bir biçimde, Orta Tunç kent-devletlerinin doruk noktasına denk düşmüştür. Yerel iktisadi kaynaklara belirleyici katkı, çoğu kez ticaretten gelmiştir. Anadolu, 3. binyıldaki metal cevherlerine dayalı beyliklerinin bütün zenginliklerini kendi kaynaklarından üretmeleri nedeniyle, bir kez daha istisna oluşturmaktadır. Filistin ve özellikle de Suriye kentleri ise, aksine, her ne kadar kendilerine ait marangozluk ve gemicilikte kullanılan ağaç servetlerini ve uzmanlaşmış zanaat üretimlerini ihraç etmektelerse de, her şeyden önce uzun mesafeler üzerinden yürütülen ticaret ürünleri için bir transit ve dağıtım merkezi kimliğine sahiptir.

Dolayısıyla, pek çok kent merkezinin refahı hatta doğrudan doğruya varlığı, ticari şebekelerin istikrarına, yolların güvenliğine ve özellikle ticaret yolları boyunca sıralanan birbirlerine aşağı yukarı denk güçler arasındaki hassas dengeye sıkıca bağlıdır. Örneğin Mari, daha güçlü bir komşunun bu kentin aracılığına başvurmaktan vazgeçebildiği veya nehir trafiğinin gelirlerini kendi hesabına kullanmaya başladığı anda ortadan kaybolmuştur. Aynı biçimde, Eski Tunç II'nin sonlarında, Arad gibi çok sayıda Filistin kentinin kayıplara karışması, kuşkusuz büyük ölçüde Mısır ticaretinin o dönemde yeni doğrultulara yönelmesi ile bağlantılıdır. Sina yarımadası ile doğrudan iletişim kurmaya

başlayan, Biblos ve Suriye yönünde güvenli ve hızlı denizyolunu tesis eden bir Mısır, Filistin'in aracılığından tasarruf edebilecek konuma gelmiş oluyordu.

Ebla arşivlerinin açıkça ortaya koyduğu gibi, Eski Tunç'un sonundan itibaren ticaretin her şeyden önce saraya ait bir uzmanlık sahası olduğunu da görmüştük. Ayni olarak tahsil edilen vergiler ile angaryalar, saraya bağlı yüksek sayıdaki personelin istihdam edilebilmesini sağlamakta ve bu personel, ülkede bulunamayan işlenmiş ürünleri veya saray atölyelerinde işlenecek hammaddeleri dışarıdan sağlamaktadır. Bu saray ekonomileri sistemi, Geç Tunç'a varıldığında, son derece katı bir biçimde resmileştirilmiş bir özellik almıştır. Lüks nesne ve malzemelerin ağırlıklı yer tuttuğu alışverişler, ya hükümdarlar ve önde gelen kişiler arasında karşılıklı armağanlar, ya da saray idarelerince denetlenen tacirlerce yürütülen gerçek ticari işlemler biçimini almaktadır. Geç Tunç'ta büyük kentler, giderek, saray tarafından idare edilen ve bütün faaliyetleri dışa dönük müreffeh ticaret ve zanaat işletmeleri haline gelmektedir. Bu bakımdan, diplomatik sıfatı ile tanımladığımız 2. binyıl yazışmalarının çoğu, kraliyet sarayları arasında armağanların değiş tokuşu ve lüks malzemelerin, işlenmiş ürünlerin teslimatı ile bağlantılıdır. Bu kentler, ticaretten veya zanaatten elde ettikleri kârları ve ürünleri, sayesinde yaşadıkları topraklara yeniden pay etmemekteydi; tüm Yakındoğu'da oynanan diplomatik oyunun düzenine ve istikrarına da göbekten bağlıydılar. Buna paralel olarak, kentlerin idaresi altındaki köyler veya ekilebilir arazinin uçlarındaki alanı kullanan yarı-göçebe gruplar da kendi içlerine kapanmakta veya kentlerin ve sarayların egemenliğinden kaçış yollarına yönelmektedirler.

İç Gerginlikler

Kentlerin ve çevrelerinin birbirlerinden gittikçe belirgin bir biçimde uzaklaşmalarının, Tunç çağının sonlarındaki kent toplumlarının en karakteristik niteliklerinden birini oluşturduğu

kesindir. Aralarındaki gerginlik, kuşkusuz çok daha eski tarihlerden itibaren bulunmakta, hatta kent sistemlerinin gelişiminin ayrılmaz bir özelliğini oluşturmaktaysa da, yalnızca bunalım dönemlerinde göze çarpar hale gelmektedir. Örneğin Eski Tunç çağının sonlarında Filistin'de kent dışı yaşam biçimlerinin yeniden ön plana çıkmasını büyük ölçüde açıklamaktadır.

2. binyılın başlarında metinlerde ilk kez olarak Hapiruların sözü edilmeye başlamaktadır. Ancak bu dönemde Mari gibi bir büyük ticaret kentinin iç dengesi hâlâ kent ortamı ile göçebe ve yarı-göçebe nüfusu denetleyen birkaç büyük aşiret arasındaki sıkı ortaklığa dayalıdır. Bölgesel ölçekte genellikle mütevazı boyutlara sahip olan ve küçük kentler ile köylerden oluşma yoğun ve hiyerarşize bir şebeke aracılığıyla bulundukları topraklarda derinlemesine kök salmış Orta Tunç Suriye ve Filistin kent-devletlerinin çoğunluğunun aynı modeli izlediklerini iddia edebiliriz. Amarna döneminde, Amurru prensi Abdi-Aşirta'nın içine girdiği davranışları anlatan birkaç mektup, sarayın ve belli başlı kent merkezlerinin gücüne karşı köylü nüfusun ve küçük yerleşim alanlarının başlattığı gerçek anlamda isyanların varlığını sezdirmektedir: *"Abdi-Aşirta, Batruna halkına, 'Efendilerinizi öldürün', dedi ve hepsi Hapiruların saflarına geçti."* Geç Tunç'ta marjinal Hapiru gruplarının çoğalması, kent ortamının denetimini red ve bu denetimden kaçış olgusunu iyi bir biçimde yansıtmaktadır. Mısır işgali nedeniyle yoksullaşan Filistin'de işgalciye haraç veren kentler, ülkenin karşı karşıya kaldığı sömürünün doğal aracıları ve dolaylı sorumluları olarak görünmeye başlamıştır. Bazı kent merkezlerinin dikkat çekici ölçülerde zenginleşmesi ve dışa aşırı bağımlılığı, Ugarit'in olası bir görece örnek oluşturduğu gibi, benzer etkiler yaratabilmektedir.

Dolayısıyla, az sayıdaki işgalcilerden ibaret ve başka bir dönemde, daha istikrarlı toplumlar tarafından durdurulabilmesi veya özümlenmesi olası Deniz Kavimleri, MÖ 13. yüzyılda, aslında kökleri derin ve eskiye dayalı bir bunalımın, kent modelinin bunalımının son perdesini hızlandırmışlardır. Diğer dönemlerde olduğu gibi, Deniz Kavimleri'nin istilaları sonrası da,

küçük tarım toplumları ile yarı-göçebe çoban gruplar arasındaki ortaklığa dayalı geleneksel, sade ve kendine yeterli yaşam biçimleri içine kapanılmasına geri dönülecek ve bu dönüşü tarihçiler ve arkeologlar yine "karanlık çağlar" diye tanımlayacaklardır. Bu karanlık çağların, parlak, ancak kırılgan kent uygarlığı dönemleriyle nöbet değiştirmesi, Yakındoğu'nun Akdeniz cephesinin kentli tarihinin belki de en belirleyici özelliklerinden biri olarak algılanmalıdır.

Mezopotamya'ya Özgü Deneyimler

Jean-Louis Huot

Önceki bölümlerde, Mezopotamya'da kentlerin doğuş biçimine ve Sümer kent-devletinin işleyişine değindikten sonra, Tunç çağının tamamı boyunca Doğu Akdeniz dünyasındaki deneyimlerin çeşitliliğini ortaya koyduk. Çöl alanlarındaki kentleşme çabalarından, hükümdar kaleleri ve ikametgâhlarına, kozmopolit limanlardan devlet başkentlerine, kent türlerinin de, başarısız denemelerin de büyük çeşitlilik gösterdiğini fark ettik. Bu arada, Mezopotamya dünyasının da çok sayıda deneyim geçirdiğini unutmamak gerekir. Kimi zaman Dicle ve Fırat kıyılarında tapınak-kentler yükselmiş, kimi zaman prensler tek hamlede koca kentler oluşturmuşlardır (bu bağlamda Dicle'nin doğusuna doğru da bir gezintide bulunacağız). Dönemin 10 kadar kayda değer Mezopotamya kenti arasında ikisi özellikle parlak bir ışıltı saçmış ve insan belleğindeki yerlerini her zaman korumuşlardır. Ninova ve Babil'deki megapol denemeleri, bu alandaki ilk örnekleri oluşturmuş ve belki de nihai çöküşleri, kuruluşlarındaki ölçüsüzlükten kaynaklanmıştır.

Tanrıların İkametgâhı: Mezopotamya Kentleri

Mezopotamya kentlerini teokratik kentler olarak gözümüzde canlandırmaktan sakınmak gerekiyorsa da, bu kentlerin her şeyden önce tanrıların ikametgâhı oldukları da aynı derecede doğrudur. Kentlerin kuruluşu her ne kadar kralların eseri ise de, kökenlerinin tanrılara uzandığını gösteren metinler bol miktardadır. Yakın geçmişte Françoise Brüschweiler tarafından derlenen küçük bir metinler grubu bu gerçeği dolaysız biçimde ortaya koymaktadır.

Ey Uruk, tanrıların eseri!
E.anna, gökten inmiş tapınak,
Büyük tanrılar tarafından bölüm bölüm biçim verildiler.

Tanrılar arasında en yüce Sümer tanrısı olan Enlil'e adanmış bir ilahide, Nippur kentinin ve tapınağının inşasına ilişkin olarak aşağıdaki dizeleri okuyabiliyoruz.

Enlil, varlığınla sınırlarını çizdiğin kutsal yerde
Nippur'u, tamamen sana ait bu kenti kurdun.

Kent bir veya birkaç tanrının ikâmet ettiği bir mekândır. Kent; içinde tanrının ikametgâhını, çoğu kez özdeşleştiği tapınağı bulundurması için kurulmuştur. Françoise Brüschweiler, "yıkık kentlere ağıtlar"da, bir kentin varlığının öncelikle tanrılar arasında uzun tartışmalara konu edildiğini ve yazgısının bu tartışmalar sonrasında belirlendiğini yazmaktadır. Bu ağıtlar, kentlerin ve tapınaklarının nasıl tahrip olduğunu anlatmaktadır. Kentin koruyuculuğunu yapan tanrıların kentlerini terk etmesiyle din, başıboşluğa itilmiş olmaktadır. Bir kentin yok oluşu her defasında tanrılar katında alınmış bir karara bağlanmaktadır. Ağıtlar, daha sonra, bu yıkık kentlerin yeniden inşa edilişini ve tanrıların dönüşünü canlandırmaktadır.

Ur kentinin MÖ 2000 yılına doğru Amorilerin darbelerine dayanamayarak yıkılışı gibi gerçek tarihi olaylardan hareket eden bu edebiyat eserleri, 3. binyıl sonlarında ve 2. binyıl başlarında kent ve koruyuculuğunu üstlenmiş tanrı arasındaki sıkı bağları ifade etmektedirler.

Kralın başlıca işlevi, tanrı ile kenti arasındaki bu ayrıcalıklı ilişkinin korunmasıdır. Françoise Brüschweiler, ilişkinin bu korunuşunun kraliyet makamının varlığının koşullarını da belirlediğinin altını çizmektedir. Dolayısıyla kral, öncelikle tapınakların iyi durumda olmalarından sorumludur. Kentin kalbi ve varoluş nedeni olan tanrı ikametgâhlarının inşası, restore edilmesi, süslenmesi kralın görevidir. Dönemin ikonografisi bu görevi incelikle vurgulamaktadır. Prensler pek çok kez başlarında küfe, tapınak inşaatlarında bizzat çalışırken resmedilmektedirler. Tapınakların inşasında veya restorasyonunda kralların üstlendiği işlere değinen kraliyet metinlerinden geçilmemektedir. İçlerinden bazıları, Kişli Mesalim adına adanmış, MÖ 2550'lerden kalma bir taş topuzda yer alan metindeki gibi özlü bir üslup takınmaktadır.

Nin-Girsu tapınağının yapımcısı Kiş kralı Mesalim, bu topuzu Nin-Girsu için getirdi.

Bir başka örnek de Lagaş kralı Ur-Nanşe'nin imzasını taşımaktadır.

Lagaş kralı, Gursar'ın oğlu Gunidu'nun oğlu Ur-Nanşe, Nin-Girsu'nun tapınağını inşa etti, Nanşe'nin tapınağını inşa etti, Apsubanda'yı inşa etti.

Bazı yazıtlar ise, Lagaş hükümdarı Gudea'nın (MÖ 2150'ye doğru) mimari faaliyetlerini anlatan metinlerde olduğu gibi, sözü çok daha uzatmaktadır. Pişmiş kilden yüksek silindirler üzerine yazılmış iki ünlü metin, Lagaş'ta tanrı Nin-Girsu tapınağının inşaatını ve kentin koruyuculuğunu üstlenmiş tanrı ve tanrıçanın Yeni Yıl şenlikleri sırasında tahta çıkışlarını hikâye etmektedir. Gudea, inşaatın çeşitli aşamalarını, inşaat öncesinde kâhinlerle yapılan görüşmeleri, tanrı için düzenlenen ayinleri, ayrı ayrı törenleri teker teker tarif etmektedir. Törenlerde kullanılan malzemelerin niteliklerini ayrıntılarıyla saymakta, uzak yörelerden gelen malların kaynaklarını aktarmaktadır. Magan (Umman) ve Meluhha'dan (Hindistan?) ithal edilmiş ağaç kirişler, değerli ağaç ürünleri, altın, bakır, çeşitli taşlar. Benzer metinler 2. binyıl başlarında da aynı bollukta sürmektedir.

Ben... Larsa kralı Nur-Adad, Enki'nin pek sevdiği ikametgâhını inşa ettim ve eski tanrı emirlerini restore ettim.

Bir başka örnekte de,

Ben, Larsa kralı, Nin-Iddi-Nam, E.babbar'ı, Utu'nun (güneş tanrısı Şamaş) tapınağını inşa eden, tanrılar tapınağının emirlerini restore eden kralım."

Hanedanların değişmesine rağmen bakım yükümlülüğü sürmüştür. Babil kralı Hammurabi, Larsa'yı fethedişinden sonra, bu kentteki öncüllerinin eserlerini devam ettirmekte tereddüt duymamıştır.

Hammurabi, güçlü kral, Babil kralı, dört bölgenin kralı, E.babbar'ın, Larsa'daki Şamaş tapınağını yapan.

MÖ 6. yüzyılda bile bakım faaliyetlerinden vazgeçilmediğini, Larsa ana tapınağına oyulmuş bir yazıtta, Nabukadnezar'ın yapıyı ne durumda bulduğunu ve nasıl yeniden inşa ettiğini anlatmasından görmekteyiz.

Mezopotamya kenti tanrıların bir armağanıdır, çünkü bünyesinde ikametgâhlarını bulundurmakta, berkitmeleriyle bunları korumaktadır. Tapınaklar bu yüzden kentin merkezinde yükselmekte, kentin sembolü olmaktadırlar.

Sümer panteonunun her tanrısının ayrıcalıklı bir ikâmet yeri, tercih ettiği bir kenti bulunmaktadır: Uruk'ta An, Nippur'da Enlil, Eridu'da Enki, Ur'da Nanna (Sin), Larsa'da ve Sippar'da Utu (Şamaş). Bu anlamda Mezopotamya kentleri gerçek birer tapınak-kenttir.

Dini yapıların bu öncelikli konumu şehircilik anlayışına da yansımakta mıdır? İki örnekten, Ur ve Larsa'dan hareketle, Mezopotamya'nın büyük kentlerinde dini yapıların taşıdığı önemin ölçüsünü belirlemeye çalışacağız.

Üçüncü Ur Hanedanından Amori Krallıklarına

Önce biraz tarih. Akad devletinin çöküşünden kısa bir süre sonra, bir Uruk hükümdarı bu felaketten sorumlu Gutileri bölgeden kovmayı başardı. Hükümdarın ardılı kral Ur-Nammi MÖ 2120'ye doğru 3. Ur hanedanını kurdu ve yüz yılı biraz aşkın bir süre iktidarda kalan bu hanedanın devri, Sümer kültürünün bir rönesans geçirdiği dönem oldu. Çoğu kez yeni Sümer dönemi olarak adlandırılan bu zaman kesiti son derece parlak geçti. Büyük kent tapınakları restore edildi ve yeni bir unsur olarak, kat kat yükselen kulelerle, yani zigguratlarla donatıldı. Bu zigguratlar Mezopotamya dini mimarisinin sembolü haline geldiler ve Babil kulesi efsanesinin de kökenini oluşturdular. Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi'nin 48 yıl süren saltanatı (MÖ 2094-2047)

sırasında dönemin doruk noktasına ulaşılmış ve hanedan Şulgi'nin üç oğlunun saltanatları boyunca sürmüştür.

Kimi zaman Ur İmparatorluğu olarak tanımlanan bu gücün, kendisine eskiden yakıştırılan sınırlara ulaşmadığı kesinlikle anlaşılmaktadır. Kenar bölgelerdeki yerleşimlerin, Ur'a bağımlı mı, yoksa onun bağdaşığı mı oldukları bilinemiyor. Örneğin Mari'nin, Ebla'nın, Asur'un bu dönemdeki statülerini bilemiyoruz.

Ancak Mezopotamya'nın ortasında, 3. Ur hanedanının üniter bir devlet oluşturduğu tartışma götürmemektedir. Ur'da, Nip-pur'da, Umma'da, Drehem'de bizlere yığınla çivi yazılı belge bırakan bir idari sisteme dayalı onbinlerce tablet bulunmuştur. Ancak bu belgelerin yorumlanması kolay değildir. Buluntular özellikle devlet kurumları kaynaklı arşivlerdir ve uzmanların bunlardan hareketle çizdikleri tablolar her zaman dengesizlikler içerme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Resmi görevliler arasındaki hiyerarşiyi, devlete ait büyük üretim merkezlerini kestirebilmekte, adaletin nasıl dağıtıldığını tahmin edebilmekte, büyük kamu yapılarının inşaatını izleyebilmekteyiz. Tarihi bilgi taşıyan yazıtlar ise tersine, daha enderdir ve "imparatorluğun" karşı karşıya kaldığı silahlı çatışmaların ayrıntılarını gözümüzde canlandırmakta güçlük çekmekteyiz. Yine de Şulgi'nin bugünkü Kuzey Irak bölgesinde veya Güneybatı İran'da girişmek durumunda kaldığı çarpışmaların sıklığı dikatimizi çekmektedir. Şulgi, Susa'yı fethetmiş olmasına rağmen, Anşan (bugünkü Fars) bölgesi halkını egemenliği altında tutmakta güçlük çekmiştir.

Batı sınırlarına yönelik bir tehdit, ilk olarak Şu-Sin'in saltanatı (MÖ 2037-2029) sırasında gözümüze çarpmaktadır. Ur devleti Batı Sami halklarından Amori kavimlerinin, önce bölgesine sızmalarına, zamanla da akınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Uzun süre Batı çölünde dolanan Amoriler artık kalabalık gruplar halinde Mezopotamya bozkırlarına dalmaya başlamışlardır. Sümer metinlerinin daha Eski Hanedanlar dönemlerinde Amori adlarına yer verdiklerini göz önüne alırsak, çok erken çağlardan beri tanınan bu kavimler ancak 3. binyılın sonlarından itibaren tehli-

ke oluşturmaya başlamışlardır. Şu-Sin' in ardılı kral İbbi-Sin MÖ 2028'de tahta geçtiğinde, Amoriler, devleti çökertebilecek bir güç haline gelmişlerdi. Bunun üzerine, çaresiz kalan bölge valileri, merkezi idare karşısında bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. MÖ 2017'de, artık kırsal kesimde her yana dağılmış bulunan Amoriler yolları keserek başkentin açlıkla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadırlar.

Bu arada doğudaki Elam halkları Ur'un güç durumundan yararlanarak intikam peşine düşmüşler ve kenti ateşe vermişlerdir. Esir alınan kral İbbi-Sin ise, "kentlerini zamanında bir yırtıcı kuş gibi bizzat yakıp yıktığı Anşan ülkesinin uçlarına" götürülmüştür. Ur'un böylece tahrip edilişi belleklerde kalıcı bir iz bırakmıştır.

Ur'da hem zayıflar hem de güçlüler açlıktan kırılmakta,
Evlerinden artık çıkamayacak ihtiyarlar yangında can vermekte,
Analarının memesinde uyuyan bebeler balık misali suya atılmakta,
Ey kraliçem, annesi olduğun kent arkandan ağlamakta,
Tapınağın, boğulmakta olan bir adam gibi, sana kollarını uzatmakta.

Ur'un MÖ 2000'den bir süre önce bu biçimde çöküşü sonrasında, komşu sitelerde yerleşik birbirlerine rakip hanedanlar mirası devralmak ve üstünlük kurmak için karmaşık çatışmalar içine girmişlerdir. Önce İsin krallığı, sonraları da Larsa krallığı, İsin-Larsa dönemi olarak tanımlanan iki yüzyılı biraz aşkın bir süre boyunca (MÖ 2000-1760) birbirlerine baskın çıkmak için çaba harcamışlardır. Bu iki rakip ve komşu krallık, Sümer ve Akad ülkelerinin tamamında egemenliklerini yerleştirmek için birbirleriyle çetin savaşlar vermişlerdir. İsin ve Larsa'nın yanı sıra başka krallıklar da (Asur, Eşnunna, Mari), ülkeyi baştan başa tarayan ulaşım hatları üzerinde egemenlik kurmak için mücadele etmişlerdir. Bu Amori hanedanlarından biri küçük Babil kentini idare etmektedir ve bu hanedanın krallarından biri olan Hammurabi (MÖ 1792-1750) hasımlarını birer birer eleyerek büyük bir krallık kurmayı (İlk Babil Hanedanı veya Proto-Babil

dönemi) başarmış, ancak hanedan, kurucusundan sonra sadece bir buçuk yüzyıl boyunca sürebilmiştir. Hammurabi döneminin başkenti Babil hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmemekteyiz. Ancak İsin, Tel Harmal, Nippur veya İki Sippar gibi diğer kentler dönemin büyük kentlerinin neye benzediğini belli belirsiz görebilmemize olanak sağlamaktadır. Sadece Ur ve Larsa bile, dini yapıların büyük Mezopotamya kentlerinde tuttuğu önemli yeri belirlememize yeter.

Ay Tanrısının Kenti: Ur

Ur ününü, belki de öncelikle, Tevrat'taki Hazreti İbrahim menkıbelerine borçludur. Gerçekte, Hz. İbrahim'in atası olduğu İb-

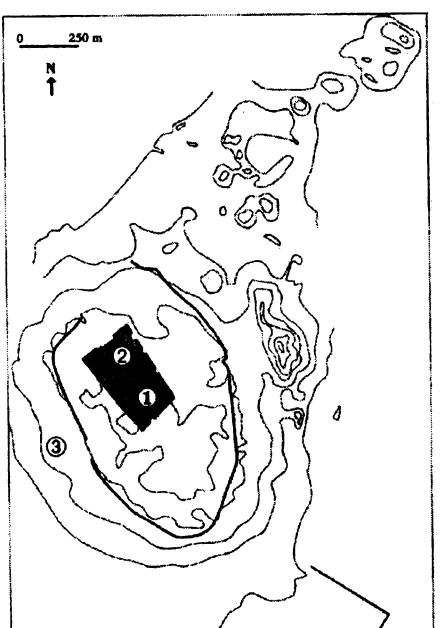

UR KALINTILARI
1. Yeni Babil döneminin dini nitelikli mahallesi
2. Ziggurat (3. binyıl sonu)
3. 2. binyıl başı surları

rani kavminin bağlarının daha çok Kuzey Mezopotamya'da, Harran'da olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Ur'un ün kazanmasındaki asıl payı Leonard Woolley'e atfetmek gerekir. Sitin günümüzdeki adı olan El-Mukayyar'daki (Arapça "ziftli") kalıntılar Batılı gezginlerce daha 1854 yılından başlayarak saptanmışlardı. 1919'dan itibaren bir İngiliz ekibi bu yerde mesken tuttu ve kazılar Woolley'in yönetiminde yoğun bir çalışma içinde 1934'e kadar sürdürüldü. Woolley, kentin upuzun tarihinin bütün dönemleriyle, Obeid dönemindeki (MÖ 5. binyıl) ilk yerleşim alanının izlerinden Akamenidler çağına kadar, aynı biçimde ilgilendi. Tabii, bütün kalıntılar aynı genişlikte ölçeklerde gün ışığına çıkarılmamıştır. MÖ 3. binyıl dahil, erken çağlara sadece sondajlar yoluyla ulaşılmış ve sondajların bazıları sapasağlam Sümer mezarlarının (ünlü "kraliyet mezarları") keşfine yol açmıştır. Daha geç dönemlerin kalıntıları kısmen daha geniş ölçekli kazılara tabi tutulmuştur. Bu nedenle, ancak 2. ve 1. binyıllar kentine ait topografyanın ana hatlarını bilmekteyiz. Leonard Woolley büyük tapınaklar ve saraylar kadar kent nüfusunun yerleşim alanları üzerinde de durmuştur. 2. binyıl başları evleri ve sokaklarına ilişkin olarak gerçekleştirilen ve kayda değer boyutlara varan kazılar sayesinde, İsin-Larsa döneminin (MÖ 20. ve 18. yüzyıllar arası) bir büyük kentinin görüntüsünü hayal edebilme olanağına sahibiz.

Ur, güneş tanrı Utu ve yıldız tanrıça İnanna ile birlikte Sümer'in göksel cisimlerden oluşan tanrı üçlüsünü tamamlayan ay tanrı Nanna'nın (Akadça *Sin*) kentidir. Sembolünün hilal olduğu bu ay tanrısının bir başka meskeni de Asur ülkesinin kuzeybatısındaki Harran'dadır. Ancak Ur tapınağı ana ikametgâhıdır. Ur'da Akadlı Sargon'un öz kızı ve çok daha sonraları da son iki Larsa kralının kızkardeşlerinden biri İnanna'nın başrahibeliğini yapmıştır.

3. Ur hanedanının çöküşü sırasında kentin büyük oranda tahrip edilmiş olmasına rağmen, bu felâket öncesinde kenti süsleyen büyük yapıların çoğunluğunu tanımaktayız. Eski kentin kuzeyinde Woolley'in, eski Yunanca kutsal yer anlamına gelen

temenos diye adlandırdığı (bu sözcüğün Akadça hem "vakıf" hem de "vakıf belgesi" demek olan *temennum*dan yanlış bir anlamda türemesi olasıdır) dikdörtgen biçimindeki geniş açık arazi hemen göze çarpmaktadır. Woolley'in bu *temenos*'u ay tanrısına adanmış yapıların bütününe denk gelmektedir. Arazinin Yeni Babil döneminde (MÖ 7. yüzyıl) kalın bir berkitme duvarı ile çevrelenmiş olduğunu biliyor olsak da, 3. Ur hanedanı dönemindeki durumu hâlâ tartışmaya açıktır. Kent merkezinin anıtlarının daha o tarihlerde kentin geri kalan kısmından bir çevre duvarı ile ayrılmış oldukları kesin değildir. Larsa örneğinde, Yeni Babil dönemine kadar güneş tanrı Şamaş'ın tapınağının çevresinde bir berkitme duvarı inşa edilmemiş görünmektedir. Ur'da da Yeni Babil dönemindeki durumu 15. yüzyıl öncesindeki kentin durumu ile karıştırmamak gerekir. Yine de, metinlerde "Ekişnugal" diye adlandırılan ay tanrısına ait bu dini bina, bütün kentle iç içe sayılmaz. Kentin kalan kısmından bir biçimde ayrılmıştır, çünkü bir metinde Larsa kralı Rim-Sin'in Ur rahiplerince "büyük ulu kapının" eşiğinde karşılandığı görülmektedir. Metnin ifade biçiminden, sözü edilen kapının kent kapısı değil, tapınağın girişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapının bulunduğu yer elbette ki yüzyıllar içinde değişikliklere uğramıştır. Belki de bir zaman, 3. Ur hanedanı döneminde tapınak avlularının güneyindeki *Dublama* diye tanımlanan kapı, sonraları da, İsin-Larsa ve 1. Babil hanedanı dönemlerinde kuzeydeki Varad-Sin burcunun kapısı kullanılmıştır.

Büyük Ur Zigguratı

Tapınağın ortasında, bugün bile 20 metre kadar yüksekliğe ulaşan büyük ziggurat yükselmektedir. Ur zigguratı Mezopotamya'nın en iyi korunmuş örneğidir. Kule geniş bir açık alanın ortasında yükselmekte, bu alanın önünde, doğu kısmında "(ay tanrısı) Nanna'nın avlusu" denilen bir başka avlu uzanmaktadır. Dikdörtgen bir plana göre inşa edilmiş bulunan zigguratın ölçüleri 62,50 metreye 43 metre olup, özgün durumunun yüksekliği

bilinememektedir. Birinci katı (ikinci katın bir kısmının kalıntıları ile birlikte) günümüze kadar gelebilmiş tek bölümüdür ve 11 metre yüksekliğindedir. Kuzeydoğu kısmında üç ayrı merdiven anıta yaslanmakta ve iki kat arasında bir noktada birbirlerine kavuşmaktadır. Daha üst kısımlarına ilişkin olarak ise hayal gücümüzden başka bir dayanağımız bulunmamaktadır. Bu dev inşaatın tamamında güneşte kurutulmuş tuğlalar kullanılmış, zemini bir katran katmanıyla, masif göbek ise pişmiş tuğlalarla örtülerek koruma altına alınmıştır. Burada gerçekleştirilen restorasyonda, bu örtünün günümüzde üretilen pişmiş tuğlalarla yenilenmesi gerekmişse de, aslına sadık kalınmıştır. Büyük bir hata riskine girmeksizin, kulenin en üstünde bir veya iki ara teras üzerinde yükselen küçük bir tapınağın var olduğu tahminini yürütebiliriz. Ne yazık ki, Ur-Nammu tarafından inşa edilmiş zigguratların (Ur, Eridu, Uruk, Nippur) hiçbiri tamamını gözlerimizde canlandırabileceğimiz unsurlar içerecek derecede iyi korunamamıştır. Kral Ur-Nammu'nun bu zigguratları daha eski tarihlere ait tapınakların bulunduğu noktalarda kurdurduğu kesindir. Ur-Nammu'dan başlayarak bu tür anıtlar, Mezopotamya dini mimarisini karakterize eder olmuş ve bin yıl kadar sonra, Babil kulesinden esinlenen Tevrat menkıbesini aktaran şairler döneminde bile, dimdik ayakta kalmıştır. Susa bölgesinde Çoga-Zambil'deki daha geç bir tarihe ait (MÖ 13. yüzyıl) ve dolayısıyla daha iyi korunmuş (52,50 metre) Elam zigguratı bu kulelerin imajını mükemmel bir biçimde yansıtmaktadır. Çoga-Zambil örneğinin istisnası dışında kat kat yükselen bu kulelere sadece Mezopotamya'da rastlanmaktadır. Halk, zigguratlarının bakımına veya restorasyonuna hiçbir zaman ara vermemiştir. Babil kulesi önce MÖ 648'de Asurbanipal, sonra da 2. Nabukadnezar tarafından restore edilmiş, ancak Pers İmparatoru Xerxes tarafından geniş ölçüde tahribe uğratılmıştır. Büyük İskender kuleyi yeniden inşa projesini başlatmış ve üstünü örten tuğla yığınlarını temizletmişse de, ölümü üzerine çalışmalar yarıda kalmıştır. Geçtiğimiz yüzyılda bölgede kazılar yürüten Alman ekipleri, kulenin bulunduğu mevkiden başka bir saptamada bu-

lunamamışlardır. Irak Eski Eserler İdaresi halen kulenin yeniden inşası çalışmaları öngörmekte olup böylece kökleri binlerce yıla dayanan bir geleneği sürdürmüş olacaktır.

Bu zigguratlar tam olarak neydi? Metinlerin bu kulelerden fazla söz etmemeleri, yorumlanmalarını güçleştirmektedir. 2. Nabukadnezar Babil kulesini, Nabonid Larsa kulesini kısaca ve belirsiz ifadelerle anmakta, işlevlerine açıklık getirilmemektedir. Daniel Arnaud, bu kuleler için kullanılan Sümerce kelimenin etimolojik açıdan "hayranlık uyandırıcı" yönlerini, Babil dilindeki sözcüğün ise "sivriliklerini" vurguladığını yazmaktadır. Herbir ziggurat için kullanılan özel adlar da hiçbir zaman aydınlatıcı değildir. Bunlara ilişkin olarak, tanrıların yeryüzüne inmesine olanak tanıyan dev basamaklar olduklarından dem vurulmuşsa da, Mezopotamya'da geçerli din anlayışı böyle bir şey tanımamaktadır. Mezopotamya tanrıları yeryüzündeki tapınaklarında ikamet etmektedir. Zigguratlar kesinlikle mezar işlevi de görmemektedir. Herodotos'un metinlerinden hareketle, kral ve bir rahibe arasındaki kutsal evlilik yeri olarak algılanmışlarsa da, bu kaynaktaki açıklamaların başkalarınca desteklenmediği ve böyle bir açıklamanın tartışmalar doğuracak nitelikte olduğu unutulmamalıdır. Dahası, din anlayışı ve ayinler MÖ 1. binyılın ortalarında 3. binyıl sonlarındaki durumlarını herhalde korumamıştır. Zigguratların anlamları ve kullanılış biçimleri zamanla çok sayıda değişikliklige uğramışlardır. Astronomik gözlemler gibi daha pratik kullanımlara da yaradıkları akla yakın görünmektedir.

Ur zigguratı 140 metreye 135 metre ölçülerinde geniş bir platformun üstünde inşa edilmiş ve platform, bünyesinde çok sayıda küçük odacığın sıralandığı kalın bir duvarla çevrelenmişti. Bu platforma aynı zamanda arşiv deposu ve mahkeme işlevi de gören *Dublama* kapısından varılmaktaydı. Eski Hanedanlar döneminde, duvarın kuzey ve doğu kenarlarında, tanrılara sunulacak yemeklerin pişirildiği dev ocaklarla donatılmış yapılar da bulunmaktaydı. Mezopotamya dininin antropomorfik (insanbiçimli) anlayışında bu yemekler, sembolik bir anlam taşımamakta, tersine günde iki öğün için hazırlanan ve protokolü,

ilahiler sayesinde, bizlere kadar ulaşmış etli, ekmekli, gerçek birer şölen niteliği taşımaktaydı. Bu mutfakların 3. Ur hanedanı veya İsin-Larsa dönemlerindeki durumları korunamamışsa da, düzenlemelerinin aynı kaldığı tahminini yürütebiliriz. Nippur'daki Ninurta tapınağının adaklarına ilişkin İsin-Larsa dönemi metinlerince kanıtlandığı gibi, tanrılara sunulan yemekler sonradan tapınak görevlilerine dağıtılmaktaydı. Bu ilk platformun kuzeyinde, "Nanna avlusu" olarak adlandırılan ve depolar, değişik biçimlerde odalar ve ikincil önem taşıyan kutsal binalar ile çevrelenmiş daha alçak seviyedeki geniş bir açık alan görünümü sergileyen ikinci bir avlu uzanmaktaydı.

Ur kutsal semti ziggurat ve bu iki avluyla sınırlı değildir. Güneydoğu yönünde *Gipar-ku* diye adlandırılan ve Woolley'e göre ay tanrısının eşi tanrıça Ningal'ın tapınağı olan, başkalarınca da başrahibenin ikametgâhı olarak nitelenmiş bir yapı bulunmaktaydı.

Gipar-ku, en azından Isin-Larsa dönemindeki en iyi bilinen durumu temel alındığında, Ur'un en büyük yapılarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 79 metreye 76,50 metre boyutlarında, üç yüzü girinti ve çıkıntılarla süslenmiş kalın bir duvarla çevrili olan bu kare biçimindeki yapı, her biri dışarısı ile ayrı bir giriş çıkış noktasına sahip iki ayrı kısımdan oluşmaktadır. Başrahibenin ikametgâhı olan kuzeydoğu kısmında Ur'un özel kişilere ait büyük evlerinin olağan unsurlarını ve bu arada yeraltında uzanan bir bodrum katını saptayabilmekteyiz. Bu ikametgâhın benzer evlerden farklılıkları son derece devasa büyüklükteki alışılmadık boyutlarında ve berkitme duvarının kalınlığında yatmaktadır. Yapının güneydoğu kısmında ise klasik plan çerçevesinde inşa edilmiş, yamuk biçimli bir *cella*sı olan bir tapınak bulunmaktadır. Bizlere kadar ulaşmış metinlerden burasının Ningal'ın tapınağı olduğu anlaşılmaktadır. Bir tapınağın ve kişiye ait bir ikametgâhın böyle yan yana gelmesi alışık olmadığımız bir düzenlemedir. Ancak ay tanrısının büyük tapınağını çevreleyen semtin ruhban sınıfınca iskân edildiğini bildiğimize göre, Nanna'nın başrahibesinin istisna oluşturmadığını düşün-

memiz gerekecektir. Başrahibenin ikametgâhı böylece *Ekişnugal* duvarlarının içinde yer almaktadır.

Nanna avlusunun güneyinde yer alan, uzun ve birbirlerine paralel odalara ayrılmış ve metinlerde adı *Ganunma* diye geçen geniş bir antrepodan da söz etmek gerekir. Daha güneydeki büyük bir binanın (adı *Ehursag*) ise, Ur krallarının sarayı olduğu düşünülmektedir. Bu durumda kral sarayını dini alanla bütünleşmiş kabul etmek mi gerekecektir? Böyle bir soru Mezopotamya'da siyasi gücün doğasına dönük bir araştırma açısından oldukça ilginç olabilecektir. Jean Margueron'a göre, "Bu sarayın kentin dini nitelikli bölümüne dahil olduğunu işaret eder hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sarayın, tapınakların çok yakınında olmakla beraber, dini alanın doğrudan bir parçasını oluşturmaması olasıdır. Ur sarayının bu yakın konumundan hareketle Mezopotamya saraylarının derin bir dini içeriğe sahip bulundukları gibi bir varsayım kurmak doğru olmayacaktır."

Daha da güneyde, Eski Hanedanlar döneminin büyük yeraltı mezarlıklarının yakınlarında, kral Şulgi'nin kendi cenaze töreni için inşa ettirdiği mezarları barındıran örgü tonozlu yapı bulunmaktadır. Şulgi'nin oğlu Amar-Sin yapıya iki ek getirmiş, kendisi ve ailesi için de yeni mezar bölmeleri eklettirmiştir.

Sonuçta, sarayı ve kraliyet mezarlarını saymazsak, 3. hanedan döneminde Ur'un merkezinin tamamı zigguratın gölgesi altında bulunan bir dini yapılar bütünüdür. Semt İbbi-Sin'in yenilgisi sonrasında kentin düşüşüyle imha ve yağma edilmiştir. Kral İbbi-Sin'in adı aradan bin yıl geçtikten sonra bile felâket çağrışımları yaratmayı sürdürmüştür. Dönemin bütün yapılarının şiddetli yıkım izleri taşıdığı kazılarla da belirlenmiş bulunmaktadır.

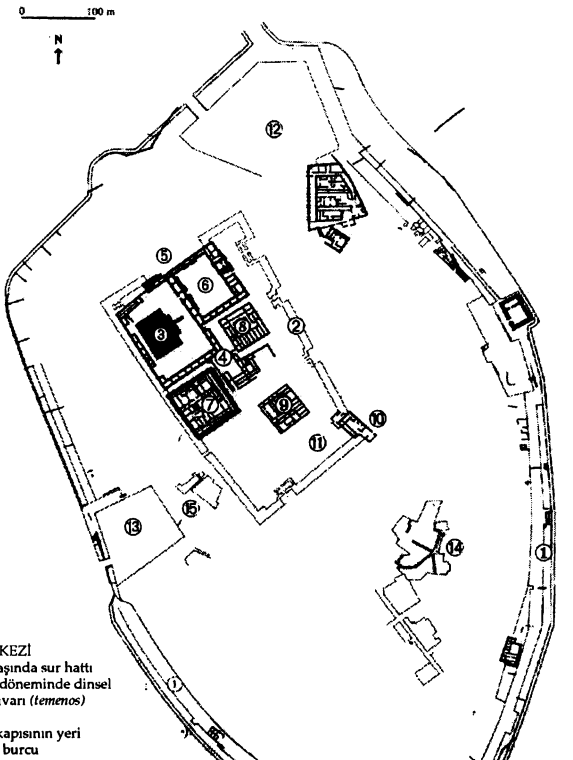

UR'UN MERKEZİ
1. II. Binyıl başında sur hattı
2. Yeni Babil döneminde dinsel mahalle duvarı *(temenos)*
3. Ziggurat
4. *Dublamah* kapısının yeri
5. Warad-Sin burcu
6. Nanna Avlusu
7. *Gipar-ku*
8. *Ganunmah*
9. *Ehursar*
10. Shulgi yeraltı mezarı
11. 3. binyıl ortası kral mezarları
12. Kuzey limanı (?)
13. Batı limanı (?)
14. Özel meskenler semti AH
15. Özel meskenler semti EM

Sur-İçi Kent

Kent, İsin-Larsa döneminde başkent özelliğini her ne kadar yitirmiş olsa da, küllerinden hızla yeniden doğmuş ve büyümeyi sürdürmüştür. Bu arada Sümer panteonunun en prestijli tanrılarından birinin ikâmet yeri olma sıfatını sürdürmüştür. Kamu yapıları eski mevkilerinde yeniden inşa edilmiştir. Kentin ortası çevresinde bugün bile, Larsa kralı Varad-Sin (MÖ 1834-1823) tarafından özenle onartılmış bir berkitme uzanmaktadır. Kalın bir savunma hattı oluşturan bu duvarın uzunluğu, yaklaşık 3 kilometreye varmakta olup Woolley, kazılarında bu kitleyi ancak birkaç noktada kesebilmiştir. Güneşte kurutulmuş tuğlalarla örtülmüş, yıkılması neredeyse olanaksız bir eğimin (hatta, belki de başlangıçtaki doğal höyüğün düzleştirilmiş ve tuğlalarla kaplanmış yamacının) en üst noktasında pişmiş tuğladan, günümüzde neredeyse tümden yitmiş olan gerçek berkitme yükselmektedir. Boyutlarını belirleyebildiğimiz tek kısmı olan güneşte kurutulmuş tuğlalı eğim, 8 metre yüksekliğinde ve zeminde, yerine göre 17 ilâ 29 metre genişliktedir. Woolley'e göre savunma hattı, biri batıda diğeri kuzeyde iki kapı içermekteydi. Ancak yerüstündeki gözle görünür çöküntü noktalarında yürütülen kazılar bu varsayımı doğrulayamamıştır. Hatta bu noktalarda hiçbir yapının inşa edilmemiş olduğu gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Woolley, bir kanalın kenti boydan boya geçtiğini, kuzey limanından yola çıkarak Yeni Babil dönemi tapınağı duvarının güneydoğu köşesine kadar geldiğini, buradan hareketle de batıya yönelerek ve berkitme hattını yararak dışarı çıktığını öne sürmektedir. Batıya yönelme durumdaki bir kanalın neden batı limanına kavuşmadığı sorusunu ortaya atacak olursak, bu tezlerin tahminlerden ibaret olduklarını kabul etmemiz gerekecektir.

Kent halkının evleri dini nitelikli semt ile berkitme arasında sıkışık bir örgü oluşturmaktaydı. Bu engin alanın tamamının kazılması tabii ki söz konusu olamazdı. Ancak Woolley yine de, iki noktada bu semtlerin yeterince geniş bir bölümünü gün ışı-

ğına kavuşturma düşünceliliğini göstermiş ve böylece de genellemelerde bulunamasak da, yeterli derece belirgin bir fikir edinebilmemize olanak sağlamıştır. Dini nitelikli semtin batısında ve güneydoğusundaki EM ve AH kazı alanları, İsin-Larsa döneminin özel kişilere ait kent evlerine ilişkin olarak sahip olduğumuz en iyi örneklerdir. Evler başka birkaç mevkide de ortaya çıkartılmışsa da, daha küçük ölçekli alanlarla sınırlı kalınmıştır.

Ur'da ve diğer birkaç sitteki gözlemlerden hareketle, büyük tapınakların gölgesindeki kent halkının nasıl bir ortamda yaşadıklarını hayal edebiliriz. Daracık sokaklar sıkı ev bloklarının sınırlarını çizmekte ve evlerin ön cephelerinde sadece dar kapıların açılmış bulunduğu görülmektedir. Evlerde kimi zaman geniş, kimi zaman da bizim gözümüze küçük görünen odalar, üstü açık veya örtülü olabilen bir merkezi alan çevresinde sıralanmaktadır. Zemin bazen kaplamalı olabilse de, çoğu kez topraktır. Duvarların dayandığı ana temel genelde güneşte kurutulmuş tuğladan olmakla birlikte, subasman, daha kaliteli evlerde pişmiş tuğladan inşa edilmiştir. Üstyapıda ise tamamen güneşte kurutulmuş tuğla kullanılmıştır. Duvarlar sıvanmış, çatılar değişik ağaç türlerinden kalas ve kirişler çekilerek, bunların üstüne hasır ve toprak örtülmüştür. Kimi odaların zemininin altında yeraltı mezarlıkları bulunmuştur. Çok küçük yaştaki çocukların cesetleri için ise küplerle yetinilmiştir. Bazıları alçak birer seki ile de donatılmış bulunan kimi büyücek odaların kabul salonları olduğu anlaşılmaktadır. İçlerinde ocaklara rastlanan kimilerinin ise mutfak oldukları saptanabilmiştir. Ancak, çoğu zaman odalara kesin bir işlev yüklemek olanağına sahip olmadığımız gibi, her odanın ayrı bir işlevi bulunması da zorunlu değildir. Katlara ilişkin olarak, bu evlerin en azından bir kısmına kat çekilmiş olması gerektiğini söyleyebiliriz.

Arsaların daha pahalı olduğunu sandığımız kent merkezinde evler birbirlerine bitişiktir ve miraslar, satışlar ve paylaşımlar sınırlarının sık sık değişikliğe uğramasına neden olmuştur. Boyutları genelde hayli küçüktür. İlginçtir, Woolley raporlarında ne gün ışığına çıkardığı evlerin, ne de bu evleri oluşturan

odaların yüzölçümlerini vermektedir, ancak bu verileri planlardan hareketle hesaplamak olasıdır. Örneğin Dominique Charpin, Quiet Street, numara 5 için (Woolley, keşfettiği sokak ve caddelere kendince adlar vermekteydi) 63 metrekarelik ve aynı sokaktaki numara 7 için de 76 metrekarelik bir alan önermektedir. Quiet Street'in kentin merkezinde bulunduğu dikkate alınırsa, bu konumlarının ortalama alanlarını etkileyeceği kesindir. Larsa'da dini merkezin oldukça uzağındaki bir semtte yer alan İsin-Larsa dönemine ait büyük bir ev 520 metrekarelik bir ölçüye varmaktadır ve yüzey araştırmaları bulgularından çıkarabildiğimiz kadarıyla, böyle bir alan istisna değildir.

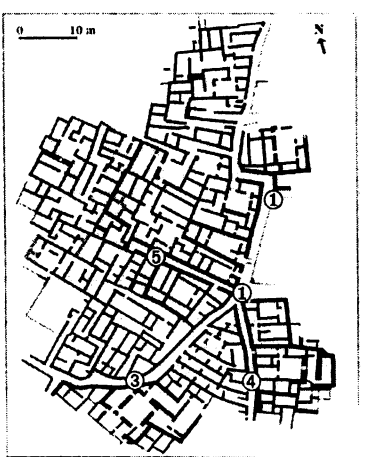

UR
AH özel konutlar mahallesi
(2. binyıl başı)
1. Church Lane
2. Carfax
3. Pater Noster Row
4. Store Street
5. Straight Street

Sur-Dışı Kent

Bir önceki başlık altındaki gözlemlerimiz, Leo Oppenheim gibi uzman bir kalemin betimlediği biçimiyle, Mezopotamya kent görünümüne ayrıntılar getirmemizi gerektirecektir. 1964'te Chicago'da yayımlanan ve bir klasik mertebesine erişen "Mezo-

potamya, bir uygarlığın portresi" adlı yapıtında Oppenheim, tipik Sümer kentinin (ve olasılıkla Sümerler sonrasında gelen kentlerin çoğunluğunun) bir tablosunu çizmekte ve semtleri üçe ayırmaktaydı. Bunların birincisini "kent"in kendisi, başka bir deyişle, tapınakları, sarayı ve yurttaşların evlerini koruma altına alan surlarla çevrili kısım; ikincisini "banliyö" veya dış kent, evlerin, bahçelerin ve hayvan ahır ve ağıllarının bulunduğu bir çeşit varoş: üçüncüsünü ise "liman semti" veya ticari faaliyetlere ayrılmış, özel statüye sahip ve yabancıların ikamet ettiği bölüm oluşturmaktaydı. Oppenheim'a göre, Sümer kentinin (ki bu ifadeden 3. binyıl sonunun Yeni Sümer dönemi kentini anlamaktaydı) ana-kent, banliyö ve ticaret limanı gibi üç ayrı alana bölünmüş olması, "ana-kent ile ötesindeki her şey arasında net bir sınır hattının bulunduğu gerçeğini yansıtmaktaydı. Bu sınırı somutlaştıran berkitme böylece kent mimarisinin başlıca unsurlarından biri oluyordu. Surlar görkemli ve güçlüydü, bakımları özenle yürütülmekteydi ve tanrıların koruması altındaydı. "Berkitmelere, özelliklerine uygun uzun adlar verilmekteydi." Tapınaklar ve saraylar, içlerinden kıvrım kıvrım sokakların geçtiği ev kümelerinin oluşturduğu semtlerle çevrelenmişti. Oppenheim, nitekim Ur örneğine değinmekte, bu kenti "Eski Babil döneminin en iyi bilinen örneği" olarak anmaktadır.

Konuya daha yakından bakmak yararlı olacaktır. Her şeyden önce işlediğimiz çağların ortamı hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Günümüzün Ur siti ile antik çağ siti arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Öncelikle, günümüzde kalıntıların kenarından veya içinden hiçbir akarsu geçmemekte, sit bir çöl manzarasının orta yerinde karşımıza çıkmaktadır. Fırat'ın bugünkü mecrası, Ur kalıntılarının 20 kilometre kuzeyinde kalmaktadır. Diğer yandan, kentin varlığının belli başlı dönemleri sırasındaki yüzölçümünü bilmemekteyiz. Henry Wright, Eski Hanedanlar dönemi (MÖ 3. binyıl ortaları) ve 3. Ur hanedanı dönemleri için 50 hektarlık, İsin-Larsa döneminin sonları için ise 60 hektarlık bir alan önerisini getirmektedir. Bu ölçüler, kuşkusuz fazla mütevazı kalmaktadır. Berkitme hattının çevrelediği

höyük 1300 metreye 900 metre boyutlarındadır (ve ortalama yüksekliği 18 metredir). Woolley dini nitelikli semti saymaksızın, 56 hektar tahmininde bulunmaktadır. Ancak bu alan da sadece kentin tarihi çekirdeğine, günümüz deyimiyle, "eski kent"e denk gelmektedir. Bu berkitilmiş kent tapınakları, kraliyet saraylarını, büyük antrepoları ve konutları bir araya getirmektedir. Fakat berkitme duvarlarının eski bir kenti daha gevşek dokulu bir banliyöden ayırdığını da iddia edemeyiz. Sur içindeki kente benzer doğaya sahip bir kent, surlar dışında da uzanmaktadır. Bu durum Wooley'in şurada burada dile getirdiği gözlemlerden de ortaya çıkmaktadır. Birkaç kez berkitilmiş kentin her bir yanında, bazen kent merkezinden birkaç kilometre mesafede yer alan ev kalıntılarının saptandığını belirtmektedir. Argümanının ayrıntılarına inmeksizin, berkitilmiş kentin, iskân edilmiş bütünün sadece altıda birini oluşturduğunu yazmaktadır.

Duvarların dışındaki bölümü varoş olarak mı kabul etmek gerekecektir? Yerleşim alanının aldığı biçimler surların içinde veya dışında bulunulmasına bağlı değişiklikler göstermediğine göre, sorunun yanıtı hayırdır. AH ve EM kazı alanlarında rastlanan sıkılıkta olmayan bir kent dokusu hem içeride hem de dışarıda bulunabilmektedir. O dönemlerde de, ikamet edilen evlerin yanı sıra, kuşkusuz kimi yerlerde harabeye dönüşmüş evler de bulunmaktaydı. Evler arasında kent sakinlerine ait hayvan sürülerinin otlakları için boş alanlar uzanmaktaydı. Kullanılabilir durumdaki her toprak parçasından sebze yetiştirmek için yararlanılmaktaydı. İncelemelerimizi daha ileri noktalara götürebilmek için merkez ve kenar mahallelerin evlerini karşılaştırabilmemiz ve yol sistemi ile resmi binaların yerleşim biçimleri hakkında fikir edinmemiz gerekecektir. Woolley'in asistanı Max Mallowan'ın ortaya çıkardığı, din veya kraliyet hizmetinde bir depo (hatta "Sin-iddi-nam'ın hazineleri") olabilecek, önem taşıdığı belli bir yapı eski kentten bir buçuk kilometreyi aşkın bir uzaklıkta bulunmaktaydı. Ticaret limanına gelince, bu kavramı Woolley'in varlığını öne sürdüğü iki "liman" ile karıştırmamaya dikkat etmeliyiz. Ur'da keşfedilmiş bazı metinlere dayanan Op-

penheim'ın izinden gidersek, bu ticaret limanını, Ur'un, kuşkusuz kenar mahallelerden birinde yer alan, yabancı uyruklu tacirlerin ikâmet ettikleri kısmı olarak algılamak gerekecektir. Nitekim metinler *karum* (liman) ile *alum* (kent) arasındaki ayrılığı sık sık vurgulamaktadır. Ancak bu ticaret limanının tam yerini bilmemekteyiz. Ticari kimlikli bir semtin varlığı bu semtin kentin kenar mahallelerine itildiği anlamına kesinlikle gelmemektedir. Dolayısıyla, Ur'un merkezi bölümünün planını yerleşim alanının tamamına genişletmekten kaçınmalıyız. Woolley tarafından yayımlanan ve pek çok kez referans alınan plan aldatıcıdır. Her şeyden önce Ur'un planının, tarihi son derece uzun bir kentin planı olacağını, değişik tarihlere ait yapıların yan yana bulunacağını düşünmek zorunludur. Enki tapınağının (3. Ur hanedanı ve belki de daha da önceleri) temelleri ile AH kazı alanı evlerinin son durumu (MÖ 18. yüzyıl) arasında 350 yıl kadar, dolayısıyla, Paris'teki Val-de -Grâce şapeli ile Georges Pompidou Merkezi arasındaki tarih farkına neredeyse eşit bir zaman kesiti bulunmaktadır. Üstelik, kent alanı Wooley'in planında yer alandan çok daha geniş bir yüzeye yayılmaktadır. Eski kente karşı ezici bir alan kaplayan dini nitelikli semtin payı, yerleşim alanının tamamının yüzölçümünü bilseydik, elbette ki daha mütevazı oranlarda kalacaktı.

Ancak tapınakların çoğunun (ama kesinlikle hepsinin değil), kent manzarasının veya günümüz deyimiyle, ufuk çizgisinin ana ögesi olan zigguratın egemenliğindeki alanda toplandığı bir gerçektir. Ay tanrısının kenti Ur, gerçekten de, bugün nasıl hayli budanmış kalıntıları uzak bir mesafeden görülebiliyorsa, aynı biçimde uzaklardan göze çarpması gereken tapınağının gölgesinde uzanmaktaydı. Bu anlamda Ur, gerçekten de, kentin efendisi olan tanrının ailesi ile birlikte mesken edindiği gerçek bir tapınak-kenttir. Kentin bütün sakinleri bu tanrıya içlerini dökebilmektedir. Nitekim, aşağıdaki metinde, dolandırıcılığa kurban giden Kuzzulum adındaki bir kişi ay tanrısına yakınmasını dile getirmektedir.

Ey Nanna, sen ki göğün ve yerin tanrısısın, sana güvenim sonsuz! Girni-isa'nın oğlu Elali beni dolandırdı, davamı gör! Beni soydu soğana çevirdi. Ama benim Nanna'ya güvenim var.

Arkeolojinin günümüzde ulaştığı tekniklerle, Ur yerleşim alanını bütün yayılımı boyunca izlememizi sağlayacak bir şema çizmek kolay olsa gerektir. Ne yazık ki sit, bugün için, çevresini allak bullak eden ve hava fotoğrafları yoluyla keşifleri engelleyen bir askeri üssün içinde kalmıştır. Dahası, diğer sitlerde olduğu gibi, Ur'da da kentin genişliği incelemeleri güçleştirmektedir. Harabelerin dev boyutları geri adım atmamıza neden olmaktadır. Woolley'in 1922 ile 1934 arasında yüzlerce işçi ile (ama sadece iki veya üç asistan ile) gerçekleştirebildiği çalışmaları günümüz arkeoloji ekipleri artık yapamaz.

Şamaş'ın Kenti Larsa

Larsa (günümüzdeki adıyla Tel es-Sinkara) Aşağı Mezopotamya'da Fırat ile Dicle arasında uzanan çölün güney kısmında yer alan ıssız bir sittir. Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki hududun belirlenmesi çalışmalarını yürüten komisyonun üyesi olan İngiliz görevli William Loftus, Güney Mezopotamya'da dolaşırken 1854'de, burada mola vermiş ve Ur-Nammu, Hammurabi, Burnaburyaş, Nabukadnezar ve Nabonid'in adlarını taşıyan tuğla tabletler toplamıştı. Kalıntıların eski Larsa kentine ait olduklarını da belirlemeyi başardıysa da, ilkbahar selleri yüzünden bölgeden ayrılmak zorunda kaldı. 1903'te de Alman arkeolog Walther Andrae bölgeden hızlı bir biçimde geçmiş ve sonradan Fransız araştırmacı André Parrot'ya ilettiği ziggurat planını çizmişti. O dönemde Almanlar, Babil ve Asur sitlerinin keşfiyle fazlasıyla meşgul olduklarından, daha aşağılarda kalan bölgeyle ilgilenebilecek durumda değillerdi. Fransız eski yazıtlar uzmanı François Thureau-Dangin, Aşağı Mezopotamya'yı 1932'de, büyük ölçekli yağmaların buralarda saklı zenginlikleri kanıtladığı bir sırada ziyaretinde, sitin önemini saptayınca oldukça etkilen-

mişti. Şubat 1933'te yakınlardaki Telo sitindeki kazılarını tamamlamak üzere olan André Parrot bu keşif üzerine Larsa'ya gönderildi. 1979'da, yani 46 yıl sonra yayımlanan "Arkeoloji macerası" kitabında, siti görür görmez uğradığı şok son derece canlı bir biçimde anlatılmaktaydı. "Larsa'ya vardığımda hissettiğim ilk izlenimi, sitin enginliği, görkemli kuraklığı ve ıssızlığı oldu. İkinci izlenim ise, Telo'dakinden de daha dokunaklı olan dışlanmışlığıydı. Aralık 1932'de siti ilk kez ziyaret ettiğimde, yol olarak kullanılabilecek bir iz bile bulunmamaktaydı. Yakınlarda su da yoktu. Dahası, müthiş kum fırtınaları bölgeyi dönem dönem silip süpürmekteydi." Bütün bu bilgi ve izlenimlerde, 57 yıl sonra, hiçbir değişiklik olmadığını söyleyebiliriz.

André Parrot Larsa'da sadece bir kazı çalışması boyunca kaldı ve çalışmaları Jean Margueron'a devrettikten sonra, site ancak 1967'de döndü. Yeni bir kesintiden sonra 1974'de kazı şantiyesi yeniden açıldı ve çalışmalar o günden beri Huot idaresinde elden geldiğince düzenli olarak yürütülmüştür. Höyüğün boyutlarının 1750 metreye 1600 metre olduğunu, kısmen bodur kaldığını (en yüksek noktası 22 metre, ancak yükseklik ortalaması 10 metre), böylece toplam 190 hektarlık bir alan kapladığını düşünecek olursak, hiç de küçük sayılamayacağını daha iyi anlayabileceğiz. Daha Loftus'un keşifleri sırasında göze çarpan, 3 ayrı doruk noktası hemen kendilerini belli etmektedir. Merkezi konumda güneş tanrısı Şamaş'ın tapınağının harabeleri, yakınlarında zigguratın kalıntıları, daha kenarda bir mevkide de geçtiğimiz yüzyıl Bedevilerinin "deve tepesi" diye adlandırdıkları, ancak arkeologlar için henüz adsız olan bir yükseklik bulunmaktadır. Parrot kazılarını birkaç bina, güneydoğudaki kent kapısı ve kral Nur-Adad'ın sarayı (MÖ 1865-1850) üzerinde yoğunlaştırdı. Yüzeyde 3. Ur hanedanından Helenistik döneme kadar uzanan bütün zaman kesitlerine ait çok sayıda mezarı gün ışığına çıkardı. 1969-1970 yıllarında Jean Margueron, Nur-Adad sarayının kazılarını tamamladı ve sitin merkezindeki güneş tanrısı tapınağının keşfine başladı. 1974-1985 arasında düzenlenen pek çok kazı çalışmasında, bütünü 300 metreye yakın

uzunlukta art arda yapılardan oluşan bu tapınak Fransız ekiplerinin dikkatlerini özellikle topladıkları mevki olacaktı.

Larsa, Sümercede Utu olarak adlandırılan güneş tanrısı Şamaş'ın hükümranlık alanıydı. Şamaş'a adanmış bir başka tapınak Sippar kentindede bulunmakta ve bu tapınak da Larsa'daki ile aynı adı (E.babbar = Parlak Ev) taşımaktaydı. Şamaş her şeyden önce hukukun ve adaletin tanrısıydı. René Labat'nın ifadesiyle, "Şamaş'ın ışığı suç işlenmesine elverişli karanlıkları aydınlatmakta, kalplerin ve vicdanların en saklı kıvrımlarını yoklamaktaydı. Sippar ve Larsa'nın tanrısı, Mezopotamya tarihinin tamamı boyunca önemli bir tanrı kimliğini korumasına karşın, hiçbir zaman panteonun en üst rütbesine sahip olmamıştır. Tanrılar arası hiyerarşide ay tanrısı Sin her zaman Şamaş'dan önce gelmiştir. Ancak, bol miktarlardaki duaların, ilahilerin, ayinlerin böylesine gelişip çoğalmasından da anlaşıldığı gibi, Şamaş'a yönelik inanç ve ibadet dönemin toplumları için özel yankılar taşımaktaydı." Örnek olarak, 2. binyılın sonlarına tarihlendirebildiğimiz ve konuyu inceleyen kitaplarda sık sık tercüme edilen aşağıdaki dizeleri sayabiliriz:

Ey yerin aydınlatıcısı, ey göğün yargıcı,
Yukarıların ve aşağıların çobanı, karanlıkları aydınlatmaktasın,
Şamaş, yerin aydınlatıcısı, göğün yargıcı,
Yukarıların ve aşağıların çobanı, karanlıkları aydınlatmaktasın,
Işıltın bir balıkçı ağı gibi yeryüzüne yayılmış,
En uzak dağlardan karanlıkları aydınlatmaktasın,
Şamaş, sen yerinden kalktığında, halklar yere çökmekte,
Seni görür görmez bütün ülkeler secdeye varmakta,
Semaların ortasından dünyanın yörüngesini dengede tutmaktasın.

Kentin tamamına egemen konumdaki Şamaş'ın tapınağı, E. babbar'ın kalıntıları antik siteye yaklaşan günümüz yolcuları tarafından bile hemen tanınabilmektedir. Böyle bir tanrının ikametgâhı olan Larsa'nın önemsiz bir kasaba olamayacağı açıktır. Başkent özelliğini MÖ 18. yüzyılın ortalarından itibaren yitirmiş

olsa da, varlığını aşağı yukarı Milad'a kadar sürdürebilmiştir.

Sit yüzeyinde Bakır çağına ait çömlek kırıntıları toplanabilmesi, daha 1933'te Parrot'nun dikkatini çekmiş bulunmaktaydı. Yakın geçmişte toplanmış böyle bir kırıntı MÖ 4. binyılın en son demlerine veya 5. binyılın başlarına tarihlendirilebilmiştir. Ancak bu kırıntıların varlığını kanıtladığı tarih öncesi seviyeleri tarihi dönemlere ait kalıntıların çok altında örtülmüş bulunduklarından, bunlara bir gün ulaşabileceğimiz umuduna kapılamıyoruz. 3. binyıl Sümer kentinden bildiklerimiz genelde dağınık halde birkaç doküman (heykel parçaları, yazıtlar) ile sınırlı olsa da, tipik *plano-convex* tuğlalarla inşa edilmiş ve tahribi, olasılıkla Eski Hanedanlar III döneminde, MÖ 2400'ler civarında meydana gelmiş büyük bir yapı bu durumun istisnasını oluşturmaktadır. Bu yapı üzerindeki kazılar, henüz işlevini belirlememize olanak verecek bir aşamaya varmamıştır. En az bir büyük avlu ve çok sayıda oda içeren, kapladığı alan 2.000 metrekareyi kesinlikle aşan bu yapının önemli bir işlevi bulunduğu kuşkusuzdur. 3. Ur hanedanı döneminde Ur-Nammu tarafından inşa ettirilen eserlerden ise, geriye sadece birkaç yazıt ve E.bab-bar'ın bugün yitmiş bir binasının dayanak duvarı kalmıştır.

Çağlar Boyunca Larsa

Ur devletinin çöküşünü takiben, bir Amori hanedanı Larsa'da yerleşmiş ve rakibi İsin kenti ile bir süre çekiştikten sonra egemenliğini kabul ettirmiştir. Böylece Larsa'nın gücünün doruk noktasına eriştiği en parlak dönemi başlamıştır. Doğu ülkeleri ile Basra Körfezi yoluyla uluslararası deniz ticareti yoğunlaşmıştır. Yabancı ithal malları Mezopotamya'ya güneyden gelmekte ve Larsa (ve Ur) zenginliklerini öncelikle borçlu olduğu bu ticaret sisteminin en stratejik noktasında bulunmaktadır. Sitin yüzeyinde günümüzde bile göze çarpan ve arkelojik kazılarla ortaya çıkan, kişilere ait zarif evler, MÖ 20. ve 19. yüzyıllardaki bu parlak dönemden kalmadır (bu evlerin çoğu, ne yazık ki, 1930'larda antika tacirleri hesabına faaliyet gösteren Bedevilerce

yağmalanmış olup, kaçırılan binlerce çivi yazılı metin halen dünyanın dört bucağındaki özel müze ve koleksiyonlara dağılmış durumdadır). Evlerin biri üzerinde halen kazılar yürütülmektedir. Güneşte kurutulmuş tuğladan bir ana temel ve pişmiş tuğladan bir subasman üzerinde ustalıkla inşa edilmiş bulunan bu ev 20 kadar oda içermektedir. Aynı dönemde kral Nur-Adad (MÖ 1865-1850) dev bir saray kurdurtmuş ve bu yapı, sonradan fazla değişikliğe uğramadığından, Amori saray mimarisinin mükemmel bir örneği elimize geçmiştir. Son krallar olan Varad-Sin (MÖ 1834-1823) ve Rim-Sin'in (MÖ 1822-1763) güçlü hükümdarlar olmalarına ve saltanatlarından kalma yapıların Ur'da keşfedilmesine karşın Larsa'da henüz bu krallara ait yapılara rastlamamış olmamız ilginçtir.

Babil kralı Hammurabi (MÖ 1792-1750) 1763'te düzenlediği bir saldırıyla kenti fethetmiştir. Mari'de bulunan, yakın zamanlarda yayımlanmış ve Mari kralının Babil sarayındaki bir temsilcisinin yazdığı mektuplar Hammurabi'nin saltanatı sırasında cereyan eden olaylara yeni bir ışık getirmektedir. Özellikle Babil ile Larsa arasındaki ilişkilerin ne derece zorlu ve çatışmalı olduğu hemen dikkati çekmektedir. Aralarındaki gerginlik çok geçmeden açıkça savaş durumu biçimini almış ve Larsa'nın düşüşüyle sonuçlanmıştır. Üstelik son taciz bugüne kadar sandığımız gibi Babil'den değil, Larsa'dan kaynaklanmıştır. Elimizdeki metinlere göre, Larsa birliklerinin Babil topraklarına düzenledikleri sayısız baskın, Hammurabi'yi diplomatik ilişkileri kesmeye ve Larsa'yı kuşatma altına almaya yöneltmiştir. 6 ay kadar süren kuşatma sırasında Hammurabi, düşman başkentin hakkından gelebilmek için, aralarında Mari kralının da bulunduğu müttefiklerinin desteğine başvurmak zorunda kalmıştır. Hammurabi'nin bir araya getirdiği ittifakta yer alan komutanların kendi aralarında da pek anlaşamadıkları metinlerden açıkça belli olmaktadır. Larsa'nın ise müttefik güçlerin bu girişimine karşı, 40 bin askerden oluşan bir ordu toplayabildiği görülmektedir. Kentin alınabilmesi için kuleler ve koçbaşları kullanılması, berkitmelerin dibine toprak yığılarak rampa yapılması gerekmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla,

kuşatma Hammurabi'nin öngördüğünden hayli uzun sürmüştür. 6 ay kadar sonra kent sonunda düşmüş, "şer güçlerinin ve düşmanların mızrağı kırılmış, Larsa kenti alınmıştır."

Hammurabi'nin Larsa'da sonradan çok sayıda bina inşa ettirdiği gibi bir tahmin akla yakın görünmektedir. Adını taşıyan bol miktarda tuğla sitte dağılmış durumdadır. Büyük tapınağın doğusunda uzanan avlunun ve özgün unsurlar taşıyan zigguratın planları, kuşkusuz Hammurabi'nin eseridir. Larsa hanedanının çöküşü kısa vadede genel bir kargaşa ortamına yol açmamıştır. 1974'te ve 1978'deki kazılarda kral Rim-Sin'in son yıllarına ve Hammurabi egemenliğinin ilk yıllarına tarihlendirebildiğimiz bol miktarda tapınak idari dokümanı keşfedilmiştir. Bu belgeden, kentin fethinin öncesinde ve sonrasında aynı idari kadronun karşımıza çıktığı görülmektedir. Meydana gelen olaylara rağmen, idari süreklilik sağlanmıştır. Sonrasında ise Larsa Babil hanedanının yazgısını paylaşmıştır. Tek bir önderin eseri olan bu hanedan, önderin ölümünden sonra varlığını güçlükle sürdürebilmiştir. Hammurabi'nin ölümünden kısa bir süre sonra isyanlar patlak vermiş, oğlu Samsu-iluna (MÖ 1749-1712) bunlarla mücadele için elinden geleni yapmıştır. Samsu-iluna'nın saltanatının dokuzuncu yılından itibaren, Larsa'nın son bağımsız hükümdarı Rim-Sin'in adını takınmış bir maceracı kendini kral ilan etmiş ve Aşağı Mezopotamya'nın tamamını ayağa kaldırmıştır. Babil kralının asi kentlere karşı iki ayrı sefer düzenlemesi gerekmiş ve kentlerin sakinleri cezai baskılardan kaçamamışlardır. Ancak bulgularımız bu baskılara hazırlanabilmek için yeterince zaman kazanamadıklarını göstermektedir. Kazıları halen süren "büyük konak"ta, hane halkının bütün eşyaları tahliye ettikleri göze çarpmaktadır. Konağın büyük kısmında, her ne kadar çağımızın çivi yazılı tablet avcılarınca allak bullak edilmişse de kazılar, yağmalanmamış kısımların zaten boş olduklarını ortaya koymaktadır. Bu evin tarihini noktalayan yangın, sadece çatıyı ve duvarları etkilemiştir. Şamaş tapınağında rahipler hazinelerini emniyet altına almışlar ve herhalde bunları kasırganın dinmesinden sonra geri getirebileceklerini

düşünmüşlerdir. Bu, her zaman mümkün olmamış, nitekim 1976'da mücevherat terazisi ağırlıkları, değerli metal taşlar ve güzel kuyumculuk eserleri barındıran gizli bir bölme ortaya çıkartılmıştır.

Babil kralının bütün çabalarına karşın ülkenin güney bölgesi tamamen elinden çıkmıştır. Sonrasında üç yüz yıllık bir dönem boyunca Ur ve Larsa'da meydana gelen olaylar hakkında ise hiçbir şey bilmemekteyiz. Bu karanlık çağlar, ne bir metin, ne de bir anıtla aydınlatılmaktadır. Bağlantıları yeniden kurabilmek için, MÖ 15. yüzyıl sonlarından itibaren cereyan eden Kassiler dönemi rönesansını ve Larsa'da da 14. yüzyıl ortalarını beklemek gerekmektedir. Gerçekte Larsa artık siyasi bir rol oynamamaktadır. Bir taşra kenti sıfatıyla -bölgenin idari merkezi artık Bağdat'ın hemen yanı başındaki Dur-Kurigalzu'dadır-, Kassi krallığının yazgısını pasif bir biçimde seyretmektedir. Ancak başlangıçtaki özelliğini, tanrı Şamaş'a ait büyük dini metropol kimliğini sürdürmektedir. Dolayısıyla, Kassi kralları -metinlerinde söz ettikleri ve arkeoloji tarafından da teyid edildiği gibi- harap durumda buldukları kutsal yapıları restore ettirmeyi görev bilmişlerdir. E.babbar'daki kazılar, Kassi kralları 2. Burnaburyaş (MÖ 1375-1347), Nazi-maruttaş (MÖ 1323-1298) ve 2. Kadaşman-Enlil (MÖ 1279-1265) tarafından yürütülen çalışmaların önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bakım ve onarım faaliyetleri Adad-apla-iddina'nın saltanatına kadar (MÖ 1047) aralıksız sürdürülmüştür. Dolayısıyla, yapıların kazılarla ortaya çıkarılan durumu özellikle 2. binyılın ikinci yarısındaki görüntülerini yansıtmaktadır. Her kralın Şamaş'a bağlılığını kayıtlara geçirmek için bırakmaya önem verdiği yazıtlar (mühürlenmiş tuğlalar veya yazılı kapı zıvanaları) bol miktardadır. Öte yandan, çalışmaların vardığı boyutların giderek küçüldüğü belli olmaktadır. Eski tapınakların bakımı, taşıdıkları önemden çok, duyulan bağlılık nedeniyle -veya görev kabul edildiği için- yerine getirilmekte, tapınağın ötesindeki kent gittikçe gerilemektedir. Görülebildiği kadarıyla bu dönemde Larsa bütün ticari önemini de yitirmiş durumdadır. Dönemin uluslararası yolları artık Larsa bölgesin-

den geçmemektedir. Doğan yeni ticari ve siyasi merkezler (Yeni Hitit İmparatorluğu, Akdeniz kıyılarındaki liman kentleri, Yeni Mısır İmparatorluğu) Aşağı Mezopotamya'dan çok uzaklardadır.

MÖ 1047'den hemen sonra tapınak büyük bir yangına kurban gitmiş ve felaketin ardından bu kez dört yüz yıl süren sessizlik çökmüştür.

Yeni Babil döneminde site karşı nihayet yeniden bir ilgi doğmaya başlamıştır. Oldukça kısa sürmesine rağmen (MÖ 626-539), başkentinde gerçekleştirdiği çalışmaları müteakip bir bölümde göreceğimiz son Babil hanedanının taşıdığı önem tartışma götürmemektedir. Engin hurma bahçelerinin neredeyse endüstriyel bir yoğunlukta işletilmiş olduğu Uruk'tan kalma metinlerden anlayabildiğimiz kadarıyla, tapınaklar ekonomide yeniden ayrıcalıklı bir rol oynamaya başlamış görünmektedir. Dönemin Babil kralları kendilerini eski Sümer-Akad geleneklerinin koruyucuları ve yaşlı Sümer ülkesi tapınaklarının onarımcıları olarak görmüşlerdir. Keldani hükümdarları belli başlı tapınakların yeniden inşasına özen göstermiş ve geniş olanaklar tanımışlardır. Bu gerçeğin başlıca kanıtlarına Babil'de rastlanmaktaysa da, büyük Sümer kentleri de bu hükümdarların ilgi alanına girmiştir. Larsa'da, 2. Nabukadnezar (MÖ 604-562) E.babbar'ı yeniden inşa ettirirken önce, daha eski tarihlere ait yapıların kalıntılarını temizlettirmiş ve mimarları bu kalıntıların planlarını temel almanın ötesinde, planlara, takıntılı diye niteleyebileceğimiz bir biçimde sadık kalmışlardır. Ancak 2. Nabukadnezar tapınağın sadece merkezi kısmını yenilettirmiştir. Yeni bina, duvarlarının kalınlığına karşın oldukça mütevazı kalmakta ve eski tapınakların harabelerinin oluşturduğu yüksek yapay tepe üzerinde dikilmektedir. Bu tapınak 1983-1985 arasında gün ışığına çıkartılmış ve kralın tanrı heykelinin kaidesi ve dış duvarlar üzerinde oydurduğu uzun yazıt bulunmuştur.

Büyük efendimiz, tanrıların arasında bilge tanrı, muhteşem Marduk beni ülkeme ve halkıma çobanlık etmeye görevli kıldığında, Şamaş'ın

tapınağı, Larsa'daki E.babbar uzun zamandan beri harabe haline düşmüş, üzerinde kumlar birikmiş, planı bile seçilemez olmuştu. Marduk toprağı ayıklamak için dört rüzgârı estirdi ve plan gözle görülür oldu. Bu tapınağı yeniden inşa için beni, Nabukadnezarı, tanrının sadık hizmetkârını bilgece tayin etti. Aradım, mabedin eski yapısını buldum ve eski yapının üzerine temiz taşlar döşedim. Tuğlaları koydum. E.babbar'ı gerçekten yeniden kurdum.

Hanedanın son kralı Nabonid (MÖ 555-539) başlatılmış işi sürdürmüş ve zigguratı restore ettirmiştir. Yaptıklarıyla uzun zamandır bildiğimiz, bir öncekinden esinlendiği kesin olan ve pek çok örnekte yeni versiyonları yazılmış bir metinde öğünmektedir. 1985'te metnin iki parçası daha keşfedilmiştir.

Büyük tanrıların kutsal kentlerini yenileyen Babil kralı Nabonid benim.

Nabonid, öncülü Nabukadnezar'ın eserlerini kısaca anımsattıktan sonra, şu biçimde sürmektedir:

Büyük efendimiz Şamaş, zigguratın başının hiçbir zaman yükseltilmediği yüksekliklere eriştirilmesi için dâhiyane bir düşünce tasarladı. Marduk'un emri üzere, rüzgârlar dört yönden kalkarak, kenti ve tapınağı örten kumu savuran koca bir fırtına oldular. Zigguratın, ebedi cellanın *temelleri yeniden görülebilir ve planları yeniden seçilebilir oldu. Eski temelin üzerinde, Şamaş için E.babbar'ı ve zigguratı eski temeller üzerinde yeniden inşa ettirmiş bir eski zaman kralı olan Hammurabi adına bir yazıt gördüm. Şamaş için eli çapa tutan, omuzu kürek taşıyan işçiler devşirdim. Bu tapınağı eski zamanlardakine benzer bir biçimde yeniden inşa ettim. Tapınağın içinde kaymaktaşından bir tablet üzerinde eski zaman kralı Hammurabi adına bir yazıt gördüm. Kendi adımı taşıyan bir yazıtla beraber yerine koydum ve iki yazıtı da ebediyen yerleştirdim.*

Babil'in Pers kralı Kuros tarafından fethedilmesi sonrasında da tapınak, yaşamsal önemini sürdürmüştür. Akemenidler dönemi her ne kadar bugüne kadar hemen hemen hiçbir doküman ile belgelenmemiş ise de, Helenistik dönem belgelerinde oldukça iyi

bir biçimde temsil edilmiştir.

Selevkos hanedanı egemenliğinin getirdiği kültürel şoka rağmen E.babbar işlerliğini korumuştur. O dönemde, bölgenin idari merkezi olan Uruk'un yakınlığından olumsuz etkilenmekte olan Larsa'nın fazla önemli olmadığı sonucuna varmamız gerekecektir. Kent artık sadece küçük değişiklikler geçiren tapınağının çevresine kümelenmiş bir görünüm sunmaktadır.

Larsa'da Büyük İskender'in üvey kardeşi Philippos Arrhideus zamanından kalma bir metin de bulunmuştur. Keşfedilen seramik malzeme, yapının MS 2. yüzyılın sonlarına veya en azından 1. yüzyılın başlarına kadar ömrünü sürdürebildiğini göstermektedir. Böylesine geç tarihlere kadar süren bu süreklilik, kentin binyıllar boyunca kalbini ve çekirdeğini oluşturan Şamas tapınağının ne derece önem taşıdığını vurgulamaktadır.

Larsa'nın Mahalleleri

Kentin yapısına ilişkin ne söyleyebiliriz? Kalıntıların 1933'te çizilmiş olan topoğrafik planının çok kesin olduğu söylenemez.

LARSA
1. Ziggurat
2. E.babbar tapınağı
3. Nur-Adad sarayı
4. "Deve Tepesi"
5. Büyük özel konutlar mahallesi
6. Sokaklar (?)

Plan belirleme güçlüğü, 1970'lerde Irak üzerinden uçakla geçmekte olan bir amatör fotoğrafçının çektiği dört beş diyapozitifin incelenmesiyle kısmen ve deneme-yanılma yöntemiyle aşılabilmiştir. Bu klişeler sayesinde Larsa arazisi daha dikkatle incelenebilmiş, kente ait anlamlı hatlar belirlenmiş, şemalar kurulabilmiş, toprak altında kalmış yapılar tanınabilmiştir.

Varabileceğimiz sonuçlar nelerdir? Birbirlerine bir avlular sistemi ile bağlanmış tapınağı ve zigguratı da içeren dini nitelikli bir mahallenin, büyük E.babbar bütününün varlığı tartışma götürmemektedir. Bu mahallenin kuzeyinde kral Nur-Adad'ın sarayını ve adsız kalmış diğer dev yapıları içeren ve kazılmayı bekleyen idari bir mahallenin varlığını da kestirebilmekteyiz. Siyasi güç, kentin ortasına yerleşmiş bulunan tanrıların gölgesinde kalmış gibidir. Saydığımız asil kimlikli iki mahallenin eteğinde, arazi çalışmaları daha da derinleştirilmedikçe belirginleştirilmeleri güç olan, birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmiş küçük evlerden meydana gelen mahalleler uzanmaktadır. Bütün yerleşim birimleri çok küçük alanlara yayılmakta gibidir. Daha ötelerde ve özellikle de sitin kuzeydoğusunda bulunan özel kişilere ait daha büyük evlerin kalıntılarının MÖ 2. binyılın başlarına, Larsa'nın en parlak dönemine ait olduklarını düşünmekteyiz. Ancak genellemelerden kaçınmak gerekmektedir. 1987 yılında gerçekleştirilen kazılar, erozyonun yoğun etkisi nedeniyle sit yüzeyinde farklı dönemlere ait yapıların kesiştiğini göstermiştir. 2. binyıl başlarından kalma kalıntılar ile tarihleri 3. binyıl ortalarına varan harabeler neredeyse yan yana bulunabilmektedir. Yüzeyin halihazırdaki planı karmakarışık durumda olduğundan, yüzey haritasının derinlemesine kazılarla tamamlanması zorunludur. Ancak, sitin kuzeydoğusunda bir mahallenin, birkaç yüzyılla sınırlı kronolojik bir kesit dahilinde, evrim geçirmiş imajını sunabileceğini düşünmekteyiz. Dış dünyadan kısmen tecrit olmuş haliyle çağımızın getireceği zararlara karşı hâlâ bağışık durumdaki bu sitte özel bir fırsat yatmaktadır. Böylesine olumlu koşullar sonsuza dek sürmeyecektir. Şimdiden sitin yanı başından geçecek bir otoyol projesi söz konusu edilmektedir ve bu ger-

çekleşirse ziyaretçilerin sayısı artacak, ayaklar altında fazlasıyla çiğnenmiş bir sit de okunamaz hale gelecektir.

Güney ve batı kısımları üzerindeki incelemelerde daha büyük güçlükler çıkmaktadır. Burada zanaatkârlara ayrılmış, yer yer ocaklarla kaplı alanların yanı sıra büyük boyutlardaki evlerle de karşılaşmaktayız. Bizlere tuhaf gelen bir başka durum da berkitme hattının son derece belli belirsiz olmasıdır. Metinler, 2. binyılın başlarında, Hammurabi'nin kenti ele geçirişi sırasında bir savunma sisteminin varlığı konusunda kuşkuya yer bırakmamaktadır. Acaba böylesine büyük bir toprak ve tuğla kütlesi, bölgede oldukça şiddetli olabilen rüzgâr erozyonuyla sonradan alınıp götürülmüş müdür? Sitte yer alan bazı dikkat çekici çizgiler yol sistemine ait izler olabilir. Birincil ve ikincil önemde hiyerarşize edilmiş bir yol ağı ve bu yollardan bazılarının kent kapılarına dek uzanması yeniden kurgulanabilecektir. Nitekim bu yollardan biri 1933'te André Parrot tarafından gün ışığına çıkartılmış olup, yakın geçmişte yenileri de saptanmıştır. Dahası, dört köşeli ve doğal etkenlerden kaynaklanmadığı belli olan bir hat, sitin kuzey kısmından merkezine kadar varmaktadır. Ancak, birkaç noktasında birden gerçekleştirilecek kazılar bu hatta ilişkin bir açıklama getirebilecektir. Bunun Ziggurata ulaşan ana cadde olduğu varsayılırsa, Ur'daki örneklerden hareketle, bizlere fazla geniş görünmektedir. Kentin iç kanalı olduğu varsayılırsa, bu izin, tortuların yakın geçmişte Karbon-14 yöntemiyle tarihlendirilmesinin de ortaya koyduğu gibi, Fırat'ın alüvyonlarıyla oluştuğu anlaşılan kente komşu ovanın rakımından birkaç metre yüksekte bulunuşunu nasıl açıklayabileceğiz? Hem bu izin hem de günümüzdekiyle pek az ölçüde ilintili olması gereken eski su şebekesinin gizemi tamamen geçerliğini korumaktadır. Eski çağlarda Larsa'nın kenarından veya yakınlarından geçen Fırat'ın mecrası günümüzde 20 kilometre kadar güneydedir. Kısacası, güneş tanrısının kentinden daha öğrenebileceğimiz çok şey vardır. Şamaş'ın kenti 1933'ten bu yana toplam sadece 13 kazı çalışmasına konu olmuştur. Bu miktar azdır, ancak ne de olsa arkeoloji, hele Larsa gibi Karnak'tan daha geniş bir

alana yayılan bir sit söz konusu olduğunda, her şeyden önce bir sabır bilimidir.

Kentler ve Tanrılar

4. binyıl sonlarının ve 2. binyıl başlarının Mezopotamya kentleri kutsal kentler olarak kabul edilemez. İşlediğimiz iki örnekte, Ur gibi Irak'ın en ünlü sitlerinden birinde ve Larsa gibi halen kazılmakta olan bir kentte, sadece tapınakların kent içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını göstermek istedik. Uruk, Sippar ve Nippur gibi daha pek çok kentte de aynı gözlemlerde bulunabiliriz. Mezopotamya kentlerinde tanrılar bizzat ikamet etmekte olduklarından, bu durum kent manzarasına açıkça yansımaktadır. Ancak, daha erken gerçekleştirilen kazılarda kentlerin tanrısal yönü biraz fazlaca ön plana çıkarılmıştır. Bir Fransız tarih öncesi uzmanının şaka yollu belirttiği gibi, Mezopotamya, "kentlerin sadece tapınaklar, saraylar ve mezarlar içerdiği tuhaf belde" değildir. Ancak aynı dönem için başka yörelerde kazılmış başka sitler Mezopotamya görüntüsünün aynısını sunmamaktadır. Örneğin Akdeniz kıyısındaki Ugarit, 2. binyılda içinde görkemli tapınakların yükseldiği geniş bir dini nitelikli mahallenin egemenliği altında değildir. Çok sayıda mahallesi incelemelere konu edilmiş olan Orta Anadolu'daki Alacahöyük veya Kültepe (Kaniş) de büyük tapınaklardan yoksundur. Dolayısıyla, Mezopotamya kentlerinin bünyesinde tanrıların ikametgâhlarının işgal ettiği bu merkezi konumda, bu uygarlığa, özgün bir görünüm kazandırmaktadır.

Nippur Kentinin Planı

Elimizde bir Mezopotamya kentine ait tek bir eski plan bulunmaktadır. Bu plan, 1899'da Pennsylvania Üniversitesi ekibi tarafından bulunan ve bir kil tablet üzerinde Nippur kentini temsil eden ünlü "harita"dır. Bu belge Samuel Noah Kramer'in *Tarih Sümer'de Başlar* başlıklı kitabının ekinde uzunca yorumlanmıştır.

Günümüzde Nuffar adını taşıyan Nippur, Bağdat'ın 160 kilometre kadar güneyinde, Dicle ve Fırat arasında orta bir yerde, Sümer ülkesinin en kuzey kısmında yer almaktadır. 1849'da, Loftus tarafından ziyaret edilmiş bulunan bu geniş sitte kazılara ilk olarak 1899'da, Pennsylvania Üniversitesince girişilmiş olup, çalışmalar halen Chicago Oriental Institute (Doğu Bilimleri Enstitüsü) tarafından sürdürülmektedir.

Geçtiğimiz yüzyılda başlatılan ilk kazılar büyük tahribata yol açmıştır. Önce Philadelphia'da İbranice öğretmenliği yapan P. Peters'in, sonra İstanbul Robert Kolej profesörü J. Haynes'in idaresine teslim edilen incelemeler, 1899 ve 1900 yılları boyunca sürmüştür. Olaylı geçen ve yetersiz bir ekip tarafından yanlış bir biçimde yürütülen 4 kazı çalışması, bulundukları arkeolojik ortam hemen hemen hiç gözetilmeksizin binlerce tabletin toplanmasıyla (60 bin rakamı verilmektedir) sonuçlanmıştır. Asur uzmanı H. Hilprecht'in bütün çabalarına karşın, bu kazılar arkeolojiden çok metin avcılığını andırmıştır.

Kent harabeleri kupkuru bir vadi yatağının, Şatt en-Nil'in iki yanında yükselmektedir. Nippur'u boydan boya geçen eski ka-

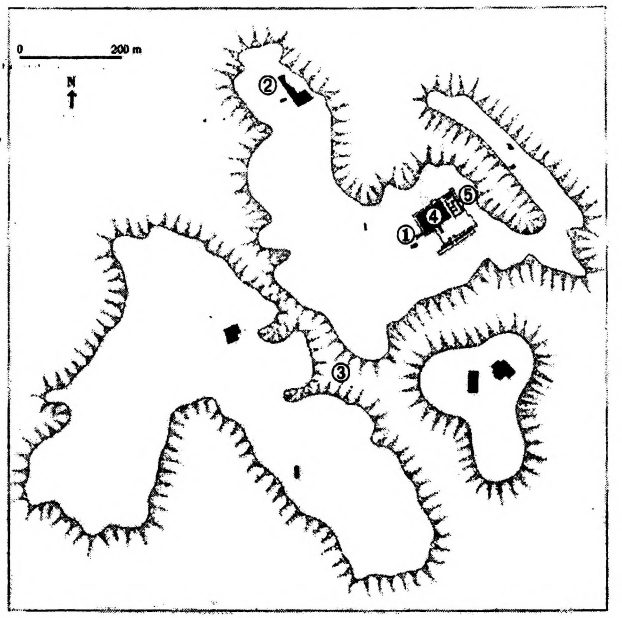

NİPPUR (KAZILMIŞ ALANIN PLANI)
1. Ekur
2. Kuzey sarayı
3. Şatt en-Nil
4. Ziggurat
5. Enlil tapınağı

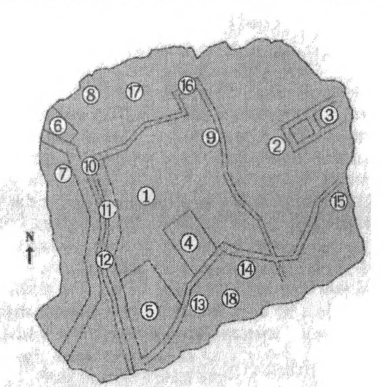

NİPPUR
Kent planını gösteren orijinal tablet üzerindeki ibareler numaralandırılarak izleyen sayfada açıklanmıştır.

nalın güzergâhını izleyen Şatt en-Nil'in kuzeyinde, kentin koruyucu tanrısı Enlil'e adanmış Ekur (Dağın Evi) tapınağının kalıntılarını örten büyük Bint el-Amir höyüğü bulunmaktadır. Tapınağın bildiğimiz biçimi, özellikle, 3. Ur hanedanının kurucusu Ur-Nammu tarafından yeniden inşa edildiği MÖ 2010'daki görünümüne denk düşmektedir. Tapınağın yanı başında, üstüne Pers dönemine ait bir kale-sarayın yerleştiği ziggurat göze çarpmaktadır. Aynı yörede, Enlil tapınağının güneydoğusunda, tanrıça İnanna'nın 3. binyılın başlarında inşa edilmiş ve Partlar dönemine kadar sürekli yenilenmiş tapınağı da yer almaktadır.

Tapınakların güneyinde ise bir "kâtipler mahallesi" veya "tabletler höyüğü" diye tanımlanan ve içlerinde bol miktarda metne rastlanan mütevazı evler uzanmaktadır. Daha doğuda ise, kent berkitmeleri kısmen saptanabilmiştir.

İlk kazı ekiplerinin de kazma salladıkları ve Peters'in bir "saray" ve bir "sütunlu avlu"yu gün ışığına çıkararak, Muraşu ailesinin ünlü arşivleri (Akamenidler dönemi) ile birlikte Kassi dönemine ait yüzlerce tableti ortaya çıkardığı Şatt en-Nil'in doğu kısmında, çalışmalar 1973'te yeniden başlatılmıştır.

Hilprecht, buluntularla kendine ait bir koleksiyon oluşturmuş ve bunlar 1925'te, vasiyeti üzerine, İena Üniversitesine devredilmiştir. Koleksiyonun en önemli parçası, kuşkusuz, MÖ 2300'den 600'e kadar giden çok farklı dönemlerin tabletlerini bir araya getiren, böylece bir çeşit mini müze oluşturan bir küpün içindekiler arasında keşfedilmiş, 21 santimetreye 18 santimetre ölçülerindeki bir tablete işlenmiş Nippur kent planıdır. Kramer'e göre bu planın çizeri, MÖ 1500 yıllarında yaşamış olmalıdır. Sümerce'nin bu dönemde uzun zamandır ölü bir dil olmasına rağmen, haritadaki ibarelerin çoğu Sümerce kaleme alınmış ve tabletin çizilişi döneminde konuşulan bir dil olan Akadçadan sadece birkaç sözcük kullanılmıştır. Tabletin 1903'te Hilprecht tarafından son derece küçültülmüş bir fotoğrafı yayımlanmış, bunu 1967'de Chicago Enstitüsünce çekilmiş daha kullanışlı boyutlarda bir başka fotoğraf izlemiştir.

Tablette yer alan planı Nippur höyüklerinin krokisiyle kar-

şılaştırmak oldukça ilginçtir. Tablet orta yerden geçen kanalıyla, Fırat'ın izlediği güzergâhla, berkitmeler, kapılar ve ana tapınakla kentin tamamını göstermektedir. Planın ortasında yer alan ibareler Sümerce Enlil-ki (1) adını, Enlil tapınağının adını (E.kur, 2) ve yanında bulunan tapınağın adını (E.kiur, 3) belirtir. Kanalın güneydoğusunda (ne olduğu anlaşılamayan) büyük bir kapalı mekân (4) vardır. Daha güneyde, berkitmenin güneydoğu ve güneybatı dirseğinde, Nippur'un "Büyük Parkı" (5) bulunur. Fırat, kentin güneybatı sınırını çizer (7). Surların dışında görülen bir tapınaktır (6). Kuzeybatıda, kent, *Nunbirdu* adlı bir kanalla çevrelenir (8). Kentin ortasında orta kanal, bugünkü Şat en-Nil, geçer (9).

Tabletin çizeri kentin surlarına ve kapılarına özel bir dikkat göstermiştir. Belki de plan askeri amaçlı çizilmişti. Güneybatı surlarında üç (10, 11, 12), güneydoğu surlarında üç (13, 14, 15) ve kuzeybatı surlarında bir (16) kapı gösterilir. Planda, bu kapıların adlarının yanı sıra, biri kuzeybatı (17), diğeri güneydoğu (18) surlarına paralel iki hendeğin yerleri de belirtilir. Harita kuzey-güney doğrultusunda değil, buna yaklaşık 45 derecelik bir açıyla bakan bir doğrultuda çizilmiştir. Yer yer ölçüler de verilmiştir. Kramer'e göre, çizim belli bir ölçekte, orantılar dikkate alınarak yapılmıştır.

Bu tablet, dönemin kozmogonisi (evrenin yaratılışı efsanesi) ışığında yeryüzünü tasvir eden ünlü bir Yeni Babil haritasında (MÖ 7. veya 6. yüzyıl) olduğu gibi, ideal veya sembolik özellikli hatlarla yüklenmemiş, tersine gerçek durumu yansıtmaya çalışmış, bilinen en eski örnektir. Oldukça katı kurallara uyan sekizgen bir plan izlemektedir. Örneğin Firavunlar döneminden kalma gerçek anlamdaki tek plan olan, "Torino Papirüsü" veya "Altın Madenleri Papirüsü" diye tanımlanan Vadi Hammamat planı (MÖ 1100'e doğru) aynı yaklaşımı izlememektedir. Bu papirüste yer alan yol güzergâhının iki yanında yer alan dağlar yassılaştırılmış, madencilerin evleri küçültülmüş, Amon mabedi ise olabildiğince şişirilmiştir. Bu nedenle, "Torino Papirüsü" bir haritadan çok bir yol rehberini andırmaktadır.

Kentlerin Kuruluşu

Büyük İskender, doğuya doğru ilerleyişi sırasında geçtiği yollarda adını taşıyan pek çok kent, İskenderunlar ve İskenderiyeler bırakmıştır. Ancak bu gelenek Büyük İskender ile başlamamış, Yakındoğu hükümdarları çok daha önceleri de kent kurucusu sıfatı elde etmişlerdi. Kent kurmak bir kralın bırakabileceği en önemli eser, bir anlamda da bir hayır işi olduğundan, hükümdarlar metinlerinde bu eserlerini önemle vurgulamakta, öğünmektedirler. Peki St. Petersburg'un, Karlsruhe'nin, Potsdam'ın, Versailles'ın Yakındoğu'daki benzerleri nerelerdeydi? Metinlerin yokluğunda bile, arkeologlar sadece bir hükümdarın iradesiyle kurulmuş ve büyümüş bir kenti kalıntılarından tanımakta güçlük çekmemekte, çünkü bu tür kentlerin planı bir sarayınki gibidir. Yakındoğu'nun bu kral kentlerinin yapısı da kuruluşlarında yatan iradenin izlerini taşımakta mıdır? Evet, kimi durumlarda bu gerçek hemen göze çarpmaktadır.

Tukulti-Ninurta Surları

Kuzey Irak'ta, Asur'dan 3 kilometre kadar mesafede kral 1. Tukulti-Ninurta tarafından kurulmuş eski Kar-Tukulti-Ninurta (Tukulti-Ninurta surları) kentinin kalıntıları bulunmaktadır. Babillileri yenilgiye uğratan bu Asurlu hükümdar eski Asur metropolü yakınlarında adını taşıyan bir kent bırakarak zaferini belleklere kazımak istemiş olmalıdır. Ancak eserinin ömrü fazla sürmemiş, kurucusunun şiddete kurban giderek ölmesinden kısa bir süre sonra kent terk edilmiştir. Metinler kentin özenle seçilmiş bâkir bir mevkide kurulduğuna değinmektedir. Tukulti-Ninurta, kentin su gereksinimini karşılamak için bir kanal kazdırtmış, ayrıca berkitme duvarı, saraylar ve bir tapınak inşa ettirmiştir. Yüzyılımızın başında bir Alman ekibi tarafından oldukça yüzeysel bir biçimde kazılmış bulunan kalıntılara dair çok az şey bilmekteyiz. Geniş bir dörtgen oluşturan berkitme hattını seçebilmekte, kentin kuzey kısmında, Dicle kıyısında inşa edilmiş sarayı saptayabilmekteyiz. Milli bir kimlik taşıyan tanrı Asur'a adanmış tapınak Babil planlarını izlemektedir. Mimarisinde Babil ülkesinin daha güneyinde, Larsa'da yer alan ve tarihi MÖ 18. yüzyıla kadar uzanan Şamaş tapınağı ile benzerlikler bulabilmekteyiz. Tukulti-Ninurta bu mimari bağ ile Babil'e karşı kazandığı zaferi canlı bir biçimde vurgulamak istemiş olmalıdır. Kent hakkında bildiklerimiz bu saydıklarımızdan ibarettir. Acaba Tukulti-Ninurta'nın berkitme, Asur tapınağı ve kraliyet sarayları dışında bir şey inşa ettirmek için yeterli zamanı olmuş muydu? Bu kent az da olsa bir süre yaşamış mıydı gerçekten, yoksa kralın ölümünden hemen sonra terk edilmiş bir şantiyenin ötesine geçemedi mi? Resmi özellik taşıyan yapılar dışında kalan alanların kazısı yapılmadan bu soruya yanıt getiremeyeceğiz.

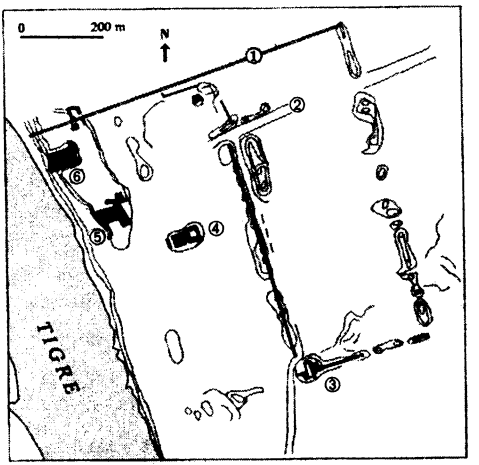

KAR-TUKULTİ-NİNURTA
1. Surlar
2. Kanal
3. Kapı
4. Asur tapınağı ve ziggurat
5. Güney sarayı
6. Kuzey sarayı

Çoga-Zambil Kalıntıları

İran'daki Çoga-Zambil'de de benzer bir sorunla karşı karşıyayız. Tukulti-Ninurta'nın çağdaşı olan, Anşan ve Susa kralı Untaş-Napirişa (MÖ yaklaşık 1275-1240) eski Susa sitesine 30 kilometre kadar mesafede bulunan Dur-Untaş (Untaş kalesi) kentini kurmuştur. Oldukça ıssız bir mevkide bulunan kalıntılar 1935'te bir petrol arama misyonu tarafından rastlantıyla keşfedilmiştir. Sitte bulunan metinlerde kralın giriştiği çabaları yücelten ifadeler kullanılmaktadır.

"Ben, Untaş-Napirişa, Anşan ve Susa'nın kralı, Untaş-Napirişa kentini inşa ettim. Öncülerim krallarca inşa edilmediği kadar yüksek olan tapınağı inşa ettim."

Untaş'ın kenti gerçekten de gözalıcı boyutlardadır. Üçlü bir berkitme sisteminin çevrelediği kent, doğrudan Mezopotamya'daki kulelerden esinlenilmiş ve günümüze kadar oldukça iyi korun-

muş bir zigguratın iri kitlesinin ön plana çıktığı belli başlı tapınakların yer aldıkları kutsal alanı merkez edinmektedir. Ziggurat iki duvarla korunmakta olup, bunlardan iç kısımda olanı yamuk biçiminde ve 41 metreye 380 metre ölçülerindedir. Dışarıdaki daha kalın duvar ise 125 metreye 850 metre ölçülerine varmakta olup, kentin çevrelemekte ve korumaktadır. Yamuk biçimindeki iç berkitme ile bu dış berkitme arasında, barındırdığı dini işlevli birkaç küçük anıt dışında neredeyse bomboş kalmış bir alan uzanmaktadır. Bu kurak bölgede de, Kar-Tukulti-Ninurta'da olduğu gibi, kentin su gereksiniminin karşılanmasına özel bir dikkat gösterilmiştir. 50 metre uzunluğunda bir kanaldan geçerek gelen su, önce bir dinlendirme haznesinde biriktirilmekte, bu hazneden çıkan dokuz ark ile, dinlendirilmiş su berkitmenin içindeki bir havuza sevk edilmektedir.

Dur-Untaş'ta, bu büyük kentte de, gerçekte ne inşa edildiği biçimindeki aynı soru karşımıza çıkmaktadır. Varılan inşaat aşaması üç veya dört saraydan, bir büyük tapınaktan, dev bir kraliyet kapısından, birkaç ikinci derece tapınaktan ve kraliyet ailesinin yeraltı mezarlarından mı ibaretti? Bir önceki örnekte olduğu gibi, bu sitenin kuruluşu çalışmaları da, kralın ölümü üzerine olasılıkla sekteye uğramış ve halefleri eski başkent Susa'ya dönmüşlerdir. Ancak Untaş'ın eseri yine de biraz daha sürmüş, Dur-Untaş ancak MÖ 639 yılında Asurbanipal'in saldırıları sonucunda tarih sahnesinden silinmiştir.

İkinci Sargon'un Başkenti

Kral iradesiyle kurulmuş bir kente son bir örnek olarak, 2. Sargon saltanatının kısa süreli başkentini, kabartmaları Louvre Müzesi Eski Şark Eserleri bölümünün en değerli parçaları arasında yer alan Dur-Şarrukin'i (Sargon kalesi) sayabiliriz. Kral Sargon bu yeni kentin inşaasına MÖ 731'de girişmiş ve MÖ 705 yılında ölümüne kadar sürdürmüştür. Kent, metinlerle de kanıtlandığı gibi bir kralın sıfırdan yaratığı bir eserdir.

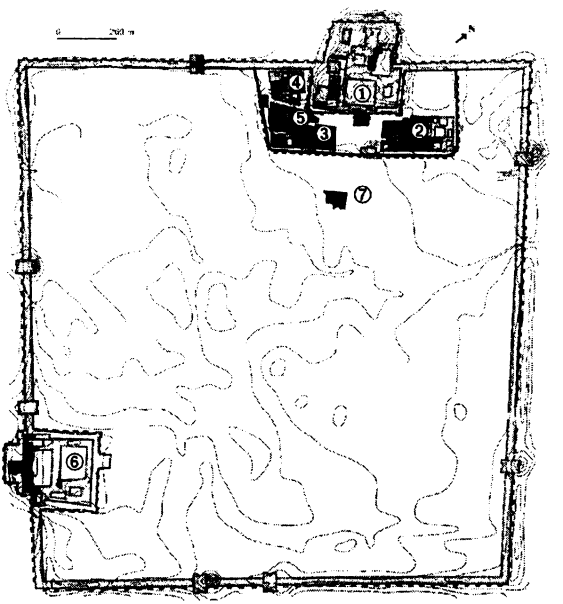

HORSABAD (DUR-ŞARRUKİN)
1. 2. Sargon'un Sarayı
2. L malikânesi
3. K malikânesi
4. M malikânesi
5. Nabu tapınağı
6. F malikânesi (silahhane)
7. Z malikânesi

"O zamanlarda, bir tanrının emrini ve kalbimin sesini dinleyerek, Ninova'nın üst kısımlarında bir kent inşa ettim ve adını Dur-Şarrukin koydum."

Sargon, kentini kuracağı mevkiyi Ninova'nın 15 kilometre kadar kuzeyinde, Dicle yakınlarında seçmiştir. Bu görkemli kentin henüz doğru dürüst kazılabildiği söylenemez. 1843'te Musul' daki Fransız konsolosu Paul-Emile Botta, Musul'un hemen karşısın-

daki Ninova'da yürüttüğü bazı başarısız girişimlerden sonra, Dur-Şarrukin'e ilk kazmayı vuran kişi olmuştur. O dönemlerde ekip şefi ancak buluntulara rastlanabileceği kesinleştiğinde yola koyulmaktaydı. Nitekim, yöre sakinlerinden birinden aramakta olduğu antika eserleri kolaylıkla ve bol miktarda bulabileceği bir yer olduğu haberini alan Botta, günümüzdeki adı Horsabad olan site, önce birkaç işçi göndermekle yetindi. André Parrot'nun kitabında anlattığına göre, işçilerden biri üç gün sonra dönmüş ve belirtilen yörede figürler ve yazıtlar bulduğunu bildirmişti. Bu haberi yine de kuşkuyla karşılayan Botta, ev hizmetkârlarından birini, söylenenlerin doğru olup olmadığını denetlemesi için yolladı. Haber doğrulanır doğrulanmaz (!) Horsabad'a gittiğinde ise, gerçekten de, bolca alçak-kabartmalar bulunan duvarlarla karşılaştı. Bunun üzerine kendi cebinden finanse ettiği kazılarına başladı. Kısa bir süre sonra, önce Fransız Milli Eğitim Bakanlığı'ndan, sonra da bir desinatörden bir miktar kredi sağladı. Botta açısından bu girişimler, Musul valisiyle başının sayısız derde girmesine neden oldu. Bizim açımızdan ise, bu tarih (1843) Mezopotamya kazılarının başladığı tarih olmuştur. Bir yıl kadar süren çalışmaları sonrasında Botta, "son derece gözalıcı ve iyi korunmuş heykel parçalarını" Fransa'ya gönderdi. Dicle boyunca Basra'ya kadar sallarla indirilen bu eserler, Haziran 1846'da bir Fransız gemisine yüklendi ve Şubat 1847'de Le Havre limanına vardı. O yılın 1 Mayıs'ında da Louvre Müzesi'nin Asur bölümü açıldı.

Sargon'un kenti dikdörtgen biçiminde, 1.750 metreye 1.685 metre ölçülerinde, 24 metre kalınlığında, taş bir subasman üzerinde, güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş bir berkitmeyle çevrilidir. Kentin içindeki yerleşim alanı üzerinde henüz herhangi bir keşif gerçekleştirilmemiştir. Sadece sitin kuzey kısmında birkaç saray veya konak ve bir ziggurat kazılmıştır. Sargon'un sarayı, berkitmenin kuzeydoğu kısmının üstüne binmiş bir biçimde yükseltilmiş olup, duvarlarda yarattığı çıkıntıyla kent savunmasını daha ileri bir hatta taşıyan bir görüntü sunmaktadır. Karşı kenarda, yine duvarla çıkıntı oluşturacak bir

biçimde, kralın kardeşlerinden birinin sarayı bulunmaktadır. Kuzeydeki bu saray alanı, kentin kalan kısmından özel bir duvarla ayrılmıştır. Acaba bu kalan kısımda kayda değer bir inşaat faaliyeti yürütülmüş müydü? Bu alan birkaç yıllığına da olsa iskân edilmiş miydi? Yanıt, görebildiğimiz kadarıyla, olumsuzdur, ancak kesin bir sonuca ulaşabilmenin yolu sadece kazılardan geçmektedir.

Botta'nın yerine gelen Fransız konsolosu Victor Place 1852-1853 yıllarında, sarayları kazmayı sürdürmüş, ancak Place'ın başka bir göreve atanmasıyla çalışmalar durmuştur. Site ancak 1928-1935 yılları arasında Chicago Oriental Institute (Doğu Bilimleri Enstitüsü) yönetiminde dönülmüş, bu dönemde de kazılar anıtlarla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, kent hakkında hiçbir şey bilmemekteyiz.

Yeni Kentler ve Arkeoloji

Her üç örnekte de kazılar, önceden tasarlandığı bilinen bir planı ortaya koymuştur. Mezopotamya hükümdarları, Roma imparatorlarının kendi zamanlarında adet edindikleri gibi, var olan bir sitenin adını değiştirerek yanıltıcı bir yeni kent izlenimi yaratmakla yetinmemişlerdir.

Ancak metinlerin yokluğunda bile, bir yeni kentle karşı karşıya olduğumuzu saptayabilmek için planını incelemek yeterli olmaz mı? Sıfırdan yaratılmışlığın belirtisi olan bazı özelliklerden hareket edemez miyiz? Bir çırpıda inşa edilmiş bir berkitmenin ve düzgün dörtgen biçimlerde bir yollar ağının varlığı, planın bütününün alışılmadık düzenliliği bu tür bir kenti işaret etmez mi? Başka bir deyişle, elimizde metin bulunmadığı durumlarda bile, arkeolojik kalıntılardan sonuçlar çıkartamaz mıyız?

Gerçekte durum bu denli basit değildir. Örneğin, yollar ağını ele alırsak, bu unsurun sitin kent manzarasının en önde gelen parçalarından biri olduğu, sitin topografyasıyla birlikte kentin bir numaralı ve en zorlayıcı unsurunu oluşturduğu kuş-

kusuzdur. Yollar, yanlarında inşa edilen anıtların ve evlerin ötesinde ve gerçek anlamda bir süreklilik özelliğine sahiptir. Kent planının ana eksenleri varlıklarını yüzyıllar boyunca korur. Batı Avrupa ortaçağ kentleri pek çok kez Roma döneminin şemasına uyumlu kalmıştır. Antakya'nın farklı dönemlere ait seviyelerinde yollar, Selevkoslar'dan Justinianus dönemine kadar, birbirlerinin üstüne binerek 12 metre yükselmiştir. Paris'te, iki ana Roma yolundan *via superior* günümüzdeki Rue Saint-Jacques'ın, *via inferior* ise Rue Henri-Barbusse'ün (eski adıyla Rue Denfert) altında uzanmaktadır. Sayısız başka örnek verebiliriz. Peki, yolların bu özelliklerinin konumuz ve argümanımızla bağlantıları neler olabilir? Eski Yunan döneminden beri, bir kentin yoktan var edildiği, yol ağının ızgara planlı olmasından anlaşılmaktadır. Bu plan, arazinin parsellere bölünmesiyle ilintili olsa da (ki bu da yeni yerleşimcilerin gelmesi ve iskânı organize eden gücün araziyi dağıtması ile ilintilidir), her zaman dörtgen biçimlerin ortaya çıkması anlamına gelmez. Böyle bir geometri izlemeyen yeni kentler de bulunmaktadır. Herodotos'un aktardığına göre, Deioces tarafından Med ülkesinde inşa edilmiş olan ve sonraki bir tarihte Akamenidler'e başkentlik eden Ekbatan, ortasında krallık sarayının bulunduğu, surlarla çevrili, yuvarlak planlı bir kenttir ve yolları ızgara planlı değildir.

Aynı biçimde, kent inşaatına berkitmesinden başlandığı sık sık vurgulanmıştır. Berkitme, askeri işlevinin ötesinde, kentin sınırlarını çizmekte, kentsel ve kırsal bölge arasında hem reel hem de sembolik bir sınır oluşturmaktadır. Eski berkitmelerin arkeolojik açıdan incelenmesi, hele inşaat toprak kullanılarak gerçekleştirilmişse, hiç de kolay değildir. Larsa surları kaybolup gitmiş olup, Mari'de berkitme sanılan kalıntıların, daha çok bir kanal olması çok muhtemeldir. Dahası, çok sayıda kent tamamen açıktır.

Yeni Kentler mi, Eski Kentler mi?

Bu saydığımız nedenlerden ötürü, kuruluş aşamasını açıklığa kavuşturan metinlerin bulunmadığı durumlarda ve sadece harabelerin incelenmesinden hareketle, bir kentin yoktan var edilmiş bir eser olduğu sonucuna varmak güçtür. Kraliyet iradesi eserleri olan, yukarıda sözü edilmiş üç örnekte de (Kar-Tukulti-Ninurta, Çoga-Zambil ve Dur-Şarrukin) belirleyici kanıt bizlere metinlerle aktarılmış ve bugüne kadarki kazılar, sadece anıtlar ve berkitme üzerinde yoğunlaşmıştır. Sonuç olarak, bu yerleşim alanlarından çarpıtılmış bir imaj elde etmekte, Horsabad ve Çoga-Zambil'in, sonuçta, önlerinde hiçbir zaman hiçbir piyesin sahneye konulmadığı boş tiyatro dekorlarından ibaret kalıp kalmadıklarını bilememekteyiz. Tamamlanmamış kentlerin mi, yoksa tamamlanmamış kazıların mı söz konusu olduğu biçimindeki tereddütümüzü aydınlatıcı ilk unsur olarak, bir kentin hiçbir zaman tamamının kazılamayacağını unutmamalıyız. Bu tür büyük sitlerde arkeolojik keşifler, ancak örnek yerini tutacaktır. Peki yeterli sayıda örneğe sahip olup olmadığımızı nereden bileceğiz? Hele, hiçbir metnin başlangıç aşamalarını aydınlatmadığı kentlerle karşı karşıya olduğumuzda ne yapacağız? Aşağıda bu tür güçlüklerin anlaşılmasını sağlayacak iki örneğe yer verilmektedir.

Şaduppum

Günümüzde Bağdat'ın kent dokusu tarafından yutulmuş bulunan eski Şaduppum (bugünkü Tel Harmal), 1945-1949 arasında bir İngiliz-Irak ortak ekibince kazılmış, kazılar son olarak 1959'da hızlı bir biçimde gerçekleştirilmiş denetimlerle sonuçlandırılmıştır. MÖ 2. binyılın başlarında Şaduppum, bölgenin idari başkenti olan küçük bir kasaba idi. Sit, özellikle kazılarda bulunan çok sayıda çivi yazılı tablet (hukuki metinler, sözleşme ve mektuplar, iktisadi ve matematik içerikli dokümanlar) sayesinde ün kazanmıştır. Kent, merkezi Diyala havzasının aşağı

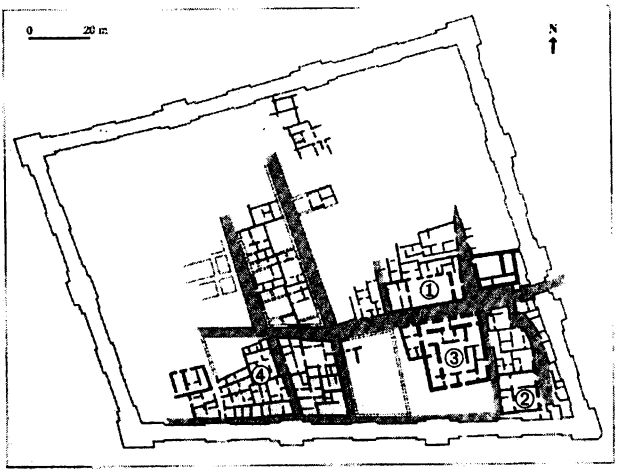

ŞADUPPUM (19.-18. yüzyıllar)
1. Nisaba ve Haya tapınağı 2. İkincil tapınaklar
3. Büyük konut 4. Yerleşim mahalleleri

kısmında yer alan Eşnunna Amori krallığına bağımlı durumdaydı. Eşnunna da, 3. hanedanın çöküşü sonrasında Ur İmparatorluğunun yerini alan bağımsız Amori krallıklarından biridir. Şaduppum, MÖ 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca bir valinin ikametgâhı olmuştur.

Şaduppum'un, kazılar sonrasında yayımlanmış fazlasıyla özlü planına baktığımızda, berkitmenin dörtgeninin ölçülerinin birbirlerine uyumluluğu hemen dikkati çekmektedir. Berkitme üzerinde düzenli aralıklarla dizilmiş kule veya burçlar bulunmakta, giriş çıkışların azlığı savunmanın önceliğini daha da vurgulamaktadır. Kentin henüz tek bir giriş kapısı saptanabilmiştir. Kazıların yapıldığı bölümde tapınaklar kayda değer bir alan kaplamaktadır. Dahası, sokaklar geniş ve düzenli hatları izlemektedir. Bu nedenlerle pek çok uzman, bütün parçaları önceden tasarlanmış bir plana göre kurulmuş, düzgün bir ber-

kitmeyle sınırları bilerek çizilmiş bir yeni kentle karşı karşıya olduğumuz sonucuna varmışlardır. Ortaçağın yeni kentleri ile benzerliklerin dikkat çekici ölçülerde olduğu kanısı egemendir. Nitekim, Leo Oppenheim'a göre Şaduppum "Eski Babil döneminden kalma, berkitilmiş bir yeni kent"tir. Oysa varılan bu sonuç kesinlikle yanlıştır. Arkeolojik raporlar kentin çok daha eski tarihlere dayandığını işaret etmektedir. 3. Ur hanedanı döneminde varlığı kesin olduğu gibi, Akad dönemi olarak tanımlanan bir önceki aşamaya da uzanması olasıdır. Sadece berkitme MÖ 19. yüzyıl tarihlidir. Eşnunna kralları duvarları bu aşamada inşa ederek, yaşlı bir kenti koruma altına almışlar ve duvarlar ile yaklaşık 2 hektarlık bir yüzölçümünü kuşatmışlardır. Böylelikle berkitilmiş kent oldukça küçük görünse de, yerleşim alanının sur dışında da uzandığı gözden ırak tutulmamalıdır. Kentin kapladığı alan berkitme inşaatı öncesinde oldukça geniş olup, kuzey ve kuzeybatı doğrultusunda oldukça uzaklara kadar gitmektedir. MÖ 19. yüzyılda berkitme inşa edilirken kent dokusu kısmen zarar görmüştür. Dolayısıyla, Şaduppum berkitilmiş bir yeni kent değil, tarihinin belli bir aşamasında yeniden biçimlendirilmiş ve var olan kent alanını sadece kısmen kuşatan düzgün bir berkitme ile donatılmış eski bir yerleşim merkezidir. Peki, bu durumda yol sisteminin düzenli çizgisine, yollar arasındaki hiyerarşinin düzenliliğine ne demeli? Nitekim, MÖ 19. yüzyıla ve 18. yüzyılın başlarına ait, doğu-batı ekseninde uzanan ve yerleşim alanını pek de düzenli olmayan bloklara bölen yan sokakların dik açıyla bağlandıkları, neredeyse düz bir ana yolun varlığını bilmekteyiz. Bu yol sistemi ister daha eskiye ait hatları sürdürmekte, ister yeni şemalar ortaya koymakta olsun, düzenliliği görüntüsel, ızgara planı yaklaşıktır ve geometrik bir ağ oluşturduğu iddiasında bulunulamaz. "Aşağı yukarı" geometrik bir düzendedir,ancak Roma dönemi kadastro çalışmalarında olduğu gibi, işin başında düzgünce parsellenmediği kuşku götürmez.

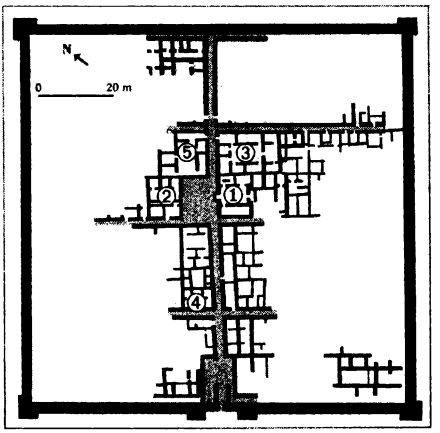

HARADUM (18.-17. yüzyıllar)
1. Tapınak
2. Kent valisi Habasa-nu'nun evi
3. Yasbut Addu'nun evi
4. Yasim Addu'nun evi
5. Riş Şamaş'ın evi

Haradum

İzleyen örnek daha da şaşırtıcıdır. Günümüzdeki adı Hirbet ed-Diniye olan küçük Haradum kasabası, Irak'ta Fırat kıyısında, Mari'nin yaklaşık 90 kilometre kadar aşağısında yer almaktadır. İnşa halindeki bir baraj gölünün suları altında kalmaları tehlikesi söz konusu olduğundan, kalıntılar son yıllarda özenli kazılara tabi tutulmuştur.

Elimizdeki planın aşırı düzenliliği hemen dikkati çekmektedir. Şaduppum'la çağdaş olup, bilinen en güzel ızgara planı örneğidir. Çivi yazılı tabletlerde rastlanan kesin tarihlerden hareketle, Harudum'un ömrünün yaklaşık MÖ 1775'ten MÖ 1630'a kadar uzanan zaman kesiti boyunca sürdüğünü kesinleştirebilmekteyiz. Kentin en eski tarihli yapıları bakir topraklar üzerinde yükselmiştir. Ömrünün ilk yıllarında Haradum, Mari'ye bağlı bulunmakta ve daha büyük bir komşu kentte ikâmet eden bir vali tarafından yönetilmekteydi. Mari'nin Hammurabi tarafından fethi sonrasında bölge bir Babil ili durumuna gelmiştir. Haradum kalıntıları bugünkü Suriye-Irak sınırının çok yakınında

yer almaktadırlar. Bu bölgede günümüzden 4000 yıl önce de bir sınır oluşmuş ve önce Kuzey (Mari) ve sonra da Güney (Babil) güçleri sırayla otoritelerini kurmuşlardır. Belki de bu durum, Yakındoğu'nun sandığımızdan daha fazla istikrar ve süreklilik gösterdiğinin güzel bir örneği olarak kabul edilmelidir. Bildiğimiz biçimiyle Haradum planı daha çok MÖ 1700-1630 arasını, yani kentin Babil idaresinde bulunduğu dönemi yansıtmaktadır. Ancak, Babil planı da doğrudan Mari idaresi dönemi planının bir uzantısıdır. Kentin adı, Mari metinlerinde iki üç kere anılmış bulunduğundan kuruluşunun Babil fe l hinden öncelere dayandığına ilişkin bir kanıta sahibiz. Son kazıların ortaya koyduğu gibi, Mari dönemi planı da bugün itibariyle gözlerimizin önündeki düzgün geometrik biçimi izlemekteydi. Dolayısıyla, Haradum gerçek bir yeni kenttir.

Babil dönemi planı göze oldukça hoş görünen bir düzenlilik ve olağanüstü bir simetri göstermektedir. Kentin ömrünün kısa sürmüş olması nedeniyle (yüz yıldan biraz fazla), bu planda hiçbir değişiklik meydana gelmemiştir. Kasaba, kenarları 115'er metre uzunluğunda kare biçiminde bir berkitme içine sıkışmış durumdadır. Batı kenarında iki burç ile çerçevelenmiş oldukça dar tek bir kapı açılmıştır. Kapıdan hemen sonra küçük bir meydana, bu meydandan da kenti iki bölüme ayıran 2 metre genişliğinde bir ana yola varılmaktadır. Bu ana yol, içlerinden ikisi bir süre duvarı izleyen 5 tali sokakla dik açıyla kesişmektedir. Kent böylece 8 mahalleye ayrılmış olmakta, her mahalle 10 mimari birimi bir araya getirmektedir. Bildiğimiz kadarıyla kent berkitmenin ötesine taşmamıştır. Dolayısıyla, sınırları inşaat alanına ve yollar ağına denk gelmektedir. Dahası, Fırat kentin kenarlarından birine teğet geçmektedir ve kentin kuruluşu için seçilen mevkide kullanılabilir toprak son derece dar bir şerit oluşturmaktadır. Bu darlık da yerleşimin fazlasıyla gelişebilmesini olanaksız kılmaktadır.

Kentin orta yerinde, kapıya varan ana yol ile merkezi konumdaki tali sokağın kavşağında, eski Doğu kentleri için ender, hatta eşi bulunmayan bir örnek oluşturan bir meydan düzenle-

mesi yapılmıştır. Kuzeyinde kent yöneticisinin ikametgâhı, güneyinde de bir tapınak, bu meydanın sınırlarını çizmiştir. Ana yol boyunca zengin tacirlerin evleri sıralanmaktadır. Dolayısıyla, küçültülmüş bir ölçekte bile olsa, kentin anıtsal bir niteliği, düzenliliği vardır; hatta günümüzdeki kent anlayışıyla, bir "zonaj" (bölümleme) bile görülür. Bu gözlemlerden hareketle, Haradum'da yoktan var edilmiş bir kentle karşı karşıya olduğumuz sonucuna vararak, planın düzgünlüğüne de açıklama getirebiliriz. Ancak kent, ya askeri bir baskın ya da bu yörede oldukça hızlı akan nehrin taşması sonucunda aniden (kent sakinleri arşivleri saklamaya zaman bulamamışlardır) yıkılmıştır.

Yukarıdaki örnekler ışığında yeni kentlere Yakındoğu'da da rastlanabildiği anlaşılmaktadır. Kar-Tukulti-Ninurta, Dur-Untaş ve Dur-Şarrukin'de metinler, kentlerin yoktan ~ar edilmiş olduklarını vurgulamakta; bu da, arkeolojinin ortaya çıkarttığı ve sekteye uğramış girişimler, izlenimi veren kalıntılarla doğrulanmaktadır. Bu örneklerde, inşaat girişiminde bulunan krallık erkinin işe, prestij yapılarını ve berkitmeleri kurarak başladığını görebilmekteyiz. Özel yapılar bunları izledi mi, izlemedi mi; tasarlanan kent öngörülen zarfı doldurabildi mi, dolduramadı mı, bilemiyoruz. Kralın kararı nasıl kentin doğuşunu belirlemişse, bu kralın ölümü pek çok halde, kentin de ölümü anlamına gelmiştir. Ancak metinlerin yokluğunda bu son soruları yanıtlamak güçtür.

Şaduppum ise berkitme inşaatının çok öncesinde dünyaya gelmiş, nitekim berkitmenin var olan inşaat alanını tahrip etmesi gerekmiştir. Bu örnekte kent, sadece varlığının belli bir aşamasında, bir savunma sistemi ile donatılmıştır.

Haradum'da berkitme tam anlamıyla geometriktir ve yol sistemi de bu geometriye uyum göstermektedir. Binalarla örülü adacıklar katı kurallarla belirlenmiş, resmi veya kamusal özellikli önemli yapılar (kent yöneticisinin ikametgâhı gibi) ön plana çıkartılmıştır. Sıfırdan yola çıkılarak yaratılmış olan bu kasabanın ömrü fazla sürmemiştir.

Bu yoktan var edilmiş kentlerin yanında, Yakındoğu kent-

lerinin çoğunluğu yavaş yavaş gerçekleşen bir evrimin sonucu olmuştur. Kimi örneklerde sitenin başlangıcında yatan mütevazı köye kazılar yoluyla ulaşılabilmiştir (Ugarit, Ninova, Kudüs). Diğerlerinde ise (Halep, Beyrut), başta bu kentlerin varlıklarını sürdürmelerinden ötürü, ilk aşamalarına ulaşma umudumuz bulunmamaktadır. Tamamen yapay bir süreç izlenerek yaratılmış kentlerde, toprağın bu aşıyı reddetmesi riski oldukça yüksektir. Ve Yakındoğu bunu çağımızdan çok daha öncesinden denemiştir.

Ninova, Büyük Kent

Ninova'yı bilmeyen var mı? Yunus'un, onu yutan balığın ve Ninova kentinin din değiştirme öyküsünü kim anımsamaz?

Yahve sözünü Amitay'ın oğlu Yunus'a söyledi ve dedi ki:
"Kalk yerinden, Ninova'ya, büyük kente git ve haykır,
Zira kötülükleri bana karşı dikildi!"
Yunus Yahve'nin karşısından uzaklara, Tarsis'e kaçmaya doğruldu,
ve Yafa'ya indi, Tarsis'e giden bir gemi buldu.
Ve Yahve denizde bir büyük rüzgâr kaldırdı,
Ve denizde bir büyük fırtına koptu,
Öyle ki gemi parça parça olayazdı.

Tanrı'nın koparttığı bu fırtına, dizleri çözülen ve batıya, altın ve maddi zenginlik ülkesi Tarsis'e doğru kaçan Yunus'un böylece işlediği günahı gözler önüne sermiş olmaktaydı. Korkuya kapılan gemi mürettebatı onu denize atmış, dev balık tarafından yutulan Yunus, aşağıdaki kurtuluş ilahisini söylemişti:

Üzüntümden Yahve'ye haykırdım,
Ve Yahve bana cevap verdi.
Şeol'ün bağrından seni çağırdım,
Ve sen sesimi duydun.

Üç gün balığın karnında kaldıktan sonra karaya çıkan Yunus'a Tanrı'nın emri yinelenmişti.

Kalk yerinden, Ninova'ya, büyük kente git ve sana söyleyeceklerimi vaaz et,
Ve Yunus yerinden kalktı, Yahve'nin sözü üzerine Ninova'ya gitti,
Elohim'in gözünde Ninova, üç günlük yürüyüşle katedilebilen, gepgeniş bir kentti.
Yunus bir gün süren bir yürüyüşle kente girmeye başladı
Ve vaaz etti, dedi ki, "Kırk gün sonra Ninova devrilecek,"
Ve Ninova ahalisi Elohim'e inanarak, oruç tutmaya başladı,
En küçüğünden en büyüğüne çuval giydi.
Söz Ninova kralının kulağına da geldi ve kral tahtından kalktı,
Üzerindeki kaftanı çıkardı, bir çuval giyip külün üstüne oturdu.

Kent tümüyle görkemli bir biçimde yeni dine inanır ve tanrının gazabı ertelenir.

Ve Elohim onların yaptıklarını, kötü yoldan nasıl döndüklerini gördü,
Ve Elohim onlara çektireceğini söylediği acıdan vazgeçti ve bir şey yapmadı

Yunus bu duruma biraz içerler ve bunun üzerine Tanrı'dan bir öğüt daha alır.

"İçerlemek sana mı düşmüş?"
Yunus kentten çıktı ve kentin doğusuna gidip oturdu,
Kendine bir çardak kurdu ve altında gölgede yattı,
Kentte ne olacağını görünceye kadar baktı.

Ertesi gün gölgesinde uzandığı keneotunun kuruduğunu görür ve kaygılara kapılır.

Ve Yahve dedi ki;
Sen ki uğruna hiç emek vermediğin ve yetiştirmediğin bir ot için sızlanıyorsun,
Bir gece için hayat sürmüş ve hayatı bir gecede sona ermiş bir ot için,
Ben, sağlarını sollarını bilmekten aciz on iki kere on bin insanın ve çok sayıda hayvanın bulunduğu büyük kent Ninova için sızlanmayayım mı?

Tarihi menkıbe görünümlü, ancak din eğitimi amaçlı bu *midraş* ustalıkla kotarılmış bir edebi cevherdir. Öykünün bulunduğu kitapçığın yazılış tarihini kestirebilmek için elimizde bulunan tek unsur, edebi özellikleri ve içerdiği teolojik yaklaşımdır. Yorumcuların çoğunluğu MÖ 5. yüzyıl tarihini verseler de, kimi uzmanlar MÖ 4. yüzyıl sonları, yani MÖ 300 civarı tezini öne sürmektedirler. Başvurabileceğimiz tarihi zemin oldukça incedir. Yunus peygamberin (İbranice'de güvercin anlamına gelmektedir) ve babası Amitay'ın (Tevrat'ın İkinci Krallar Kitab'ından alıntıdır) adları dışında sahip olduğumuz tek ipucu, Asur İmparatorluğu'nun büyük başkenti Ninova'dır. Tarihi metinlerden hiçbirisinin Asur İmparatorluğu'nun merkezinde göreve atanmış bir peygamberden, olağanüstü boyutlarda bir din değiştirme olayından söz etmediklerini vurgulamaya herhalde gerek olmayacaktır. Çünkü öykü, tarihi belge olmaktan çok, bir mesaj vermekte ve bu mesaj Edouard Dhorme'un sözcükleriyle şöyle özetlenmektedir: "Tanrı'nın gücü sadece Yahudilerle sınırlı değildir, Tanrı'ya inanan yabancı kavimlere de uzanmaktadır. Tanrı'nın bir kavme yönelttiği tehditler, bu kavmin pişmanlık duyduğunun ve ona inandığının işaretlerini doğrudan vermesi ile kalkabilir. Peygamber bile olsa, hiç kimse Tanrı'nın günahkârlara karşı gösterdiği merhamete isyan edemez." MÖ 612 yılında Babil ve Med ordularının eline düşmüş bulunan Ninova, bu hikâyede sadece kalabalık başkent rolü oynamakta, Yahudilerin kendi içlerine kapanarak, Yehova'nın dünya halkları önünde tanıklığını yapmayı biraz savsakladıkları

bir dönemin dekorunu oluşturmaktadır. Ancak Ninovalıların, hayali din değiştirme olayları bir örnek olarak akıllarda kalmış, nitekim Matta ve Luka İncillerinde de söz edilmiştir.

Ninova halkı, yargı günü bu nesille birlikte kalkıp onu yargılayacaklar. Çünkü Ninovalılar, Yunus'un çağrısı üzerine tövbe ettiler ve işte, Yunus'tan bile daha büyüğü buradadır.

Yine de Ninova kentinin adı insan belleğinden bir süre silinmiştir. MS 2. yüzyılda Samosatlı Lucianus'un yazdığına göre, "Ninova öylesine tahrip olmuştur ki, kimse nerede bulunduğunu söyleyemez. Hiçbir izi kalmamıştır." Eski Yunan ve Latin yazarlarının kent hakkında aktardıkları bilgilerin de hiçbir somut değeri bulunmamaktadır. Herodotos, "Ninova'dan başka bir eserde söz edeceğini" belirtmiş ve Asurluların tarihi hakkındaki bu eser bizlere kadar ulaşmamıştır. Strabon özlü, hatta kuru üslubuyla, "Bu kent Babil'den daha büyüktür", demekle yetinmektedir.

Oysa ortaçağda, 1160-1173 arasında Arabistan ve Pers ülkelerini ziyaret eden İspanyol haham Benjamin de Tudela, Asurluların son başkentinin Musul'un karşısında, Dicle'nin sol kıyısındaki yerini doğru bir biçimde saptamıştı. Sit, ilkçağın en geniş alanlarından birini kaplamakta olup, kalıntılar dev boyutlara varmaktadır. Ninova'nın MÖ 1. binyılın büyük "dünya imparatorlukları"nın en eski tarihli olanının başkenti olduğunu düşünürsek, bunda şaşırtıcı bir şey bulunmamaktadır.

Gerçekten de, MÖ 7. yüzyıldan itibaren, Asurluların o aşamaya kadar bir krallık olarak kalmış devletleri bir imparatorluk kimliği kazanmıştır. Paul Garelli'nin de vurguladığı gibi, "fethedilmiş toprakların illere bölünerek ve merkezi idare tarafından atanmış valilerin yönetimine verilerek sürekli denetim altında tutulur olması" ile, Asur devletinin doğası değişmeye başlamıştır. Bu değişimin aşamalı bir biçimde inisiyatifini alan Kral 3. Teglat-Falasar'dır (MÖ 744-727). Bu kralın askeri seferleri Asur İmparatorluğunu her yönde ve özellikle de Suriye yönünde (Şam krallığının MÖ 732'de ilhak edilerek ve bütün kıyı

kentlerine boyun eğdirilerek) genişletmiştir. Oğlu ve ardılı 5. Salmanasar 722'de Samiriye bölgesini fethetmiş ve İsrail Devleti'ni yıkmıştır. 5. Salmanasar'ın ölümü sonrasında yapılan bir darbe Asur tahtına 2. Sargon'u getirmiş ve 2. Sargon önce, Mısır'ın destek ve kışkırtmasıyla, Gazze-Şam arasındaki bölgede patlayan bir isyanı bastırarak düzeni sağlamış, sonra kuzey yönüne doğru ünlü seferini düzenlemiş ve Van ve Urmiye gölleri kıyılarına kadar ulaşmıştır. Asurlular bu dönemde yenilmez bir güç haline gelmişlerdir. Hatta Sargon MÖ 709'da Marduk-apla-iddina'ya (Kitabı Mukaddes'te sözü geçen Merodak-Baladan) karşı kazandığı bir zafer sonrasında Babil kralı unvanını elde etmiştir. Ancak imparator, belki de Toros dağlarının kuzeyine düzenlenmiş olan, açıklık getirilememiş bir seferde ölmüştür. Cesedi bulunamadığından, şanına layık bir mezara kavuşamamıştır. Tevrat'ta İşaya Kitabı'nın aşağıdaki satırlarda andığı kral, belki de Sargon'dur.

Tiranın sonu ne oldu?
Küstahlığı nasıl bitti?
Yahve kötülerin sopasını,
Hükümdarların asasını kırdı.
Lübnan'ın servileri, sedirleri
Başına gelenlere sevinmekteler,
Sen yıkılalı beri,
Bizi kırmaya gelinmemekte.

Oğlu Sennakerib (MÖ 704-681), hemen Sargon'un yerine geçmiş ve babasının ölümünü fırsat bilmiş olan isyancıları bastırmıştır. Bu hiç de kolay olmamış, önce MÖ 703'te (dokuz aylığına) yeniden Babil krallığını eline geçiren Marduk-apla-iddina ile uğraşması gerekmiştir. Pek çok yorumcu, Marduk-apla-iddina'nın Yahudiye kralı Ezekhias huzuruna gönderdiği elçi heyetinin tarihini (Kitabı Mukaddes'in İkinci Krallar Kitabı) MÖ 703'ün biraz öncesine yerleştirmektedir. Ezekhias'ın Asurlulara karşı takındığı kindar tutum kimse için bir sır değildi. Ancak bu girişim sonuç vermemiş ve Babil'in geçici kralı, Sennakerib'in ordula-

rından kaçmak zorunda kalmıştır.

Filistin'de ise herkes bir genel isyan için uygun anın geldiğine inanmış, Ezekhias Mısır'la ittifak arayışlarına girmiştir. Peygamber İşaya bu boşuna işbirliğine karşı çıkmış ve farklı bir siyasi tavır izlemiştir. İşaya Ezekhias'a ve kralın danışmanlarına beslenen umutların tehlikeli olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Peygamber İşaya kral Ezekhias'a vardı ve sordu: "Kim bu insanlar ve sana nereden geldiler?" Ezekhias yanıtladı: "Uzak bir ülkeden, Babil'den geldiler." Ve İşaya Ezekhias'a dedi ki: "Sarayındaki her bir şeyin Babil'e gideceği günler de gelecektir."

Kralın danışmanlarına da şunları söylemiştir:

Kudüs'teki halkı yöneten sizler, Yahve'nin sözünü dinleyin! Dediniz ki: "Ölümle bir ittifak kurduk... ölümle işbirliğiniz bozulacaktır... Sellerin suları gelip geçtiğinde, alıp götürülmeye mahkûm olacaksınız."

Oysa, aynı sırada, Kudüs'te savaş olasılığına karşı hazırlıklar başlatılmakta, savunma amaçlı çalışmalara girişilmektedir. MÖ 701'de Sennakerib Suriye-Filistin cephesine geçmeye karar verir. Fenike ülkesinin tamamı ve bu arada Ammon, Moab ve Edom' daki küçük krallıklar imparatora boyun eğerler. Filistin topraklarında ise direniş daha canlıdır. Ekron kenti Mısır'dan yardım çağrısında bulunmuştur. Sennakerib ve Mısır ordusu MÖ 701' de Aşdod'un kuzeyindeki Elteke yakınlarında savaşa başlar ve Asur orduları müttefik güçleri ezer.

İyice kuşatmaya alınmış bir konuma düşen Yahudiye Krallığı kritik bir durumla karşı karşıyadır. Sennakerib krallığın berkitmelerine saldırmaya başlar ve Laşiş'i alarak burada karargâh kurar. Ezekhias Kudüs'te "kafesindeki kuş misali" kısılıp kalmıştır. Ancak Kudüs'ün kuşatmaya alınmasına koşut olarak, Kitabı Mukaddes metninin kesin bilgilerle ve son derece canlı ifadelerle aktardığı taraflar arası müzakereler de başlamıştır. Heyetler kent duvarlarının eteğinde, Sedron vadisinde bir araya gelirler. Metin, elçilerin adlarını ve ünvanlarını saymaktadır.

Kuşatılan tarafın, müzakereleri gizlilik içinde yürütmeyi yeğlediğini anlıyoruz.

Ve Hilkiyahu'nun oğlu Elyakim, Şabna ve Yoah büyük sakiye (rab Şage) dediler ki: "Hizmetkârlarına Aramice konuşmayı lütfet, zira biz bu dili anlarız. Ama duvarlarda toplanmış ahalinin kulağına gelir diye, bizlerle Yahudice konuşma." Ve büyük saki onlara dedi ki: "Efendim beni, söyleceğim sözleri söylemem için sana ve efendine mi gönderdi? Daha çok, sizlerle dışkılarını yeme ve idrarlarını içme durumunda kalmış, duvarlarda oturan bu insanlar için göndermedi mi?"

Sonuçta, bilindiği gibi, kuşatma kaldırılmış ve Kudüs fetih ordularının eline düşmemiştir. Ancak bunun için Ezekhias'ın ağır bir haraç ödemesi ve Asur egemenliğini tanıması gerekmiştir.

Asur kralı, Yahudiye kralı Ezekhias'a 300 talent (1 talent = 27 kilo) gümüş ve 30 talent altını zorunlu kıldı. Ezekhias Yahve'nin evinde ve Kral Evi'nin hazinelerinde bulunan bütün gümüşü verdi. Yahve'nin evindeki Yahudiye kralının altın kaplattığı kapılar ve menteşeler işte o sırada söküldü ve Asur kralına verildi.

Tevrat metni Sennakerib'in nihai başarısızlığını tanrılar katından bir müdaheleye yormakta, hatta aynı yorumun bir yankısı Herodotos tarafından da aktarılmakta, ancak Asur metinlerinde bu konuda hiçbir şey belirtilmemektedir. Olaylar ne biçimde meydana gelmiş olursa olsun, Kudüs Asurluların eline düşmekten kurtulmuştur.

İmparatorluğunun bünyesinde birlik sağlamak için Sennakerib kendisine baş eğen bölgelerden yüksek sayıda nüfusu göçe tabi tutmuştur. Asur yıllıklarında yer verilen rakamlar biraz şişirilmiş de olsa, gerçek ortadadır. Nitekim Tevrat'ta da, Kudüs duvarları gölgesinde yürütülen görüşmeler sırasında, Asur heyeti kent halkına göç edecekleri yörelerde sürebilecekleri pırıl pırıl yaşamın bir tablosunu çizerler.

Ezekhias'ı dinlemeyin! Sizleri kendi ülkenize benzeyen bir ülkeye, bir buğday ve şıra ülkesine, bir ekmek ve üzüm ülkesine, bir taze yağ ve

bal ülkesine götüreceğim.

Pek çok tarihçi tehcir uygulamasının beklenmedik sonuçlar doğurduğu konusunda hemfikirdir. Nitekim, Paul Garelli, "Asur ülkesinin giderek Aramileştiğini, bunun da yenilenlerin intikamı olarak algılanabileceğini" yazmaktadır.

Aradan 20 yıl geçtikten sonra Sennakerib, zamanında yağmaladığı ve Fırat suları altında bırakarak boğduğu (MÖ 681) Babil'de bir suikaste kurban gider. Sennakerib'in karısı Nakia (ki Arami asıllıdır) ardılları Assarhaddon ve Asurbanipal'de karar kılınmasında etkili olur.

Assarhaddon'un (MÖ 681-669) en önemli eseri, her ne kadar Babil'in restorasyonu ise de, bu kralın da Suriye'de, Filistin'de, hatta Mısır'da savaşlar vermesi gerekmiş, Mısır'a kadar uzanan ilk Asur hükümdarı olmuştur. Sıkıntılı ve kuşkucu bir karaktere sahip olan Assarhaddon bu yanını, büyük oğlunun ölümünden sonra tahtın geleceğini önceden ve kendi çabalarıyla belirlemesi göstermiştir. Babil'i ikinci oğlu Şamaş-şumukin'e, Ninova'yı da üçüncü oğlu Asurbanipal'e vermiştir.

MÖ 669-627 arasında saltanat süren Asurbanipal büyük Asur krallarının sonuncusudur. Babasının oğulları arasında gerçekleştirdiği paylaşım oldukça dengesiz kalmış, son derece yüksek bir eğitim birikimine sahip Asurbanipal imparatorluğun gerçek liderliğini elde etmiştir. Adı, geçtiğimiz yüzyılın en önemli yazıt keşiflerinden biriyle birlikte anılır olmuştur. 1851-1878 arasında Ninova höyüğünün değişik noktalarında "Asurbanipal Kütüphanesi" adıyla anılagelen 25 bini aşkın çivi yazılı tablet veya tablet parçası bulunmuştur. Aradan geçen zamana rağmen buluntuların tamamı henüz yayımlanmamıştır. Oppenheim (sayıları 25 bine varan bu buluntularının çoğunun tablet parçaları olduğu unutulmamalıdır), kütüphanenin yaklaşık 1200 tablet içermiş olduğunu öne sürmektedir: Üç yüz kadar edebi kehanet eseri, yüz kadar büyü metni, yüz kadar dua ve ilahi, kırk kadar efsane ve bilgelik metni (Gılgamış destanı, Yaradılış menkıbesi vs.) ve nihayet ikiyüz kadar da Sümerce-

Akadça sözlük dizinli tablet. Kütüphane, Asurbanipal tarafından Borsippalı bir devlet görevlisine yazılmış aşağıdaki mektubun da ortaya koyduğu gibi, kuşkusuz var olan kaynaklardan yola çıkılarak oluşturulmuştur.

Varlığını bildiğiniz ve Asur ülkesinde bulunmayan nadide tabletleri arayınız ve bana gönderiniz.

Bu tabletler kralın kütüphanesi için özel olarak kopyalanmış ve tabletlerin bazılarında katibin adı doğrudan Asurbanipal olarak verilmiştir. Dönem için istisna olacak biçimde, Asurbanipal'in yazmayı bildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta tahta geçmesinin öngörülmediğini akla getirerek, belki de bir kalem adamı eğitimi aldığı tahminini yürütebiliriz. Yine de bu tablet koleksiyonunun belirgin amacı dinidir. Amaç, kütüphanenin adanmış olduğu tanrı Nabu'ya dönük geniş bir çeşit adak birikimi meydana getirerek, kralın kendisinin (kehanetler, şeytan kovmalar, sayısız ayin yoluyla) korumaya alınmasıdır. Bazılarının düştüğü hatayı izleyerek, Asurbanipal'de kültürlü ve insancıl, edebi sanatlarla yakından ilgili kral modelini görmemek gerekir. Dominique Charpin'in yazdığı gibi, "önemli tek unsur, uğruna dönemin en bilgili kâtiplerinin seferber edildiği ve Nabu'nun ilahi yoluyla sağlama alınmış bulunan, kralın korunması konusudur."

Asurbanipal babasının başlattığı Mısır seferlerini tamamlayarak, MÖ 663'te tarihe geçen bir baskın ile Teb kentini yakıp yıkmış, ancak Mısır, bağımsızlığına, her zaman olduğu gibi kısa sürede yeniden kavuşmuştur. Kral aynı zamanda, Babil'den kaynaklanan bir ayaklanma ile de karşı karşıya kalmıştır. Babil gerçekten de imparatorluğun pırlantası konumundadır. Paul Garelli'nin belirttiği gibi, devletin manevi başkenti, en prestijli tapınakların yer aldığı mekân, Asur krallarının MÖ 9. yüzyıldan beri düzenli olarak hacca gittikleri yer Babil'dir. Babil ülkesi 3. Teglat-Falasar'dan itibaren nihayet Asur toprağı haline gelmiş ve imparatorlar taçlarındaki bu eşsiz çiçeği korumak için ellerinden geleni sakınmamışlardır. Denedikleri hiçbir formül tam egemenlik kurmalarını sağlayamamıştır. Sennakerib'in saltana-

tının tamamı Babil sorununun çözümü çabalarıyla geçmiştir. Bu bakımdan Asurbanipal'in kardeşi Şamaş-şumukin'in baş kaldırması bir iç savaş olarak değil, güneyin kuzeye karşı mücadelesi olarak algılanmalıdır. Şamaş-şumukin'in isyanı Ninova'ya karşı güçlü bir koalisyonu bir araya getirmişse de, Asurbanipal kardeşini Babil'de kıstırmayı başarmıştır. Babil'in MÖ 648'de alınmasıyla Şamaş-şumukin sarayında çıkan yangında can vermiş ve bu olay, Eski Yunan Sardanapale efsanesinin çıkış noktasını oluşturmuştur. Yenilgiye uğratılan koalisyon güçleriyle işbirliği yapan Susa kenti de MÖ 639'da imha edilmiştir. Artık Asur İmparatorluğu gücünün doruğundadır.

Buna rağmen, Asurbanipal'in kesin olarak belirlenemeyen bir tarihte (MÖ 629 ?) ölümünün ardından, imparatorluk hızla gerileme dönemine girmiştir. Son felaket de MÖ 612'de Ninova' nın üç aylık bir direnişten sonra düşüşüyle yaşanmış, kent tamamen yıkılmıştır.

Ninova'nın Yeniden Keşfi

Kentin aradan uzun bir zaman geçtikten sonra, geçtiğimiz yüzyılda yeniden tahribe uğradığını söyleyebiliriz. Sadece kabartmalar ve çiviyazılı tabletler avcılığını ön plana çıkartan, güneşte kurutulmuş tuğlalardan duvarlar bulunabileceğini bile zar zor algılayan arkeolojik çalışmalar tahribattan başka ne biçimde tanımlanabilir? Kentin mimarisi ne yazık ki farklı Avrupa müzeleri adına, rekabet içinde yürütülen hummalı faaliyetlere kurban gitmiştir. Bu görüşümüzde tarafsız kalabildiğimizi göstermek için bu ilk kazıların gerçekleştirildikleri ortamı aydınlatmak yerinde olacaktır.

Öyle sanıyoruz ki, Ninova kalıntılarının dev boyutları gezginleri bunları görebilmekten alakoyuyordu. Strabon'un *Coğrafya*'sının 1819'da yayımlanan Fransızca çevirisini (Imprimerie Royale) yorumlayan Letronne'un kalıntıların bulunduğu yeri açıkça belirttiğini görmekteyiz. "Ninova, Dicle'nin doğu kıyısında, Musul'un hemen hemen tam karşısında yer almaktaydı. Ne-

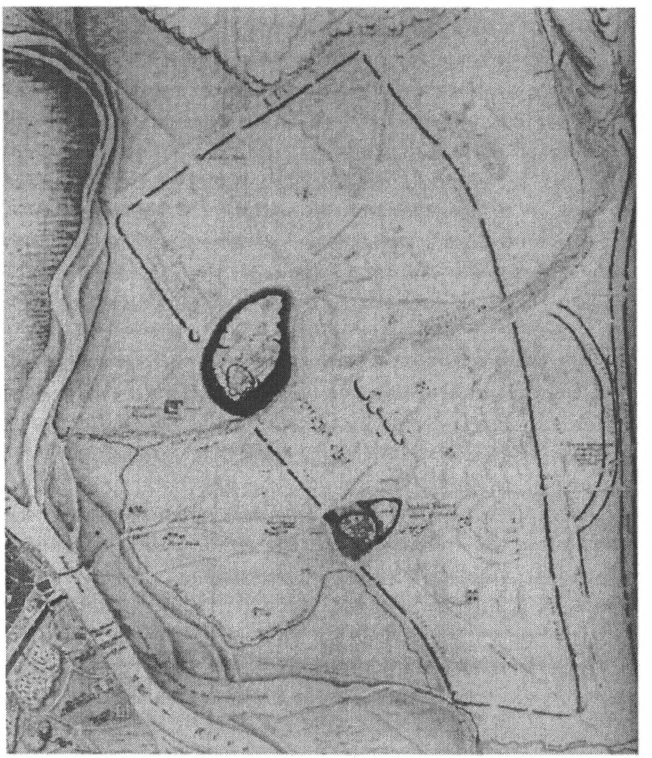

NİNOVA
A. Paterson, *Assyrian Sculptures, Palace of Sinacherib,* La Haye, 1915 (planı yapan Felix Janes, *Vestiges of Assyria, I)*

hirden üçte bir fersah mesafede bulunan Ninia veya Nino adındaki bir köy, ilkçağdaki kent alanının küçük bir bölümünü kaplamaktadır. Harabeleri 1810'da ziyaret eden McDonald Kinneir, sitin bir berkitme ve bir hendekten oluştuğunu, çevresi 4 mili (1 1/3 fersah) aşmayan uzunca bir kare biçimini aldığını görmüştür. Otlarla kaplı duvar yirmi ayak yüksekliğine varabilmektedir. Bunun dışında herhangi bir kalıntı veya yıkıntıya rastlanmamıştır." Bu tür saptamalar yüzünden, diğer komşu Asur başkentleri Nimrud ve Horsabad'da çalışmalar sürdüren ilk kazı ekipleri, bir dönem Ninova'nın konumuna ilişkin geleneksel bilgilerin yanlışlığına inanmışlardır. Ancak sonraları Layard ve Rawlinson yönetiminde gerçekleştirilen İngiliz keşifleri hiçbir kuşkuya yer bırakmamıştır. Ninova gerçekten de tarihi metinlerin belirttiği yerde, Musul'un karşısında bulunmaktaydı.

İlk Ninova kazılarının bütün ayrıntılarına burada girmeyeceğiz. Bu kazılar, kaşiflerin ve gezi yazılarının uzun süren döneminden sonra, Yakındoğu arkeolojisinin doğuşunu işaretlemektedir. Geçtiğimiz yüzyılın ortalarında Yakındoğu hakkında Kitabı Mukaddes'te belirtilenlerden başka hiçbir bilgi bulunmadığı, sadece Asur kentlerinin kalıntılarının Kuzey Mezopotamya'da bulunduklarının bilindiği unutulmamalıdır. Nitekim, kimi gezginler Avrupa'ya dönüşlerinde tarihi eşyalarla dolu koleksiyonlar getirmekteydiler. 1787'de Dijon'da doğan, ancak İngiltere'de büyüyen ve Hindistan Kumpanyası'nın ajanlığını yapan Claudius Rich, Musul'un karşısındaki harabeleri özenle incelemişti. 35 yaşında öldüğünde, ardında bol miktarda not ve sonradan İngiliz hükümetince devralınan geniş bir tarihi eşyalar koleksiyonu bırakmıştı. Rastlantı o ki, Musul'da bir konsolosluk açan Fransız hükümeti 1842'de buraya Torino doğumlu Paul-Emile Botta'yı atadı. Yakındoğu'yu iyi tanıyan Botta, Paris' teyken, 1822'de kurulmuş bulunan Asya Cemiyeti'nin Londra'da Rich koleksiyonunu görmüş bulunan genel sekreteri Mohl ile tanışmıştı. Botta, atandığı yere vardığında Dicle'nin öteki kıyısında bulunan harabeleri "kazmayı" aklına koydu. Her ne kadar 1786'da, rahip de Beauchamps Babil'de birkaç yüzey taraması

gerçekleştirmişse de, Botta'nın girişimleri açık alan arkeolojisinin resmen başladığı an olarak kabul edilir.

Botta'nın 1842'deki ilk çalışmalarından 1905'lere kadar çok sayıda kazı ve kazıcı Ninova'dan geçmiştir. André Parrot 1946'da yayımlanan "Mezopotamya arkeolojisi" adlı eserinde bu kazıların serüvenini ayrıntılarıyla anlatmıştır. Burada başlıca aşamaları aktarmakla yetineceğiz. Botta kendi gözünde yarı yarıya başarılı geçen Ninova'daki ilk denemelerinden sonra, çabalarını öncelikle, Sargon'un kısa süreli başkenti, komşu Horsabad siti üzerinde yoğunlaştırmış, dev kraliyet sarayını gün ışığına çıkartmaya başlamıştır. Sonradan yayımladığı kitabın başlığından da anlaşılabileceği gibi (*Ninova Anıtları*, Paul-Emile Botta tarafından keşif ve tarif edilmiş, M. E. Flandrin tarafından ölçülmüş ve çizimleri yapılmıştır) Botta, aslında Ninova' yı kazdığını sanmaktaydı. Botta ve Flandrin'in çalışmaları 1844'e kadar sürmüş, yukarıda da değindiğimiz gibi, 1847'de ilk Asur kabartmaları Paris'e getirilmiştir. Ancak Botta'nın başarısı çok geçmeden İngiliz Henry Layard'ı da Musul'a çekmiştir. Fransa' da 1848 devriminin kopmasının ertesinde Botta merkeze çekilmiş ve Layard fazla güçlük çekmeden Ninova'nın ve komşu Nimrud sitinin (eski adıyla Kalak, yerini önce Horsabad'a, sonra da Ninova'ya bırakan eski Asur başkenti) üstüne konmuştur. Her iki sitte de Layard'ın çalışmaları büyük ölçekli bir biçimde 1851'e kadar sürmüştür. Layard Ninova'da Sennakerib'in sarayını saptamış ve sarayın 71 odasında yürüttüğü keşiflerde, ikibin kadar duvar kabartması ve Asurbanipal kütüphanesinin bir kısmını bulmuştur.

Layard'ın, 35 yaşında, her türlü açık alan çalışmasına son verme kararından sonra da Fransız-İngiliz rekabeti sürmüştür. 1851'de Musul konsolosluğunu yeniden açan Fransa hükümeti buradaki göreve Victor Place'ı atamıştır. Place, Horsabad'daki çalışmaları yeniden ele alabildiyse de, Ninova'daki İngiliz ajanı, Keldani Hıristiyan Hormuzd Rassam'ın direnişi ile karşılaşmıştır. İkisi arasındaki rekabet efsanevi boyutlara ulaşmış, kalıntılar biri kuzeyini, öbürü güneyini kazacak biçimde paylaşılmıştır.

Karşı tarafın kuşkulanmaması için keşfedilen kabartmalara yeraltı tünelleri yoluyla ulaşılmış, gece kazıları yürütülmüş, buluntular arası takaslar için uzun müzakerelere girilmiştir. Ancak bu arada Kırım Savaşı gelip çattığından hem İngiliz hem de Fransız ekiplerinin kredileri tükenince çalışmalara 1855'de son verilmiştir.

Londra'ya getirilmiş bulunan çiviyazılı tabletlerin alfabesinin çözülmesinin yarattığı ivmeyle site 1873'te yeniden dönülmüştür. André Parrot'nun kitabında, Doğu bilimleri tutkunu genç bir gravürcü olan George Smith'in British Museum tarafından, "Asurbanipal kütüphanesi metinlerinin dev koleksiyonunu biraz düzene koyması için" nasıl işe alındığını okuyabiliyoruz. Ancak George Smith tablet tamirciliğinin de ötesinde bunları okuyabilmiş ve 1872'de Asurluların, Yaradılış Efsanesi'ndekiyle benzerlikleri bulunan Tufan hikâyelerinin bir parçasına, koleksiyonda rastlamıştır. Bu durumda Smith'i hikâyenin geri kalan kısımlarını bulmaya göndermekten başka yapacak bir şey kalmıyordu. Smith'in 1873-1876 yılları arasında Asur ülkesine gerçekleştirdiği birkaç misyonda her ne kadar Tufan'ın kayıp parçaları ortaya çıkartılamamış ise de, bol miktarda yeni belge toplanmıştır. Ancak George Smith Halep'te 36 yaşında ölmüştür. İngiliz kamuoyunun çalışmaların sürdürülmesi yönündeki yoğun baskısı üzerine, bunlar 1878'de yeniden başlatılmış, ancak başlarına ne yazık ki gene geçen Rassam, Parrot'nun ifadesiyle, "sitleri 4 yıl içinde tam anlamıyla soyup soğana çevirmiştir." Sonradan, özellikle 1882'den itibaren kaçak kazılar da yoğunlaşmışlardır. 1888-1891 arasında Ernst A. Budge, 1903'te L. King, 1904-1905'te Robert Campbell-Thomson idaresindeki İngiliz ekipleri bu kaçak kazıları frenlemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Çok geçmeden de Birinci Dünya Savaşı patlak vermiştir.

Böylece Ninova 60 yıllık bir zaman süresinde karanlıktan yeniden sıyrılmış oluyordu. Çiviyazılı tabletleri işleyen sayısız cildi bir kenara bıraktığımızda bile, siti aydınlığa kavuşturan pek çok ayrıntılı rapor arasında başlıcalarını şu biçimde sayabi-

liriz: *Monuments de Ninive* (Paul-Emile Botta ve M. E. Flandrin, 5 cilt, Paris, 1849-1850), *The Monuments of Niniveh* (Henry Layard, 2 c., Londra, 1849), *Niniveh and its remains* (Henry Layard, 2 c., Londra, 1849), *Ninive et l'Assyrie* (Victor Place, 3 cilt, Paris, 1867-1870).

Bütün bu yoğun faaliyetlere rağmen büyük Asur kentinin keşfinin tamamlandığı henüz söylenemez. Çalışmalar, son olarak King ve Thomson tarafından yürütülen kazıların üstünden 22 yıl geçtikten sonra, 1927'de yeniden başlatılmıştır. 1927-1932 arasında dört yeni kazı çalışması yine Campbell-Thomson idaresinde meydana gelmiştir. Bu aşamada Max Mallowan (Agatha Christie'nin kocası) oldukça derinlere inen bir sondaj ile höyüğün en yüksek noktasının 27 metre altında bâkir toprağa ulaşmış ve Ninova'nın tarihöncesine ait katmanlarının kalınlığını, ilk yerleşimin MÖ 4. binyıla uzandığını ortaya koymuştur. 1932' den beri ise çalışmalar daha aralıklı biçimde yürütülmektedir. 1954'te yapılan küçük çaplı bir sondajda, firavun Taharka'ya ait ve Assarhaddon tarafından Mısır'dan getirilmiş bulunan bir heykelin parçacıklarının da bulunduğu bir silah odasına ulaşılmıştır. 1966-1969 arasında sitte faaliyetlerle bulunan bir Irak ekibi berkitme üzerinde yoğunlaşmış ve bazı restorasyon çalışmaları gerçekleştirmiştir. 1974'de El-Hodr ırmağının güneyinde, Koyuncuk ve Nebi Yunus höyüklerinden aşağı yukarı eşit uzaklıkta bir noktada, belki de Sennakerib tarafından inşa ettirilmiş olan yeni bir saray keşfetmiştir. 1987'de bir İngiliz-Amerikan ortak ekibi yeni bir şantiye açmıştır. Kısaca 1842'de başlatılmış olan Ninova kazıları güncelliklerini hâlâ korumaktadır.

"Üç Gün Yürüyerek Katedilen" Kent

Yaklaşık 150 yıl süresinde, Asurbanipal'in sitesi hakkında çok şey öğrenmiş bulunmaktayız. Ninova kalıntıları günümüz Musul'unun karşısında geniş bir üçgen oluşturmaktadır. Tevrat' ta Yunus Kitabı'nın dikkat çektiği gibi,

Elohim'in gözünde Ninova, üç gün yürüyüşle katedilebilen, geniş mi geniş bir kentti.

Yunus menkıbesini anlatan yazara kıyasla daha ölçülü ifadeler kullanan Sicilyalı Diodorus, kentin çapının 27 kilometre olduğunu, başka bir deyişle, at sırtında bir günde katedilebildiğini yazmaktadır. Gerçekte ise, sitin en geniş çizgisini oluşturan Asur Kapısı ile Nergal Kapısı arası 4 kilometreyi biraz aşkındır. Ancak, örneğin dönemin küçük İsrail kasabalarına göre, dev bir metropol olduğunu kimse yadsıyamaz.

Aşağı kente denk düşen bu görkemli kalıntılar, 12 kilometre uzunluğunda, kimi yerlerinde 45 metre kalınlığa varan, taş temeller üzerine güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş, kentin doğu yakasında, nehrin karşısında bir dış berkitme ile pekiştirilmiş duvarlarla çevrelenmiş ve kapatılmıştır. 5 kilometre boyunca uzanan doğu cephesinde kuzeyden güneye Halahhi, Şibaniba, Muşlahu, Ninlil, Şamaş ve Halzi adlarını taşıyan 6 kapı açılmıştır. İçlerinde en büyüğü olan Halzi kapısı Şamaş kapısı ile aynı sırada 1965-1967 yıllarında ortaya çıkartılmış olup, bunlardan Şamaş kapısı restore edilmiştir. Kuzey duvarları sadece 2 kilometre uzunluğuna varmakta olup, burada da 3 kapı (Adad, Nergal ve Sin) bulunmaktadır. 4.100 metre uzunluğundaki batı duvarlarında 5 kapı (Maşke, Kari, Madbari, Ekalmaşarti ve Handuri) açılmıştır. Güneydeki kısa duvarda ise (sadece 800 metre) tek bir kapı, Asur kapısı, bulunmaktadır. Berkitmeler 775 hektarlık bir alanı çevrelemektedir.

Bu dev kentin su gereksinimi kanallarla sağlanmaktaydı. İçlerinde en ünlüsü olan 20 metre genişliğindeki Cervan kanalı, Bavyan çayının suyunu 80 kilometrelik bir mesafe üzerinden taşıyarak Ninova'ya getirmekteydi. Kanal, yolu üzerindeki bir vadiyi, 300 metre uzunluğunda ve vadi sularının akabilmesi için beş gözlü su kemeri ile aşmaktaydı.

Hemen hemen hiç araştırılmamış olan aşağı kent hakkında, berkitme, kapılar ve bu su mühendisliği çalışmaları dışında hiçbir şey bilmemekteyiz.

Bu aşağı kente egemen konumda olup başlıca anıtların yer

aldığı iki höyük bulunmaktadır: Kuzeybatıdaki Koyuncuk ve güneydoğudaki Nebi Yunus höyüğü. İki höyük arasında sularını Dicle'ye döken küçük bir çay, El-Hodr, bulunmaktadır. Nebi Yunus höyüğü üzerinde yer alan bir köy, bir cami ve bir mezarlık bu mevkide çalışmalar yürütülebilmesini uzun süre olanaksız kılmıştır. İncelemelerin Botta döneminden beri daha çok Koyuncuk üzerinde yoğunlaşmasının nedeni de bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Bir kilometreyi biraz aşkın bir uzunluğa ve 600 metreye yakın genişliğe sahip olan Koyuncuk höyüğü üzerinde birkaç önemli yapı yükselmektedir: Güneyinde Layard tarafından kazılan ve yakınlarda Iraklı arkeologların çalışmalarına da konu olan Sennakerib sarayı, kuzeyde Asurbanipal sarayı, ortada İştar ve Nabu tapınakları. 1974'te yukarıda değindiğimiz sarayın yanı sıra, Koyuncuk höyüğünün kuzeydoğusunda, 400 metre kadar mesafede, ovanın orta yerinde, Sennakerib'in oğlu için inşa ettirdiği bir malikâne de keşfedilmiştir. Bu yapının kalıntıları arasında, Assarhaddon'a ait ve babası Sennakerib'in ölümünden sonra meydana gelen olayları anlatan bir "prizma"ya rastlanmıştır.

1905'te saptanan ve 1927-1932 arasında kazılan Nabu tapınağı, tutarlı bir planının çıkarılmasına olanak tanımayacak ölçüde yıkık bir durumdaydı. İştar tapınağı ve iki tapınak arasında yer alan MÖ 7. yüzyıl sarayı da aynı durumdadır. Akadlı Sargon'un adıyla anılan, ancak torunu Naram-Sin'e ait olması olası, MÖ 3. binyıl sonu Akad sanatının en başta gelen örneklerinden biri olan ünlü bronz büst, İştar tapınağında bulunmuştur. Sennakerib'in sarayında büyümüş olan ve bu sarayı kabartmalarla süsleten Asurbanipal sonradan kendine ait bir sarayın olmasını istemiş ve Koyuncuk höyüğünün kuzeyinde yeni bir ikametgâh inşa ettirmiştir. Rassam'ın kendince "kazdığı" bu Asurbanipal sarayının mimari düzeni hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmemekteyiz. Yapı, Asur sanatının başyapıtları olan ve günümüzde British Museum'un gururla sergilediği "Asurbanipal av sahneleri" diye tanımlanan kabartmalarla süslenmiştir. İlk bölü-

münü Layard'ın Sennakerib'e ait güneybatı sarayından çıkardığı Asurbanipal kütüphanesinin ikinci bölümü de Rassam tarafından bu noktada toplanmıştır.

Büyük Ninova sarayı, başka bir tanımla Sennakerib sarayı, MÖ 612'deki yangından fazlasıyla etkilenmişti. Saray kabartmaları yangında, ya kavrulmuşlar ya da büyük zarar görmüşlerdir. Bu sarayı incelediğimizde Ninova'nın önemini, burayı başkent yapan ve berkiten Sennakerib'in saltanatından itibaren kazandığını anlayabiliyoruz.

Bu dev ikametgâhın bilinen kısımlarının planı 1912'de yayımlanmıştır. Bu kısımlar, sarayın resmi nitelikli bölümlerine *(babanu)* denk düşmekte olup, Yeni-Asur kraliyet mimarisinin geleneksel düzenlemelerine göre, bunlara kralın günlük yaşantısına ve özel kullanımına yönelik odaların *(bitânu)* da eklenmiş olması gerektiğini tahmin edebiliyoruz. Resmi bölümde ve yapının uç noktalarında üçer cümle kapısı bulunduran iki geniş "taht salonu" yer almaktadır. Bu salonlar, kenarları 50'şer metre uzunluğunda bir avlu çevresinde toplanmış bir bütünü çerçevelemektedir. Bu avlunun üç kenarındaki "tören salonları" kendi aralarındaki ve avluyla iletişimleri üçer cümle kapısından geçen paralel odalardan oluşur. Güneybatıdaki ana daire iki salondan (XXIX-XXXIV) ve arkada açıldıkları küçük bir odadan (XXXVI) ve bazı eklerden oluşmaktadır. İki yanlarında, dev boyutlardaki ve arkadakilerin boyutları öndekilere göre biraz daha küçük üç çift kanatlı boğanın bulunduğu merkezi cümle kapıları, avlu XIX'dan gelenler için, tamamen Laşiş'in fethini işleyen kabartmalarla süslü küçük XXXVI odasını gözler önüne seriyor ve bir perspektif yaratıyordu.

Filistin kentinin MÖ 701'de alınışı fazlasıyla etkileyici bir biçimde sahnelenmişti ve kral sarayının merkezinde bu sahnenin işgal ettiği ayrıcalıklı konum, Asurlu fatihleri açısından bu olayın taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Bu kabartmalar Kitabı Mukaddes'in İkinci Krallar Kitabı'nda anlatılanları hayret uyandıran bir tutarlılıkla resmetmektedir. Sahnelerde Asur ordularını, bunların kente saldırısını, ganimetin taşınmasını ve

esirlerin sürgüne götürülmesini seçebiliyoruz. Hemen yanda, bizzat Sennakerib, Asur karargâhının ortasında tahtına oturmuş durumda göze çarpmaktadır. Karmaşık bir harekât sırasında art arda meydana gelen olaylar böylelikle 20 metre boyunca gelişen tek bir kompozisyon durumuna getirilmiş bulunmaktadır. Tepelerinde bir dizi kalkanın görülebildiği dörtgen kulelerle desteklenmiş çifte suruyla, Laçiş kenti oldukça belirgin çizgilerle berkitilmiştir. Duvarların eteğinde kuşatma rampaları kurulmuş olup, geniş hasır kalkanlarla korunan okçular bunlara tırmanmaktadır. Kent birlikleri saldırganların üstüne alev alev meşaleler atmaktadırlar. Kuşatmaları temsil eden ve genelde oldukça klasik unsurlar içeren diğer Asur kabartmalarının tersine, detaylar kesin ve bol miktardadır. Kral, belleklerde yer etmiş bir olayı en ince ayrıntılarına kadar canlandırmak istemiş olmalıdır. Dahası, 1932-1938 yılları arasında kazılan ve 1973'te yeniden dönülen Laşiş sitindeki (Kudüs'ün 70 kilometre kadar güneybatısındaki Tel ed-Duveyr) saptamalar, Sennakerib sarayı kabartmalarının bazı ayrıntılarıyla dikkat çekici benzerlikler ortaya koymuştur. Kent gerçekten de kabartmalardaki gibi, bir çifte berkitme sistemiyle korunmuştur. Duvarın en zayıf noktasında höyüğün eğimi, kalın ve üst üste gelen bloklar tabakasıyla kaplıdır ki, bunlar olasılıkla kabartmalarda resmedilen kuşatma rampasının kalıntılarıdır.

Diğer bir yandan, sanat tarihi açısından ise, Laçiş fethi kabartmaları, eğik veya birbirlerine kavuşan çizgilerinin yarattığı gerçek bir derinlik izlenimiyle, Yeni-Asur sanatının evriminde önemli ve yeni bir aşamayı işaretlemektedir.

Ninova'nın Tahribi

Asur İmparatorluğunun çöküşü en büyük hükümdarı Asurbanipal'in görkemini çok yakından izlemiştir. Bir arada birden fazla nedene dayanmış olması gereken bu çöküş, henüz tam olarak netleştirilememiştir. Asurbanipal'in olası ölüm tarihi MÖ 627 ile Ninova'nın yıkıldığı MÖ 612 arasında kesintisiz bir sa-

vaşlar ve fetret dönemi dikkatimizi çekmektedir. Asurbanipal'in tam olarak belirleyemediğimiz bir biçimde ölümü sonrasında tahta kimin geçeceği sorunu çözüme kavuşturulamamış, kralın oğulları birbirlerine karşı saf tutmuşlardır. Bu arada Babil'de Haldu kabilesinden Nabopolassar adlı bir adam, hiç yoktan ortaya çıkarak, krallığını kabul ettirmiş ve MÖ 616'dan itibaren bütün güney beldelerini egemenliği altına almıştır.

Daha Asurbanipal zamanında, Medler, iç savaşlar yüzünden zayıf düşmüş bulunan imparatorluğa darbeler vurmaktaydılar. Bu darbeler üzerine, kimileri, Ninova'nın düşeceği kehanetinde bulunmakta ve önceden sevinmekte tereddüt etmemişlerdi. MÖ 640-630'larda, Yahudiye kralı Josias zamanında aşağıdaki dizeleri yazan Kuşi oğlu Sofoni, bu yüzden, kabına sığamayanlar arasındadır. Sofoni İsrail Krallığı'nın üyesi kardeşlerinin sürgüne gönderildiği Asur ülkesini, kendi vatanının karşı karşıya kaldığı bütün çilelerin kaynağı olarak görmekteydi. Dehşeti betimlemekte oldukça yetenekli bir şair olan Sofoni'nin şiddet yüklü bu dizeleriyle hedef alınan, Asurbanipal'in o zamana kadar zaferden zafere koşmuş Asurlularıydı.

Asur'u telef etmek için elini kuzeye uzatacak,
Ninova'yı bozkır kadar kurak bir çöl kılacak,
Oraları sürülerin ve vahşi hayvanların yatağı olacak,
Gece sütunlarında pelikanlar, kirpiler tüneyecek,
Pencerelerinde baykuşlar, kapı eşiklerinde kuzgunlar ötecek,
Umursamazlık içindeki ve kalbinde "Ben, sadece ben" diyen,
Şen ve mağrur kent işte, bu hallere düşecek.
Nasıl bir çöl, bir vahşi hayvan barınağı oluverdiği sorulacak,
Yakınından geçenler ıslık çalacak, ellerini sallayacaklar.

Nitekim, Zagros dağlarının Med kabileleri, Asurluların sınırlarını denetlemekten aciz kalmalarından yararlanarak Nabopolassar'in Babillileriyle ittifak kurdular. MÖ 612'de de Ninova üç aylık bir direnişten sonra Med ve Babil ordularının ortaklaşa saldırılarına dayanamayarak düştü. Asurbanipal'in oğlu Sin-

şar-işkun bu felaketten sağ kurtulamadı. Halefi, son Asur kralı 2. Asur-ubalit, direnişini kuzeyde, Harran kenti yakınlarında, MÖ 612-610 yılları arasında umutsuzca, bir süre daha sürdürdü. MÖ 610'da Nabopolassar Harran'ı da aldı ve son Asur hükümdarı bilemediğimiz sonuna doğru sürüklendi.

Tahmin edebileceğimiz gibi, Ninova'nın tahribi olağanüstü yankılar yarattı. Mısırlı Nahum'un aşağıdaki şiirini okuduğumuzda, Asurbanipal'in MÖ 665'te Teb kentini yağmalamasının üstünden elli yıl geçmiş olmasına karşın, şairin Asur egemenliğinin son bulmasından duyduğu delicesine hazzı sözcüklere döktüğünü görebiliyoruz. Bu olayları işleyen bir Babil vakayinamesinden Ninova'nın alınışının ayrıntılarını öğrenebilmekteyiz. Taarruz orduları içeriye surlarda açılan bir gedikten girmiş, ateşe verilen kentin halkı yangında telef olmuştur. Kent alındıktan sonra tutsaklar kalıntıların dümdüz edilmesine koşulmuş, sonra da kılıçtan geçirilmişlerdir. İki yüz yıl kadar sonra Ninova'nın toprak altındaki kalıntılarının hemen yanından geçen Xenophon'un Onbinleri hiçbir şey fark etmeden yollarına devam etmişlerdir. Nahum, Ninova'nın sonunu Teb'inkiyle karşılaştırdığı hayranlık uyandırıcı bir savaş şiirinde, kentin başına gelen felaketi betimlemektedir.

Yahve sana dedi ki, "Artık adın anılmayacak,
Tanrılarının tapınaklarından heykelleri kabartmaları kopartacağım,
Kabrini bir utanç yeri haline sokacağım."
Yıkımcılar sana karşı dikildiler, duvarlarını iyi koru!
Yollarını iyi gözle, dizginlerini gergin tut, güçlerini iyi topla!
Yiğitlerinin kalkanları kırmızı, askerlerinin giysileri erguvandır.
Savaş arabalarının çelikleri parıldar, ulaklarının dizleri titrer,
Arabaları tarlalar boyu fır döner, bomboş sahraya çullanırlar,
Yıldırım gibi atılırlar, meşaleler gördüğünüzü sanırsınız.
Şu dakika Ninova sularını kaybeden bir sarnıç gibidir.
"Durun! Durun!" diye bağrışırlar ama kimse dönüp bakmaz.
Alın! Paralarını alın! Altınlarını alın! Zenginlikleri

bitmez tükenmez.
Hazineleri arabalarınız için çok ağır çeker.
Kırım ve yıkım! Kalpler dayanamaz, dizler tutunamaz olur.
Böğürler ürpertiye kapılır, yüzler kıpkırmızı kesilir.
Arslanların ini, arslan yavrularının deliği nerede diye sorulur.
Hani hep beraber kimseler ilişmeksizin dolanırlardı.
Arslan yavruları için parçalamakta, dişisi için boğazlamaktaydı.
Mağarasını avlarla, barınağını parça parça etlerle
doldurmaktaydı.
Kahrol Ninova! İşte ben, Yahve Sabaot'un kehaneti sana karşı!
Arabalarını dumanlar içinde yakacağım, kılıçlar yiğitlerini
doğrayacak,
Vurgunların çapulların son bulacak, dişi arslanın sesi duyulmaz
olacak.
Kana susamış, kalleş kentin vay haline!
Yağmayla istif edilmiş, avını pençesinden bırakmayan kentin vay
haline!
Kırbaç şıkırtısı! Araba tekerleklerinin sürtüşü!
Dörtnala atlar! Birbirini kopartan arabalar!
Ortaya atılan atlılar!
Keskin kılıçlar! Şimşek misali mızraklar!
Öbek öbek yaralılar! Yığın yığın ölüler!
Sonu gelmez kayıplar! Çarpılan vücutlar!
Başcadının kaltaklıklarının, cilvelerinin, lütuflarının
fahişelik parası!
Cadılıklarıyla kavimlerin kabilelerin taciri!
Dur hele! İki söz edeyim! Entarini yüzüne kapatayım,
Seni pisliklerin kalburundan geçireyim, namussuz kılayım, rezil
edeyim.
Ki seni her gören senden uzaklaşsın ve desin ki,
"Ninova mahvoldu! Merhamet duyacak olan mı var!
Teselli edecek kimseleri nerelerde bulabilecek?"
Gücü deniz ve suları sur olan,
İskeleti Kuş ve sayısız Mısırlıları olan,*
*Put'un** ve Libyalıların hizmet ettiği*

Nil'in kıyısındaki No-Amon'dan ne üstünlüğün vardı?
No-Amon da sürgün edildi, No-Amon da esir alındı.
No-Amon'un da çocukları sokak kenarlarında ezildiler.
No-Amon'un da ileri gelenleri için ölüm kalım kurası çekildi,
En büyük adları zincire vuruldu.
Sen de ağla, sen de bayıl!
Sen de düşmana karşı sığınak ara!
Şu dakika bütün kalelerin ilkbaharda dallarındaki incirler gibidir.
İlk darbede kendilerini yutacak ağızlara düşerler.
Kentindeki cengaverlerin kadınlar gibi,
Kapılarını aralayan düşmanlarına karşı.
Kuşatma için su biriktir, berkitmelerini onar,
Kil toprakları döv, tuğla hamuru sertleştir.
Ama ateş seni gene yiyecek, kılıç seni gene biçecek.
Çekirgeler gibi birik bakalım.
Tacirlerini gökteki yıldızlar kadar çoğalt.
Askerlerini katiplerini kat kat artır, cırcırböcekleri gibi olsunlar,
Ki buz gibi bir sabah vakti çitlerine yaslanırlar,
Güneş doğar doğmaz kanatlarını açıp uçarlar,
Nereye gittikleri bilinmeksizin kaybolurlar.
Çobanlarının gözü kapanmaktadır, soyluların çoktan uykudadır.
Halkın dağlara kaçmış, toplanamaz artık
Yarana şifa yoktur, tedavi yoktur.
Çöküşünün haberini alan herkes alkışlamaya başlar.
Zulmün kime dokunmuyordu ki?

Yayıncının Notu

* Kouch: Nil'in ikinci çağlayanının güneyinde Yukarı Nubya bölgesi.

** Pout ya da Pount: Mısır'ın güneydoğusunda, olasılıkla bugünkü Somali'nin kıyısında bir bölge. Ödağacı, abonoz, altın kaynağı.

Babil, Dünyanın Merkezi

Antik çağın bir başka göz kamaştırıcı "megapol"ü olan Babil üzerinde bir süre durmaya değer. Babil, Güney Mezopotamya'nın önde gelen dini ve kültürel merkezi olmasının yanı sıra, MÖ 7. yüzyıl sonlarından MÖ 6. yüzyıl başlarına kadar, Akamenidlerin Pers İmparatorluğu öncesinde Yakındoğu'nun tanıdığı en geniş devletin başkentliğini yapmıştır. Fırat kıyısında, Bağdat'ın 90 kilometre kadar güneyinde, nehrin suladığı görkemli hurma bahçelerinin ortasında inşa edilmiş olan kent, daha ilk aşamalarından başlayarak, Akadcaya *Bâb-ilim* (tanrının kapısı) olarak çevrilmiş bulunan bir ad taşımaktaydı. Bu adın MÖ 1. binyıl metinlerinden başlayarak rastladığımız varyantı *Bâbilâni'* yi (tanrıların kapısı) Eski Yunancaya *Babylon* (βαβυλών diye uyarlanmıştır.

Bilinen en eski dünya haritasının yer aldığı, MÖ 7. veya 6. yüzyıla ait, bugün British Museum'da bulunan bir Yeni Babil tabletinde kent, dünyanın merkezi olarak gösterilmektedir. Haritada yer alan disk biçimindeki yeryüzünün sınırlarını "acı nehir", yani *Okeanos* çizmektedir. Acı nehrin halka gibi çevrelediği

alanda dik bir şerit olan Fırat, yukarıdan aşağıya, kuzeyden güneye akmaktadır. Fırat dağlardan çıkmakta ve bataklıklara dökülmektedir. Nehri tam ortasından yatay bir şerit kesmekte ve bu şerit, Babil adını taşımaktadır. Babil'in çevresinde de başka siteler kümelenmiştir. Halkanın dışında ise daha efsanevi nitelikli ülkelere ait semboller; karanlığın, aydınlığın ve dünyayı boynuzlarında taşıyan boğanın adaları bulunmaktadır. Coğrafya ve mitoloji böylece birbirine karışmakta, yeryüzü, Herodotos'un MÖ 5. yüzyılda alaylı ifadelerle dikkat çektiği gibi, gökyüzünün bir kozmogoni çerçevesindeki yansımasıdır.

"Hiçbir makul açıklama içermeyen dünya haritaları ortaya koyan insanlarla karşılaştığımda güleceğim geliyor. Marifetmiş gibi, kalıptan çıkmışcasına yusyuvarlak bir yeryüzünü çevreleyen Okeanos nehrini gösterip duruyorlar."

MÖ 6. yüzyılda, Nabopolassar ve Nabukadnezar'ın art arda saraylar, tapınaklar ve surlar inşa ettirdikleri dönemde, Babil, hiç kuşkusuz dünyanın merkezi konumuna gelmişti. Yeremya' ya kulak verirsek,

Babil, Yahve'nin ellerinde bir altın kupa idi, bütün dünyayı sarhoş ederdi, kavimler kupanın şarabını içer ve kendilerinden geçerlerdi.

Kentin adı da, bulunduğu yer de insan belleğinden hiçbir zaman silinmedi. Bağdat yöresinde papalık temsilciliğine atanan ve aynı zamanda Fransız Bilimler Akademisi için muhabirlik de yapan Joseph de Beauchamp, Mezopotamya'da bulunmasından yararlanarak, 18. yüzyıl sonunda siti ziyaret etmiş ve Paris'e betimleyici notlar göndermiştir. Hatta komşu Hille kenti sakinlerinin yardımıyla birkaç sondaja bile kalkışmıştır. Hayvan kabartmalarıyla süslü, sırlı tuğlalardan söz edildiğini duymuş olmasına karşın fazla kalamadan Fransa'ya dönmesi gerekmiş, döndükten kısa bir süre sonra da, 1801'de ölmüştür. De Beauchamp'dan sonra bayrağı, 1807'de Hindistan Kumpanyası hesabına Bağdat'ta bulunan Claudius Rich devralmış ve Babil'in uçsuz bucaksız harabelerinin ilk kesin krokilerini bilim dünyasına

iletmiştir.

Bu prestijli sitin gerçek bir arkeoloji ekibince kazılmasının başlatılması için 19. yüzyılın en son yıllarını beklemek gerekmiştir. Zira bu arada kuzey bölgesi ve Asur sitleri, bütün enerjilerin toplandığı alan olmuştur. 1898'e gelindiğinde, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in korumasında Berlin'de *Deutsche Orient Gesellschaft* kurulmuş ve Babil'de metodik kazılar yürütülmesi kararlaştırılmıştır.

Dönemin siyasi koşulları da böyle bir girişimi destekleyici niteliktedir. Nitekim, Almanya Yakındoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nu nüfuzu altına almayı hedefleyen bir yayılma politikası gütmekteydi. 1899'da 2. Wilhelm İstanbul'u ziyaret etmiş, sonra da Kudüs'e kadar uzanarak, bir yandan "Ebedi Tanrı önünde bağlılık yeminini yenilemiş", bir yandan da doğuda Hıristiyan varlığının korunması ile panislamizmin kışkırtılmasını bir araya getiren bir tutum ortaya koymaya başlamıştı. Almanya, Osmanlı ordusunu yeniden örgütlemeye, Osmanlı'dan birtakım haklar ve yöneticilikler elde etmeye koyulmuştu. Bu arada Sultan Abdülhamit, büyük projelere ne denli düşkün olduğunu belli etmiş ve (orduların hızlı sevkiyatına olanak tanıyan) demiryolları istemişti. *Baghdad Bahn* (Bağdat demiryolu), yüzyıllardır uykuda olan Babil bölgesini ticarete ve bilime açmak isteyen 2. Wilhelm'in en büyük düşüydü. 1902'de Alman Anadolu Demiryolları şirketi, Konya'dan başlayıp Bağdat'tan geçerek Basra Körfezi'ne varacak bir hat kurulması için gerekli ayrıcalığı elde etmişti. Bu sırada 3 yıldan beri Babil'de bulunan Alman arkeoloji ekibi de, bilim ve uluslararası siyasetin bir arada yürümesini sağlamış oluyordu.

Babil'deki çalışmalar 26 Mart 1899'da mimar Robert Koldewey'in yönetiminde başlatılmıştır. 1917 yılına, Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz ordularının 11 Mart günü ele geçirecekleri Bağdat'a doğru ilerlemeye başlamalarına kadar da kesintisiz sürdürülmüştür.

18 yıl boyunca süren Babil kazıları, Alman arkeolojisi için hem bir şantiye hem de bir okul olmuştur.

1917 sonrasında sadece birkaç yüzey temizliği ve restorasyon çalışması gibi girişimlerle yetinilmiştir. Sit, 1978'de Irak makamlarının büyük çaplı bir yeniden inşa programı yürürlüğe koymaları ve günümüzde de süren araştırmalar başlatmaları ile uyanmıştır. Yüzyıllık bu çalışmalar sayesinde varılan sonuçları, kentin bir portresini çizerek özetlemeden önce, tarihini biraz anımsatalım.

Hammurabi'nin Başkenti

MÖ 3. binyılın sonunda Babil 3. Ur hanedanının egemenliğinde küçük bir kasabadır. Ur İmparatorluğu ve beraberinde de eski Sümer uygarlığı Amori akınlarınca silinip süpürüldüğünde, Mari'de, İsin'de, Larsa'da, Uruk'ta ve Eşnunna'da rakip ancak akraba Amori hanedanları yerleşirler. Babil'i de Sumu-abum adlı bir şef MÖ 19. yüzyılda mesken tutar. O döneme kadar Babil'in adı sanı pek duyulmamıştır. Babil'deki 1. hanedan, yine dost bir hanedanın hüküm sürdüğü Uruk'la ittifak kurarak bölgedeki Larsa kenti hegemonyasına karşı koymuşsa da, esas olarak, Sumu-abum'un uzak bir ardılı olan Hammurabi (1792-1750) döneminde gerçek bir güç olmuştur. Hammurabi, sabırla sebatla ve kesintisiz sürdürdüğü sürekli çaba sayesinde, rakip siteleri (önce İsin, sonra Uruk ve sonuçta MÖ 1763'te de Larsa) zor yoluyla birbiri ardından elinde toplamayı başarır. Böylece de eski Sümer ve Akad ülkelerinin tek egemeni konumuna gelir. Ancak kralın bu eseri pek de sağlam ve kalıcı sayılamaz. Siyasi birlik sayısız savaşın bedeli ödenerek kurulmuş ve Hammurabi'nin ardılı Samsu-iluna (MÖ 1749-1712), MÖ 1738'de Larsa'nın baş kaldırması gibi çok sayıda isyanla uğraşmak zorunda kalmıştır. Son Babil kralları Hammurabi'nin mirasını sürdürememişlerdir. Babil'in bu ilk büyük dönemi Hititlerin MÖ 1595'te cüretli bir akında kenti ele geçirmeleri felâketiyle son bulmuştur. Bu olayın ardından Babil, Kassi hanedanının eline geçmiş ve yeniden bir taşra sitesi konumuna düşmüştür.

Hammurabi'nin saltanatı sırasında Babil uygarlığı son de-

rece parlak bir dönem yaşamıştır. Çivi yazısı Yakındoğu'nun kalan kısımlarına da yayılmış, MÖ 1758'de Hammurabi tarafından fethedilen büyük Suriye kenti Mari'deki metinlerden de görebildiğimiz gibi, Babil diyalekti uluslararası boyutta kullanılmıştır. Jean-Marie Durand'ın da belirttiği gibi:

"Mari krallarının diplomatik arşivlerinde bulunan mektupları okuduğumuzda, yazı sanatının katı bir 'Babil klasisizmi' içerdiği, üslubun ifade biçiminin çok duru bir gramerle oluşturulduğu ve Hammurabi Kanunları'ndaki mükemmeliyet ve kusursuzluğun aynen yansıtıldığı görülebilmektedir."

Bu kanunlar kralın adına ün kazandırmıştır. Çok çeşitli konulardaki kararlarını anımsatarak Hammurabi'nin ne kadar iyi bir hükümdar olduğunu göstermeyi hedefleyen bu 282 kanun, tam anlamıyla bir hukuk metni olarak tanımlanamaz. Yine de, dönemin Babil uygarlığının sembolü haline gelmiştir.

Hammurabi Babil'i büyük bir başkent konumuna getirmiş ise de, kentin bu kralın saltanatı sırasındaki durumuna ilişkin hiçbir şey bilmemekteyiz. Sippar, Kiş, Uruk, Larsa, Mari gibi çağdaşı kentler başarıyla incelenebilmiş, ancak Babil'de neredeyse hiçbir bulguya rastlanamamıştır. Yeraltı suları tabakasının sitin her yerinde yükselişi, eski kalıntıları tamamen boğmuştur. Günümüzde ova yüzeyinin bir-bir buçuk metreden fazla altına inilememektedir. Sadece 1907-1912 arasında Hindiya barajının bir kaza sonucu işlerliğini yitirmesiyle bu tabakanın seviyesinin alçalmasından yararlanan Keldowey ve ekipleri, kent merkezinin birkaç noktasında sondajlar yürütebilmişlerdir. Yüzeylerinin toplamı 2.500 metrekareyi aşmayan 50 kadar kare açılmış ve 12 metre kadar derinliğe inilebilmiştir. Böylece bulunan çiviyazılı tabletler Hammurabi dönemi seviyelerine ulaşıldığını ortaya koymuşlarsa da, bu sondajlar mahalleyi gözümüzde yeterince canlandırabilmemize olanak vermeyecek biçimde birbirlerinden uzak noktalarda gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, Hammurabi döneminin Babil kenti arkeolojik bakımdan ulaşılmaz ve bilinmez kalmayı sürdürmektedir. Hammurabi'nin Babil'deki sarayını Mari'deki hasmı Zimri-lim'in sarayı kadar iyi tanıyabilmeyi,

olasılıkla hiçbir zaman başaramayacağız.

Buna karşın döneme ait bol miktarda çiviyazılı metne sahip olmamız bir şanstır, ancak bunların hemen hemen hepsi başka sitlerden gelmektedir. Sippar, Kiş, Dilbat sitlerinde çoğunluğu kaçak kazılarla elde edilmiş binlerce tablet keşfedilmiştir. Koldewey ise, Babil'deki sondajlarından ancak yüz kadar tablet çıkartabilmiştir.

Nabukadnezar'ın Kenti

MÖ 7. ve 6. yüzyılların büyük Yeni Babil krallarının, Asurlu Sennakerib'in 689'da ve Asurbanipal'in 648'de neden olduğu tahribat sonrasında, kısmen yeniden inşa edilmiş bulunan kentlerini ise, tersine, oldukça iyi tanımaktayız. Gerçekten de, uzun ve yoğun Alman kazıları, yüzyılların birikintisinin kalınlığına karşın, çok sayıda kamu yapısı -saraylar ve tapınaklar-, kişilere ait evlerin bulunduğu semtler ve berkitme hattını ortaya çıkartmıştır. Kazı çalışmalarının eriştiği ölçek Nabukadnezar'ın kentinin hemen hemen tatminkâr bir tablosunun çizilebilmesine olanak vermektedir. Kentin sokaklarını arşınlamadan önce, tarihi üzerine iki söz etmek yararlı olacaktır.

Kitabı Mukkaddes'in Yaradılış Kitabı'nın İbrahim'in ailesiyle ilgili kullandığı ifadeyi anımsarsak, Keldanilere ait Ur kentinden çıkartıldıklarından söz edilmektedir. Nitekim, Aşağı Irak haritalarından bazılarında "Keldaniye" sözcüğü hâlâ göze çarpmaktadır. Ancak bu tanım aslında sadece incelediğimiz çağlar için kullanılmalıdır. Keldaniler Arami asıllı bir kavim olup, adları günümüz Arapça karşılığı "Halid" olan bir atanın adından yadigâr kalmıştır; Asur belgelerinde anılmaya başladıkları MÖ 9. yüzyılda, Basra Körfezi kıyılarını ve Dicle ile Fırat'ın aşağı havzalarını aşama aşama yurt edinmişlerdir. MÖ 710'a doğru Keldani şeflerinden biri Babil'de iktidarı eline geçirmeyi başarmış ve Marduk-apla-iddina (Merodak-Baladan) adı altında krallığını ilan etmiştir. Kudüs'e bir elçi heyeti gönderdiğini ve bu heyetin Kral Ezekhias tarafından kabul edildi-

ğini yukarıda görmüştük. Marduk-apla-iddina Sargon tarafından Babil'den kovulmuş, ancak Sargon'un ölümü üzerine kente geri dönmüş, MÖ 703 yılında burada birkaç ay tutunabilmiştir. Somut bir sonuca varamayan bu deneme, bir süre sonra, bir başka Keldani şefi olan Nabopolassar (Nabu-apla-usur, MÖ 625-605) tarafından yinelenmiştir. Nabopolassar Babil'in 10. ve sonuncu hanedanını kurmayı başarmıştır. MÖ 625'te Babil'i mesken tutarak Medlerle işbirliğine girmiş ve Yeni Asur İmparatorluğu'nun çökertilmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Nitekim Medler ve Keldaniler MÖ 612'de Ninova'ya girmişlerdir. Nabopolassar MÖ 605-604 tarihlerinde ölmüş ve taht oğlu 2. Nabukadnezar'a (Nabu-kudurri-usur, MÖ 604-562) geçmiştir. Nabukadnezar'ın saltanatı Babil'in görkeminin doruğuna ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu hükümdarın, Kudüs'ü ele geçirmiş ve Yahudi halkının ileri gelenlerini Fırat kıyılarına tehcir etmiş olmasına karşın tarihçilerce iyi tanınamaması ilginçtir. Zira, Babil vakayinameleri hiçbir zaman Asur yıllıklarının ayrıntı zenginliğine erişememiş, Babil sarayları Ninova'dakiler gibi sakinlerinin icraatlarını resmeden kabartmalarla süslenmemiştir.

Nabukadnezar ve babasının kurduğu imparatorluk Mezopotamya'nın, Suriye'nin ve Filistin'in tamamını kapsamakta, sınırları Asur İmparatorluğu'na aşağı yukarı denk düşmekteydi. Ve Tevrat metinlerinde bulduğumuz ayrıntılara bakılırsa, tıpkı Asur İmparatorluğu gibi, sürekli askeri harekâtlar sayesinde ayakta tutulmaktaydı. Elimizdeki metinler arasında, örneğin Lübnan'daki Vadi Brissa ve Nehr el-Kelb kaynaklı olanlar gibi bazıları, kralı Batı ülkelerini huzura kavuşturan kişi olarak anmaktadır:

Efendilerim Nabu ve Marduk'un verdikleri güçle, ordumu Lübnan'a doğru bir sefer için hizaya koydum. Her taraftaki düşmanlarını köklerinden sökerek bu ülkeyi mutluluğa kavuşturdum. Dağılmış bulunan nüfusunu yerlerine sevk ettim. Benden önce hiçbir kralın yapmadıklarını yaptım: Sarp dağları deldim, kayalıkları yarıp geçtim, geçitler açtım ve sedirlerin nakledilebileceği düz bir yol inşa ettim.

Lübnan sakinlerinin beraberce, güvenlik içinde yaşamalarını sağladım ve kimsenin onları rahatsız etmesine olanak tanımadım.

Böyle bir ortamda, MÖ 597'de Kudüs'ün alınışı ve sonrasında gelen (MÖ 587 ve 582) tehcirler, Babillilerin gözünde, pek çok benzeri bulunan olaylar olarak kalmıştır. Gerçekten de, Babil vakayinamelerine göre, kralın hemen hemen her yıl ordularının başında Suriye'yi katetmesi gerekmiş ve bölgenin yatıştırılması uzun vadeli bir çaba niteliğini sürdürmüştür.

Bu bitmez tükenmez seferler içeride bir restorasyon çalışmasına girişilmesine engel olmamıştır. Nabukadnezar Babil sitelerinin kendisinden önce meydana gelen savaşlardan zarar gören büyük tapınaklarının onarımı için özen göstermiştir. Ur'da, Uruk'da, Kiş'de, Sippar'da bu tür etkinlikler başlattığını bilmekteyiz. Örneğin, daha önce değindiğimiz bir metnin belirttiği ve kalıntılarda yakın geçmişte yürütülen kazılarla da onaylandığı gibi, güneş tanrısı Şamaş'ın kenti Larsa'da *E.babbar* yeniden inşa edilmiştir.

Kralın yeniden inşa çabalarında ana pay doğallıkla başkent Babil'e düşmüştür. Ziggurat (Babil kulesi), İştar kapısı (bazı kısımları Berlin Müzesi'nde bulunmaktadır), tören yolu, kraliyet sarayları, "asma bahçeler", bütün bu anıtlar, taştan değil topraktan yapılmış olmalarına ve geçen zamanda onarımı olanaksız biçimde hasar görmüş bulunmalarına karşın, imparatorluğun görkemine hâlâ tanıklık etmektedirler. Babil bu anlamda gerçekten de Ninova'nın mirasçısıdır.

Dev Bir Kent

Acaba bu görkemli kentin İsrailoğullarının Sürgün dönemindeki görüntüsü nasıldı? Merkezinde kraliyet saraylarını, tapınakları, tören yolunu ve semt tapınaklarına sahip ev bloklarının barındığı, iki ayağı Fırat'ın iki kıyısında, berkitilmiş eski kent çekirdeği yer almaktadır. Doğuda ve kuzeyde yaklaşık bir üçgen biçimini alan ve kuzey kısmında Nabukadnezar'ın yazlık

BABİL
1. Yazlık saray (Tel Balil) 2. Kuzey sarayı 3. Güney sarayı 4. Tören yolu
5. İştar kapısı 6. Ziggurat 7. Marduk tapınağı 8. Özel konutlar mahallesi (Merkes)
9. Dış surlar 10. İç surlar 11. Fırat'ın eski yatağı 12. Fırat'ın günümüzdeki yatağı
13. Günümüz köyleri 14. Ninmah tapınağı 15. Akadlı İştar tapınağı
16. Z veya Gula tapınağı 17. Ninurta tapınağı 18. Nabu-şa-hare tapınağı

sarayını da kapsayan (eski adı günümüze kadar uzanmış bulunan Babil höyüğü), gene berkitilmiş, geniş bir dış mahalle uzanmaktadır. Merkezdeki çekirdek kent, 2.5 kilometre uzunluğa varmakta olup, genişliği ortalama 1.500 metre kadardır. Bu çekirdeği ikiye bölen Fırat'ın günümüzdeki mecrası hafif batıya kaymıştır.

Sadece Nabukadnezar tarafından inşa edilmiş bulunan, kralın sarayını da kapsayacak biçimde 11.300 metre boyunca uzanan dış berkitmeyle ilgili pek az şey bilmekteyiz. Örneğin iç ve dış berkitmeler arasındaki alanda ne tür yapıların yer aldığına dair hiçbir bilgiye sahip değiliz. Babil'in ana kent yüzölçümü, başka bir deyişle dış duvarların içinde kalan alan 975 hektar kaplamaktadır. Bu dış berkitmenin kente dönük cephesi 7 metre kalınlığında güneşte kurutulmuş tuğlalarla, dışa dönük cephesi ise 3 metre kalınlığında ve daha geniş ölçülerdeki pişmiş tuğlalarla inşa edilmiştir. Kenti çevreleyen, içeride yer alan, dörtgen biçiminde ve güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş berkitmede ise, daha da karmaşık bir inşaat yöntemi uygulanmıştır. Bu berkitmede kulelerle pekiştirilmiş 6,50 metre kalınlığında bir iç duvar, yine kulelerle donatılmış 3,70 metre kalınlığında bir dış duvar ve ikisi arasında da ek bir hat bulunmaktadır. İnşaatın bütününün yanında katran harçla pişmiş tuğlalardan bir çeşit şev oluşturulmuş, şev boyunca suyla doldurulmuş bir hendek açılmıştır. Bu berkitmenin yer aldığı hattın tarihi belki de MÖ 2. binyıla uzanmaktadır. Bugün karşımıza çıkan duvar büyük Asur kralları Assarhaddon ve Asurbanipal zamanından kalma olup, Keldani kralları Nabopolassar, Nabukadnezar ve Nabonid de onarım ve restorasyon işlerine hiç ara vermemişlerdir.

Bu dev berkitmenin içinde toplam 8 kapı açılmıştır. İçlerinden kentin doğu kısmındaki dördü, doğuda Marduk ve Zababa kapıları, güneyde Uraş kapısı ve kuzeyde İştar kapısı, arkeologlarca keşfedilmiş ve kazılmıştır. Diğer dört kapı ise kentin batı kısmında saptanmıştır: kuzeyde Sin, güneyde Enlil ve Şamaş ve batıda Adad kapıları. Bu ana kapılara çok sayıda gizli geçidi de eklemek gerekir.

Kazı ekipleri Fırat kıyısında iki büyük kalıntı birikimi ile karşılaşmışlardır. Kuzeydeki 400 metreye 300 metre ölçülerindeki Kasr höyüğünde kent duvarları üzerine binmiş ve 2. Sargon'un Horsabad'da benimsediği düzenlemeye oldukça benzer saraylar ve savunma sistemleri bulunmuştur. Kasr'ın güneyinde adı el-Sahn olan ova ise, zamanında, bünyesinde zigguratın ve Marduk tapınağının yükseldiği bir kutsal alandı. Bu mevki günümüzde, İslamiyet döneminde Amran ibn Ali için inşa edilmiş kabrin üç kubbesinin gölgesi altındadır.

Sitenin doğu kısmı ise arkeologlarca "Tören yolu" olarak adlandırılan ve kuzey-güney ekseninde uzanan büyük bir caddenin çevresinde örgütlenmiştir. İştar kapısından başlayan bu yol, kentin koruyucusu tanrı Marduk'un tapınağı *E.saglia*'ya kadar gitmektedir. Anıtsal ölçülerdeki bu cadde, birçok kez elden geçmiş olduğundan, üst üste birkaç seviyesi keşfedilmiştir. Yol İştar kapısının altından geçerek ve önce kraliyet sarayına, sonra da zigguratın duvarlarına değerek, güneye doğru düz bir hat üzerinde 900 metre boyunca uzanmaktadır. Sonra batı yönüne dönmekte, ana tapınaklar alanını baştan başa katetmekte ve kentin batı kısmını doğu kısmına bağlayan Fırat üzerindeki köprüye kadar varmaktaydı. Herodotos'un anlattığına göre, bu köprünün inşasından önce, "bir semtten ötekine geçmek için sallara binilmesi gerekiyordu ki, hayli rahatsızlık verici bir zorunluluk olsa gerektir." Başlangıcında tuğlalarla döşenmiş olan bu büyük tören yolunda ilerlendikçe Nabukadnezar'ın adını taşıyan iri, kırmızımtırak taş bloklar üzerinde yürünmektedir. Yolun *E.temen.anki* tapınağı duvarları önünden geçen kısmı son yıllarda Iraklı arkeologlarca tamamen gün ışığına çıkartılmıştır. Bir noktasında herbiri Nabukadnezar'a ait bir metnin birer örneğini bulunduran 4 adet sandığı bulunmuş, ancak içerikleri hakkında ortak bir görüşe varılamamıştır. Yine de bu metinlerin, tanrı Marduk'un her yıl, yeni yıl şenlikleri sırasında, duvarlar dışındaki ikametgâhı *Akitu*'ya (yeri belirlenememiştir) gitmek için katettiği bu görkemli yola Babillilerin gösterdiği özeni kanıtladıkları söylenebilir.

Tören yolunun girişini çerçeveleyen İştar kapısı herhalde Babil'in en tanınmış eseridir. Tam adı, "Düşmanlarını ezen İştar'ın kapısı"dır. Kapı içinde odalar bulunan ve çifte berkitme sistemine denk bir biçimde iki bölmeye ayrılmış bir anıttır. İki yanında iki kulenin bulunduğu ön cephesi boğalar ve boynuzlu ejderhalarla süslenmiştir. Başlangıçta sırsız, güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmişken, sonradan yassı tuğlalar kullanılarak yenilenmiş ve sonunda, Nabukadnezar'ın saltanatı sırasında, mavi zemin üzerine beyaz ve sarı renkte sırlanmış, kabartmalı tuğlalarla donatılmıştır. Bu özelliğe sahip üst kısmı Berlin Müzesi'nde bulunmakta, tek başına 7-8 metre yüksekliğe ulaşan alt kısmı ise hâlâ sitte görülebilmektedir.

Kapının batısında arkeologlarca Nordburg ve Hauptburg olarak adlandırılan iki yapı kümesi yer almaktadır. Kentin içinde, berkitme, tören yolu ve nehir kıyısındaki 25 metre kalınlığında duvarlara sahip görkemli bir burç (Vorwerk) arasında ise, günümüzde restore edilmekte olan dev kraliyet sarayı (Südburg) yükselmektedir. İnşaatı Nabopolassar'dan hanedanın son kralı Nabonid'e kadar yüz yılı aşkın bir süre sürmüşse de, ana bölümleri Nabopolassar ve Nabukadnezar dönemlerinden kalmadır. Bu saray kentin ve siyasi gücün kalbini oluşturmuş, ayrıca da MÖ 323 yılı Haziranında Büyük İskender'in öldüğü yer olmuştur.

322 metreye 190 metre ölçülerindeki dev bir yamuk biçimindeki saray, aynı biçimde tasarlanmış 5 birimden oluşur; bunlardan her birinde, kuzeyde hizmetlere ve güneyde resmi işlere ayrılmış dairelerle çevrili bir büyük avlu bulunur. Üçüncü avluya büyük taht salonu açılır (uzunluğu 52 metre!). Salonun cephesi, üçlü koç boynuzu, hurma dalları ve lotüs tomurcuğu motifleriyle bezeli sütun başlıklarına sahip sütunların resmedildiği sırlı tuğlalarla kaplıdır. Taht sekisi ise, İştar kapısına benzer biçimde, aslanların geçit resmiyle süslenmiştir.

Kuzeydoğu köşesindeki birbirleriyle dar paraleller çizen duvarların, dünyanın yedi harikasından biri olan kraliçe Semiramis'in ünlü "asma bahçeleri"ne denk geldiği fikri uzun süre

egemen olmuştur. Ancak bunların sıkı bir koruma altına alınmış antrepolar olması daha akla yakın görünmektedir. Sarayın tamamı ise toplam 200 kadar oda bulundurmaktadır.

Kent merkezinde Tören Yolu tanrı Marduk'a adanmış bir grup yapıya teğet geçmektedir. Asıl adı *E.temen.anki* (Göğün ve Yerin Temelinin Evi) olan, Babil kulesi diye tanıdığımız ziggurat burada yükselmekteydi. Kuleyi yeniden inşa etmeyi öngören Büyük İskender bu alanı tamamen temizlettirdiğinden bizlere hiçbir kalıntısı ulaşmamıştır. Tuğlalar da sonradan gelenlerce başka inşaat işlerinde değerlendirilmiş olduklarından yapının bütün izleri silinmiştir. Ancak Alman arkeologlarının temelin çizgilerini bulmuş olmaları sayesinde, sadece, her bir kenarının 91 metre uzunluğunda bir kare biçimini aldığını, iç inşaatında güneşte kurutulmuş tuğlalar kullanıldığını, dış kaplama duvarlarının ise 15 metre kalınlığında bir pişmiş tuğla tabakasından oluştuğunu bilmekteyiz.

Diğer ayrıntılara -kaç kattan oluştuğuna (olasılıkla yedi), merdivenlerinin düzenine- gelince, Herodotos'un ve bugün Louvre Müzesi'nde olup *E.sagila* adıyla anılan tabletin bizlere aktardıkları tasvirler arasında bağlantı kurabilmek kolay değildir. Zigguratın gözlerde yeniden canlandırılabilmesi için, Koldewey, Busink, Andrae, Unger, Parrot gibi uzmanlarca çaba gösterilmiştir. İçlerinde belki de en akla yakını olabilecek son çaba, J. Vicari'nin imzasını taşımakta ve Vicari, ölçüleri *E.sagila* tabletinde yer alan gözlemevinin günümüze dek sanıldığı gibi zigguratın karşısında değil, ön merdivenin çıktığı tek kat olan üçüncü katın çatısında yer almış olabileceğini savunmaktadır. Böylece, cephelerinden birinde doğrudan üçüncü kata çıkan dik bir merdiven ve birinci kata tırmanan iki paralel rampanın bulunduğu yedi katlı bir kuleye denk düşen ölçüler elde edebiliyoruz. Bu ziggurat, kenarları 400'er metre uzunluğunda büyük bir avluyu kuşatan kocaman duvarlarla çevriliydi. Duvar boyunca da ruhban sınıfına ayrılmış ikamet yerleri ve depolar uzanmaktaydı.

Zigguratın *temenos*'unun güneyinde, kendine ait bir surun ortasında kurulmuş ve zamanın birikintilerinin kalınlığı nede-

niyle kazılarında güçlüklerle karşılaşılan geniş bir tapınak, Marduk ana tapınağı *E.sagila* (Kalkık Başlı Ev) yükselmektedir. Bir merkezi avlu etrafında dikdörtgen biçiminde yayılan tapınağın kendisi 85.80 metreye 79.30 metre ölçülerindedir. Sırtını, doğu kısmında sadece dış hatları belirlenebilen daha da görkemli bir başka yapıya (116 metreye 89.40 metre) vermiştir. Bütün bu kalıntılar 20 metre kalınlığında bir toprak tabakası altında yatmaktaydı. Kentin bu dini merkezi kraliyet sarayının belirlediği siyasi merkezin hemen yakınında dikilmektedir. Nabukadnezar'ın Marduk'a hitaben okuduğu duada da bu yakınlık dışa vurulmaktadır.

"Marduk, ulu Tanrım! Beni sen yarattın ve insanlar üzerinde krallığı bana sen emanet ettin. Mesken tutulmuş kentler arasında hiçbirisi sana ait Babil kenti kadar şan edinemeyecektir."

Bu koca kutsal yapılar bütünü kesinlikle kentte dinin yer aldığı tek nokta değildi. 43 kadar tapınak metinlerde betimlenmektedir. Gerçekten de diğerleri kent dokusu içine serpiştirilmiş olup, içlerinden bazıları saptanabilmiş ve kazılmıştır. Aralarında Tören Yolu'nun doğusunda, İştar kapısı yakınlarında bulunan ve kalıntıları halen 3 metre yüksekliğe varan, Irak Eski Eserler İdaresi tarafından tamamen restore edilmiş olduğundan, ziyaretçilerin bu son derece özgün mimarinin barındırdığı iç hacmin tadına vararak seyredebildiği Ninma tapınağını anabiliriz. Ek olarak, Merkes semtinin ortasında, Tören Yolu'nun doğusunda yer alan, Alman ekiplerince bir dönem kazıldıktan sonra Iraklı arkeologlarca yeniden ortaya çıkarılıp restore edilen Akadlı İştar tapınağını da sayabiliriz (ölçüleri 37.20 metreye 31 metre). Ninma tapınağına oldukça benzer bir plan izleyen Akadlı İştar tapınağı da, art arda gelen bir merkezi avlu, bir *ante-cella* ve bir *cella*dan oluşmuştur. Kenar bölmelerinde çok sayıda eklenti inşaat ve uzun uzun koridorlar bulunmaktadır. Ayrıca avlunun ortasında bir kuyu göze çarpmaktadır. Diğer dini yapılar arasında ise, sitenin güneyindeki Ninma tapınağının planını andırsa da, bundan daha karmaşık bir plana sahip "Z" (veya diğer

adıyla *Gula*) tapınağı ve biraz ötesinde, daha doğuda da, Nabopolassar tarafından inşa ettirilmiş, zeminini birkaç kez yükselttiren Nabukadnezar tarafından da onarımı yaptırtılmış Ninurta tapınağı akla gelmektedir. Bu son tapınağın daha özgün planında 3 ayrı *cella* tek bir merkezi avluya açılmaktadır. Tören Yolu'nun yanında, Akadlı Iştar tapınağının bulunduğu eksende, Iraklı arkeologlar iki avlu ve iki *cella* içeren Nabu-şa-hare tapınağını yakın geçmişte keşfetmişlerdir. İstisnai sağlamlıkta günümüze kadar gelebilmiş bu tapınağın duvarları hâlâ yaklaşık 6 metreye yükselmekte olup, duvarın en geç tarihe ait 4.5 metrelik kısmı tamamen sapasağlam kalmıştır. Iraklılar tapınağı olduğu gibi yeniden inşa etmişlerdir. Bu yapının alt seviyelerinde, çoğunluğu katip çıraklarınca kullanıldıktan sonra tanrı Nabu'ya adanmış, müsvedde işlevi görmüş bol miktarda tablet bulunmuştur.

Hem Nabu ve Akadlı İştar tapınakları arasında, Tören Yolu'nun iki yanında, hem de kuzey tapınağı ile eski Yunanlarca inşa edilmiş tiyatro arasında, özel kişilere ait pek çok ev ortaya çıkartılmıştır. Ancak Babil halkının günlük yaşantılarını sürdürdüğü yerleşim alanı hakkındaki bilgilerimizin çoğu, Alman ekiplerinin Merkes adını verdikleri kentin orta yerindeki mevkiden gelmektedir. İştar tapınağının çevresindeki sokakların birbirleriyle hemen hemen dik açılarla kesiştikleri bu semti yol ağının düzenliliği karakterize etmektedir. Yolların çizdiği yaklaşık kareler içinde evler birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmiş durumdadır. Odaların çoğu herbir evin bulundurduğu bir merkezi avluya açılmakta, dış dünyaya bakan açıklıklar az sayıda kalmaktadır. İştar tapınağı ise küçük bir meydanın ortasında semtten bir anlamda tecrit edilmiştir. Kimileri geniş kimileri dar bu yollar arasında böylelikle bir hiyerarşi göze çarpmaktadır. Kazı ekiplerince semtin bu düzenli durumunu daha Hammurabi döneminden itibaren aldığı ileri sürülmüştür. Ekipte yer alan bir mimar "doğu sokağı"nın, kaba görünümlü Babil evlerinin kör ön cephelerinin sıralandığı ve sadece duvarların çıkıntılarının bir miktar renk kattığı, tahmini, ancak oldukça akla yakın bir çizimini gerçekleştirmiştir.

Kente ilişkin bu betimlerimizin sonunda, Alman kazı ekiplerinin Fırat üzerindeki köprünün, her biri 21 metre uzunluğunda, 9 metre genişliğinde ve birbirinden 9'ar metre aralıkla, pişmiş tuğladan örülmüş, mekik biçimindeki 7 kemer ayağını keşfettiklerini de anımsatalım. Ayakların iki tarafında da, köprü döşemesini destekleyen kirişlerin başlarının girdiği boşluklar yanlarda görülebilmektedir. Oysaki Herodotos, demir ve kurşun kancalarla bağlanmış taşlardan inşa edilmiş bir köprünün betimlemesini yapmaktadır. Acaba söz ettiği taşlar kaplama duvarına mı aitti?

Elimizde, kısaca değinmenin yerinde olacağı, Babil'in çeşitli tarihlerden kalma birkaç betimlemesi bulunmaktadır. İçlerinde en eskisi genelde iki giriş sözcüğünden hareketle "Tintir: Babilu" olarak adlandırılan bir dizi çiviyazılı tablettir. Bu tablet Babil topografyası hakkında sahip olduğumuz en önemli kaynaktır. İlk yazılış tarihi bilinmemekte olup, en eski tarihli kopyası Ninova'daki Asurbanipal kütüphanesinden kalma olsa da, bu kütüphaneden en azından bir yüzyıl daha yaşlıdır -MÖ 8. yüzyıl-. Metinde yer alan bazı özel adların kullanım alışkanlığının MÖ 12. yüzyıldan sonra yerleştiği göz önüne alınırsa, metnin aslı MÖ 12. ve 8. yüzyıllar arasında herhangi bir aşamada kaleme alınmış olabilir.

Tablet bir turistik rehber değil, Babil metropolünün dini önemini yüceltmeye yönelik dindarca bir eser olarak algılanmalıdır. Bizlere ulaşan 30 kadar tablet metnin tamamını okuyabilmemize olanak sağlamaktadır. Sitenin şairane adları ve sıfatları ile söze başlanmakta, sonra da ilahi ikametgâhların ve 43 tapınağın listesi, barındırdıkları tanrılar ile beraber verilmektedir. Akabinde de kentin kapılarının, berkitmelerinin, nehirlerinin, kanallarının, sokaklarının ve semtlerinin adları sıralanmaktadır. Metinden kentin nehrin sol kıyısındaki doğu kısmının 6 mahalleye ayrıldığını öğrenmekteyiz: Bunlar arasında, Alman ekiplerince incelenmiş bulunan *E.sagila* (Marduk tapınağı) ve *E.temen.anki* (ziggurat) gibi 14 tapınağın bulunduğu *Eridu mahallesi*; doğu duvarları boyunca uzanan *Te.eki mahallesi*; berkit-

menin güneyindeki Uraş kapısı ile pazaryeri kapısı (Enlil kapısı?) arasında yer alan ve Ninurta'nın ve tanrıça İşara'nın (zamanında Koldewey tarafından "Z" tapınağı, sonradan da *Gula* tapınağı olarak adlandırılan tapınak) iki tapınağının bulunduğu *Tintir mahallesi*; İştar kapısının güneyinde, her ikisi de kazılmış bulunan Akadlı İştar ve *E.lah'*ın (yani Ninma tapınağının) yükseldiği mevkilerdeki *Ka.dingirra mahallesi* (Nabukadnezar birkaç metninde sarayının Ka.dingirra mahallesinde bulunduğunu belirtmektedir) ve İştar kapısı, kraliyet sarayı, Tören Yolu, ziggurat ve Fırat arasındaki *Alu-eşsu mahallesi* ilk elde sayılabilir. Alu-eşsu'nun Alman ekiplerince kazılan ve yukarıda değinilen MÖ 2. binyıl başları tabletlerinin keşfedildiği "yeni-kent" mahallesine denk düşmesi mümkünse de, bu mahallenin daha doğuda olabileceği de düşünülmektedir. Bu alandaki son mahalle de Te.eki'nin yakınlarında bir yerdeki, 4 tapınağa sahip *Kulla mahallesi*dir. Saydığımız 6 mahalleye ek olarak, kentin diğer yarısında, nehrin öbür yanındaki batı kısmında da 4 mahalle bulunmaktadır.

Bu tabletler, Nabukadnezar döneminin öncelerindeki bir döneme ait "Babil planı"nın çıkarılabilmesini sağlamışlardır. Ancak, bu kral her ne kadar kentin büyük anıtlarının çoğunu inşa ettirmişse de, bunların kent yol ağı ve arazi parsellemeleri içinde konuşlandıkları yerler, kuşkusuz daha önceki dönemlere göre fazla değişiklik göstermemiştir. Dolayısıyla, elimizdeki daha eski bir döneme ait bu planın Keldani kralları dönemindeki Babil'e de aşağı yukarı denk düşmesi olasıdır.

Çivi yazılı bu tabletler dışında, Eski Yunanca ve İbranicenin geleneksel metinlerine de sahibiz. Ancak bunların topografya açısından değeri oldukça istikrarsızdır. Jean Margueron'un belirttiği gibi, "bu metinler, biri egzotizmin gözlemlerine dayalı eski Yunan kaynaklı, diğeri de İsrail halkıyla güçlü doğu komşusu arasındaki sorunlu ilişkileri yansıtan Kitabı Mukaddes kaynaklı iki bağımsız gelenekten kalmadır. Bunlar kentin insan belleğindeki yerinin canlı tutulması gibi temel bir işlevi yerine getirmişlerse de, birinin yıkıntı durumunda ve son demlerini

yaşayan bir dünyaya tanıklık ettiği, diğerinin ise tarafgir bir tutum takındığı unutulmamalıdır."

Bunlardan Herodotos'un ünlü Babil betimi birinci derecede önem taşımaktadır. Tarihin babası, kenti MÖ 450'lerde, Akamenidler dönemi ve 1. Artaxerxes'in saltanatı sırasında ziyaret etmiş ve eski Yunan kaynaklarında bulduğumuz en eski betimini bırakmıştır. Böylelikle Tintir: Babilu'da sıralanmış bilgilerin kuru üslubundan sonra, zevkle okuyabildiğimiz bir röportajla karşılaşmaktayız. Herodotos'un ziyareti sırasında kent, Pers İmparatoru Xerxes'e başkaldırması ve bu nedenle cezalandırılması sonrasında yarı yarıya harabe haline gelmişti. Ancak kentin karşıya kaldığı tahribatın ne ölçülere ulaştığını bilememekteyiz.

Herodotos, *işte kentin betimlenmesi* diye söze başlamaktadır. Ardından sur boyunca yürümekte ve ölçüleri hakkında 86 kilometreye denk gelen bir uzunluk vermektedir (gerçekte, en geniş duvar olan dış berkitme, 11.3 kilometre boyunca uzanmaktadır). Yakın geçmişte (1987) gerçekleştirilmiş incelemelerin kesinkes kanıtladığı gibi, berkitme inşaatında kullanılan katranın Fırat üzerinde, Bağdat'ın yukarılarında bulunan Hit kentinden geldiği bilgisini vermektedir. Herodotos ardından, aralarında ünlü zigguratın da bulunduğu tapınakları ve özellikle de ziggurat doruğunda gerçekleşen ayinleri betimlemektedir. Bu ayinler hakkında sahip olduğumuz en ayrıntılı bilgileri aktaran bu bölümün, yine de oldukça geç tarihli geleneklere denk düştüğü unutulmamalı, ilk örneklerinin inşası MÖ 3. binyılın sonlarına denk gelen zigguratların, böyle daha eski dönemlerde taşıdıkları işlevlere dönük yorumlarda Herodotos'a başvurmaktan sakınılmalıdır. Nitekim muhabirimiz de dikkatli bir yaklaşım takınmakta, önce edindiği bilgileri vermekte, sonra kaynaklarını belirtmekte ve son olarak kişisel görüşünü aktarmaktadır.

"Yukarıda (zigguratın doruğunda) hiçbir heykel bulunmamakta ve burada hiçbir fani geceyi geçirmemektedir. Tek istisnayı oluşturan kişi, tanrının, buralı kadınlar arasından seçtiği bir kadındır."

"Bunları bana anlatanlar bu tanrının rahipliğini yapan Keldanilerdir,"

"... ama hiçbirine inanmıyorum."

Sonraki satırlarda Herodotos, gene Babil ana tapınağına ilişkin, "Zeus'un, tahtına oturmuş bir biçimde temsil edilmiş bir altın heykeli"nden ve "12 karış yüksekliğinde, som altından bir heykel"den söz etmekte, ikincisi hakkında, "Heykeli ben görmedim ama Keldanilerin anlattıklarını aktarıyorum." demektedir.

Sonra, kentin nehrin ayırdığı iki kısmının betimlenmesine geç-mekte ve bunları birbirlerine bağlayan (kazılarda keşfedilen) köprünün yapısına değinmektedir. Kentin genel görünümü için ise aşağıdaki ifadeleri kullanmaktadır:

"Site, üç veya dört katlı binalarla dolu, hepsi nehre paralel veya dik bir hattı dümdüz izleyen sokakların kestiği bir yerleşim yeridir. Nehre varan sokakların herbiri nehir kısmı duvarlarda açılmış kapılarla son bulmaktadır. Bronz kaplanmış bu kapılar doğrudan nehre geçit vermektedir."

Herodotos metnini Kuros'un MÖ 537'de kenti ele geçirmek için başvurduğu kurnazlıkların ayrıntılarıyla sürdürmekte ve kalemini kenti çevreleyen ovanın tarımsal zenginliklerinin, "bire üçyüz veren tahılların", "ovanın her yerinde yetişen, hem başlı başına bir besin kaynağı hem bir şarap ve hem de bir bal sağlayan bir meyve veren hurmaların" coşkulu bahsine kapılmaktadır. Halikarnassoslu (Bodrumlu) Herodotos'un gözünde Babil bir bolluk ve bereket ülkesidir. Kısacası, Herodotos'un metni belirgin ve ayrıntılı, hatta bazen fazlasıyla ayrıntılı, unsurlar taşıyan bir kaynaktır. Verdiği her bilgi peşinen kabul edilemezse de, bunların çoğu doğrudur. Gözlerimizin önünde canlandırdığı büyük kenti "birinci elden görmüş" bir kişi sıfatıyla anlattığı sonucunu çıkartmamız olasıdır.

Herodotos'tan 50 yıl kadar sonra, Pers İmparatoru 2. Artaxerxes'in hekimliğini yapan Khtesias da kenti betimlemektedir.

Ktesias kentte bir süre kalmış, filleri ilk olarak burada görmüştür. Gözlemlerinde berkitmelerin ölçülerini yaklaşık 64 kilometreye indirerek Herodotos'a göre ilerleme sağlamışsa da, bu bile gerçek ölçülerin çok üstünde kalmaktadır. Herodotos gibi Khtesias da, tapınaklardaki altın heykeller konusunda coşkuya kapılmaktadır. Ancak, kentin kuzeyinde yer alan ve Herodotos'un değinmediği kraliyet sarayları üzerinde daha fazla durmaktadır. Ayrıca MÖ 539 sonrasında Fırat'ın mecrasını değiştirerek, eski yatağını terk ettiği ve daha doğuda bir hatta geçtiği ve bu eski yatağa Babil köprüsünün hemen yukarısında yeniden kavuştuğu bilgisini vermekte, köprüyü de Herodotos'tan daha iyi betimlemektedir. Gerçekten de, Herodotos' un ve Khtesias'ın ziyaretleri döneminde Fırat bir süre saraylar ve tapınaklar arasından geçmiş, ancak bu durum geçici kalmıştır. Khtesias, anlatımının son bölümünde kraliyet saraylarının bezemelerinden uzun uzun söz etmektedir.

Bu iki kaynağı yan yana getirdiğimizde ziyaretçilerde en çok hayranlık uyandıran unsurların neler olduğunu görebiliyoruz: kent surlarının iriliği, sarayların ve tapınakların boyutları, hazinelerin ve yapı süslerinin zenginliği, nehrin taşıdığı önem. Roma İmparatoru Augustus zamanında buralardan geçen coğrafyacı Strabon da aynı duyguları paylaşmakta, ancak aşağıdaki ifadeyi kullanmaktan da geri kalmamaktadır:

Bir komedya şairinin Arkadya'daki Megalopolis hakkında söylediklerini Babil'e de uyarlayabiliriz: "Büyük kent oldu büyük çöl."

Sürgün edilen Yahudilerin kente geldiği dönemde -MÖ 6. yüzyılın başları- henüz büyük çöl noktasına varılmamış olup, Babil hâlâ ışıldamayı sürdürmektedir. Gerçekten de insan belleğinde çağlarca bu kısa dönemin ışıltısı kalmıştır. Sürgünlerin bazıları yanıp yakınmakta ise de,

"Babil nehirlerinin kıyısında, oturmuştuk, ağlıyorduk, Sion'u akla getirdikçe; arplarımızı çevredeki kavaklara asmıştık... Yaban topraklarında Yehova'nın ezgilerini nasıl çalabilirdik?"

Kent, Yahudilerin pek çoğu için cezbedici olmuş ve Kuros'un azad fermanından sonra bile, Babil'de kalmayı sürdürmüştür. Bu sürgün yeri, Yahudiler için, aynı anda hem iç bulandırıcı hem de etkileyici bir mekân olmuştur. 50 kadar tapınağın ve sayısız tapım yerinin kenti Babil, acaba yeni Kudüs tapınağını en ince ayrıntılarına kadar kurgulayan Ezekiyel'in vizyonunun ilham kaynağı mıydı? Her koşulda çok geçmeden bir sembol haline geldiği kesindir.

Büyük Mezopotamya kentinin bu mükemmel örneği, Yahudilerin gözünde putperestliğin ve insan kibirinin imajını canlandırmıştır. Tanrı'nın Ninova'ya öfke kustuğu, Yahve'nin altın kupasıyla kavimleri sarhoş ettiği, toprağı dev çekiciyle dövdüğü Kitabı Mukaddes gelenekleri için, Babil kötülüğün mesken tuttuğu, hak yolundan sapmış, tanrıtanımaz site türünün en güzel örneği, Tanrı'nın kenti Kudüs'ün karşısında Şeytan'ın barınağıydı. Roma'ya kadar sürecek kalabalık bir zincirin halkasını oluşturan bir kıyamet fahişesiydi. Babil metinlerine göre ilahi kaynaklı muhteşem bir eser olan ziggurat, Yaradılış efsanesine göre insanların çılgınlığının kanıtı oluyordu.

Ve oldu ki, insanlar Şark'tan çıktıklarında, Şinear ülkesinde bir ova buldular ve burada yerleştiler. Birbirlerine dediler ki, "Gelin! Tuğlalar yapalım ve harlı alevlere tutalım. Tuğlaları taş edindiler, katranı harç edindiler. Sonra dediler ki, "Gelin! Bir kent kuralım, bir de kule dikelim, öyle bir kule ki başı göklerde olsun ve kendimize bir ad verelim, öyle ki yeryüzünün her tarafında dağınık halde bulunmayalım. Yahve insanoğullarının inşa ettiği kenti ve kuleyi görmeye yere indi ve Yahve dedi ki, "İşte tek bir halk halindeler ve tek bir dilleri var. Böyle başlarlarsa, artık kararlaştıracakları her bir şeyde hiçbir şey olanakları dışında kalmayacak." Sonra Yahve onları oradan yeryüzünün her bir köşesine dağıttı ve kenti kurmaz oldular. Kentin adı da bu yüzden Babil olarak konuldu."

Aklımıza tabii hemen Bruegel'in tablosu (1563) gelmektedir.

Babil'in Kuros tarafından MÖ 539'da alınmasından kısa bir süre önce, Yahudilerin sürgün döneminde, "İşaya" tarafından

yapılan ünlü kehaneti yeniden okuyalım:

Amos'un oğlu İşaya'nın Babil üzerine kehanetidir.
Parada pulda gözü olmayan Medler onların yerini alacak.
Kraliyetlerin görkemi, Keldanilerin kurumlu süsü Babil, Tanrı'nın tersine döndürdüğü Sodom ve Gomora gibi olacak,
Artık asla iskân edilmeyecek, nesilden nesile mesken tutulmayacak,
Orada Araplar bile çadırlarını kurmayacak, çobanlar sürülerini otlatmayacaklar,
Orada yaban kedileri çömelecek, evlerini baykuşlar dolduracak,
Orada devekuşları yaşayacak, tekeler dans edecek,
Burçlarında sırtlanlar, saraylarında çakallar uluyacak,

Yeremya biraz da kendinden katar:

Babil'den kim geçerse şaşkınlıktan donakalacak ve ıslık çalmaya başlayacak.

André Parrot, 1931 yılında tahta bir levhanın Bağdat-Basra demiryolu hattında seyahat eden yolcular için kentin yerini belirttiğini ve üzerinde, "Babil. Durak yeri. Tren yolcu indirme bindirme için durur" kelimelerini okuduğunu anımsatır.

Nabukadnezar 43 yıllık bir saltanattan sonra MÖ 562'de ölmüştür. Tahtta olduğu sürece, Basra Körfezi'nden "Mısır çağlayanı"na kadar Yakındoğu'nun neredeyse tamamını egemenliği altında toplamıştır. Ardından üç hükümdar gelmiştir. İlki, Awel-Marduk (Tevrat'taki Evil-Moredach) sadece iki yıl tahtta kalmıştır. Bu süre içinde Yahudiye kralı Joiakin'in suçlarını bağışlamış, ancak kralı uzağa salmayarak, ev hapsinde tutmuştur. Biri iki ay krallıktan sonra suikaste kurban giden iki hükümdar daha gelip geçtikten sonra, hanedanın son kralı Nabonid (MÖ 556-539) tahta çıkmıştır. Harran'daki tanrı Sin tapınağının rahibelerinden birinin oğlu olan ve ünlü öncüllerinin eserlerini sürdürmek isteyen Nabonid tuhaf bir kişiliktir. Son derece sofu, coşkulu, hayal gücü yüksek bu hükümdar, büyük tapınakları yeniden restore ettirmiş, ancak din alanındaki projeleri (Sin le-

hine bir tür tektanrıcılık) geleneksel ruhban sınıfını kaygılara sevk etmiştir. Uluslararası ilişkilerdeki gerginliğin giderek arttığı bir sırada, tahtını 10 yıl boyunca (MÖ 549-539) terk etmiş ve Arabistan'da inzivaya çekilmiştir. Bu arada Akamenid Kuros, Kuzey Mezopotamya'yı Babil toprakları üzerinden geçmiş ve Krezus'un Lidya'sını fethetmiştir. Nabonid sonuçta tahtına yeniden dönmeye karar verdiğinde ise artık çok geçtir. Du Buit'in ifadesiyle, "Kuros henüz krallarına karşı bayrak açmadan halkın kalbini kazanmış bulunmaktadır." MÖ 539 sonbaharında Kuros zafer kazanmış olarak Babil'e girmiş ve Nabonid yakalanmıştır. Larsa güneş tanrısı tapınağında tanrı Sin onuruna koyduğu bir dikilitaş, anında yerel rahiplerin çekiç darbeleri altında kalmıştır. Sonradan kapı kanadı desteği haline getirilmiş bu eserden geriye kalan izler 1983'te keşfedilmiştir.

Pers imparatoruna boyun eğmiş Babil'de günlük yaşantı sürmüş, ancak sitenin görkemi tamamen silinmeye başlamıştır. Giderek önemini yitiren kent bir gerileme dönemine girmiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra da artık hiçbir siyasi rol oynamamıştır.

Ölçüye Gelmez Kentler

Ninova ve Babil, adları günümüzde de çağrışımlar yaratmayı sürdüren iki kenttir. Bunların acaba tarihe karışmış diğer pek çok siteden ne fazlaları vardı? İbrani şairlerinin yağdırdıkları lânetlerin ün kazanmalarındaki payı yadsınamaz. Ancak, Herodotos'un, Khtesias'ın veya Strabon'un metinlerini de hesaba katarsak, bu kentlerin nam salmalarını sadece Kitabı Mukaddes'e borçlu olmadıklarını görebiliyoruz. Başka sayısız Yakındoğu kenti de, Ninova ve Babil gibi gözalıcı surlar ve bunların içinde parlak saraylar ve tapınaklar içermekteydi. Bu iki kentteki şehircilik anlayışına yakından baktığımızda, planlarının diğerlerinden daha iyi birer "ızgara" planı olmadıklarını gördüğümüze göre, bunları önceden tasarlanmış ve örgütlenmiş, başka bir deyişle erken doğmuş geometrik kentler olarak görmekten kaçın-

malıyız. Dahası, Babil'deki yol sistemi ve şehircilik yaklaşımı, kamu anıtlarının kent dokusuna katılma biçimi, Ninova'daki yol örgüsü hakkında pek az şey bilmekteyiz.

Belirleyici gerçek, bu kentlerin, dünyanın bir benzerine MÖ 8. yüzyıldan önce tanık olmadığı "dünya imparatorlukları"na ev sahipliği yapan güç merkezleri olmalarıdır. Ninova'nın MÖ 612'de düşüşüyle, Yeni-Asur İmparatorluğu birkaç yıl daha süren anlamsız bir direnişten sonra çökmüştür. Babil'in MÖ 539'da düşüşüyle Yeni-Babil İmparatorluğu tarihe karışmıştır. Bu iki imparatorluk da, insanların hayalinde iz bıraktıkları kesin olan başkentlerin doğuşuna neden olmuştur.

Ancak, bunları Klasik Dönem öncesi antik çağların diğer kentlerinden ayıran özellikleri kuşkusuz, boyutlarıdır. Bir yerleşim merkezinin kent olma özelliğinin, iriliğine bağlı olmadığını uzun zamandan beri bilmekteyiz. Kentler çok küçük, köyler çok büyük olabilmektedir. Ancak incelediğimiz bu örneklerde nitel bir sıçrama görülmesi dikkat çekicidir. 3. binyıl başlarında 500 hektarlık bir alan kaplayan Uruk gibi birkaç Sümer kenti, böylece çok erken çağlarda oldukça kayda değer yüzölçümlerine ulaşmışlardı. Ancak Uruk bir istisna olup, toplam alanlarını hesaplamak çoğu kez hayli güç, hatta olanaksızsa da, Yakındoğu kentlerinin çoğunluğunun daha küçük boyutlarda kaldığı kesindir. Berkitme hattının tam olarak belirlenebildiği ve tarihlendirilebildiği Babil ve Ninova örneklerinde ise alanı hesaplamamız olasıdır. İlkçağ yazarlarının aynı hesaplamayı yapmakta yetersiz kalmaları ise hemen dikkatimizi çekmektedir. Çok büyük ölçekte olduğunu gözlemledikleri bu sitenin boyutları gözlerini kamaştırmış olacak ki, hayal ürünü rakamlardan söz etmektedirler. Yunus menkıbesinde Ninova'nın "üç günlük yürüyüşle katedilebildiği"ne değinilmekte, Sicilyalı Diodorus 27 kilometreden söz etmektedir. Gerçek boyutlar ise 4 kilometreyi biraz aşkındır. Aynı abartmalar Babil için de geçerlidir: Herodotos duvarların 86 kilometre uzunluğunda olduğunu söylemekte, Khtesias 64 kilometre diye düzeltmektedir. Gerçekte ise, dış berkitme 11.300 metre, iç berkitme ise 6 kilometredir.

Ancak bu metropollerin doğru ölçülerini bulundukları ortama yerleştirirsek eskilerin bu yanılgılarını anlayışla karşılayabiliriz. Ninova 775 hektarlık, Babil 975 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Bu ölçüleri Paris'inkilerle karşılaştıralım. Philippe Auguste zamanındaki surlar 235 hektarlık bir alanı çevrelemekteydi. Kentin 568 hektarlık bir alana erişmesi için 4. Henri'yi beklemek gerekmiştir. "Vergi Tahsildarları" duvarı ve Ledoux konakları 3.370 hektarlık bir kenti kuşatmaktaydı. 1859'da, III. Napoléon döneminin Paris'i 8502 hektara varmış ve 10.000 hektarı ancak Boulogne ve Vincennes ormanlarının kent planı içine katılmasıyla aşabilmiştir.

Dolayısıyla, 1.000 hektara yakın alanıyla Babil, dönemin ölçülerine göre gerçek bir *megapolis*tir. Hem Yakındoğuluların hem de eski Yunanların gözünde Mezopotamya imparatorlukları her türlü ölçüyü aşmakta, Marduk'un kenti Babil de bu ölçülemezliğin en belirgin örneği olmaktadır.

Firavunlar Mısır'ı

Dominique Valbelle

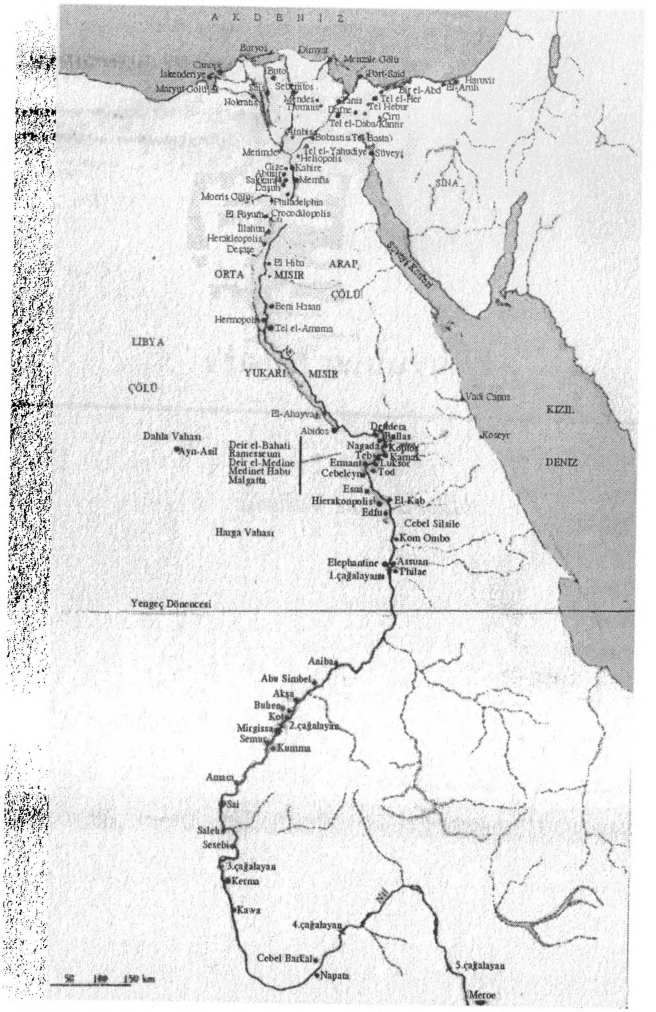
A K D E N İ Z
Buryot
Dimyat
Menzale Gölü
Port-Said
Canopus
İskenderiye
Maryot Gölü
Pano
Sebennitos
Hokrates
Arendes
Thmuis
Tel el-Abd
Tel el-Fer
Tel Hebur
Ciru
Tel el-Dabca
Kanır
Hatsa
Bubastis
Tel Basta
Memfis
Tel el-Yahudiye
Heliopolis
Süveyş
Giza
Kahire
Abusir
Sakkara
Memfis
Dahşur
SINA
Meris Gölü
Fildelfiyon
El Fayum
Crocodilopolis
İlahun
Heracleopolis
Deşaşe
El Hıbe
ARAP
ORTA
MISIR
ÇÖLÜ
Süveyş Kanalı
Beni Hasan
Hermopolis
Tel el-Amarna
LİBYA
ÇÖLÜ
YUKARI
MISIR
Vadi Cana
KIZIL
El-Ahayvas
Abidos
Diospolis
Ballas
Koptos
Kamak
Luksor
Tod
Esna
El-Kab
Edfu
Cebel Silsile
Kom Ombo
Asvan
Thilae
Dahla Vahası
Ayn-Asil
Deir el-Bahari
Ramesseum
Deir el-Medine
Medinet Habu
Malgatta
Nagada
Ermant
Cebeleyn
Hierakonpolis
Harga Vahası
Elephantine
1.çağalayan
Yengeç Dönencesi
Aniba
Abu Simbel
Akşa
Buhen
Kobe
2.çağalayan
Mirgissa
Semna
Kumma
Amara
Sai
Saleb
Sesebi
3.çağalayan
Kerma
Kawa
4.çağalayan
Cebel Barkal
Napata
5.çağalayan
Meroe
50 100 150 km

Giriş

Oldukça iddialı, hatta normal ölçüleri aşan derecede cesaret gerektiren bir konuya giriyoruz. Bildiklerimiz, içlerinden sadece bazılarının dağınık ve çoğu kez kendine özgü ortamlarını temsil eden parçalardan ibaretken, Firavunlar Mısır'ı kentinin kökenlerini araştırmaya kalkışmak oldukça güç bir girişim olacaktır. Doğuşundan son çırpınışlarına kadar henüz tam kavramış olmadığımız bir olgunun yaşadığı evrimi ortaya çıkartmak ilk bakışta kör bir inat olarak bile görülebilir. Ne var ki, bu inat, son yirmi yılda Nil kıyılarının müdavimi olmuş birkaç arkeoloğun çabaları sayesinde meyveler vermeye başlamıştır. Bu hem titiz hem de yaratıcı özellikli arkeolojinin edindiği başarılar günümüzde Elefantin'den Kerma'ya, Amarna'dan Tel el-Daba'ya ve diğer pek çok site kadar sayısız yerde yaşanmıştır. Ancak bu başarılar tarihçiyi incelemelerinde dikkatli, vardığı sonuçlarda mütevazı kalmaya itmektedir. Anılan kazı şantiyelerinin bizlere sunmaya başladığı umulmadık veriler, çeşitli hatalardan doğmuştur ve zamanında, karanlıkta kalmış noktaları aydınlatmaya yaramış tutarlı gibi görünen varsayımların ne denli eğreti zemi-

ne dayandığını göstermiştir. Tıpkı tarihçi gibi arkeolog da, çalışması ilerledikçe kimi varsayımlarını atarken kimilerini yeniden kurgular. Ancak bunlar sağlam arkeolojik, etnografik veya yazılı verilerce açıkça kanıtlanmadıkça, varsayım olarak kalır.

Eski Mısır kentlerinin tarihi, dört bin yıllık bir zaman kesitine yayıldıkları dikkate alınırsa, az sayıdaki örneklerden hareketle canlandırılabilmekte; dahası bu örnekler, önemleri veya temsil güçleri nedeniyle değil, salt var olmaları, başka bir deyişle, tarihin erozyonuna dayanıp, bir kazı ekibi tarafından her bir örnekte bir diğerinden değişik koşullarda gün ışığına çıkartılmış olmaları nedeniyle dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla, bu sitlerin bilimsel getirileri birbirlerinden çok farklı düzeylerde kalmaktadır. Aralarında bazılarının günümüz için uyandırdığı ilgi ve sunduğu zenginliklerin de, bunlara kendi dönemlerinde sahip oldukları ölçüleri aşan bir yer ayırmamıza neden olmamalıdır. Tersi yönde de, kısmen kaybolmuş veya şimdilik yetersiz boyutlu keşiflere konu olmuş sitlerin, idari veya edebi, hatta ikonografik belgeler yoluyla yeniden yaşayabildikleri akıldan çıkartılmamalıdır. Günümüz Mısır'ının Nil vadisindeki nüfus yoğunluğunun ise, ilk çağlarda kentleşmiş alanlarının rahatça incelenebilmesi lehine çalıştığı söylenemez. Modern yapılar, mezarlıklar, gıda ve giyim gereksinimleri için vazgeçilmez niteliğe sahip tarlalar toprağı paylaşmışlardır. Ülkenin geleneksel sınırları ilk çağlarda kabaca, doğuda Süveyş kanalı çizgisini, batıda ekilebilir alanın doğal sınırını izlemekte, güneyde ise, Nil'in ilk çağlayanındaki granit öbekleri daha ileriye gidilmesini engellemekteydi. Ancak Mısırlılar iktisadi olduğu kadar askeri amaçlarla da, komşu bölgelerde, Sina yarımadası ve Nubya'da yerleşim alanları kurmuşlardır. Bunlardan Nubya'da istisnai ölçüde korunabilmiş, berkitilmiş veya açık Mısır kentlerinin yanı sıra, yerli veya komşu halklar tarafından kurulmuş, hem bu biçimde karşı karşıya gelmiş kültürlerin her birinin alışkanlıklarını hem de farklı ortamlara uyum biçimlerini aydınlatıcı karma özellikte kentler de bulunmaktadır.

Firavunlar dönemi Mısır kentini işleme çabamızda belirle-

yici rol oynayacak çelişkili faktörler, bir yanda boşluklar ve tahribatlar, bir yanda da verilerin ve yaklaşımların zenginliği ve çeşitliliği biçiminde sayılabilecektir. Bu çabalarımızın içeriği, ele alınan sit, kazı ekip şefinin önem verdiği özellikler, kazı girişiminin dönemi ve süresi gibi unsurlara bağlı dosyalardan hareketle gelişecektir. Dolayısıyla, bu çok hedefli ve çok yöntemli bir çalışma olacaktır. Yöntem olarak, örneğin, eski tarihli kazıların raporlarına ve arşivlerine dayalı bazı araştırmalar, günümüzde de görülebilen kalıntılarla kıyaslanarak kullanıldıklarında çok yararlı olabilmektedir. Ancak, maddi unsurların gerçek bir katkısı olmaksızın yürütülen bu tür hızlı bir araştırma, her koşulda, yazarının büyük bir arkeolojik ustalığa sahip olmasını gerekli kılmaktadır. Bu sanatı, örneğin bugün Amarna kazılarını yöneten Barry J. Kemp, pek çok sit için zorlanmaksızın ve başarıyla ortaya koymaktadır. Ancak, bu tür araştırmaların sonuçları çok sınırlı kalmakta; ya gerçek kazılar için bir ön çalışma veya bir karşılaştırma zemini oluşturmakta ya da ilgili yörelerde siyasi, askeri, dini veya yalnızca uygulama zorluğu nedenleriyle arkeolojik kazıların yapılamaması halinde, kötünün iyisi birer veri yerini tutmaktadır.

En olumlu ortamlarda, tek yönlü bir çaba değil, arkeoloji, seramik bilimi, mezar yazıtları, antropoloji, paleozooloji, topografya, jeomorfoloji gibi tamamlayıcı uzmanlık alanlarının bir arada devreye girdiği bir grup çalışması yürüten kazı ekibi, birden fazla çözüm yolu bulabilmektedir. Sitlerin Memfis kadar engin ve zengin olduğu durumlarda, bunların değişik kurumları ve ülkeleri temsil eden birkaç kuruluş tarafından bir arada veya ayrı ayrı yönlerden bilimsel amaçlı değerlendirilmelerine sık sık rastlanır. Memfis dosyası, aynı anda hem çoktan beri farklı müzelere dağılmış eski arşiv ve anıtların incelenmesini hem de sitin her mevkiinde ölçümler, elektromanyetik keşifler, seramik örnekleri toplanması, anlık kazılar ve her yıl da farklı ekiplerin sitteki müdahalelerinden oluşan genel bir *survey* (gözetim) içeren, dolayısıyla bütünlük içinde ve örnek oluşturan bir *Egypt Exploration Society* (Mısır Keşif Derneği) projesidir. Sitin kapladığı alanın ge-

nişliğine ve antik çağlardan beri uğradığı hasara rağmen, böylesine olumlu koşullar söz konusu olduğunda, bilgilerimiz çabuk gelişmektedir.

Olasılıkla, Mısır kentleri hakkındaki bilgilerimizde hâlâ var olan boşlukların bilincine giderek daha iyi varılması nedeniyle, *survey*lerin sayısı yakın geçmişte artmaya başlamıştır. Ancak bunlar farklı güdülerden yola çıkabilmekte, sonuçta da farklı biçimlerde yürütülebilmektedirler. Örneğin, Michael Hoffman'ın Hierakonpolis'te gerçekleştirdiği *survey*, önce Neolitikte bölgenin tarım toplumlarınca iskânının, sonra da ülke siyasi birliğinin sağlanmasının öncesinde meydana gelen kentleşme olgusunun koşullarının ve belirtilerinin saptanmasını hedeflemekte ve titiz bir çalışmayla, birden fazla yaklaşım biçimi, faaliyetleri karakterize etmektedir. Aksine, Sudan gibi geniş bir ülkenin büyük kısmının arkeolojik keşiflere henüz açılmamış bulunduğu bir durumda, sit belirleme çalışmaları, çömlek kırıntılarının ve çeşitli örneklerin toplanması, bunlara kesinleştirilmiş bilgilerle yüklü haritaların ve uzun raporların eşlik etmesi gibi ön aşamalar zorunludur. Kimi *survey*ler ise, alelacele cereyan etmekte, ama karşılık olarak, olağanüstü olanaklardan yararlanmaktadır. Assuan barajı inşasının doğrudan bir sonucu olan Nasır baraj gölü, bu tür bir kurtarma operasyonunun Nil vadisinde bugüne kadar girişilmiş en kapsamlı örneğini ortaya çıkartmıştır. Operasyon, son derece kısıtlı bir sürede, keşfi, saptanması, kaydı ve hatta taşınabilir bütün arkeolojik materyalin keşif, saptama, kayıt ve birinci ve ikinci çağlayanlar arasında kalan alan dışına nakil işlemlerini içermiştir. Gösterilen çaba kayda değer ölçülere varmış, her ne kadar çalışma koşulları çoğu kez tatmin edici olamamış ve elde edilen sonuçlar sınırlı kalmışsa da, bunlar Aşağı Nubya uygarlığının tek tanıkları olmuştur.

Gene de bir sit, bir mahalle veya bir anıt üzerinde yoğunlaşan türde kazılar, kimi zaman bir *survey*'e yeğlenebilmekte veya tamamlayıcı özellikte uygulanabilmektedir. Kazı ekibi şefi, arazinin ve kalıntıların doğasına, yüzeydeki örtüye (yeni tarihli

kalıntılar, tarlalar, çağdaş kentler, camiler, müslüman mezarlıkları, askeri garnizonlar vs.) bağlı olarak benimsenecek en iyi stratejiyi belirler. Kimileri büyük hacimlerde toprak veya kumu yerinden oynatır, gerekli ölçümler gerçekleştirildikten sonra duvarları kaldırır, daha eski seviyelere ulaşmak için tapınakları parçalarına ayırırken, kimileri ise bir sitenin şehirciliğinin elle tutulur son izi olan çağların aşındırdığı, birkaç milimetre boyunda bir tuğla parçası üzerine eğilir, bunu dikkatle fırçalayarak zar zor korumaya çalışırlar. Pek çok durumda da, Eski İmparatorluk kalıntıları Nil'in yeraltı suyu katmanları altında boğulmuş olup, ekip çok güçlü su pompalarına sahip olmadıkça, bunlara ulaşmak kimsenin harcı olmamaktadır. Böyle örneklemeleri sonsuza kadar uzatabiliriz. Ancak, olası yaklaşımların karmaşıklığını sergilemek için bu kadarı yeterlidir.

İlk Kentler

Tarım Mısır'da, doğu ve batı komşularına göre oldukça gecikmeli olarak, MÖ 5000'ler civarında, başka bir deyişle örneğin Filistin ve Mezopotamya'ya kıyasla üç dört bin yıl gecikmeyle ortaya çıkmıştır. Oysa MÖ 14000 dolaylarında bölgede gerek öğütme amaçlı, gerekse de kesici alet işlevi gören cilalanmış taşlar kullanılmış ve bu arada da MÖ 12000'ler kadar geriye giden tahıl -belki de buğday- polenleri çeşitli sitlerden toplanmıştır. Nil vadisi, örgütlü tarıma uygun koşullarına rağmen, Neolitiğin gerek Asya gerekse de Büyük Sahra kaynaklı etkilerin uzun süre dışında kalmış görünmektedir. Aslında, bu gecikmenin nedeni konusunda doğrudan dönemin ortamının bu olası zenginliğiyle, bunun av, balıkçılık ve toplayıcılığa dayalı yaşam biçimini daha çok teşvik etmesiyle bağlantı kurulmaktadır. Ya Yakındoğu ya da Afrika dünyalarından kopup gelen bir nüfusun eseri olabilecek tarımsal uygulamalar ise, Mısır'a sokulur sokulmaz, ülkenin kimliğini, ekonomisini ve manzarasını kısa zamanda, güçlü ve köktenci bir biçimde belirlemiştir.

Bu aşamada, Batı Asya'nın geniş yerleşim merkezleri, bölgelerinde binlerce yıldır yerleşmiş bir olguyu yönetmekteydi. Mısır'ın durumu ise bunlarla kıyaslanamaz. Nil'in birinci alüvyon ovasında, yeraltı sularıyla beslenen vahalarda ve Fayum gölünün kıyılarında saptanan, Eriha'nın ve Çatalhöyük'ün çağdaşı ilk yerleşim filizleri, mezarlıklar dışında, yüzey materyalleri ve birkaç ocak izinden başka bir şey bulundurmamaktadır. Gerçek anlamda yerleşim merkezleri ile karşılaşmak için ise, MÖ 5. binyıl ortalarını beklemek gerekmektedir. Bunlardan Kahire yakınlarındaki Merimde'de 24 hektarlık bir toplu iskân alanında, oval biçiminde, aralarında mesafe bırakılmış, ancak düz yolların iki yanında bir düzen içinde inşa edilmiş kulübeler yer almaktadır. Aynı biçimde Fayum'da saptanan birkaç yüz hanelik tutarlı bir bütün ve tahıl depolamaya ayrılmış geniş alanlar, üretim mallarının ve köy tüketiminin toplumsal tabanda yönetimini ve hatta belki de köy sakinlerinde bir uzmanlaşmaya yönelimi yansıtan, dahili bir sosyal örgütlenmeye varıldığını düşündürmektedir.

Ancak yüzyılımızın başında çok küçük bir bölümü kazılmış bulunan Neolitiğe ve diğer bazı çağlara ait bu sitler, dönemin yerleşim biçimlerini anlamak için yetersizdir. Öte yandan, Mısır'ın güneyindeki Hierakonpolis'te 1967'de Walter A. Fairservis Jr. tarafından başlatılan ve 1984'te Michael A. Hoffman tarafından devralınarak sürdürülmekte olan bir araştırma, ülkenin ilk kentleri hakkında hayli ümit verici sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu sonuçlardan, Nil vadisi boyunca uzanan yarı-çöl kenar bölgelerindeki az çok dağınıklık ve kendi içlerinde pek az çeşitlilik gösteren yerleşim biçimlerinden, ovada kurulmuş gerçek anlamıyla bir kente aşama aşama geçişe tanık olan bu MÖ 4. binyılın ana aşamaları su yüzüne çıkmaktadır.

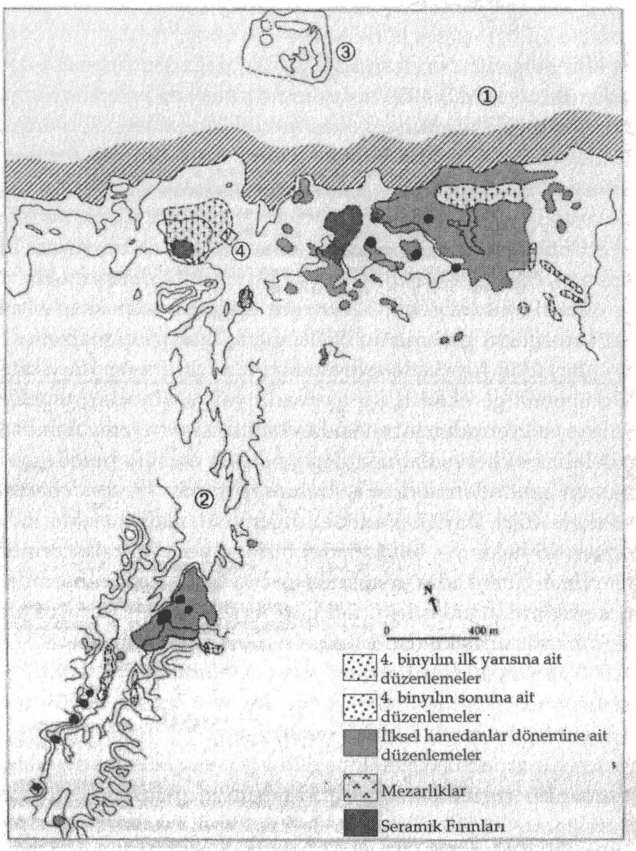

HİYERAKONPOLİS
1. Alüvyon ovası 2. Büyük Vadi 3. Nehen kenti 4. Hasehemui kalesi

Tarih Öncesi Yerleşim Merkezi: Hierakonpolis

Bu kilit bölgenin önce tarımsal açıdan değerlendirilmesi, sonra da kentleşmesi MÖ 4000 dolaylarında başlamış görünmektedir. O dönemde Nil'in alüvyon ovası yakınlarındaki tepeleri örtmeyi sürdüren savan alanında bulunan ev kümelerinde toplanmış nüfusun birkaç yüz kişiyi geçmiyor olması akla yakındır. Değişik kesinlik ölçülerinde belirleyebildiğimiz bazı insani ve çevresel etkenler, git gide toprağın işlenmesine dayalı bir yaşam biçimini ve yerleşim alanlarının yoğunlaşmasını özendirmiştir.

Ancak, bu bölgenin 3. binyılın eşiğine kadar kaydedeceği göz kamaştırıcı gelişmenin başlangıç aşamalarını, malzeme buluntularından hareketle izleyebilmemiz için iki-üç yüzyıl daha beklememiz gereklidir. Bu aşamada yaz yağmurları tepelerde yetişen ve içlerinden yirmi kadarı tanınabilmiş olan yabani veya ekilebilir bitkileri sulamakta; hayvancılık avcılığı neredeyse tamamen tahtından indirmiş bulunmaktaydı. Böylece hem iki mevkide (biri Büyük Vadi'de, diğeri Nil vadisi eteklerindeki toplam 35 hektarlık bir arazide) biriken yerleşim alanlarından, hem de o güne kadar görülmüş en büyük mezarları barındıran mezarlıklardan anlaşılabildiği gibi, kayda değer bir nüfus artışı kendini göstermektedir. Michael A. Hoffman tahminen 5.000-10.000 arasında bir nüfus seviyesi öne sürmektedir. Andığımız iki bölge de, nüfusu daha yoğun bir merkez ve küçük uydu yerleşimler içermekte olup, bunlar gerçek yerleşim merkezlerinden kenarda köşede kalmış çiftliklere ve çoban barınaklarına uzanan bir çeşitliliktedir. Bu kasabaların geneli eklentileriyle çevrelenmiş küçük dörtgen evlerin gevşek kümelerinden oluşmaktaydı. MÖ 4. binyılın ortalarına doğru ise belli bir iç düzen belirmeye başlamaktadır. Kazılarda, sadece yerleşim alanları arasında değil, artık bunların kendi içlerinde de ortaya çıkan işlev farklılıkları gözlenmiştir: evlere özel alanlar, sanayi alanları, çöp alanları, mezarlıklar. Nitekim varılan aşamada zanaat faaliyetleri nüfusun yüksek bir yüzdesini uğraştırır ve daha o dö-

nemde karmaşık bir nitelik almış bir işbölümünün biçimlendiğini düşündürtür olmuştur. Zanaat üretimi içinde başta gelen, ortaları kırmızı ve kenarları siyah, oldukça ince işçilikli bir seramik ve bu seramiğin üretildiği fırınlardan iki ana merkezde bol miktarda keşfedilmiş olup, halen bu dönem için Mısır'ın herhangi bir bölgesine ait tek örnektir. Bu kaliteli üretim, bölgesel sınırların ötelerinde de ticarete konu olmuş, aynı zamanda da Nil vadisinin aynı tarihli köylerinde Filistin kaynaklı seramik kalıntılarına rastlanmıştır.

Bir Mısır devletinin kuruluşu arefesindeki son yüzyıllar gelecekteki krallığın takınacağı kimliği anlayabilmek için temel önem taşımaktadır. Ancak bu yüzyıllar, hâlâ karanlıkta kalmakta, belirgin kanıtlar sunamamaktadır. Burada aktardığımız biçimiyle kentleşme olgusu, ilerideki büyük uygarlığa gebe olan bu zaman kesitinin en elle tutulur belirtilerinden biridir. Tarihe adım atılması öncesindeki son değişim, kendisi de değişmekte olan bir ortam içinde meydana gelmiştir. Bir yandan bitki örtüsünün güvencesini oluşturan yaz yağmurları kesilmiş, bir yandan Nil taşkınlarının seviyesi vadide engin toprakları ekime uygun kılacak ölçüde düşmüş, bir yandan da, akasya ve ılgın ağaçlarının seramik fırınlarının beslenmesinde aşırı kullanımı ile bağlantılı olarak tepelerin çölleşmesiyle, buralardaki nüfus nehrin alüvyonlu havzasında birikecek biçimde göç etmiştir. Eskisinden daha da yoğun bir nüfus barındırmaya başlayan köyler, yine iki merkezde, bu kez Büyük Vadi'nin girişinde ve çıkışında toplanacak biçimde ayrılmaktadır. Nüfusları yoğunlaşırken kapladıkları alan azalmakta, 5 ile 7 hektar seviyelerine düşmektedir. Bu kasabaların en büyüklerinde yeni bir olgu olan anıtsal bir mimari göze çarparken, temelinde kayalar kullanılmış olmasından ötürü *Stone Mound* olarak adlandırılan dikkat çekici bir eserin çölde, Nehen'in 500 metre kadar güneyinde, dikildiği görülmektedir. *Stone Mound* bütününün doğası konusunda her ne kadar tartışmalar sürmekteyse de, böylece ileride nehir havzasında, Büyük Vadi'nin girişi karşısında kurulacak Güney Mısır metropolünde inşa edilecek yapıların ilk habercileri ortaya çık-

maktadır.

Hanedanlar öncesi dönemde, bu yerleşim merkezinin ve kuzeydeki dengi Buto'nun taşıdıkları siyasi ve dini önceliği belgeleyen sağlam bir gelenek bulunmaktadır. Ancak günümüzde daha geç tarihli kalıntılar altında boğulmuş bulunan Buto'nun aksine, Nehen, sonradan Roma dönemine kadar sürekli bir iskânla karşı karşıya kalmamıştır. Dolayısıyla, Nehen' de Mısır uygarlığının emekleme çağlarına ait anıtların harabeleri hâlâ kısmen seçilebilmektedir. Yüzyılımızın başlarında, önce James E. Quibell ve Frederick W. Green, sonra da John Garstang tarafından yürütülen kazılar, tarih öncesindeki dönemden kalma bir berkitme ortaya çıkarmıştır. Yakın geçmişte gerçekleştirilen kazılarla berkitmeden de eski tarihli yerleşim merkezleri keşfedilmiş olup, hanedanlar öncesi sitesinin dini semti öne çıkartan yapısını gözler önüne sermektedir. Sitenin kuruluşunun paralelinde de, güneydoğusunda, yakındaki çölde, güneşte kurutulmuş tuğlalar kullanılarak örülmüş büyük dörtgen mezarlar görülmeye başlamıştır. Mısır'ın ilk boyanmış mezartaşının bu güney prenslerinden biri için dikilmesi olasıdır.

Ülkenin siyasi birlik sağlandıktan sonraki başkenti her ne kadar kuzeyde, Memfis'te kurulmuşsa da, ilk iki hanedan boyunca Nehen'in gelişmesi sürmüş ve bu da, toplam yüzölçümleri 2 hektar seviyesine kadar düşen çevre çöl kasabalarının zararına olmuştur.

Siyasi Birleşme Dönemi Kentleri

Mısır'da tarihin gündoğumunda gündeme gelen ve Hierakonpolis kalıntılarının güçlü ve belirgin bir biçimde ortaya koydukları kentleşme süreci, Manfred Bietak tarafından döneme ait birkaç sitten ve ikonografik belgelerden hareketle aydınlatılmıştır. Bietak'ın araştırma hedefi, az çok büyük ve yapılanmış yerleşim merkezlerinden gerçek anlamda kentlere geçişin ana hatlarının belirlenmesi ve Yakındoğu kültürlerine göre oldukça hızlı gerçekleşen bu olgunun, kendiliğinden mi doğduğunun,

yoksa bilinçli olarak mı ortaya çıktığının anlaşılması çabasıydı.

Güney ve Kuzey krallıklarının aynı asanın altında birleşmesiyle, genç Mısır devleti güçlü ve merkezi bir yönetimin doğuşuna ya da eskiye oranla kendini daha çok hissettirmesine sahne olmuştur: Firavun ideolojisi tamamlanmış, ülkenin tarım ekonomisini daha çok denetlemeye -sulama çalışmaları, kentlerin kurulması- ve hükümdarla onun ataları olan tanrıları yüceltmeye -saraylar, mezarlar, tapınaklar- yönelik dev şantiyeler kurulmuştur. Mısır'ın ilk krallıklarının hükümdarlık programlarının veya bilançolarının başta gelen yanları, dönemin sanatçılarınca sert taştan gürz başlarının veya tokaçların üzerine özet halinde işlenmiştir; en çok da Hierakonpolis'te. Bunlardan biri olan ve hangi hükümdara, hangi bölgeye ait olduğu bilinmeyen *"Kentler Tokacı"*nın bir yüzünde hayvan ve ağaç dizileri, diğer yüzünde ise üst üste kaydedilmiş mazgallı surlar ve üzerlerinde bu berkitmeyi ellerinde çapalarla simgesel olarak inşa eden, ilk kazmayı vuran totem figürleri görülür. Bu belge günümüzde, Mısır'ın ilk hükümdarlarından birinin veya birlik öncesindeki iki krallıktan birine üye bir prensin ülkede aynı anda birkaç kent merkezi birden yaratılması yönünde aldığı bir kararın yazıya dökülmesi biçiminde yorumlanmaktadır. Tokacın üzerine resmedilmiş berkitme deseni, köşeleri yumuşatılmış bir kare veya dikdörtgen sabit bir şemayı izlemektedir ve bu görünüm Hierakonpolis, Elefantin veya El-Kab'da keşfedilmiş bulunan yaşıt berkitmelerin çizdiği hatta oldukça benzemektedir.

Her türlü hiyeroglif ibareden yoksun bulunan bu kanıt parçası, eğer çağımızın arkeolojik keşifleri bu ilginç dosyayı tamamlar özellikte olmasaydı, zekice, ancak ipe sapa gelmez pek çok varsayıma neden olmaktan geri kalmayacaktı. Neyse ki, Mısır siyasi birliğinin kurulması öncesinde gelen ve sonra da bu birliğe eşlik eden birkaç yüzyıl süresince, ülkenin pek çok noktasında, kırsal bölgenin sistematik bir biçimde ıssızlaştığını ve yeni kentlerin inşaasında işgücü olmak üzere, nüfusun kent merkezlerine aktığı anlaşılmıştır.

Ancak, ikonografi her ne kadar bu kentleşme sürecinin si-

yasi otorite kaynaklı özelliğini ima etse, hatta gösterse de, bu kentlerin öncüllerine oranla taşıdıkları özgünlükler, ancak belirgin arkeolojik örnekler aracılığıyla gösterilebilir. Hierakonpolis bölgesindeki arazi incelemeleri yerleşimin, çevre tepelerin zararına, ovada toplandığını yeterli ölçüde vurgulamış olup, bu ikili nüfus hareketi çevre koşullarındaki derin değişiklikler ve Nil mecrasındaki hareketlilikler ile bağlantılıdır.

Hem yerleşim alanında hem de mezarlıklarda ve zanaat faaliyetlerine ayrılmış alanlarda hissedilen bu yoğunlaşma, kentin içinde veya yakınında farklı özelliklere sahip mahallelerin doğmasıyla sonuçlanır. Ve sonuçta, hem arkeoloji yoluyla doğrudan yapılmış saptamaların hem de ikonografi tarafından altının çizildiği gibi, olasılıkla eşzamanlı olarak, berkitmeler ve anıtsal mimari örnekler belirmeye başlar.

Bu dönemden günümüze kadar ulaşmış berkitme kalıntıları, göz önüne alınan her bir kentin durumuna ve stratejik işlevine bağlı olarak değişik görünüm ve boyutlara sahiptir. Ancak içermeleri öngürülen yapı kümelerinin çabucak dışa taşmasıyla, sadece çok istisnai durumlarda gerçek anlamıyla savunmaya dönük bir görev yürütmüş görünmektedir. Güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş bu duvarlar, genelde bir iç dolgu yoluyla, ya birbirlerinden ayrılmış ya da birbirlerine eklemlenmiş iki kütleden oluşmaktadır. El-Kab'da olduğu gibi kimileri kısmen düzgün bir hat çizmekte, Elefantin'de olduğu gibi diğerleri ise eğri büğrü, engebeli bir yol izlemektedir.

Bu çepeçevre zarfın içerisinde mahallelerin nasıl düzenlendiğine gelince, gerek geçtiğimiz yüzyıl sonlarında veya bu yüzyılın başlarında kazılmış alanların çok mütevazı düzeylerde kalması veya geniş sektörleri maskeleyen daha erken tarihli kalıntılar veya modern yapıların hacmi nedeniyle bunların belirginliğe kavuşturulması şimdilik oldukça güçtür. Ancak tapınak kalıntıları, kutsal nitelik taşıdıklarından olacak, ya yeni inşaatlarla örtülmemiş ya da arkadan gelen yapılar bünyesinde korunmuşlar ve bu sayede bunların en iyi bildiğimiz yönleri kent içinde işgal ettikleri mevki ve iç düzenlemeleri olmuştur. Önce

kutsal nitelikleri, sonraları giderek de anıtsal boyutları bunları diğer yapılardan ayırmış ve korunmalarını sağlamıştır. Kentin bir saray bulundurduğu durumlarda saray da bazen aynı etkenler sayesinde saptanmıştır. Daha az gösterişli yapılar, halkın barındığı evler, atölyeler, antrepolar ise aynı durumda aynı yazgıyı paylaşamamış, ancak şurada burada birkaç örneğe rastlanabilmiştir. Fakat dağınık durumdaki bu veriler bile, teker teker ele geçtikçe, özellikle beş, on yıl, hatta daha fazla süre sistematik keşiflere tabi tutulan sitlerde, doğmakta olan bu kentleşme olgusunun esin dolu bir tablosunu biçimlendirmeye başlamaktadır.

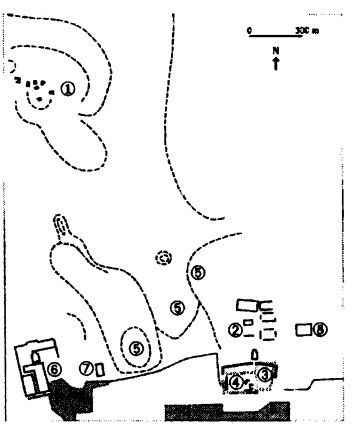

ABİDOS
1. Umm el-Ka'ab, Tinit dönemi kral mezarlığı
2. Tinit mezar sarayları
3. Eski İmparatorluk kentinin kalıntıları
4. Eski İmparatorluk tapınağı
5. Çeşitli dönemlerden mezarlıklar
6. 1. Seti tapınağı
7. 2. Ramses tapınağı
8. Kıpti manastırı

Eski İmparatorluk'un Başlangıcı: Abidos, El-Kab, Edfu, Elefantin

İnsan etkinliklerinin -ikamet, tarım ve zanaat-, yukarıda gördüğümüz gibi, hanedanlar öncesi dönemin sonlarından itibaren yoğunlaşmaya başladığı Nil vadisi, çöllük kenar bölgeye, taş-

ocaklarının işletilmesi, çobanlık ve avcılığın son kırıntıları ile genelde bir ölüm sessizliğinden başka bir şey bırakmamıştı. Doğal olarak, Nil vadisinden batı yönünde uzaklaşıldığında Libya, doğu yönünde uzaklaşıldığında da Arabistan yaylası adını alan bu çöllerin sahip olduğu engin alana karşılık alüvyonlu nehir havzası, çok daha kısıtlı bir alan kaplamaktadır. Bugüne kadar gerçekleştirilmiş nüfus tahminleri, her ne kadar adı üstünde tahminlere dayalı kalsalar da, ekilebilir toprakların giderek daha geniş ölçülerde işlenmesini gerekli kılan sürekli bir nüfus artışını işaret etmektedir. Dolayısıyla, iskâna ayrılmış arazinin oldukça kısıtlı ölçülerde tutulması gerekmiştir. Dahası, bu alanlar seçilirken, yıllık su baskınlarından korunabilecekleri yüksek rakımlı bir konum kendiliğinden yeğlenmiştir. Daha düşük rakımlı noktalarda bulunan yapılar, çoğu güneşte kurutulmuş toprak tuğlalardan yapıldıklarından, olağandışı taşkınlıktaki sellerde, tıpkı günümüz Mısır köylülerinin fazla şiddetli bir sağanak altında kalan köyleri gibi, yıkılıp gidiyorlardı. Evler, bu nedenle, yerleştikleri yere göre, nehri veya kanallarını izleyen doğal veya yapay toprak setlerin, tepeciklerin veya deltada zaman içinde oluşmuş, "cezir" (ada) diye tanımlanan kumlu tümseklerin arkasına saklanmaktadır. Büyük Mısır tapınaklarınca biçimlendirilmiş evrenin yaratılışına ilişkin efsanelerin geneli, yeryüzünün, başlangıçtaki kaosu simgeleyen çamurlu sulardan sıyrılarak bir tepe veya adacık üzerinde doğduğunu anlatmaktadır.

Kentleşmiş alanların yatay doğrultuda yayılmasından çok, harabelerin art arda birikmesi sonucu meydana gelmiş höyüklerin (*tell* veya *kom*) dikey doğrultuda yükselmelerine daha sık rastlanmasının nedeni de burada yatmaktadır. Ancak yine de bu yatay veya dikey hareketler bazen birbirleriyle kesişmekte, birbirlerini tamamlamaktadır. Arkeolojik seviyelerin üstüste gelmesi çoğu kez düzensiz bir biçimde meydana gelmekte, kimi mevkiler yeni inşaatlar için dümdüz edilirken, kimilerine dokunulmamaktadır. Şurada veya burada belirli aralıklarla girişilen büyük şehircilik programları çoğu durumda önceki dönemlerin

anıtlarının yıkılmasını gerektirmekte, bununla birlikte kimi anıtların varlığına, ya dini uygulamalar nedeniyle ya da öyle uygun bulunduğu için saygı gösterilmektedir. Örneğin daha ileri tarihlerde dev berkitmelerin inşa edilmesi sonucu, öncelerinde gelen bütün kalıntılar bu güneşte kurutulmuş iri tuğla kitlesi altında kaybolmuş, bu berkitmeler eskiyip hasar gördükçe, son derece geniş ölçülerde zemin tabakaları bunların altında daha da ezilmiştir. Böyle bir gelişme özellikle Geç Dönem'de yayılma hareketi içine giren delta kentlerinde meydana gelmiştir. Bu nedenle, örneğin Mendes'te Eski İmparatorluk'a ait önemli bir kentin varlığı, sadece Mendes'in çok uzaklarında yer alan sitlerden gelme metinlerdeki çeşitli konular sayesinde belgelenebilmektedir. Bubastis'te ise, tersine, 1. Pepi ve Teti'nin cenazelerinin bulunduğu mekânların kalıntıları korunabilmiş, ancak bu tür yapıların daha çok kentin kenarlarında yer almaları nedeniyle, kent merkezinin tam yerini saptamak bile hâlâ mümkün olamamıştır.

Bu nedenle, Eski İmparatorluk'un başlangıç dönemine ait mimari örneklerine rastlama şansını elde etmek için Yukarı Mısır'a yönelmek gerekir. Burada da kimi sitler geç dönemlerin hatta günümüzün binaları altında ezilmiştir; yine de, iklimin kuruluğu sayesinde en eski kalıntılar bir ya da birkaç binanın tanımlanmasına, hatta Eski İmparatorluk'a ait mahallelerin tabaka tabaka keşfine el vermektedir.

Bu arada, kutsal Abidos kentine ilişkin, bugün için kentin başlangıç aşamalarını, yaklaşık konumunu, ilk tapınaklarının bir kısmını ve krallara ve krallar dışındaki kişilere ait yeraltı mezarlıklarını tanımaktayız. Sitten bize ulaşan en eski tarihli kanıtlar 1. Nagada dönemine uzanan yerel mezarlıklardır. Bunlar çöl kıyısında yer almakta olup, halen sistematik bir *survey*'e konu edilen bir dizi köyceğizin içindedir. Bölge, sonraları Hierakonpolis'te izleyebildiğimiz olguya benzer gelişmeler içine girmektedir. 1. hanedanın iktidara gelişinin hemen, dağınık durumdaki köyler terk edilerek ovada bir kente yerleşilmektedir. Aklımıza gelen bir olasılık, Mısır'ın siyasi birliğinin daha Tinit krallarının

ataları döneminde zaten sağlanmış olduğu ve bu hanedanın krallarının salt doğum yerlerine karşı duydukları bağlılık nedeniyle, mezarlarını yeni başkentleri Sakkara'nın yakınında değil de, hanedanın saltanatı boyunca Abidos'ta kurdurduklarıdır. Bu sitteki tarihi çağların başlarından kalma yerleşim merkezi, geçtiğimiz yüzyılın sonunda Sir Flinders Petrie tarafından keşfedilmiştir. Yerleşim alanının bugünkü Beni Mansur köyünün altında ve güneydoğuya doğru çöl doğrultusunda yayılmış bulunduğunu tahmin etsek de, ulaşabildiğimiz bölümü, kalıntıları *sebbahin*lerin yıkıcı etkisinden kurtulabilmiş olan daha geç tarihli bir duvarın gölgesinde kalan yerden ibarettir. Petrie'nin yürüttüğü sondajlar bu duvarın çevresinde bir mezarlığın varlığını ortaya çıkartmış, bu da kentin tarihinin ilk başlarında bir berkitme tarafından sınırlandırıldığının kesin sayılamayacağını düşündürmüştür. Berkitmenin kentin doğuşundan kısa bir süre sonra inşa edilmiş olması daha akla yakın görünmektedir ve kalıntıları birkaç yerde göze çarpmaktadır. Eski İmparatorluk döneminin sonuna doğru, birbirlerine bitişik iki surdan biri sivil kimlikli semti, diğeri de, güneşte kurutulmuş tuğladan inşa edilmiş küçük bir anıt olan Henti-imentiu tapınağının, depoların ve diğer çeşitli yapıların yer aldığı dini semti çevrelemekteydi. Tapınağın hem kendisinin hem de sahip olduğu müstakil ve çift duvarlı berkitmenin taş çerçeveli kapılarından biri Pepi'nin adını taşımaktadır. En alt seviyelerde rastladığımız duvarların ise, daha eski ve ilkel bir tapınağa denk düşmeleri olasıdır. Ancak, yeraltı suları altında boğulmuş bu seviyelere arkeologlarca ulaşılması günümüz koşullarında güçtür.

Sitte günümüzde bulunan höyüğün güneydoğu köşesinde yürütülen stratigrafik bir analiz, güneşte kurutulmuş tuğlalardan evler, toprak, kül ve çömlek kırıntıları ortaya çıkartmıştır. Evler birden fazla kat içermiş olup, küçük küçük odalarının tavanı tonozlu gibidir. İçlerinden bazılarının yeni anıtlara temel oluşturulmaları için bilerek molozla doldurulmuş bulunmaları, bir berkitme duvarı ile çevrelenmiş yerleşim merkezlerinde rastlanan karakteristik bir uygulamadır. Güneydoğuda, daha

sonraki bir tarihe ait bir berkitme altında göze çarpan duvarlar dışında kalan bir mahallenin kalıntıları, bu mevkiin tamamen yeniden düzenlendiğini işaret etmekte ve kalıntılar mezarlıklara kadar varan bir tören yolunu izlemiş görünmektedir. Sitte 1. ve 6. hanedanlar arası dönemi kapsayan zengin bir arkeolojik materyal bütünü elde edilmiştir: Tokaçlar, kral Aha'ya ait fayans vazolar, Keops'un, Cedkare İsesi'nin, 2. Pepi'nin heykelleri, Neferirkare ve Teti'nin imzalarını taşıyan fermanlar vs. Hükümdarların Umm El-Kaa'ab'a bağlılıkları, kraliyet mezarları ve çevrelerinde kralın yakınlarına, tanıdıklarına, hizmetkârlarına ait daha mütavazı mezarların yanı sıra, sonraları Ceser'den Sakkara'ya pek çok yerde rastlayacağımız dev ve karmaşık mezarların ilk örnekleri olabilecek cenaze sarayları biçiminde de kendini göstermiştir. Sonraları kral mezarları Kuzey Mısır'da inşa edilmeye başladığında bile, hükümdarlar Abidos'ta kendi anılarına boş mezarlar yaptırtarak bu kutsal topraklara bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.

El-Kab'dan ve Edfu'dan bugünkü aşamada bizlere ulaşan kalıntılar, berkitme kesitlerinden ve az çok mütevazı mezarlıklardan ibarettir. Berkitme kalıntıları El-Kab için yaklaşık 10 hektarlık, Edfu için ise yaklaşık 3.5 hektarlık bir toplam alan tahmininde bulunmamıza olanak vermektedir. Bu bağlamda, örneğin Hierakonpolis'in aşağı yukarı 7 hektarlık bir alana yayıldığını anımsatalım. Mezarlara gelince, bunlar ya Edfu'da olduğu gibi kent duvarlarının yakınına yerleştirilmiş -ki, bu durumda, çoğu kez yerleşim merkezinin genişlemesi veya atıkları nedeniyle örtülmüşlerdir- ya da tepelerde veya falezlerde su baskınlarından korunabilecekleri yamaçlara yerleştirilmişlerdir.

Bu dönemin 14 yıldır, örnek oluşturacak bir özenle sistematik kazılara tabi tutulan tek siti, Elefantin'dir. Önce yüzyılımızın başında Fransız ve Alman kazı ekiplerince, sonradan da bir Mısır ekibince yüzeysel olarak incelenmiş bulunan bu sitteki kazılar halen Werner Kaiser'in idaresinde, Kahire Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütülmektedir. Elefantin, ilk çağlayanın hızlı akıntılarının ortasındaki granit adasındaki özel ko-

numu sayesinde, Mısır'ın güney sınırlarını denetlemekteydi ve ülke için özel bir önem taşımaktaydı. Böylelikle çok erken çağlarda, hem ticari hem de stratejik bir rol oynamıştı. İlk çağlayanın Nil'in kaynağı olarak algılanması, burayı aynı zamanda kutsal bir niteliğe büründürmüştü. Sit, başlangıçta kıvrımlı bir hat izleyen, kabaca bir dikdörtgen biçimine giren ve kuzey kısmında bir giriş kapısı keşfedilen bir çifte berkitmeyle çevrelenmiş olup, o dönemde yaklaşık 2 hektarlık bir alanı kaplamaktaydı. Bir belgede 3. hanedanın bir kalesi olarak anılan Elefantin' in bazı mahalleleri, aslında daha hanedanlar öncesi dönemde yarım daire biçiminde kulelerle donatılmış üç katlı bir duvar ile koruma altına alınmıştı. Kuzey kısmında duvarların art arda birkaç kez genişletildikleri göze çarpmaktadır. Tanrıça Satis'e ait ilkel tapınak da, ilk sitenin bu kuzey kısmında bulunmaktaydı. Bir kaya kümesinin oluşturduğu doğal bir yuvada kurulmuş bu tapınak, yavaş yavaş bir dini bütünün merkezini oluşturmaya başlamış ve giderek büyüyen boyutlarda depolarla donatılmıştır. Her ne kadar bu dini alanın batısında bir ev grubu ve doğusunda da olasılıkla idari işlevli yapıların varlığı bilinmekteyse de, başlangıçtaki yerleşim merkezinin büyük bölümü, yeniden inşası 2. Nektanebo zamanında başlayan ve Romalılar döneminde bitirilen büyük Hnum tapınağı gibi, daha sonraki tarihlere ait yapılar tarafından maskelenmeyi sürdürmektedir. Bu istisnai konumlu kentin tam anlamıyla keşfi, sürekli iskâna tabi tutulmasından kaynaklanan zenginlikler, Hekaib tapınağı gibi birkaç eşsiz anıtın varlığı ve, nefis bir bahçeye sahip olsa da çok ters bir yerde bulunan, yerel müzenin işgal ettiği alan gibi nedenlerle gerçekleşememektedir.

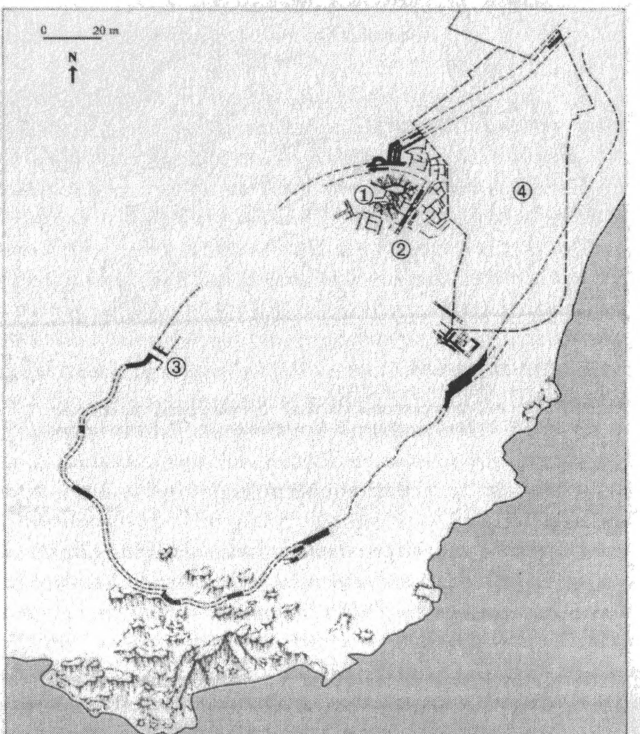

ESKİ İMPARATORLUK DÖNEMİ BAŞLANGICINDA
1. Tanrıça Satis'in tapınağı 2. Konutlar ve idari yapılar
3. Kent kapısı 4. Ulaşılamaz durumdaki kesim (müze)

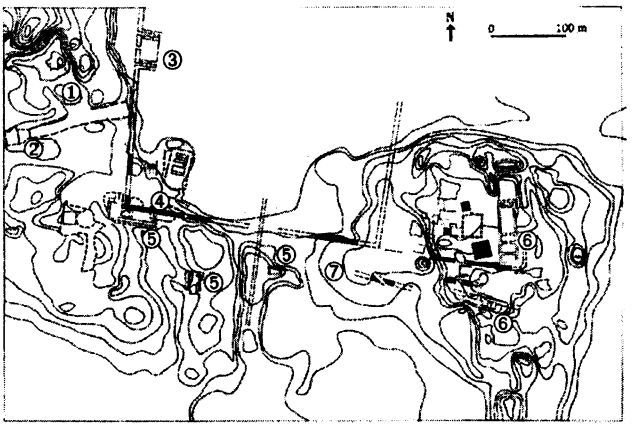

MEMFİS SİTİ GÜNEY KESİMİ
1. Kom Fakri: Eski İmparatorluk kalıntıları
2. İlk Ara Dönem ve Orta İmparatorluk kalıntıları 3. Ptah tapınağı dış duvarları
4. 1. Seti anıtı 5. 2. Ramses anıtları 6. Merenptah anıtları 7. Siamon anıtları

Başkent Memfis

Min Mısır'ın ilk kralıydı ve rahiplerin bana anlattığına göre, Memfis'i bir bentle koruma altına alan bu kral olmuştu. O zamanlarda nehir tamamen Libya tarafındaki kıyının kumlu dağlarının eteğinde akmaktaydı. Min, toprak bir setle Nil'in güneye doğru çizdiği bu menderesi kapattı ve o eski yatağını kurutmak için, nehri bir kanal boyunca vadinin ortasından geçmeye sevk etti. Günümüzde dahi Persler nehrin halihazırdaki mecrası boyunca akmayı sürdürmesi için Nil'in bu eski menderesini yakından izler ve toprak seddi her yıl pekiştirirler. Zira, eğer nehir bir gün bu seddi aşar ve bu tarafa doğru dökülürse, Memfis'in tamamı sular altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya gelecektir. Rahiplerin dediklerine göre, ülkenin ilk kralı olan bu Min, nehrin eski yatağını sağlam topraklar durumuna soktuğunda, bugün Memfis olarak adlandırılan kenti kurmuştur. Bu kent

Mısır'ın dar kısmında yer alır. Min, sonra da, kentin dışında, kuzey ve batı tarafında, nehrin suyuyla beslenen bir suni göl kazdırmıştır (bu göl doğu tarafında Nil tarafından korunmaktadır). Son olarak da, bu kentte, dev ölçülerde ve özellikle üzerine konuşulmaya değer bir yapı olan Hephaistos tapınağını yükseltmiştir. (Herodotos)

Kaleme alınışının iki bin yıl öncesinde meydana gelmiş, Mısır uygarlığının başlangıç aşamalarına ait kayda değer bir olayı aktarmak iddiasındaki bu metin, Herodotos'un Min olarak adlandırdığı hükümdarın başlıca uygulamalarını hikâye eden kısa bir monografi biçimini almaktadır. Kral Menes ("kimse" anlamına gelmektedir) ülkenin siyasi birliğinin efsanevi kurucusudur. Eski Yunan tarihçinin kendi yorumlarıyla birlikte bize ulaştırdığı bu metnin sunuluş biçimi bile, ilk kralların saltanat dönemlerinden kalan "Palermo taşı" gibi özetlerde yer alan ifadeleri anımsatmaktadır. Herodotos'a bilgi veren rahipler, kendi bilgilerini herhalde "Palermo taşı"nın sonradan yeniden yazılmış ve yorumlanmış benzerlerine dayandırmaktaydılar. Böylece kral Min'in şanlı saltanatından belleklerde kalanın, başkentin yerinin kurutulması ve korunması için girişilmiş çalışmalar, bu başkentin kuruluşu, yapay bir gölün yaratılması ve büyük Ptah tapınağının inşaası olduğu anlaşılmaktadır.

Bundan, Eski Hanedanların, Hierakonpolis'te gözleyebildiğimiz gibi, kent kavramına ve bu kentin en gösterişli unsurlarına yükledikleri saygınlığı çıkartabiliyoruz. Kentleşmeye yönelik kraliyet iradesinin çekirdeğinde de, nehir ile yerleşim merkezi arasındaki bu çelişkili ilişkiyi, yerleşim merkezinin nehre bağımlı bulunuşunu, ancak bir yandan da nehirden kendini korumak zorunda oluşunu bulabiliyoruz. Ayrıca, doğal ortamın denetim altına alınışı, sitenin inşası ve su gereksinimini giderme amaçlı düzenlemelerin gerçekleştirilmesini izleyen, sonuçta bütün bu çabaları taçlandıracak bir yapı, yerel tanrının tapınağı gelmektedir. Ortaya çıkan görüntü, ortaçağ mühürleri üzerinde gelişi güzel resmedilmiş kentler ve surların ardında bütüne egemen bir biçimde kurumla yükselen katedrallerden pek de farklı

değildir.

Ancak burada söz konusu ettiğimiz kent, "Kentler Tokacı"nda yer alanlardan veya küçük çaplı bir krallığın yönetim merkezi olan Hierakonpolis'ten çok farklı bir konuma sahip olmakta, yeni Mısır devletinin herhangi bir kenti gibi değerlendirilememektedir. Memfis bunlardan daha da ötede, bir sembol, bir "başkent" oluşturmaktadır. Bu kavram, dönemin bilincinde her ne kadar açık bir biçimde var ise de, özel bir terimle açığa kavuşturulmamıştır. Çok daha sonraları, Roma için olduğu gibi, kentlerin kenti olduğunu bilmek yeterli kalmakta, çoğu kez belli bir ad verilmesine bile gereksinim duyulmamaktadır. Gene de bir yer adı ile anılması gerektiğinde, bir siteden çok bir kaleyi düşündürten bir deyim kullanılmakta. "Ak Duvar" anlamına gelen bu deyimin, hanedanların öncesinden veya en başından kalma bir müstahkem mevkiyi işaret edebileceği akla gelmektedir. Memfis'in başlangıçtaki kurucusu kim olursa olsun, eseri gerçek bir başkentin bütün işlevlerini (siyasi yönetimin yuvası, hükümdarın ve erkânının ikametgâhı; kralın, yakınlarının ve dostlarının gömüldüğü resmi mezar yeri) bölüm bölüm üstlenmiş görünmektedir. Yukarıda sayılan işlevlerden ilk ikisinin Memfis tarafından daha eski tarihlerden itibaren yerine getirildiğine ilişkin elimizdeki az sayıda kanıt, sadece Gize'de veya Sakkara'da gömülmüş saray ileri gelenlerinin anıt mezarlarına not edilmiş birkaç kayıt ve kralların taç giyme törenlerinin gösterdiği bazı özelliklerden ibarettir. Ancak, Eski Hanedanlar döneminde ilerledikçe Memfis'in başkentlik özelliğine ilişkin belgeler -papirüs arşivleri, biyografiler- çoğalmakta, çeşitlenmektedir. Üçüncü işleve gelince, yukarıda gördüğümüz gibi Abidos'ta gömülmüş olan 1. hanedan hükümdarları ve 2. hanedana ait ilk üç kral dışındakiler için Memfis'in ebedi istirahatgâh oluşturduğu, Tinit krallarının dev *mastaba*'larıyla ve sonradan da Sakkara, Abusir ve Gize'deki dünyaca ünlü piramitlerle parlak bir biçimde belgelenmiştir. Kentin *mastaba*'lara (mezar) ve piramitlere kadarki tarihi ise, öncelikle vadinin batı kenarında, Libya yaylasının eteklerinde, kuzeyden güneyden birkaç kilometre

boyunca serpilmiş mezarlıklarla anlatılmaya başlamıştır.

Memfis'in zamanında kapladığı alanı işaretleyen harabe dizilerinin yayıldığı alan, kentin ününü haksız çıkartmayacak boyutlardadır. Araziyi birkaç doğrultuda kesen kanalların hatlarının etkisiyle, bütünü düzgün olmayan bir biçime sahip kalıntılar, yaklaşık 200 hektar kaplamaktadır. Diodorus'un kentin ölçülerini 1 stad (180 metre) çapında 180 çember olarak verdiğini, bunun da toplam 8450 hektara denk geldiğini burada anımsatabiliriz. Sitin günümüzdeki durumu, kimileri iskân edilmiş bir küme höyük ve bunların 3'le 17 metre arasında değişen yükseklikten egemen olduğu, kendileri de çok sayıda kalıntı barındıran tarlalar biçiminde tanımlanabilir. Günümüzdeki bu yapay görünüme, kentin, ıssızlaşmasının ardından, Kahire'nin ve Fustat'ın inşasında taşocağı hizmeti vermesi ve sonra da, güneşte kurutulmuş tuğladan anıtların çürümesinden doğan zengin bir toprak olan, fellahların ekinlerini gübrelemek için kullandıkları *sebbah* kaynağı olarak yararlanılması neden olmuştur. Eski Mısır'ın en büyük kenti veya Teb ile birlikte en büyük iki kentinden biri olan Memfis, Delta'da özellikle sık rastlanan ve engin yüzölçümleri kaplamalarına rağmen, günümüzdeki durumlarıyla bilmeyen bir göz için neredeyse görünmez kalabilen hayalet kentlerin bir nevi ilk örneği durumuna gelmiştir. Ülkenin kuzeyinde olduğu gibi burada da, yerleşim merkezi başlangıçta doğal yükseklikler zemin alınarak yapılmış, su baskınlarının altında kalma tehlikesi altındaki alanlara yayılma daha sonraları gerçekleşmiştir. Bir diğer yandan da, ilk çağlardan itibaren yapılan drenaj ve bataklık kurutma çabaları manzarayı değiştirmiştir. Bu yüzden de aynı arkeolojik düzey bir noktasında diğer noktasından 3 metre yüksekte olabilmektedir.

Uzun süre ve sürekli iskân edilmiş olmasına karşın, 8. hanedana kadar ülkenin başkenti olmuş, sonra da Orta İmparatorluk'tan Romalılar dönemine kadar birinci planda bir siyasi, idari, ticari ve dini rol oynamış olan bu kent, engin kalıntılarının (kırık sütunlar, heykeller, lahitler) zenginliği ne olursa olsun, bizlere geçmişinin görkemini ilk bakışta yansıtacak anıtlar sunabilmek-

ten acizdir. Yine de, art arda gerçekleşen arkeolojik çalışmalarda, Apries'in sarayı ve yanı başındaki askeri karargâh gibi, özellikle de Ramsesler hanedanı dönemi kalıntıları gibi (1. Seti'nin, 2. Ramses'in yaptıkları tapınaklar, Merenptah'nın ve Siamon'un sarayları) geç dönemlere ait şehircilik ürünleri, kazılarla gün ışığına çıkartılmıştır. Kimi zaman bilerek, kimi zaman da rastlantısal olarak, şurada burada daha eski tarihlere ait katmanlarla karşılaşılmıştır. Sit halen Mısır Keşif Derneğince, David G. Jeffreys yönetiminde yürütülen kapsamlı bir *survey* projesine konu edilmektedir. Arazideki bu önemli arkeolojik inceleme çalışmasının, değişik ülkelerden arkeologlarca edinilen sonuçların her yıl çok yararlı bir koordinasyon yoluyla desteklenmesiyle de, yeni verilerin genel çerçeve içine daha iyi yerleştirilebilmesi ve Memfis şehircilik anlayışının bütünlük oluşturan bir görüntüsüne daha hızla ulaşılabilmesi olasıdır. Ne ki, örneğin en somut izleri bırakmış Ramsesler hanedanı dönemindeki kentin bütünüyle betimlenmesinin bile ne kadar güç olduğu dikkate alındığında, sitenin kuruluş dönemindeki ve İlk Hanedanlar dönemindeki başkentlik rolünün maddeten çağrıştırılmasının ne denli kaygan bir zemin oluşturacağı daha iyi anlaşılacaktır.

Özenle yürütülmüş arazi taramaları, Eski İmparatorluk'un karakteristik özelliklerini taşıyan çömlek kalıntılarından da anlaşılabildiği gibi, dönemin iskân merkezinin, tarlaların altında, Birinci Ara Dönem'in ve Orta İmparatorluk'un kalıntılarını barındıran Kom Fakri höyüğünün batısında yer almış olması gerektiğini göstermektedir. Herodotos gibi eski kaynaklarda doğru biçimde saptandığı gibi, tarih çağlarına girilmesinden sonraki bir aşamada, bir ara kayda değer bir biçimde yer değiştirmiş bulunan nehir yatağının kıyısı, konu ettiğimiz dönemde Ptah berkitmesinin batı kısmından geçmekteydi. Eski İmparatorluk dönemi kalıntıları, seviyesi o günden bu güne önemli ölçüde yükselmiş bulunan yeraltı suları katmanının altında en azından kısmen boğulmuş olmalıdır. Bu döneme denk düşen arkeolojik kanıtlar -mimari unsurlar, heykeller ve diğer buluntular- sitten çok daha geniş bir alanda keşfedilmiştir ve hiçbirisinin yerlerin-

de bulunmadıkları görülmüştür. Sonuçta, dönemin kent manzarasının ana unsurlarını gözlerimizde canlandırmak için, bu tür kanıtların dolaylı tanıklığına ve o zamanlardan kalma metinlere başvurmak durumundayız. Kentin Eski İmparatorluk zamanındaki adını bile ("Ak Duvar" veya "Ak Duvarlar") başlangıçtaki görünümü konusunda bir hareket noktası olarak alma durumundayız. Gerçekten de, benzer tanımlarla adlandırılmış birkaç müstahkem mevkinin varlığından haberdarız. Öte yandan, "Ak Duvar" tanımının sandığımızdan çok daha farklı türde bir berkitmeye, örneğin saray veya kutsal alan duvarlarına göndermede bulunması da olasıdır. Nitekim, kentin nehrin coşkunluklarından bir set yoluyla korunduğunu bilsek de, Herodotos kente ait herhangi bir berkitmeden söz etmemektedir. Dolayısıyla, Memfis'in konu ettiğimiz tarihlerde hâlâ berkitilmiş durumda olup olmadığı konusunda karanlıktayız. Bir limanın varlığı ise, tersine, komşu mezarlıklardan çıkartılmış cenazeler arasında bir "kıdemli başkan"a, bir "yargıç ve kıdemli başkan"a, bir "müdür"e, bir "tersane başmuhafızı"na, bir "gemi imalatçısı"na, bir "büyük tersane dülgeri"ne ve çok sayıda "gemi müfettişi"ne rastlamamızdan ötürü kolayca anlaşılabilmektedir. Herodotos'un açılışını kral Min'e atfettiği ve sonradan olasılıkla günümüzdeki kalıntılar alanının ortasına denk gelen kutsal göl kimliğini kazanmış olan büyük yapay havuzu çevrelediklerini tahmin ettiğimiz dev depolar yukarıdaki ünvanlarla kuşkusuz bağlantılıdır.

"Büyük Ev" olarak adlandırılmış saray kralı ve en geniş anlamıyla saray halkını barındırırken, "Kral'ın Evi", hükümdarın topraklarının ve kişisel mallarının yönetimiyle ilgilenmekteydi. Diğer iki ek kuruluştan *Setep-sa* sarayı, muhafızlık ve krallık fermanlarının iletilmesi konusunda; "ikametgâh" ise ülke ekonomisinin idaresi konusunda uzmanlaşmıştı. 4. veya 5. hanedanlardan itibaren belgelenebilen -ki zamanımıza kadar ulaşan örnekler öncesinde de benzerlerinin pekâla var olabileceği akıldan çıkarılmamalıdır- bu yapıların yanı sıra, Çift Hazine, Çift Ambar ve Altı Odalar gibi diğer kurumlar da, dönemin katı

merkeziyetçi hükümet yapısının gerekli kıldığı diğer görevleri yerine getirmekteydi. Ve sonuçta, başta Ptah tapınağı olmak üzere, birkaç tür dini yapının siyasi erk organlarının yanı başında yer almaları gerekmektedir. Bu dini yapılar, sadece yerel tanrılara ve hükümdarın şanına adanmış ayin alanlarını değil, Memfis kâtiplerine ve yazılarına ün kazandıran "Hayat Evleri"ni, zanaatkârların atölyelerini ve tıpkı İkametgâh ve Kral'ın Evi gibi, ülkenin bütün köşelerinden gelen gıda maddelerinin, tanrılara, yaşayanlara ve ölülere dağıtılmaları öncesinde depolandığı büyük depoları içermiştir.

Eski ve Orta İmparatorluk Dönemlerinde Bilinen Çeşitli Tiplerde Kentler

Diğer kentlerin bütün niteliklerini ve işlevlerini bünyesinde bir anlamda özetleyen başkentin dışında, büyük Mısır siteleri, bir yandan kuruluşlarını ve gelişmelerini yönlendiren özellikler, öte yandan da ülkenin yönetim organizasyonundan kaynaklanan ortak ve farklı özellikler sergilemektedir. Elverişli bir ortam, nehre, bir yola veya bir sınıra göre kilit noktadaki bir konum, canlı zanaat gelenekleri, uygun taşların ocaklarına yakınlık veya bağlılık duyulan bir dini mirasın sürdürülmesi, bir kent merkezinin yaratılışı veya mütevazı bir kasabanın önemli bir kent haline gelişinin lehine işleyen gerekçeler arasında ilk akla gelenlerdir. Bunların herhangi birinde doğmuş bir insanın kişisel iradesi de gözardı edilemez. Örneğin yeni bir hanedan başlatan hükümdar, doğum yeriyle sıkı ilişkiler kurmakta, burasını başkent ilan etmese bile, yerel tanrılar adına tapınaklar yükseltmekte, anayurdunda gözalıcı ikametgâhlar bulundurmaktadır. Böylelikle firavunlar çağı boyunca Mısır'da birbiri ardına gelip

geçmiş bir düzine başkentle karşılaşılmakta, ülke topraklarının bir kısmının veya tamamının kısa süreli veya kalıcı merkezliğini üstlenmiş bu sitelerden birkaçı birinci planda bir siyasi rolü bu biçimde korumuş veya yeniden edinmiş olmaktadır. Daha da genelinde, birkaç yetki ve makamın bir elde toplanabilmesi sayesinde, devlet yönetiminde en üst düzeylere ve en etkili konumlara gelmiş görevlilerin, kişisel güçlerini kullanarak, doğdukları ve/veya sorumlu oldukları illere istisnai bir yazgı hazırlamalarına yol açabiliyordu.

Bir sitin kuruluşunda yerinin seçilişine veya yeterince serpilmesine ve böylece de saygınlığını uzun süre korumasına neden olan maddi kazançlarını belirlemeye çalışmak, araştırmacıyı çoğu zaman yanlış yollara yönlendirebilir. Örneğin, ne zengin bir hinterlanda ne de bolluk içinde bir pazar yeri durumuna gelmesini sağlayacak müstesna bir konum avantajına sahip olan Buto kenti, bu tehlikeyi fazlasıyla taşımaktadır. Buto'nun bu tür özel avantajlardan yoksunluğu, bu kentin ne hanedanlar öncesi dönemde Kuzey Mısır Krallık'ının önde gelen merkezi olmasını ne de sonradan önem taşıyan bir site olarak kalmasını engellemiştir. Ancak, zaman geçtikçe kentler, elbette ki giderek daha belirleyici siyasi roller oynar duruma gelmiş ve yeni merkezler ana fikirleri açıkça belli olan nedenlerle yaratılmıştır.

Mısır kenti, çevresindeki kırsal alandan çok ender durumlarda tecrit olmakta, genelde bunlarla ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu toprakların verimliliği önemli bir unsur olmaktadır. Ancak tarım ekonomisinin merkezileşmesiyle, kentler yönettikleri alana karşı fazlasıyla sıkı bir bağımlılıktan sıyrılabilmişlerdir. Hem kentler hem de köyler, ürünlerin ve kişilerin dolaşımı için sadece su yoluna bağlı oldukları durumlarda, Nil'in veya bir kanalının olabildiğince yakınında kalmışlardır. Ancak kara ticaret yollarının vadiden uzaklaşıldıkça artan ölçülerde taşıdıkları önem de gözden kaçırılmamalıdır. Bu nedenledir ki, Kızıldeniz'e, doğu çölünün maden ve taşocaklarına, Sina yarımadasına veya Libya çölünün vahalarına giden yolların girişinde veya yol boyunca kurulmuş yerleşim merkezleri, yo-

lun kullanımı sürdükçe ticari geleceklerinin ölümsüzleştiğini görmüşlerdir.

Örneğin, en geç 6. hanedandan itibaren, Vadi Hammamat ile Nil'in kavşağında yer alan Koptos, Behen taşocaklarına, altın madenlerine ve Vadi Gasus ve Kosseyr yoluyla Punt beldesine düzenli ticari seferlerin başlamasıyla bölgesinin metropolü durumuna gelmiştir. Tayfalar veya işçiler gemilerinin kargosunu sırtlanarak buradan yola çıkmakta ve deniz kıyısındaki varış noktalarında yüklemeyi gerçekleştirmekteydiler. Çok geçmeden, örneğin 8. hanedan döneminde, kraliyet fermanları, bir vezirin ve ailesinin kendi hesaplarına ve dolaylı olarak da ülkeleri için kazandıkları lütufları belgelemektedir.

Yönetim Birimleri ve Metropolleri

Dinamik bir yerleşim merkezinin, ülkenin başkentliğinden sonra hedefleyebileceği bir statü olarak, *nom* (yönetim birimi) metropolü durumuna gelmek önemliydi. Mısır, tarihinin çok erken bir aşamasında, sayıları Eski İmparatorluk döneminde 38 veya 39'u, sonradan da 44'ü bulan yönetim birimlerine, *nom*'lara, bölünmüş bulunmaktaydı. Merkezi yönetim ayrıcalıklarının bir kısmını *nom* yöneticisine aktarmakta ve bu *nomark* biriminin önde gelen kentinin başında valiliğe denk yetki ve sorumluluklara sahip olmaktaydı. *Nom*un önde gelen kentinin hangisi olacağı konusunda ise, kuşkusuz, bu kentin saçtığı ve herkesçe fark edilen ışık kadar, *nom* valilerinin bazılarının mezarlarında kazıttıkları veya boyattıkları hayat hikâyelerinden kimi bölümlerini izleyebildiğimiz kişisel çıkar ve nüfuz oyunları da belirleyici olmaktaydı.

Bunlardan Anktifi, İlk Ara Dönem'in kargaşa yıllarında Hierakonpolis'te bu göreve geldiğinde, ülkenin kuzeyi işgal kuvvetlerinin, Orta Mısır Herakleopolis kralının elinde tutulmakta, güneyi ise Teb ile Herakleopolis taraftarları arasında bir iç savaşın eşiğinde bulunmaktaydı. Teb'e ve müttefiklerine pek sıcak bakmayan genç vali, önce diplomatik yollardan, sonra da silah yoluyla, kendi *nom*unun hemen güneyindeki birimin merkezi

olan Edfu'yu ve giderek bölgenin diğer kentlerini egemenliği altına almış ve Elefantin'in desteğini sağlamıştı. 3. binyılın sonlarına doğru Mısır'da yaşanan açlık sırasında, hem kendi uyruklarına hem de eski düşmanlarına tahıl sağlamıştı. Bu tür *nom*lararası" manevralar barış zamanında daha örtülü bir biçimde yürütülmekte veya en azından sorumluları anıtlarında bunlardan fazla göze çarpacak biçimde öğünmekten kaçınmaktalarsa da, temel aynı kalmaktaydı. Böylece kentler ve birimler el değiştirdiği gibi, Orta İmparatorluk döneminde El-Kab uğruna yüzüstü bırakılmış bulunan Hierakonpolis'te olduğu gibi, bir yerleşim merkezi diğerinin yerini alabilmekteydi.

Bilinen en eski nom valileri 3. hanedan dönemine uzanmakta olup, sahip oldukları ünvanlar, bu rütbenin tarihe karıştığı 12. hanedana kadar ülke yönetiminde oynadıkları rolü vurgulamaktadır. Merkezi yönetim, saltanatın yaklaşımına göre, bunlara, toprağın işlenmesinin denetiminden -biriminin sınırlarının belirlenmesi, kadastro işlemleri, hasat üzerindeki vergilerin tahsili vs.-, *nom*da yerleşik kraliyet personelinin bakım ve yönetimine, askeri gücün devşirilmesine, kentlere ve çevre kalelere ilişkin değişebilen sorumluluklara uzanan ayrıcalıklar sunabilmekteydi.

Valilerden bazıları bu ayrıcalıklardan doğan çeşitli yetkileri ve bulundukları bölgenin coğrafi durumuyla ilgili özel görevleri ellerinde toplamaktaydılar. Örneğin Elefantin valisi, Nubya bölgesi ile ilgili konularla ve kralın bu bölgede düzenlenmesini emrettiği keşif seferleriyle görevliydi.

Merkezi yönetimin tam anlamıyla güçlü olduğu durumlarda, *nom* kralın temsilcilerinin gözetiminde bir aracıdan iba-retti. Devletin zayıf düştüğü anlarda ise, kısa zamanda tehlikeli bir bağımsızlık elde etmekte, hatta ulusal birlik için tehdit oluşturmaktaydı. Böyle durumlarda çare olarak, ya Yukarı Mısır *nom* valilerinin başına geçecek bir "Güney beylerbeyi" atanmakta ya da valiler hükümdarın en yakınları ve en güvendikleri arasından seçilmekteydi.

Dolayısıyla, bölgesel yönetimin yerleştiği *nom* merkezi, Mı-

sır devlet sisteminde temel bir yer işgal etmekteydi. Nitekim bu durum, Orta İmparatorluk döneminde valilere bağışlanan tarım, asayiş, hukuk ve hatta 6. hanedan sırasında Edfu ve Deşaşe'de olduğu gibi, din konularında koruyuculuk tanıyan bazı rütbelerden açıkça belli olmaktadır.

Abidos'un, buradaki tapınağın inşasının başlatıldığı 11. hanedan dönemindeki (tapınak, çok sonradan, 1. Sesostris zamanında tamamlanacaktır) tarihine göz attığımızda, Mısır'da ender bir örnekle karşılaşmaktayız. Bu dönemde ölüler tanrısı Osiris, "Batılılar Prensi" anlamına gelen adından kasvetli kişiliği yeterince anlaşılan tanrı Henti-imentiu'nun yerini almış ve kent ülkenin her tarafından hacıları çekecek kadar güçlü bir dini geleneğin merkezi durumuna gelmiştir. Hacılar, tapınağın terasında küçük aile tapım yerleri kurdurmakta veya daha basitinden yakınlarda az veya çok mütevazı lahitler yerleştirmekte, bu tür sevapları sayesinde de, kendilerini ve adına geldikleri kişileri, ölümünden ve parça parça edilişinden sonra bile canlı kalmayı başarmış tanrının korunmasına teslim etmekteydiler.

Ancak hac yeri olmasının avantajları, Yeni İmparatorluk döneminde ve Geç Dönem'de kentte önceden var olan yapıların koruma altına alınması anlamına gelmemiş, tersine bunları 1. Seti tapınağı gibi daha saygın anıtlar inşasının hazırlık aşamalarında yok olmaya mahkûm etmiştir. Yine de Orta İmparatorluk dönemi tapınağının keşfedilen parçaları ve sitte bulunan yüzlerce lahit, Mısır halkının, tanrılarından biri için duyduğu iman ve belki biraz da firavunluk geleneklerine yönelik saygı sayesinde ön plana çıkmış görünen bu sitenin şaşırtıcı canlılığını gözler önüne sermektedir.

Libya Çölü Vahaları

Vadinin uzağındaki Libya çölü vahaları aşağı yukarı *nom*'larınkine benzer bir sistemle yönetilmekteydi. Başlarında, yetkileri *nom* valilerininkinden fazla farklılık göstermeyen bir vali bulunmakta, önde gelen kentleri Delta'daki veya Yukarı Mısır'daki

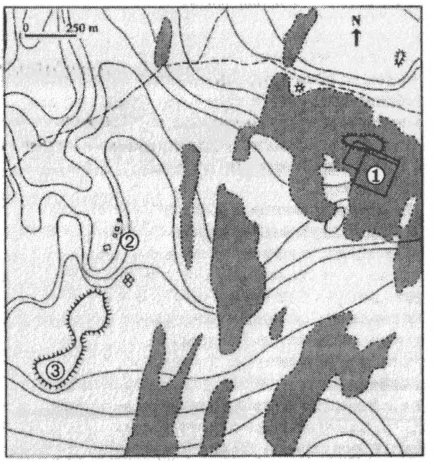

BALAT
1. Ayn Asil: Eski İmparatorluk Dönemi sonu ve İlk Ara Dönem kenti
2. Kila el Dabba, aynı çağa ait mastabalar ve ekli mezarlar
3. Güney kom'u

kentleri oldukça andırmaktadır. İçlerinden biri, Dahla vahasındaki Ayn Asil, Kahire'deki Fransız Şark Arkeolojisi Enstitüsü'nün yetki ve çalışma alanı olup, günümüze kadar son derece korunmuş ve modern yapılaşmadan etkilenmemiştir. Yapısı ve gelişmesi hakkında bizlere bazı bilgiler vermeye başlamışsa da, yeni başlayan bu incelemeler halen çok sayıda konuyu gölgede bırakmayı sürdürmektedir.

İlk kazılarda, güneybatı köşesi dairesel bir burçla ve kuzey yönünde de bir giriş kapısıyla donatılmış, kenarları 170 metre uzunluğunda ve dörtgen biçiminde bir berkitme ortaya çıkartılmıştır. Berkitmeye zamanla başka duvarlar dayanmış olup, bunların başlıca rolünün kentin farklı işlevlere sahip bölümlerini birbirlerinden ayırmak olduğu düşünülmektedir. Bu bölümler arasında, berkitmenin güneybatı kısmında yer alan, idari ve iktisadi nitelikli eklentilerle büyütülmüş mezar tapım yerleriyle seramik atölyeleri üzerinde kazı ekipleri özellikle durmuşlardır. Başlangıçta inşa edilmiş dörtgenin içinde bugüne kadar yoğun keşifler yürütülmemişse de, incelemeleri derinleştirilmiş nokta-

larında rastlanan ev sayısı çok azdır. Mezarlıklara gelince, bunlar güneybatı yönünde bir kilometre mesafede, valiler için inşa edilmiş 5 zengin *mastaba*'nın çevresinde kümelenmişlerdir.

Bu bütün için bir yorum başlangıcına girişilmesi için bile, kuşkusuz, henüz çok erkendir. Ancak elimizdeki bulgular, Nil vadisindeki çağdaşı sitelerde olduğu gibi, Eski İmparatorluğun ve İlk Ara Dönemin kenarda kalmış bu kentinde de, kayda değer boyutlara varmış bir savunma düzeni biçiminde kendini gösteren sürekli bir güvensizlik ortamını işaret etmemektedir. Ancak şimdilik herhangi bir göçebe topluluk ile bir iletişimin izlerine rastlanamamıştır. Merkezi güçle sıkı ilişki ve haberleşmenin yazılı kanıtları ise hiç eksik değildir.

Orta İmparatorluk döneminde, kent kökten bir hamle yaparak doğu yönüne, olasılıkla günümüzün Başendi köyünün bulunduğu yere taşınmış görünmektedir. Bu çöl sitelerinin hareketlilikleri, ne su baskınları tehlikesinin ne de ekim alanlarının getirdiği kısıtlamaların etkisi altında kaldığından, şehircilik koşullarını doğal yollarla değiştiren, neredeyse sonsuz bir manevra alanına sahip bulunmaktaydı.

Piramit Kentleri, Mezar Kentler ve Yeni Kentler

Abidos'un olağanüstü yazgısı, krallardan olsun uyruklardan olsun, Mısırlılar için cenaze ayinlerinin temel niteliğini açıkça ortaya koymaktadır. 3. hanedandan 13. hanedanın başlarına kadar kraliyet cenazeleri için benimsenmiş ve göz kamaştırıcı tören unsurlarına sahip gelenekler, Sakkara, Abusir ve Gize'deki örneklerinin aralarında en başta geldiği dev mezar bütünlerinin yaratılmasına ve bunların gereksinimlerinin karşılanması, günlük veya istisnai ayinlerinin yürütülmesi, bulundurdukları mal ve mülkün idaresi için gerekli olan yerleşim merkezlerinin doğuşuna yol açmıştır.

Firavun Ceser'in saltanatı sırasında ünlü mimar İmhotep, hükümdarının ellinci yılı için yaklaşık 15 hektarlık bir alana yayılan, yüksekliği 10 metreye varan çıkıntılı bir duvarla çevrelen-

miş ve aşama aşama yükselen ünlü piramidin egemen olduğu taştan anıtsal bir bütün inşa etmişti. İmhotep, o güne kadar güneşte kurutulmuş tuğlalardan, ağaçtan veya sazdan yapılagelmiş çeşitli unsurları taş mimarisine dökerek ve bu arada da yeni unsurlar bularak, Mısırlıların pek düşkün oldukları ölümsüzlük arzularını gerçekleştirmiş oluyordu. Piramidin kendisi ve örttüğü yeraltı daireleri gibi bazı yapılar belirgin bir mezar niteliğine sahipti. Diğerleri ise, ölmüş kral için dünyevi yaşamın en maddi yanlarının (temizlik, giyim kuşam, süslenme, beslenme) yeniden canlandırılmasını hedeflemekteydi. Daha başka yapılarda ise, ülkenin belli başlı tanrılarının rol aldığı ve hükümdarın ölümünden çok sonraları bile Mısır'a egemen kalmasını sağlayan yıldönümü törenlerinin mekânı olan sembolik işlevli sarayların tasvirleri resmedilmekteydi. Kralın ve kralla hem elbirliği hem rekabet içindeki ardıllarının yaşamları boyunca sahip oldukları görev ve yetkilerin öbür dünyada da sürdürülmesi, yeryüzünün denge içinde tutulmasının vazgeçilmez bir koşulu sayılmaktaydı. Orta İmparatorluk'un sonlarına varıldığında, Eski İmparatorluk firavunları cenaze ayinlerinden bazıları hâlâ etkin durumdaydı. Böylesine iddialı bir program, doğal olarak, netlikle tanımlanmış bir maddi çerçeveyi ve olağanüstü olanakları zorunlu kılmaktaydı.

Bu çerçeve ancak 4. hanedanın başlarında Snefru hanedanı sırasında istikrarlı bir kurumsal yapıya kavuşmuş görünmektedir. Artık her firavun için, Memfis'in Libya çölü kıyısında yer alan uçsuz bucaksız mezarlıklarından herhangi birinde, ölülerin mekânını dirilerinkine bağlayan dev mimari bütünler inşa edilir olmuştur. Bu bütünün ana ve en gözalıcı parçasını da, mezarın yer aldığı piramit oluşturmaktadır. Ana piramidin çevresinde de, daha mütevazı boyutlarda ikinci bir piramidi ve saray protokollerini yansıtan günlük törenlerin kral heykelleri çevresinde resmedildiği bir tapınağı da kapatan bir duvar uzanmaktadır. Genelde Nil vadisine egemen çöllük yaylada yer alan bu tapınak, üstü kapalı bir yolla, aşağısında, nehrin veya bir kanalın hemen kıyısında yer alan ikinci bir tapınağa bağlanmakta, böy-

lece cenaze töreni sırasında hükümdarın ölü bedeninin, cenaze töreni sonrasında da cesedin bakımı için gerekli malzemenin su yoluyla getirilerek yukarıya nakledildiği bir ara durak kurulmuş olmaktaydı. Bu ikinci tapınak veya aşağı tapınak, kral cesedinin mumyalanması ve yukarı tapınakta her gün yürütülen ayinler için gereken maddelerin teslim alınması gibi ikili bir görev üstlenmekteydi.

Hükümdarın akrabaları ve üst düzey yardımcıları piramidin yakınlarında kendileri için mezarlar inşa ettirdikçe, bunlar yavaş yavaş, düzen içine sokulmuştur. Birbirlerini dimdik kesen yollardan oluşmuş gerçek birer ölüler kenti görünümü sunar duruma gelmekte, bunca cenaze töreninin yönetimi aşağıda, vadideki karşılama tapınaklarına komşu kentlerin doğuşuna neden olmaktaydı. Günümüzde bunların çoğunun kalıntıları, ya tarlalar ya da yeraltı su tabakalarının altında örtülmüş durumdadır. Ancak bazılarının konumu, özellikle Daşur ve Gize'de, berkitmelerinin bazı bölümlerinin bulunmasıyla saptanabilmiştir. Bir kanal kazılması gibi çalışmalar sırasında, rastlantıyla gerçekleşen keşifler sayesinde, diğer kimi benzerlerinin yeri de yaklaşık olarak tahmin edilebilmektedir. Gize'de Mikerinos'a veya İllahun'da 2. Sesostris'e ait ölüler kenti gibi kimileri de günümüze kadar kısmen ve az çok korunabilmişlerdir. Mikerinos'un kentinin tarafımızdan bilinen kalıntıları, tuğlalarla sağlam bir biçimde inşa edilmiş, orta boyutlu, herbiri on kadar oda bulunduran birkaç evden oluşmaktadır. Ancak bu kalıntıların halihazırda gün ışığına çıkarılmış alanı Eski İmparorluğun bu tür yerleşimleri hakkında fikir oluşturabilmemiz için son derece yetersizdir. Yine de elimizdeki bilgiler bu dönemin sonu için, kuzeyde Gize'de çölün kıyısından güneyde Daşur'a kadar uzanan kesintisiz bir piramit kentler silsilesini gözlerimizde canlandırabilmemize olanak tanımaktadır. Piramit kentlerin adlarını da, buralarda çalışan ve en azından hizmet dönemleri boyunca buralarda yaşayan yetkililerin ve görevlilerin ünvanlarındaki ayrıntılar sayesinde öğrenebilmekteyiz. Tamamen ölüme adanmış bu kentlerin kaplayabildiği alan, kimi durumlarda, Sakka-

ra'da ölen kral 1. Pepi'nin ayinlerine ayrılmış Mennefer-Pepi örneğinde olduğu gibi, Memfis'in veya varoşlarının yanı başındaki bu kentin adının bu kısaltmasının, 18. hanedandan itibaren, yerini başkente göndermede bulunan başka bir kısaltmaya (Mennefer-Metire) bırakmasından anlaşılabilmektedir.

12. hanedan firavunlarından itibaren başkent biraz daha güneye, Lişt'e taşınmış olup, bu yeni merkezin Mısır ülke birliğinin yakın geçmişte yeniden kurulmasına göndermede bulunan tam adı (İç-Tauy; "İki Ülkeyi Eline Geçiren"), kale adlarında sık rastlanan bir modeli izlemekte, yazıtlarda ve papirüslerde kale planlarını anımsatan yazı süsleriyle betimlenmektedir. Ancak İç-Tauy, piramit kentlerininkine benzer bir sona uğramış ve kesin yeri henüz saptanamamıştır.

Kraliyet mezarlarının Fayum çevresinde toplandıkları döneme ait piramit kentlerinden bir tanesi, yapılarının sadece üçte bir gibi düşük bir bölümünü tarlalara kaptırmış bulunmaktadır. Bu sayede, 1889'da Sir Flinders Petrie yönetimindeki kazıların gerçekleştirilebildiği bu sit, o zamandan bu yana bir kez daha kumlarla örtülmüş bulunduğundan, bilgilerimiz sadece arkeoloğun bizlere bıraktığı plan ve tasvirlere dayanmaktadır. Sit, anlaşılabildiği kadarıyla, berkitilmemiş olup, sadece dikdörtgen ve alçak bir duvarla çevrelenmekteydi. Toplam 14 hektarlık bir alanı kaplayan yerleşim merkezi ikinci bir duvar yoluyla, ağırlıkları arasında denge bulunmayan iki bölüme ayrılmıştı. Batıdaki kesim sadece 2,5 hektarlık bir yüzölçümüne sahipti ve herbiri ortalama beşer oda bulunduran 200 kadar evle doluydu. Dört beş kat daha geniş bir alana denk gelen doğu kesimi ise, yaklaşık 70 kadar bölmeye sahip ve bölmeleri, kişisel dairelere, kabul salonlarına, ortak kullanıma ve ahırlara ayrılmış güzel villalardan oluşmaktaydı. Her iki kesim de dik açılı planlar izlemekte ve duvarlar içinde kendilerine ait birer kapı bulundurmaktaydı. Görülebildiği kadarıyla batı kesimi, doğudaki zengin komşusuna göre zaman içinde daha az evrim göstermişti. Kesimin başlangıçta ileri gelenlere ayrılmış bulunan güney kısmı, 13. hanedan döneminde 10 kadar bölme bulunduran mütevazı ya-

pılarca işgal edilmiş, yerleşim merkezinde keşfedilen bazı papirüslerden öğrenebildiğimize göre, bunlar askerlerin ve rahiplerin ailelerini barındırmıştı. Ancak bu papirüs belgeleri, hiçbir kamu yapısı içermeyen ve sadece ev kalıntılarından oluşan bu alışılmadık tarihi kentin etkinliklerine dair neredeyse hiçbir şey söylememektedir.

Kral cenazelerine ilişkin törenlere dair bilgilerimiz çok daha eski tarihli belgelerden, 5. ve 6. hanedanlara uzanan Abusir papirüslerinden gelmektedir. Sağlanan hizmetleri, muhasebeyi, liste ve mektupları büyük tablolar biçiminde resmedilen bu arşivler, ölüm piyasasının faaliyetleri ve ülke ekonomisindeki yeri konusunda tam olmasa da, son derece net bir fotoğraf çekmektedir. Bu cenaze ayinlerinin gereksinimleri, hem mezar tapınaklarının duvarlarında, hem de, sistem, adakların fazlasından kralın yakınlarını da yararlandırdığı için özel kişilere ait mezarların duvarlarındaki tasvirlerinde de yer alan, özel olarak bu amaca yönelik vakıflar tarafından sağlanmaktaydı.

Kült ve cenaze işleri için işletilen tarımsal topraklara, yani tapınak mihraplarına konmak ve rahiplere verilmek üzere besin maddeleri üretilen arazilere tüm Mısır'da yaygın ölçüde rastlanıyordu. Bu topraklardan bazıları eski özel mülklerdi ve "şato" anlamında bir ad taşıyorlardı, tıpkı Fransa'nın Bordeaux bölgesinde olduğu gibi; kimi toprakları ise bu soylu göreve adanmış eski kırsal kasabalardı ve bu durumda "kent" anlamında bir ad taşıyorlardı; son bir sınıflandırma ise yalnızca bu amaçla kurulmuş köylü yerleşim topluluklarıdır, yani "yeni kentler."

Bu birimler, sıradan belediye başkanına benzer birer ünvan taşıyan sorumlularca yönetiliyordu; olasılıkla uzman bir örgütçe denetlenen ürünler ise, belli alanlarda uzmanlaşmış bürolara dağıtılmadan önce, Başkanlık Konutu'nda toplanıyordu.

Böylece, bu cenaze vakıflarının, sadece çok belirgin bir biçimde betimlenmiş yeni yerleşim merkezlerinin doğuşuna değil, son aşamada, krallık resmi görevlilerince denetlenen paralel bir ekonomik ağın devreye girmesine de yol açtığını görebilmekteyiz.

Piramitlerin bulunduğu kentler, bizlere, varlıklarının bazı izlerini bırakmışsa da, kraliyet cenaze ayinleriyle bağlantılı bu şatolar, kentler ve yeni kentlerin somut kalıntıları çok ender durumlarda ve sadece işlevlerini vurgulayan resmi yapılar yoluyla günümüze kadar ulaşabilmiştir. Örneğin Tel Basta'da, çok sayıda zahire ambarıyla donatılmış, resmi veya özel olabilecek bir yapının yakınlarında, 1. Pepi ve Teti'nin arazilerinin cenaze tapım yerlerinin kalıntıları keşfedilmiştir. Ancak bu kalıntılar ait oldukları yerleşimleri tek başlarına gözlerimizde canlandırmaya yeterli değildir. Bu yerleşim merkezleri, olasılıkla ülkenin diğer köylerinden fazla farklı bir görünümde değildi, önemleri ve iç yapıları bir örnekten diğerine değişebiliyordu.

Kaleler

Firavun ideolojisinin diğer bir yanı, kendine özgü ve zamanla gereksinimlere göre önemli ölçüde evrim geçirmiş kent modellerinin yaratılmasını gerekli kılmıştır. Ülke dış politikası, hem sınırların hem de Mısır düşünce sisteminin algıladığı biçimiyle evrenin dengesi için gerekli olan barışın ve bu arada da sistemin varlığını sürdürmesi için vazgeçilmez olan iktisadi kaynakların güvencesi olmayı üstlenmektedir. Bu nedenle, Eski İmparatorluk döneminden itibaren krallar, sınır bölgelerini, topraklarının ve bunun bir uzantısı olarak da ülkenin sınırlarını çizen sağlam kalelerle donatmışlardır.

Bu kalelerden Eski İmparatorluk'a ait olan, boyut ve işlev açısından, örneğin 12. hanedan hükümdarlarının Nil'in ikinci çağlayanında kurdukları savunma sistemleriyle karşılaştırılabilecek örnekler, her ne kadar henüz bulunamadıysa da, ikonografi ve metinler arkeolojik bulguların bulanıklığını fazlasıyla ikame etmektedir. "Palermo Taşı", 4. hanedanın kurucusu Snefru'nun saltanat yıllarını işlediği vakayinamesinde, "Yukarı ve Aşağı Mısır' ın bir kalesinin, Snefru şatolarının" inşasına değinmektedir. 5. ve 6. hanedanlar dönemlerinden tanıdığımız on kadar sivil veya askeri yetkili, "çöl tabyaları"yla, "kaleler"le,

"kraliyet kaleleri"yle ve kuzeydeki Sina yolu boyunca uzanan askeri üs olan ve çok sonraları Karnak tapınağı hipostil salonunun kuzey dış kapısında da ölümsüzleştirilmiş bulunan "Horus yolu" ile bağlantılı rütbeler taşımaktaydı. Eski İmparatorluğun sonunda ve İlk Ara Dönem'de, piramitlerle bağlantılı metinlerde ve edebi kaynaklarda Delta'nın doğusundaki bazı yer adları, örneğin Acıgöller bölgesindekiler, surları işaret eden sıfatlar ve aynı bölgede var olan birkaç savunma amaçlı eser ve düzenleme yer almaktadır. Memfis'in ünlü "Ak Duvar"ına gelince, içinde uzanan kent bütününün doğası ne olursa olsun, surların önemi kuşku götürmemektedir.

Güçlü berkitmeler, tarihi çağlara geçişin başlangıcından itibaren Mısır sanatında da yansıtılmıştır. "Kentler Tokacı"nda görülen yerleşim merkezleri, ne anlama geldiklerinin tartışılmasına gerek bile olmayan çıkıntılı duvarlarla donatılmış olup, bunlar çok erken çağlardan beri kraliyet ve mezar mimari dekorunun ana unsurları durumuna gelmiştir. Bu alanda gerçekleştirilmiş en dikkat çekici eser, içlerinde en iyi korunmuş olanıdır. Abidos mezar sarayı, David O'Connor'un yakın geçmişteki kazılarına kadar gerçek bir kale olarak algılanmışsa da, aslında bir kale minyatürü görünümündedir. Abidos minyatürünün de işaret ettiği gibi, her ne kadar, örneğin Elefantin'de, Edfu'da, Hierakonpolis'te, El-Kab'da, Ayn Asil'de ve yine Abidos'ta keşfedilen, Tinit kralları ile 6. hanedan arasında kalan döneme tarihlendirilebilen ve çoğu kez ikili veya üçlü katmanlar biçimini alan berkitmeler, her zaman gerçek anlamda savunmaya dönük düzenlemelere denk düşmemektedir.

Güney sınırlarında yerleşik bulunan ve sonradan metinlerde bir kale olarak tanımlanan Elefantin örneği, üzerinde bir süre durmaya değecektir. Kentin dış duvarı, granit kayaların arasında kıvrım kıvrım uzanan, birbirlerine bendedilmiş olan veya olmayan, toplam kalınlığı 1,50-2,50 metre arasında değişen bir-kaç kütleden oluşur. Sitin kimi mevkilerinin çevresi surlarda sonradan meydana gelen genişletme çalışmaları yoluyla kuşatılmış olup, duvar hattı üzerinde her biri yarım daire biçiminde üç kule

bugün ortaya çıkartılmış bulunmaktadır. Kentin birkaç metre yüksekten egemen olduğu Nil'in ilk çağlayanının akıntıları sayesinde, zaten doğal bir koruma altında bulunan bir adada yerleştirilmiş olduğunu da anımsatalım. Dahası, bölge valilerinin hayat hikâyelerini aktaran ve eski Nubya halklarıyla ilişki inisiyatifinin, başlarına buyruk bir biçimde bunların değil, bizzat firavunun elinde olduğunu vurgulayan metinlerin de kanıtladığı gibi, o dönemde güney yönünden bir istila tehlikesi fazla büyük değildi.

Eğer Nil'in ikinci çağlayanındaki Buhen kentinin tarihi, gerçekten de çeşitli ciddi ipuçlarıyla da ortaya konulduğu gibi, Eski İmparatorluk dönemine kadar uzanıyor ise, güney yönündeki Mısır sızmasının en iyi kanıtını oluşturacaktır. Taş kullanılarak inşa edilmiş bu kent, olasılıkla yabancı topraklardaki tehlikelerle karşı karşıya olan konumuna uygun olarak, kayda değer savunma düzenlemelerine sahiptir.

Ancak yeni iktisadi getiri arayışının yönlendirdiği bu yayılma politikasının Orta İmparatorluk hükümdarlarını, boyutları ve bir araya getirdiği unsurları açısından olasılıkla istisnai nitelikte bir askeri altyapı kurmaya sevk etmesi için, çok sonraki yüzyılları, 12. hanedanı beklemek gerekecektir. Anılan hanedanın iki aşamada geliştirilmiş bu olağanüstü karargâhı, konumlarına ve üstlenmeleri öngörülen görevlere göre farklı doğalara sahip yapıları bir potada toplamaktadır. İçlerinde kentli yerleşim merkezlerinin yayılmış bulunduğu, güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş dev duvarlardan oluşan ilk grup, daha mütevazı boyutlar ve belirli hedeflerle inşa edilmiş berkitilmiş noktalardan oluşmuş ikinci gruba göre, konumuzu daha doğrudan ilgilendirmektedir. Ancak, hem birinci hem de ikinci grup, setler, kalecikler, nehirle ilintili inşaatlar gibi düzenlemelerle ve çevrede uzanan, berkitilmiş olan veya olmayan Mısır kentleri ile tamamlanmaktadır.

Bu sitlerin çoğu Nubya arkeoloji çalışmaları sırasında incelemelere tabi tutulmuşsa da, zaman yokluğu nedeniyle, içlerinden pek azında kalıntılar sular altında kalmadan önce sistematik

biçimde keşifler yürütülebilmiştir. Şansımıza, boyutları, konumları ve işlevleri açısından en önemlileri arasında yer alan ikisi, tamamen olmasa da, en azından her birinin bizlere azami düzeyde bilgi sağlamasına olanak tanıyan yoğunlukta çalışmalara konu olmuştur. Bu iki örnek, her biri bu kayalık coğrafi seddin en engebeli kısmının bir ucunda yerleşmiş bulunan Buhen ve Mirgissa kaleleri, birbirlerini tamamlayıcı savunma sistemleri sunmuş ve zaten zamanında aynı bütüne katılmışlardır.

Mısır Keşif Derneği'nce keşfedilen bir papirüsten öğrendiğimize göre, ikinci çağlayan yüksek askeri komutanlığının karargâhı olan Buhen, bütünün en kuzey noktasındaki kale olup, 3. Sesostris'e ait bir sınırtaşında da belgelendiği gibi, Mısır'ın yeni sınırlarını savunmaktaydı. Buhen aynı zamanda, belki de Eski İmparatorluk döneminden itibaren bir Mısır üssünün varlığıyla bağlantılı olarak, kaleler arasında ilk inşa edilenlerden biridir. Eser, dış berkitmeyi -Orta İmparatorluk döneminde de aynı hat izlenerek iki kez üst üste çekilmiş, uzunluğu 700 metreyi aşan bir duvar- ve bu berkitmeye geçit veren mazgal kadar, iç berkitmesi ve kent yapısıyla da göz kamaştırıcıdır.

İlk dış berkitme 4 metre kalınlığa ulaşmakta ve yarım daire biçiminde burçlar bulundururken, bunun kalıntıları düzleştirilerek inşa edilmiş ikincisinin kalınlığı 5 metreyi aşmakta ve kare biçiminde kulelerle donatılmış bulunmaktaydı. Berkitmenin eteğinde açılmış 6 metre genişliğinde ve 3 metre derinliğinde suyla doldurulmamış bir hendek, Nil'e hakim bir uçurumun kenarında yer alan bu 8 hektarı aşkın düzgün olmayan toplam alanın dışarıdan daha da tecrit olmasına katkıda bulunmaktaydı. Kalenin kendisi bu çevre hattının ortasında yükselmekte, üç yüzünde uzanan bir alçak duvarı saymazsak, dış savunma sistemiyle aynı plan izlenerek kurulmuş bulunmaktaydı. Ayrıca bir yol, Nil tarafında berkitmelerin gölgesini izlemekte, nehre ve kıyısındaki iskelelere doğru uzanan birkaç geçit, kalenin nehir trafiği ile yakın ilişkisini vurgulamaktaydı.

İki büyük duvar, iç ve dış berkitme, arasındaki arazi aşağı yukarı bakir kalmış ise de, kalenin içi yoğun bir biçimde kent-

leşmişti. 150 metreye 138 metre ölçülerindeki kale içi dörtgeni, birbirlerini dik açılarla kesen, kent alanını düzgün olmayan parsellere bölen yollarla katedilmekteydi. "Wall Street" denilen bir cadde, berkitmeyi hemen hemen boylu boyunca izlemekteydi. Bunun dışındaki dört ana cadde ve birkaç tali sokak bir semtten diğerine trafiği yönlendirmekteydi. Doğu-batı ekseninde uzanan ve Nil'e açılan iki kapıda son bulan iki caddenin zeminlerinin bir bölümü atık suların aktarılması için açılmış taş veya kiremit döşeli arklar için ayrılmıştı. Büyük kent kapısının en yakınındaki yapılardan biri, kuzeybatı köşesinde yer alan ve berkitmelere çıkan tek merdiveni gözetimi altında tutan vali konağına, diğerleri de birtakım resmi binalara veya subay lojmanlarına denk düşmekteydi. Kazılarda, kentin Nil'in en yakınındaki üçte birlik bölümünün oldukça harap durumda olduğu saptanmış, kalan üçte ikilik bölümün ise, geniş antrepolar, kışlalar ve bir tapınak arasında büyük ölçüde paylaşılmış olduğu kanısına varılmıştı. Sitin askeri niteliği hiçbir kuşkuya yer bırakmasa da, idari ve iktisadi yönleri daha göze çarpar özellikteydi.

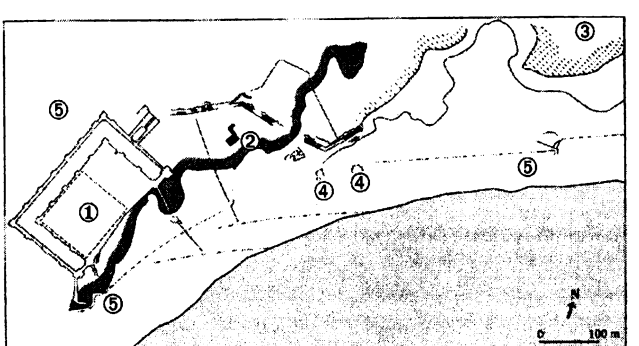

MİRGİSSA
1. Yukarı kale 2. Berkitilmiş kent 3. Açık kent 4. Müstakil evler
5. Orta İmparatorluk dönemindeki Nil kıyısı 6. Mezarlıklar

Buhen'dekinden oldukça farklı bir anlayışla kurulmuş bulunan Mirgissa kalesi, bölgenin, unsurları 2,5 kilometrekarelik bir alana yayılmış en geniş stratejik bütününün bir tür feneri olma kimliğini taşımaktaydı. Buradaki incelemeleri yürüten Jean Vercoutter yönetimindeki Fransız ekibi, hem kazı ve sondaj gibi geleneksel arkeoloji tekniklerine başvurmuş hem de kumlar altında kalmış berkitme duvarlarının ve diğer kalıntıların uzağındaki noktalarda yer alan yapıların saptanmasına, kazılmamış yapıların bile planlarının çizilebilmesine ve Nil'in eski kıyı hattının belirlenmesine olanak tanıyan jeomanyetik keşif yöntemlerinden yararlanmıştır. İkinci Nil çağlayanının girdaplarından önceki su yolu taşımacılığına uygun güzergâhın en ucunda yer alan Mirgissa, Yukarı Nubya ile Mısır arasındaki nehir trafiğine katılan konvoylar için vazgeçilmez bir durak oluşturmaktaydı.

Granitli bir yaylanın kenarında inşa edilmiş olan kale, Nil'e ve kuzeydoğu yönünde uzanan ovaya egemen konumdaydı. Çıkıntılı bir çifte berkitme, köşelerinde kuleler ve duvar eteklerinde bu tür inşaatın karakteristik bir özelliği olan dolgulu eğimlerle ve hendeklerle donatılmış bulunan kale, toplam 4 hektarlık bir alanı çevrelemekteydi. Kuzey köşesinde keşfedilmiş silahhane kalıntıları, garnizondaki asker sayısının 35 mızrakçı ve 35 de okçu biçiminde, 70 civarında olduğu tahminini yürütmemize temel oluşturmaktadır.

İç yapılar Buhen'dekiler kadar iyi korunmamışlarsa da, gene de Buhen örneğine göre daha az düzgün, birbirlerini dik açılarla kesen bir sokaklar ağının ve ferah villaların ön plana çıkan özellikler oldukları saptanabilmiştir. Mirgissa'nın hemen yakınında birkaç yerleşim merkezinin bulunması, Mısırlı nüfusun Buhen'dekinden farklı bir biçimde dağıldığını ortaya koymaktadır.

5,65 metre veya daha fazla kalınlıkta bir duvar kalenin müstahkem kapısından yola çıkmakta ve yaklaşık 600 metre boyunca kıvrımlı bir hat izlemektedir. Böylece, aşağı yukarı 8,5 hektarlık bir alanı kuşatan berkitmenin içinde gerçekleştirilen sondajlarda, düzgün bir biçimde sıralanmış, çoğu oldukça geniş

boyutlarda, kimi zaman dalgalı çizgiler izleyen duvarlarla çevrelenmiş, bahçelerle donatılmış ve birbirlerinden aralarındaki geniş alanlarla ayrılmış konutlarla karşılaşılmış, bunların günümüz Nubya evleriyle benzerlikleri dikkat çekmiştir.

Daha uzakta, kuzeydoğu yönünde, başlangıçta çevresine harçsız taşlarla bir duvar örülmüş olmasına karşın, bu duvardan çok geçmeden taşmış bir başka Mısır kenti, yaklaşık 7,5 hektarlık bir alana serbestçe yayılmıştır. Hatta olağanüstü kabarıklıktaki su baskınları yüzünden nehrin alıp götürdüğü veya rüzgâr erozyonundan hasar görmüş kısımlarını da hesaba katarsak, bu alanın 9-12 hektar olabileceğini düşünmek bile olasıdır. Havuzlarını ve sulama arklarını günümüze kadar sapasağlam koruyabilmiş olan bir göletin çevresinde, görülebildiği kadarıyla belli bir düzene uymaksızın sıralanmış, çevreleri dalgalı duvarlarla çevrili güneşte kurutulmuş tuğladan evler ve harçsız taşlardan kulübeler yer almaktaydı. Burada birbirlerini dimdik kesen sokaklarla karşılaşılmamakta, kent dokusunun kendi başına geliştiği anlaşılmaktadır. Resmi veya dini nitelikli yapıların görülebildiği kadarıyla var olmaması, bu tür işlevlerin kaledekilerce yürütüldüğünü düşündürtmekte, kale ve açık kent sakinleri arasındaki olası sıkı bağların önemini daha ön plana çıkartmaktadır. Açık kentte potansiyel düşmanları yok edeceği sanılan sihirli metinlerden bol miktarda bulunmasından, sembolik düzeydeki korumanın bunlarla sağlandığı sonucu çıkmaktadır. Her üç yerleşim merkezinden getirilen ölüler, engin mezarlıklarda toprağa verilmiş olup, mezarlıkların boyutları kentlerin sürekliliği tezini destekler bir unsur olmaktadır.

Bu kentlere ve kalelerine kuzey yönünden geliş, 1 kilometre mesafede yer alan bir kalecikle denetim altına alınmış bulunmaktaydı. Kenarları 25'er metre uzunluğunda bir kare biçimini alan bu yapı, boyutlarının küçüklüğüne rağmen, Mirgissa-Buhen arasındaki yola egemen konumda bulunması nedeniyle önemliydi. Komşusu Dabanarti ada-kalesi ile birlikte, mevsime göre ya Nil'de seyreden ya da ulaştırmanın nehir suyunun çekildiği dönemlerde de yürütülebilmesini veya sert akıntıların

çevresinden dolaşılmasını olanaklı kılacak biçimde kum üzerinde sıralanmış ve üstleri balçıkla sıvanmış kalaslar üzerinde kaydırılan trafiğe göz kulak olmaktaydı. Birkaç kilometre boyunca uzanıyor olması gereken bu karayolu düzenlemesi, Mirgissa ana kalesi ile bu andığımız kalecik arasında serpiştirilmiş liman altyapılarında son bulmaktaydı.

Bu son iki kaleciğin stratejik rolünü, Mirgissa kalesi ile çevresindeki açık kentin birbirleriyle bağlantılı işlevlerinden veya sakinlerinin kaleyle ilişkili kimliklerinden çok daha iyi anlayabiliyoruz. Ancak bilgilerimizdeki eksikliklere rağmen, bu askeri bütün, Orta İmparatorluk döneminde Nubya'daki Mısır kolonilerinin iyi tanınabilmesi için vazgeçilmez nitelikli bir kaynak oluşturmaktadır. İkinci çağlayanın Hor veya Semna-Kumma gibi diğer sitlerinden çıkartılan benzer açıklamalar, Mirgissa'da gözlenen durumun istisnai olmadığına, tersine bölgeye uyum sağlamış ve burada gelişmekte olan kültürlerden bir ölçüde etkilenmiş özgün bir yerleşim biçimi oluşturduğunu işaret etmektedir.

Büyük Bir Nubya Kenti

Aşağı Nubya'nın bütün noktalarında konaklama yerlerinin izlerine ve köylerin kalıntılarına rastlanmıştır. Bu bulgular ya arkeologlarca "C grubu" olarak adlandırılan bir Nil kıyısı kültürüne ya da "pan-graves" kültürü diye tanımlanan ve Kızıldeniz sahilleri ve ikinci çağlayanın kuzeyinden Mısır içlerine kadar pek çok yerde saptanmış bir Bedevi kültürüne denk düşmektedir. Ancak görülebildiği kadarıyla, ne biri ne de öteki, kentlerle tamamlanmış gerçek anlamda devletler kurmalarını sağlayacak bir örgütlenme düzeyine ulaşmıştır. Dahası, bu kültürlerin yaşam alanı Mısır kaleler zincirinin kuzeyinde veya çevresinde yayıldığından, bu savunma sisteminin varoluş nedenini bunlarla ilişkilendirmek güçlükle savunulabilecektir. Bu nedenle, güç ve gelişme düzeyi nedeniyle, Mısır'ı böyle bir savunma sisteminin kuruluşunu haklı çıkartacak ölçüde kaygılandırabilen

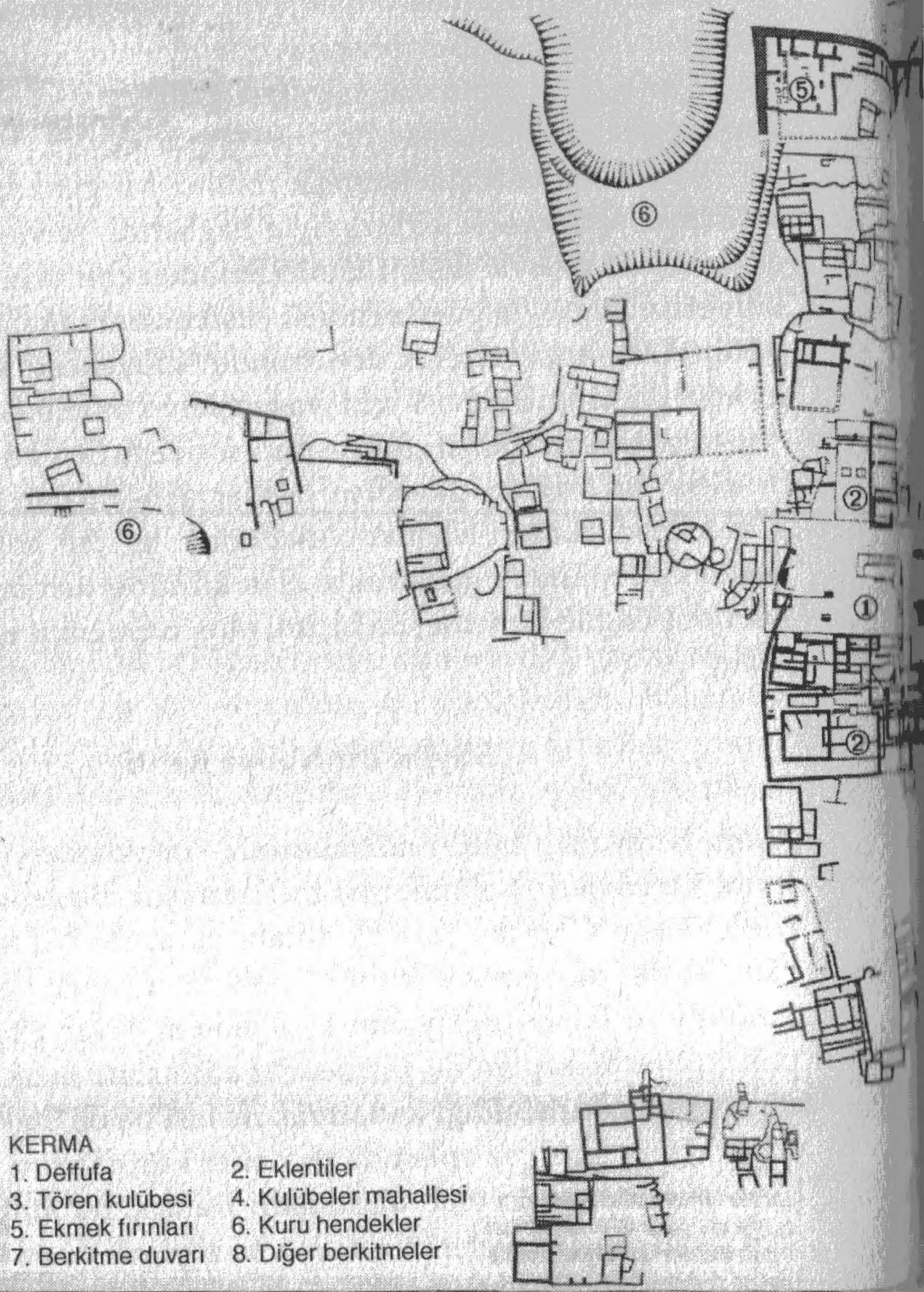

KERMA

1. Deffufa
2. Eklentiler
3. Tören kulübesi
4. Kulübeler mahallesi
5. Ekmek fırınları
6. Kuru hendekler
7. Berkitme duvarı
8. Diğer berkitmeler

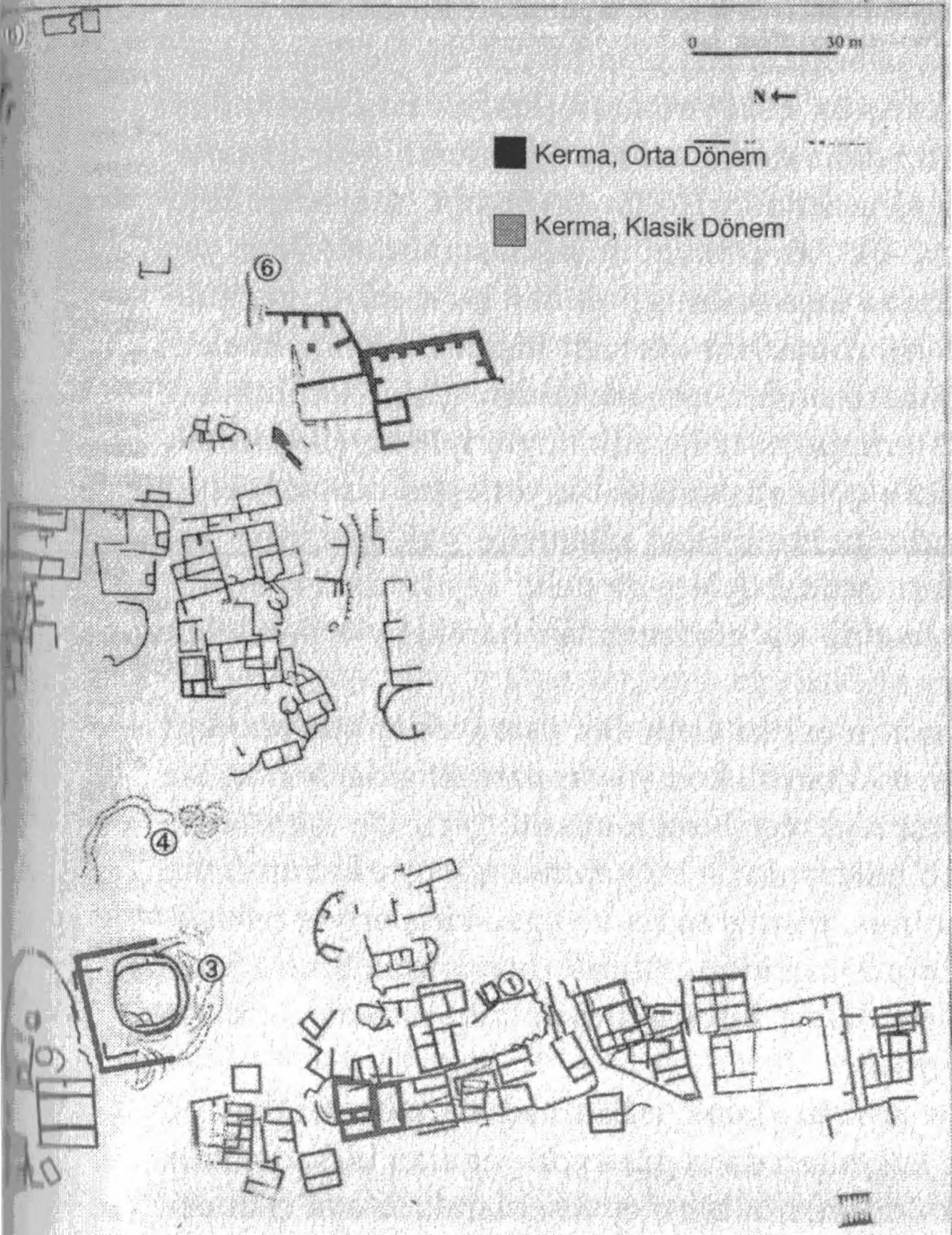
0 30 m
N
Kerma, Orta Dönem
Kerma, Klasik Dönem
⑥
④
③
①

Afrikalı muhatabı daha güneyde aramak durumundayız.

Üçüncü ve dördüncü çağlayanlar arasında ve ikisine de eşit uzaklıkta yer alan Kerma sitinde bugüne kadar sadece az bir kısmı gün ışığına çıkartılabilmiş olan büyük bir yerleşim merkezi, bu noktada henüz Eski İmparatorluk'un başlangıcından itibaren, hatta belki daha da öncesinde örgütlenmiş bir uygarlığın varlığını belgelemektedir. Çölün ortasında, sonradan Eski İmparatorluğun ve İlk Ara Dönem'in çağdaşı mezarlıkların yer alacakları bir noktada inşa edilmiş bulunan bu merkez, genelde dairesel, ancak kimi zaman da dörtgen biçimindeki kulübelerden ve zahire ambarlarından oluşmaktadır. İçimizden bunları Fayum'un veya Merimde'nin Neolitik köyleriyle karşılaştırmak geçmektedir. Ancak çöl ortasındaki bu yerleşim birkaç yüzyıl sonra Nil yönünde, nehre birkaç kilometre yaklaşmasına yol açacak biçimde taşınacak, böylece de nehir kıyısındaki nüfusun aynı dönemde Mısır'da da gözlenebilen hareketiyle paralellik kuracaktır.

Yeni yerleşimin merkezi artık, üst üste birkaç kez yeniden inşa edilmiş ve en eski tarihli komşu yapıları git gide örtmüş bir dini yapıyla tartışmaya yer bırakmayacak biçimde işaretlenecektir. Bugünkü bilgilerimiz de bu yapının güneşte kurutulmuş tuğladan inşa edilmiş, pişmiş tuğla ve ağaç kirişleriyle pekiştirilmiş son durumuna ilişkindir. Ancak duvar işçiliğinin içinde yürütülen bazı sondajlar birbirlerinden ayrı birkaç aşamayı gözler önüne sermiştir.

Nubyalıların *deffufa* olarak adlandırdıkları bu özel yapı, Mısır kültürü ile kökenleri daha güneyde yer alan birkaç kültür arasında karşılıklı ödünlerin bir meyvesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bir Mısır tapınağının genel görünümünü az çok taklit eden bu dev ve içi dolu kitle, iç eksenini oluşturan bir koridor ile ve anıtın doruğundaki bir taraçadan başka hiçbir yere varmayan bir merdivenin başladığı bir yan girişle donatılmıştır. Doğusu ve batısındaki dini ve iktisadi amaçlı bir bütün, tapınakları, eklentileri ve tunç döküm fırını ile Mısır tapınaklarına eşlik eden organizasyonu anımsatmaktadır. Hareket noktasını bu merkezden

alan parlak bir kent gelişmesi netlikle seçilebilmektedir.

Hem bu kente hem de öncesinde gelen yerleşim merkezine dönük incelemeler 1977'den beri Cenevre Üniversitesi'nden Charles Bonnet idaresindeki bir arkeoloji ekibince yürütülmektedir. Ekibin izlediği yöntemler arasında, insan ve erozyon tahribatının en belirsiz ipuçlarını ortaya çıkartmayı amaçlayan özenli yüzey ayıklamaları, dış kısımlarda sitenin birbirini izleyen dönemlerdeki sınırlarını yavaş yavaş belirginleştirmeye başlayan daha çaplı hafriyat çalışmaları ve *deffufa* yakınlarında da, Eski İmparatorluğun sonlarından Yeni İmparatorluk'un başlarına kadar, başka bir deyişle, yaklaşık bin yıl süresinde bu mevkide boy atmış merkezin kronolojisinin gözlerde canlandırabilmesine olanak tanıyan sondajlar sayılabilir.

Merkezin zaman içinde birbirlerini izlemiş sınırlarına dönük incelemeler, ayrı dönemlerde yaşamış ve kimileri yöresel, kimileri Mısır kökenli düzenlemelerden şiddetle etkilenmiş birkaç yerleşim türü ortaya koymuştur. Eski İmparatorluk döneminin sonlarına doğru rastlanan, kazıklarla yapılmış bir çitin izleri ve bir berkitmenin çökmüş duvarları kentin başlangıçtaki çekirdeğine ait savunma sisteminin parçalarını meydana getirmiş olmalıdır. Bunlar kent yayıldıkça birkaç kez elden geçirilmişlerdir.

Yerleşim merkezi, önceleri, dini nitelikte olmaları olası, uzunlamasına yapıların inşasıyla güneye doğru gelişmiş ve zamanla, küçük bir çukur alanda yer alan dairevi kulübelerden oluşmuş bir mahallenin doğmasıyla, güneybatıya doğru ilerlemiştir.

İlk Ara Dönem ve Orta İmparatorluk dönemlerinde kent hızla genişlemiştir. Kentsel olmaktan çok kırsal görünümlü evler, kimi zaman engebeli biçimler alabilen geniş çitler içinde dağılmış, kimi mevkiler diğerlerinden daha yoğun bir yerleşime sahne olmuş, seramik fırınları kenar bölgelerde, kentin savunma düzenlemelerinin yakınında toplanmış görünmektedir.

Genelde tuğla ve taş berkitmeler ve bunların gölgesinde kazılmış çukurlarla tamamlanmış bu savunma düzenlemeleri,

doğu mahallesinde, köşeleri yuvarlaklaştırılmış görkemli kitleler biçiminde karşımıza çıkmakta ve bu kısım, anlaşılabildiği kadarıyla, uzaklardaki mezarlık yönünde açılmış başlıca giriş kapılarından birini oluşturmaktaydı.

İkinci Ara Dönem süresinde savunma sistemleri daha da görkemli bir görünüm almışlardır. Güneydoğuda, 27 metre uzunluğunda, 1.30 metre kalınlığında, kumtaşı bloklarından inşa edilmiş bir duvar biçimindeki, temelleri 3 metre derinliğe inen ve temel duvarlarıyla sırtlanmış inşaat, dış yüzünde kuru bir hendekle, iç yüzünde de site duvarlarıyla tamamlanmıştır. Anlaşılan, Mısır modeli bu bölgede de genel kabul görmüştür.

Ayrıca, doğu kapısının güneyinde gerçekleştirilen kayda değer bir genişletme çalışması, 40 metre boyunca izleyebildiğimiz ve 1,50-2 metre kalınlığındaki temelleri demir içeren büyük kumtaşı bloklarıyla örülmüş yeni bir duvarla çevrelenmiştir. Çevresinde bir hendeğin uzandığı bu berkitmenin iç kısmı, 300 metrekarelik bir alan üzerinde kurulmuş, dönemin bildiğimiz en geniş ekmek tesislerinden birini içermekteydi. Bu noktada, ortasında taş döşeli bir kuyu bulunan revaklı bir avlunun önünde 10 adet dörtgen fırın sıralanmıştı. Bu tür kent fırınlarının varlığı Mısır'da da belgelenmiş toplumsal olgulardan biridir.

Birbirlerine komşu değişik türlerdeki konutlar da kültürlerin ne derece iç içe girmiş olduklarını sergilemektedir.

Tuğlaya dayalı konut inşaatı, önce kare biçiminde küçük hücreleri, sonraları iki dikdörtgen oda bulunduran evceğizleri ve nihayet, odalarının ve mutfağın bir avlu çevresine dağıldıkları ve bunlara, düz veya kıvrımlı hatlı duvarlar içinde sıraya sokulmuş bağlı bölmelerin, ambarların, evcil hayvanlar için barınakların refakat ettiği, giderek daha ferah konutları gözler önüne seren bir evrim izlemektedir.

Aynı paralelde, dönemin yuvarlak kulübeleri de kentin çeşitli noktalarında inşa veya yeniden inşa edilmekte, içlerinden bazılarının çapı 4,60 metre gibi mütevazı boyutlarda kalırken, daha anıtsal görünümlü diğerlerininki 16,50 metreye ulaşabilmekteydi. Hem dini alana hem de kulübeler mahallesine yakın

bir mevkide bulunan en büyük yuvarlak yapı örneğinin kentin ikinci bir merkezi işlevi görmesi olasıdır. Güneşte kurutulmuş tuğladan temeller üzerinde birkaç kez inşa edilmiş bulunan ve çevresindeki konutlardan dörtgen biçiminde bir duvarla ayrılan bu eser, kent yapılarının geneline egemen, mağrur bir görüntü sunmuş olmalıdır. Afrika dünyasında günümüzde bile varlıklarını sürdüren bazı saygın yapıları ile akrabalığı kuşku taşımamaktadır. Seramik atölyeleri ise, tersine, yerel biçimlerde üretimde kullanılıyor olmalarına rağmen, Mısır stilinde inşa edilmiştir.

Eski İmparatorluk döneminden beri Mısır hükümdarlarıyla iletişimde olan Kerma krallarının diplomatik ilişkilerle yetinmemiş oldukları kesindir. Kentçilik verilerinin basit bir incelemesi bile etkilerin karşılıklılığını gözler önüne sermektedir. İkinci çağlayandaki Mısır kolonileri, nasıl ki bölgenin Nubya stili inşa biçimlerine kayıtsız kalmamışlarsa, Kuşi halkları da Mısır kaynaklı yöntemleri kendi adetlerine çabucak entegre etmişlerdir. Mirgissa açık kentinde olduğu gibi burada da, kentin gelişmesi hiçbir katı kurala uymamış görünmekte, sokaklar, avluların çitlerinin ve evlerin ön cephelerinin büyüme kaprislerine bağlı bir hat izlemektedir. Gene de, bir dönemden diğerine, inşaatların aynı arazi üzerinde düzenli olarak üst üste geldikleri dikkatimizi çekmekte, toprak paylaşımı konusunda sıkı sıkıya yerleşmiş gelenekler bulunduğunu düşündürmektedir. Ancak, burada kentin yatay doğrultuda gelişmesi, Mısır'da alışılagelmiş dikey gelişmeye ağır basmaktadır. Bunun nedenini de, görebildiğimiz kadarıyla, Kerma tarım havzasının boyutlarında aramak gerekir. Bugüne kadar kazılara tabi tutulmuş alan en geniş durumuyla 25 hektarı biraz aşmaktadır. Oysaki, sulama kanallarının kazılması sırasında, arkeolojik sitin oldukça uzağında konut kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu demektir ki, bugünkü kazılar, yerleşim merkezinin sadece bir kısmı üzerinde meydana gelmektedir. Üstelik bu yerleşim merkezi, ikinci çağlayandan dördüncüye uzanan, aynı kültüre ait başka yerleşimler ve mezarlıkların serpiştirildiği geniş bir alanın sadece metropolüdür.

Yeni İmparatorluk ve İkinci Ara Dönem: Yeni Şemalar

İlk Ara Dönem sırasında, yabancı halkların istilaları Mısır'ın siyasi ve iktisadi merkezinin kuzeye, özellikle de kuzeydoğuya doğru yer değiştirmesine katkıda bulunmuştu. İlk Ara Dönemin sonrasında gelen Orta İmparatorluğun hükümdarları da, yaşanmakta olan bu evrimle uyumlu doku ve yapıları Mısır'da yerleştirmişlerdi. "Hükümdar Surları"nı inşa ettirmişler ve Sina yarımadası yönünde, yeni yeni keşfetmeye başladığımız yerleşim merkezlerini geliştirmişlerdi. Bu nedenlerle, İkinci Ara Dönemde Asya kökenli yeni kavimlerin ülkeye akın etmeleri, daha önceki duruma göre bir kopukluk yaratmaktadır. Ancak, birbiri ardına dalgalar halinde yüzyılı aşkın bir zaman süren bu olgunun boyutları, Mısır içine giderek nüfuz eden ve böylece aralarında şehircilik de olmak üzere birtakım gelenekleri değişikliklere uğratan ve bu arada yenilerini uyandıran dış dünyaya açılış sürecinin hızlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Nubya'daki Mısır kolonilerinin yabancı ülkede edindikleri deney, artık Mısır topraklarında yaşanacaktır.

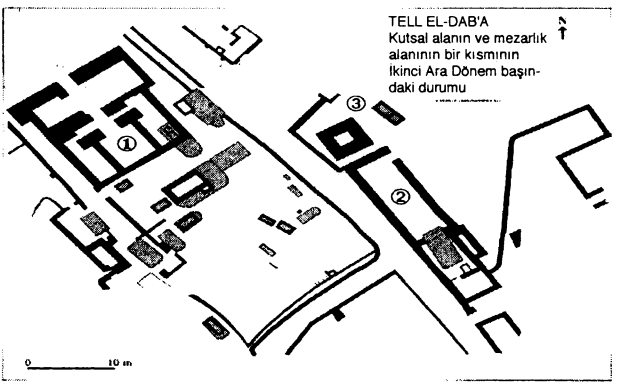

1. Mezarlık alanı tapınağı 2. Kutsal alandaki mezarlık tapınağı 3. Kule

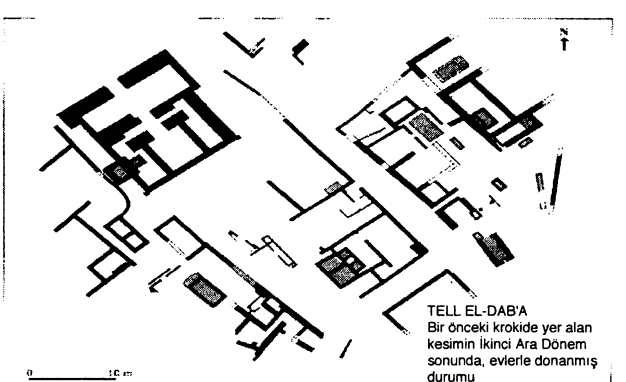

Semt, tapınak ve evleri çevreleyen duvarlar.

Mezarlar: üstyapıları.

Mezarlar: yeraltı odaları.

Hiksos Sitleri ve Karma Sitler

Orta Tunç IIA ve B kültürlerinden, Suriye ve Filistin kökenli olup, birkaç büyük dalga halinde gelip yerleşen göçmenler, Mısır dilinde "çöl ülkeleri prensleri" anlamına gelen bir deyimden hareketle, "Hiksos" genel tanımı altında toplanmışlardır. Bu göçmenler, başta Mısır'a girişlerinde izledikleri iki yol olan, Nil'in Pelüs'te denize kavuşan kolu ve Vadi Tumilat boyu gelmek üzere, Doğu Delta'nın her tarafına yerleşmişlerdir. Kazıları Manfred Bietak yönetiminde Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nce yürütülen ve Bielak'ın Hiksosların başkenti Avaris olarak tanımladığı Tel el-Daba sitinin bir kent toplumunun engin ve somut kalıntılarıyla dolu olduğu görülmüştür. Aşağı Mısır'da göze çarpan manzara Yukarı Mısır'dakinden büyük farklılıklar göstermektedir. Doğal ve yapay su yollarının belirleyici unsur olarak göze çarptığı bu bölge, bir yerleşim merkezinin Nil'in taşkınlarından korunmasına olanak tanıyacak engebelerden büyük ölçüde yoksundur. Bu nedenle, bölgede yer alan en ufak tümsek bile yerleşim için kullanılmıştır. Kentler bu tümsekleri merkez alarak kurulmakta ve gerektiğinde bunların birkaçı çevresinde geliştirilmektedir. Dolayısıyla, Aşağı Mısır sitlerinin arkeolojik keşfi, Nil vadisi höyüklerinde veya çöl üslerinde başarıyla uygulandığını gördüğümüz yöntemlerle hiçbir ilgisi olmayan stratejileri zorunlu kılmaktadır. Bu bölgede sondajlar yoluyla yürütülen yeraltı incelemeleri temel oluşturmaktadır, zira bunlar, aralarında iç ilişki bulunmayan oluşumlar olan sit öncesi ve sit sonrası aşamalardan tecrit edilmesi gereken sitenin topografya ortamının fotoğrafının çekilebilmesini sağlamaktadır. İlk Ara Dönem'in bir köyü, Orta İmparatorluk'un bir kasabası, sarayı veya mezarlığı düzleştirilerek kurulmuş bir site, sonradan bu sefer kendisi de örtü altında kalabilmekte, üstüne Ramses hanedanlarının, Pi-Ramses'in bir ikametgâhı gelebilmektedir. *Sebbah* avcılarından kurtulabilmiş nadir mevkilerde yürütülen kazılarda Hiksos yerleşimine ait yapıların art arda aşamaları bir kez saptandıktan sonra, tamamlayıcı bilgilerin hâlâ var olabileceği her yerde, ör-

neğin arkeologların incelemeleri için birkaç yıllığına kiralama alışkanlığı edindikleri tarlaların altında, aranması gerekmektedir. Bu yöntemle, bugüne kadar bütün oluşturan bir plana henüz varılamamışsa da, göz kamaştırıcı sonuçlar elde edilmiştir.

13. hanedan döneminde bölgede yerleşmeye ilk olarak karar veren göçmenler, o aşamada zaten gelişme yolunda olan bir kırsal yerleşim merkezini mesken edinmişlerdir. Kısa süre içinde kurdukları, kumlu ve güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş kentin dokusu, ilk aşamalardan itibaren yoğunlaşmış merkezinde, dört farklı tür yapı kolaylıkla birbirlerinden ayırt edilebilmektedir. Kerme'de de saptanan ve ilk odasının bir ucuna girildikten sonra, ikinci odaya aradaki ayırma duvarının en dip kısmında açılmış bir kapıdan geçilerek ulaşılabilmesi nedeniyle "salyangoz-evler" diye tanımlanan iki dörtgen bölmeden oluşan kare evlere denk gelen ilk grup, bazen eklenti inşaatlar ve dairesel zahire ambarlarıyla donatılmış avlular da bulundurabilmektedir. Birkaç odaya ayrılmış daha geniş evlerin (ikinci grup) yanı başında, basit dörtgen kulübeler (üçüncü grup) yer alabilmekte, dar sokaklara açık konumlarda bulunan, Suriye-Filistin kökenli amforalarla dolu küçük kare odacıklar biçimindeki son grubun ise dükkânlara denk düştüğü düşünülmektedir. Kimileri düz çizgili, kimileri kıvrımlı olabilen bu sokaklar, aşağı yukarı Kerma'dakiler gibi, temelde, belli bir şema izlemiş gibi görünmekte, ancak bu şemanın fazlasıyla katı olmadığı anlaşılmaktadır. Evlerin planları, daha çok Mısır izlerini taşımakta, ancak bunların yakınlarındaki Suriye-Filistin özelliklerini yansıtan mezarlar, kültürler arasında daha o dönemde bir karışımın meydana geldiğini göstermektedir.

Her göçmen dalgası, var olan arazinin yeniden paylaşılmasının, yabancı kökenli uygulamaların devreye girişinin ve yeni gelenlerin Mısırlılaştırılması sürecinin kanıtlarına denk gelmekte, bunların herbiri farklı yollardan gerçekleşmektedir. 14. hanedanın başlarında, güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş evler henüz az sayıda olup, aralarındaki mesafe, bir önceki dönemin belki de hâlâ kullanılmakta olan kalıntılarının varlık-

larını sürdürmeleri nedeniyle, kayda değer ölçülerdedir. Mısır etkilerinin hiç göze çarpmadığı mezarlıklara gelince, bunlar bu dönemde inşa edilmeye başlanan Kenan ülkesi kökenli tapınakların çevresinde kümelenmektedir. Erkek mezarlarında sık sık rastlanan silahlar, bu kişilerin sağlıklarında savaşçı kimliği taşıdıklarını ortaya koymaktadır.

Bu ilk aşamanın ardından gelen dönemde, yerleşimin kutsal alanlar gibi bazı bölümleri dikkat çekici bir istikrara sahipken, bazı bölümler ise hızla biçim ve işlev değiştirmiştir. Bu döneme ait dini amaçlı bütünün tamamı, Kenan tapınaklarında o güne kadar görülmüş en geniş yüzölçümlerinden birine (3500 metrekare) yayılmaktadır. Tapınak bütünü, iki tapınaktan, bir cenaze tapınağından ve rahibin evinden oluşmakta, bu arada kuzey yönünde de Mısır etkilerini taşıyan ayrı ve kendine ait bir tapınak bulunan bir mezarlığın boy attığı görülmektedir. Önceleri batı tarafında kalan evler, yavaş yavaş mezarlığı çiğnemeye başlamakta, böylece konutlar ve mezarlar yeniden bir araya gelmiş olmaktadır. Evlere ayrılmış alandaki yoğunlaşma giderek hız kazanmakta ve artık sadece mezarlığı değil, hâlâ var olan sokaklar da dahil bütün boşlukları, hatta kutsal alanın kuzey kısmını (bu kısımda, zemininde zengin mezarlarının kazılmış bulunduğu, görkemli duvarlarla donatılmış bir konak bulunmuştur) doldurmaya başlamaktadır. Sitenin tam yayılımı bilinmese de, höyükten 400 metre uzağına kadar varan unsurları kazılarda keşfedilmiştir. Son olarak, sitte herhangi bir berkitme saptanmamış, ancak kazıklar dikilmiş bir hendeğin kent sınırlarını belirlediği ve koruduğu anlaşılmıştır.

Aynı kültürden kalma başka sitler, askeri karargâhlar veya mezarlıklar olduklarını tahmin ettiğimiz oluşumların kalıntılarını günümüze ulaştırmış, firavun Ahmosis başkentlerini ele geçirinceye kadar ülkeyi yönetmiş olan bu işgalcilerin izleri, Doğu Delta sitlerinden birinin adıyla anılan, özgün Tel el-Yahudiye seramikleri yoluyla, ülkenin her tarafında belgelenmiştir. Ancak diğer sitlerin hiçbiri Tel el-Daba'nın önemine sahip değildir. Hiçbiri buradakilerle kıyaslanabilecek tapınaklar bulundurma-

makta, hiçbiri burası gibi dolu dolu bulgular sunmamakta ve sonuçta hiçbiri, Tel el-Daba gibi, başta Kıbrıs ve Biblos olmak üzere, Doğu Akdeniz havzasıyla ticari ilişkiler kurmuş olmakla gurur duyamamaktadır.

Ancak, Mısır Eski Eserler Örgütü'nce Muhammed Abdülmaksud yönetiminde Tel Hebua'da yürütülen kazılar sayesinde, yakın geçmişte gerçekleştirilen keşiflerin Tel el-Daba'nın şimdiye kadar sürdürdüğü bu özel konumunu sona erdirmeleri olasıdır.

Kaleler ve Berkitilmiş Kentler

18. hanedanın başlarından itibaren bu işgale tepkiler doğmakta gecikmemiştir. 3. Tutmosis ve 2. Amenofis'in saltanatlarında doruğuna varan bir yeniden fetih dönemi ile aynı sırada, ülke sınırlarının ötesinde de yeni yerleşim merkezleri kurulmuştur. Bunlardan bazıları tamamen sivil ve kalabalık toplulukların barındırılması amacıyla tasarlanmış olup, Orta İmparatorluk dönemi kaleleriyle hiçbir ortak nokta taşımaksızın yayılmıştır. Askeri garnizonların yerleşimini hedefleyen diğerleri ise, ya mütevazı kalecikler biçimindedir ya da batı çölünün Ramses'ler dönemine ait askeri üsleri gibi henüz pek iyi bilinmemektedir. Ancak, -çatışma alanı birkaç yüz kilometre öteye itilerek veya potansiyel düşmanlar etkisiz duruma getirilerek- tehdit kısmen hafifletilmiş olacak ki, savunma sistemleri daha önceki dönemlere ait benzerleri kadar iri boyutlu değildir.

Oysa kabartmalar Mısır'ın berkitilmiş noktalarını en az düşmanlarınınkiler kadar ürkütücü biçimde resmetmektedir. Bu kabartmalarda önce özellikle düşman kalelerinin son saldırı sırasındaki durumlarına yer verilirken, tek istisnaları, Orta İmparatorluk mezarlarında rastlanan ve olasılıkla bir iç savaşı hikâye eden sahnelerin yer aldığı birkaç belirsiz örnek olmuştur. 19. hanedan hükümdarlarından 1. Seti ise, Suriye ve Filistin'deki zaferlerle sonuçlanan seferlerini Amon tapınağının gözün hemen ilişeceği noktalarında anlatırken, Mısır ikonografi gelenek-

lerini izleyerek düşman kentlerin kuşatılması konusuyla yetinmek yerine, timsahların kaynaştığı kanalıyla Mısır sınır karakolu Çaru'nun da bir betimlemesini kazıtmış, arkasından da Mısır'dan Filistin'e Akdeniz kıyısı boyunca uzanan "Horus Yolu" nda dizili bütün müstahkem mevkileri ekletmiştir. Bunlardan söz edilmesinin nedeni, Kuzey Sina'da Bedevi ayaklanmalarının bastırılmasıdır. Ancak söz konusu askeri müdahalenin 1. binyılda meydana gelmesi nedeniyle, genelinin 1. Seti'nin saltanatı döneminin öncesinden kalmış olması gereken bu kentler, sadece su kaynaklarının ve kimi zaman da ağaçların eşlik ettiği, nüfus bulundurmayan boş dekorlardan ve işlevleri firavunun savaş arabası üstünde geçişine saygın bir arka plan hizmeti vermekten öteye gitmez. Aynı duvarlarda yer alan hiyeroglif yazıtlar, bunları kuyularla donatılmış, adları çoğu kez kralın adını anımsatan kentler, hisarlar veya kaleler olarak betimlenmektedir. Aynı anda hem şematik hem de gerçekçi bir stil içeren bu siluetlerden, belli bir noktadaki berkitmelerin sayısı -bir veya iki-, çıkıntılar ve mazgallar bulundurup bulundurmadıkları, ana kapının konumu, varsa ek savunma altyapıları hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Mısır'ın berkitilmiş noktalarını konu eden bu tablo, 1. Seti'nin seferlerinin sonrasında, 2. Ramses, Merenptah ve 3. Ramses tarafından Asya topraklarında yürütülenleri ve diğer birçok askeri harekâtı resmedenlerle karşılaştırılabilmektedir.

Birbirlerine komşu olmalarına karşın, Suriye, Filistin ve Mezopotamya yapıları arasında kayda değer farklılıklar bulunmakta ve bunlar, birbirleriyle ilgisi bulunmayan inşaat malzemelerinin kullanılmasıyla daha da vurgulanmaktadır. Mısır, berkitmelerini güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa ederken, düşmanları taş kullanmaktadırlar.

Sina yarımadasının kuzey kısmında arkeolojik keşifler henüz başlangıç aşamasındadır ve eski sitler daha yeni tarihliler tarafından büyük ölçüde örtülmüş durumdadır. Gene de Berşeba Üniversitesi'nin ve Mısır Eski Eserler Örgütü'nün çalışmaları, Yeni İmparatorluk dönemine ait birkaç temeli ortaya çıkarmıştır.

Süveyş kanalı yakınındaki Tel Hebua'da berkitmeler hem kuzey hem de doğu yönünde birkaç yüz metre boyunca izlenebilmektedir. Kimi yerlerinde çift duvar çekilmiş 4 metre genişliğinde bir iç duvardan ve 1,20 metre kalınlığında bir dış duvardan oluşan, daha mütevazı biçimde inşa edilmiş burçlarla donatılmış bu berkitmeler, kenarlarının uzunluğu 300 metreyi aşan bir dörtgen biçimini almaktadır. İçerdikleri düzen, çevreledikleri alan, korudukları yapıların ait olduğu tarihler ve sit yüzeyinde rastlanan Ramsesler dönemi stilinde kapı pencere çerçeveleri, sitin Yeni İmparatorluk döneminden kaldığını düşündürmektedir.

Daha doğuda, Bir el-Abd'da, yukarıda anılan sitin çağdaşı kimi yapılar gün ışığına çıkarılmıştır; örneğin, kenarları 40'ar metreyi bulan bir kale ve çevresindeki büyük kapasiteli silolar -çapları 3,90 m, yükseklikleri 1,50-1,90 m.-, bu yerin, orduya iaşe sağlayan bir merkez olduğunu düşündürtmüştür.

Bir el-Abd'daki örneğe benzer bir başka kale de, El Ariş yakınlarındaki Harruvit'te kazılmıştır. Harruvit kalesi günümüze daha sağlam gelebildiğinden daha kesin gözlemleri dile getirmemize olanak tanımaktadır. Burada, 4 metre kalınlığında bir berkitme, kenarları 50'şer metre uzunluğunda bir kare oluşturmuş, iki yanında kulelerin yer aldığı tek bir kapı ile donatılmıştır. Kale içinde arkeolojik seviyelerin üst üste gelmiş olması, Yeni İmparatorluk dönemi süresinde yeniden, hatta sürekli bir iskâna sahne olduğunu düşündürtmektedir.

Delta'nın batısında ve Libya'ya giden sahil yolu üzerinde de bu döneme ait askeri üsler keşfedilmiş bulunmasından, bu cephede de Sina'dakilerle belli bir simetride, ancak o zamanların bu belirsiz ve tehdit altındaki sınırının kendine özgü doğasıyla da uyum içindeki bir savunma altyapısı kurulduğu sonucunu çıkartmaktayız. Ancak Mısır'ın yeni benimsediği politika hakkındaki en net fikirleri şimdilik yine de Mısırlıların Yukarı Nubya'da inşa etmiş oldukları kentlerden edinmekteyiz. Ülkenin her yöndeki uç noktalarında ve daha da ötesinde inşaatlar gerçekleştirilmesi biçimindeki bu program, tek bir amaçtan yola

çıkmakta ve bu nedenle her yöndeki unsurları birbirleriyle ortak noktalar içermekteyse de, her ufuk için farklı yöntemler benimsendiğinden, bunların birindekiler diğerindekilere denk düşmemektedir.

Bizlere kadar ulaşan Aşağı Nubya'daki Mısır mimari izleri, az çok görkemli ve çevreleri, görülebildiği kadarıyla, her türlü kent ortamından yoksun tapınaklar biçimindedir. Ancak bu yoksunluk görünümü, bölgeye giden ilk gezginlerin ve Mısır uzmanlarının dikkat ve ilgilerini sadece bu saygın anıtlar üzerinde toplayarak, daha az gösterişli kalıntılar üzerinde fazla durmamaları gibi son derece anlaşılabilir bir yaklaşımdan da kaynaklanmış olabilir. Burada olası bir kent ortamının boyutları ve doğası ne olursa olsun, artık Nasır baraj gölünün altında kaldıklarından sonsuza dek menzilimiz dışında kalmışlardır. Daha güneyde, ikinci çağlayanda ise, yeni sakinlerinin taşıdıkları rütbelerin ortaya koyduğu gibi, kalelerin görünüş ve işlevleri değişmiştir. Örneğin Buhen'de, restore edilerek 1,20 metre kalınlığında bir koruyucu taze örtü ile pekiştirilen hisarın harap duvarı, eski alçak berkitmenin kalıntılarının ve doldurulmuş hendeklerinin üzerinde açılmış bir taraçadan hareketle yükselmektedir. Tapınaklar burada da zamanla önem kazanmış, zira başlangıçtaki tuğla tapınağın yerine sonradan, taştan inşa edilmiş, yerel tanrı Horus'a adanmış ve bir taş kapı yoluyla yine taştan bir sahanlığa bağlanmış daha büyük bir tapınak inşa edilmiştir. Bu arada duvarların dışında, İsis'e adanmış ve küçük bir mimari bütünle çevrilmiş yeni bir tapınak, en kuzeydeki noktada önde yer alan yönetim yapısının yerine geçmiştir. Yeni iç berkitme ile eski dış berkitme arasında kalan alanın güney kısmında bu döneme ait başka yapılar ve bir mezarlık da kazılmıştır. Ancak artık yeni duvarlar içindeki kent dokusunun istikrarlı kaldığı söylenebilir.

İki formül arasındaki geçiş süreci Aniba'da daha da bellidir. Yan yana yer alan ve Orta İmparatorluk döneminde her biri kendi duvarı içine kapanmış bulunan bir kale-kent ile bir liman-depo, yerlerini daha geniş ve düzgün hatlı, kazanılmış yeni ala-

nın artık, kale-kent-liman-depoya ek olarak, kenar kısımda yer alan bir Horus tapınağı gibi yeni unsurlar da içeren, ortak bir savunma sistemine bırakmıştır. Yeni berkitme her ne kadar üstüne geldiği eskisi kadar gösterişli değilse de, gene de oldukça ciddi bir engel oluşturmaktadır. Ancak Mısır'ın nüfuz bölgesi yavaş yavaş ikinci çağlayanın ötesine de geçmiş ve 18.- 19. hanedanların yeni-kentleri üçüncü çağlayan yakınlarında yerleştirilmiştir. Akşa, Amara, Sai ve Sesebi bunlar arasında günümüze kadar en iyi korunmuş olanlardır. Soleb kent dokusunun orta yerinde, firavün 3. Amenofis tarafından tanrı Amon adına yaptırılmış büyük bir tapınağın, zerafetini hâlâ koruyan kalıntıları bulunmakta; daha güneyde Kawa'da ise, Tutankamon'un gene Amon'a, o dönemde tecrit edilmiş bulunmayan, tersine kentin bir parçasını oluşturan, bir tapınak adadığı görülmektedir. Sonuçta Cebel Barkal'da, sitin Deyr el-Bahari siti ile paylaştığı falez, Yeni İmparatorluğa ait birkaç tapınağı barındırmış, böylece bir anlamda Nubya'da dönemin siyasi merkezini oluşturan bu noktada Teb'in Güneyli bir modeli temsil edilmiştir. Mısır'ın 3. ve 4. hanedanlar arasında bıraktığı mimari izler çok sayıda olup yaygın ve gösterişlidir.

En iyi bilinen sitlerden hareketle, bu özgün yerleşimler arasında birkaç ortak nokta bulunduğunu görebilmekteyiz. Yerleşim alanları, hesaplayabildiğimiz durumlarda, 3 ile 7 hek-tar arasında gidip gelmektedir.

Bu alanların sınırları genelde yaklaşık 5 metre kalınlığında ve burçlarla donatılan bir berkitmeyle çizilmiş, iç kısımlar zamanla değişiklikler geçiren dik açılı bir plan dahilinde tamamen kentleşmişlerdir. Bu noktada yan yana getirilmiş inşaatlar, değişebilen önemlere sahip konutlar ve resmi binalar, depolar ve dini yapılar biçiminde dağılmaktadır. Kent dokusu bazen berkitmenin dışına taşabilmekte, surlara dıştan yaslanabilmektedir. Bu taşma örnekleri nedeniyle, kapıların, savunma düzenlemelerinin mütevazı boyutları da dikkate alınarak, arkeologlar, bu surlarla Yeni İmparatorluk döneminde bazı tapınakların çevresine çekilmiş surlar arasında bağlantılar kurmuşlar, savunma

rollerinin etkin olmaktan çok sembolik kaldığı kanısına varmışlardır.

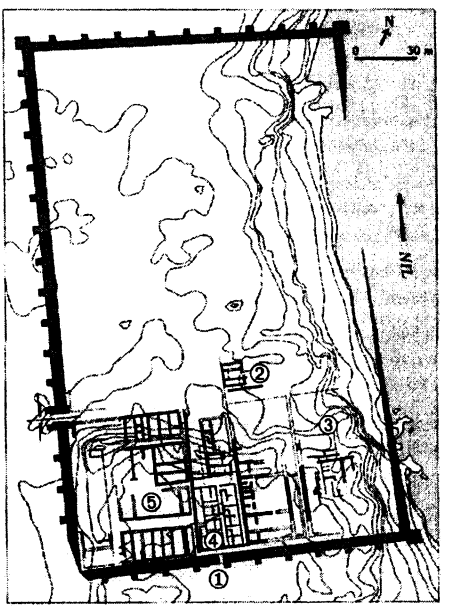

SAİ
1. Surlar
2. Tapınak
3. İdari mahalle
4. Yerleşim alanı
5. Dükkânların bulunduğu kesim

Teb, Memfis ve Pi-ramses

11. hanedanın kısa süre için başkentliğini yaptıktan sonra yerini Lişt'e kaptıran Teb, 18. hanedanın kurucularınca yeniden en ön plana getirilmiştir. Bu bölgenin çocuğu olan ve sırasıyla ilki Birinci Ara Dönem'in sonunda, ikincisi de Yeni İmparatorluğun başlangıcında, ülkenin siyasi birliğini sağlayarak işgal altındaki toprakları geri alan her iki krallık ailesi de, hem daha önceki

başkentlerin, hem de en fazla tehdit altındaki doğu sınırlarının uzağında yer alan Teb metropolünü ayrıcalıklı bir konuma sokmayı yeğlemişlerdir.

Ahmosis, her ne kadar komşu Ballas sitesinde de bir saray inşa ettirmişse de -ve bu durumda, Ballas'ta saltanatının bir kısmı boyunca ikamet ettiği sonucu doğmaktaysa da-, Teb'i bir hanedan kenti haline getiren gene bu kraldır. Kralın mimari etkinlikleri hakkındaki bilgilerimiz şimdilik iki lahit üzerinde yer alan bazı dinsel nitelikli metinlerde, bazı imalardan ve sonradan Karnak'ta daha yeni tarihli anıtlarda yeniden kullanılmış duvar taşı parçacıklarından gelmektedir. Bu tür yeniden kullanımlar bütün dönemler için belgelenebilen bir yöntem olup, örneğin Karnak'taki büyük Amon tapınağının şu veya bu kısmı söküldükçe daha eski yapılara ait unsurlar sık sık ortaya çıkartılmaktadır. Ancak Ahmosis'in uygulamalarına dair bilgilerimizin kısıtlılığı nedeniyle, 18. hanedanın başlangıç dönemindeki dini bütünü gözlerimizde canlandırmamız güçtür. Yine de çalışmalar ilerledikçe bulmacaya yeni parçalar eklenebilmekte, bunların bir kısmı Amon'un üçüncü sütunlu kapısının temellerinde keşfedilen 1. Amenofis'e ait kaymaktaşından bir sunak gibi konu dışı kaynaklardan, bir kısmı da Jean Jacquet'nin 1970-1978 arasında Amon berkitmesinin kuzeyinde ortaya çıkardığı 1. Tutmosis hazinesi gibi sit içinde yer alan kaynaklardan gelmektedir. Bu son keşif, dönemin kentinin yönetim ve kral ikametine dönük merkezini netlikle belirleyebilmemizi sağlayan temel bir adımdır. Bu merkeze komşu bir tapınağın, Tutmosis'in giriştiği büyük çalışmalara kadar mütevazı boyutlarda kaldığı anlaşılmakta, 3. Amenofis hanedanına varıldığında ise 12 hektarlık bir alanı aştığı görülmektedir. Tıpkı bölgenin, hatta Nil vadisinin tamamı gibi Teb sitesi de, özellikle Haçepsut ve 3. Tutmosis'in saltanatlarından itibaren, hem olağanüstü incelikteki hem de Mısır hükümdarlarının artan gücünü yansıtan görkemli ölçülerdeki anıtlarla kaplanmaya başlanmıştır.

Nil'in sağ kıyısında resmi kimlikli mahalleler -saraylar, hükümet binası-, dini alanlar ve konutlar gelişirken, batıda da ül-

kenin en büyük mezar bütünlerinden biri inşa edilmekteydi. 18. hanedan firavunları Teb'e egemen olan tepenin eteğindeki küçük bir çöllük vadide, ölülerin koruyucusu tanrı ile bir arada anılan bir tür doğal piramitte gömülmeye karar vermişler, ancak cenaze törenlerinin ekim alanları ile çöl arasındaki sınırda bu amaçla inşa ettirilmiş bir jübile tapınağında düzenlenmesini istemişlerdi. Bu yeni mezar bütünü -saklı mezar, gösterişli tapınak- Eski ve Orta İmparatorluk dönemlerinde yürürlükte olan formüllerin yerine geçmiş ve jübile tapınağının rolü zamanla ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu tapınağın 1. Amenofis zamanındaki örneği mütevazı kalmayı sürdürürken, Haçepsut ile birlikte gösterişli, 3. Amenofis'e gelindiğinde de anıtsal bir görünüm almıştır. İnşaat faaliyetlerinin sayısı ve hacmi bu yönde büyüdükçe, krala ait toprakların iktisadi açıdan sahip oldukları temel konum ve buna dayalı önemleri daha da ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu sektör bir süre sonra doğrudan krallığa bağlı idari kademelerden birinin yönetiminde hizmet verir hale gelecektir. Krallar Vadisi'nde hükümdarlar için giderek daha zengin ve ustaca dekorlarla bezenmiş ve daha derinlerde kazılmış yeraltı mezarlıkları ve Kraliçeler Vadisi'nde de kral eşleri için bunların biraz daha mütevazı benzerleri düzenlenirken, batı kıyısında, Karnak'a ve Luksor'a karşı da, tapınaklar dizilmektedir.

Bu sonu gelmez inşaat çalışmaları, 1. Tutmosis'in Deyr el-Medine'de kurdurduğu gibi kalıcı özellikte veya Haçepsut'un, 4. Tutmosis'in tapınaklarının yakınlarında keşfedildiği gibi geçici işçi barakaları kurmasını gerekli kılmışlardır.

Teb dağını Nil vadisinden ayıran tepelerde, daha eskilerden kalmış kabirlerin ardından gelen kent mezarlıkları, varsıl veya yoksul, vezir veya köle site sakinlerinin mezarlarını barındırmaya başlamışlardır. Bu gömü faaliyetleri, mumyacılar, heykeltıraşlar, ressamlar, duvarcılar, mobilya imalatçıları gibi pek çok yan sektörden katılımcıların yoğun mesaisini gerekli kılmıştır. Bu karışık ve dağınık faaliyet alanlarının yerleşik olduğu bütün, başında bir valinin bulunduğu Batı Teb yerleşim merkezi bünyesinde toplanmakta ve Batı Teb, vezirin idaresindeki Teb büyük

kentinin kesimlerinden biri görünümünü almaktadır.

Nil'in sağ kıyısındaki hükümet merkezi, yukarıda gördüğümüz gibi, Amon dini alanıyla sıkı ilişki içindeydi. 3. Amenofis ise, belki de tanrının rahipleriyle arasında biraz mesafe bırakmak için, sarayını -veya saraylarından birini- batı kıyısında, bugün de var olan yerleşim merkezinin biraz güneyinde inşa ettirmeye karar verdi. Buradaki 2,4 kilometrekarelik ve Nil'e bir kanalla bağlanan geniş bir yapay göl, kral sarayına erzak taşıyacak, aynî vergileri veya yabancı prenslerin ödedikleri haraçları getirecek bütün su taşıtlarının yanaşmasına olanak tanıyacak biçimde düzenlenmişti. Bu göl aynı zamanda dini bayramlarda veya jübile şenliklerinde yapılan gösteriler için de ideal bir çerçeveydi. Saray bütünü 3 metre kalınlığında bir duvarla çevriliydi. Saray, çevresinde mutfakların, büroların, antrepoların, büyük villaların, daha mütevazı konutların, depoların, atölyelerin ve bir işçi köyünün serpiştirildiği birkaç resmi binadan oluşmaktaydı.

Teb başkent rolünü, başka hiçbir merkezle paylaşmaksızın, özellikle 4. Amenofis'in saltanatının başlangıcına kadar oynamıştır. Amarna olayının araya girdiği dönemden sonra ise, yönetim Teb ile Memfis arasında bölüşülmüş, hükümdarlar ise Doğu Delta'da yerleşmişlerdir. Ancak Teb, özellikle dinsel açıdan birinci planda bir metropol olarak kalmayı sürdürmüştür. Her ne kadar kraliyet sarayları (Malgatta'nınki dışında) düzenli olarak büyük Amon tapınağının hemen kuzeyine denk düşen çevrede kurulmuş görünmekte ise de (örneğin dönemin tapınağının kuzeybatısındaki Haçepsut sarayı), bu pek de çekici olmayan kalıntılar arkeologların fazla ilgisini çekmemiştir. Çünkü Teb'deki dini anıtlar diğerlerini gölgede bırakmaktadır. Her bir hükümdarın öncüllerince bırakılmış tapınaklara, avlulara, sütunlara, sütunlu kapılara, dikilitaşlara, dev heykellere yenilerini eklemesiyle, kentin çeşitli kutsal alanları kayda değer yüzölçümleri kaplayacak derecede genişlemiştir. Amon tapınak alanının yanı başında Mut ve Muntu'nunkiler yer almakta, güneyde Luksor tapınağı Karnak'takine birkaç kilometrelik bir *dromos*

(yol) ile bağlanmaktaydı.

Böylece dini protokollere göre doğu kıyısı tapınaklarına bağlı olan batı kıyısı tapınakları, bunlarla görkem ve büyüklük açısından yarışmaya başlamıştı. Bu koşullarda, anıtların pek çoğunda hâlâ iyi korunmuş bulunan görkemin, antik çağların bu en ünlü kentlerinden birinde yerleşim alanı kavramını bile arka plana atmış olmasını yadırgamamak gerekir.

Şansımıza, Teb şehircilik anlayışı hakkındaki bilgilerimizdeki bu boşluklar ikonografiyle doldurulabilmektedir. Mezar tapım yerlerinin duvarlarında, Nil kıyısı dükkânları, kentlilerin konutları ve bölgenin büyük tapınaklarının bazı unsurları bol miktarda resmedilmiştir.

Her ne kadar yayıldıkça yayılan ve üst üste Romalılar dönemine kadar uzanan berkitmelere yer açılması sırasında mahalleler bazen tümden silinmişse de, evlerin bulunduğu kimi mevkiler gene de yıkımdan kurtulabilmiş olup, içlerinden biri 1982'den beri Muhammed es-Sagir yönetiminde Mısır Eski Eserler Örgütü'nce düzenlenen kazılara tabi tutulmaktadır. Ancak günümüz kentinin genişlemesi ve turizmin getirdiği baskılar, kutsal alan berkitmeleri dışındaki inceleme çalışmalarını oldukça kısıtlamaktadır. Muhammed es-Sagir tarafından incelenen kutsal alan berkitmeleri, nehrin sol kıyısında, Yeni İmparatorluk'un en iyi korunmuş berkitme örneği olan Medinet Habu'daki 3. Ramses mezar tapınağı duvarları günümüze kadar gelmişken ve kral mezarlarının koruma altına alınmasına dönük diğer çeşitli berkitmeler dönemin metinlerinde anılırken, sağ kıyıda bu sayılanlara karşılık gelen tek örnektir. Olanakların böylesine kayda değer ölçülerde seferber edilmesi, firavunların anıtsal mimari alanındaki bütün çabalarının Teb üzerinde yoğunlaşmış bulunduğunu düşündürtse de, durum hiç de böyle değildir. Başta ülkenin Eski İmparatorluk döneminden beri geleneksel idari merkezi kimliğine sahip ve Ramsesler dönemine ait tapınak ve sarayların büyük ölçüde korunabildiği, Memfis veya 19. ve 20. hanedanlar sırasında kralların resmi ikâmet yeri olan Pi-Ramses başta gelmek üzere, aynı dönemde çok sayıda başka kent de

saygın yapılarla donatılmıştır.

Eski İmparatorluk Memfis'i bizler için halen bir hayalet kentten ibaretse de, Yeni İmparatorluk dönemindeki Memfis, 18. hanedan hükümdarlarının gözünde sahip olduğu ayrıcalıklı konumu kanıtlayıcı tartışmasız izleri metinlerde ve arazide bırakmıştır. Ülkenin kuzeyi ile güneyi arasında yönetim ve siyasi dengenin korunmasının gerekliliğinin bilincine ermiş bulunan bu hükümdarlar, kuzey vezirliği makamının saygınlığını artırmış -kuzey veziri ve Memfis valisi ünvanları hep aynı kişiye verilmiş- ve vezirin oğulları arasında yaşça en büyük olanını, olabildiğince, askeri ve dini hiyerarşide önde gelen mevkilere getirmişlerdir. Kentin limanı ve cephaneliği son derece ünlenmiş, bunlar Asya seferleri hazırlıklarında temel roller oynamışlardır.

18. hanedan döneminde çok sayıda anıt kenti süslemiş, ancak Memfis'in başkentlik konumuna yeniden kavuşması özellikle Amarna olayından sonra meydana gelmiştir. Döneme ait kalıntılar öncelikle sitin güneyinde, Ptah tapınağının aşağı berkitmesinin içinde ve yakınlarında yoğunlaşıyor gibi görünmektedir. 1. Seti'nin bölgedeyken ikamet ettiği sarayının arşivleri kısmen bizlere kadar ulaşmış olmasına karşın, bu firavunun ve ardılları 2. Ramses'in, Merenpta ve Tausert'in ortaklaşa inşa ettirdikleri tapınakların arazideki kalıntıları, yürürlüğe konulan mimari programının boyutları hakkında ancak son derece zayıf bir fikir verebilmektedir. Öte yandan, eldeki parçalardan hareketle, Philadelphia Üniversitesi Müzesi bünyesinde kısmen yeniden inşa edilmiş bulunan Merepta sarayı, gözlerimizin önündeki en iyi tören sarayı örneğidir. 20. hanedan boyunca da, firavunların uzun süredir Delta'nın doğusunu mesken edinmiş olmalarına karşın, büyümeyi ve gelişmeyi sürdürmüştür.

Gerçekten de, 19. hanedanın kurucularının soyları, örneğin 1. Seti'nin, Avaris kenti tanrısı Set düşünülerek verilmiş adının da kanıtladığı gibi, Doğu Delta bölgesine uzanmaktaydı. Arkeologlarca uzun süre, en güzel anıtları miras almış bulunan Tanis kentiyle karıştırılan Pi-Ramses kenti Hiksos başkentinin bazı

mevkilerini örtmektedir. Kent, onu öven yazınsal kaynaklardan olduğu kadar, Mısır Eski Eserler Örgütü'nün ve Hildesheim Pelizaeus Müzesi'nin yakın geçmişte art arda ortaya çıkardıkları kalıntılardan da tanınmaktadır. Övgülerde kentin planı Teb ile, sürekliliği Memfis ile kıyaslanmaktadır.

Sahip olduğu özellikler betimlenirken, bahçeler, havuzlar, kanallarla dolu, bir limanı ve zengin bir kırsal çevresi bulunan Doğu Akdeniz havzasının tamamının ulaşım yollarına da açık, havadar ve yemyeşil bir kentten söz edilmektedir. Arkeolojik keşifler, kentin Nil'in Pelüs'de denize dökülen kolu kıyısında 10 kilometrelik bir alana yayılmış bulunduğunu ortaya koymuştur. Görülebildiği kadarıyla, bölgenin topografyası da bir kent merkezinin korunmasına ve geniş bir liman alanı düzenlemesine elverişli olmuştur. Kraliyet saray ve atölyelerinin kapladığı alan 9 hektarı aşmaktadır. Her yeni kazı mevsimi bu geçmiş görkemin yeni unsurlarını (kraliyet ikametgâhından çıkan dekoratif kesme taş yüzleri, komşu villalardan kapı pencere çerçeveleri, araba parçaları vs.) gözler önüne sermektedir.

Tel El-Amarna

Teb'in, Memfis'in, Pi-Ramses'in tüm önemine karşın, gözlerimizde Eski Mısır kentinin en üstün niteliğini canlandıran örnek bunların hiçbiri değildir. Gelecek kuşaklara, günümüze kadar kalmış izler, ömrü diğerlerine kıyasla kısa sürmüş bir başkenti, kuruluşundan sadece elli yıl sonra tamamen terk edilmiş olması sayesinde, kısa da olsa yoğun bir şehirciliğin son durumunun görüntüsünü sapasağlam korumuş olması avantajına sahip bir siti, Tell el-Amarna'yı ön plana çıkartmaktadır.

Bulunduğu yerdeki koşullar kendisinden önceki yapılarla belirlenmemiş olduğundan, Amarna, o dönemde bir metropolün yaratılışına dönük çalışma açısından ayrıcalıklı bir konumdadır. Geleneklerin bazı yönleriyle kopukluk göstermesi, öncüllerini özetlemekten çok, sonrasındaki Ramses hanedanı kentlerini haber vermektedir. Ancak, hızla devre dışı bırakılması

nedeniyle, kendine ait bir öyküsü bulunmadığından, uzun süre boyunca gelişmiş siteleri temsil etme iddiası olamayan, farklı türden, ender bir örnektir. Hükümdarlar, ya kimi Tinit kralları, Montuhotep, Ahmosis ve 19. hanedan üyeleri gibi, doğdukları kentte oturma alışkanlığını izlemişler ya da Tell el-Yahudiye'de 3. Ramses'in yaptığı gibi, bir yandan öncüllerinin izlediği yoldan gitmemek hevesindeyken, bir yandan da onları taklit etmişlerdir. Ancak, saraylar, hükümdarların bu kaprislerinin peşinden her zaman ve her koşulda seve seve gitmiştir.

Dolayısıyla, 4. Amenofis, saltanatının 4. yılında, bakir bir alanda tamamen güneş tanrısı Aton'a adanmış kendi başkentini kurma kararı aldığı zaman, hem siyasi hem de ideolojik bir tavır ortaya koymaktadır. Böylece adetleri değil, sadece tarihi değiştirmiş olmaktadır. 4. Amenofis, Amon geleneklerine sıkı sıkıya bağlı atalarının ve çağdaşlarının yolundan ayrılarak, günlük yaşama da giren, yazınsal metinlerde de ifadesini bulan bir doğalcılığı somutlaştırmıştır. Yeri kasıtlı olarak Orta Mısır'da, Teb' den uzakta bir noktada seçilen sitenin sınırlarını çizen sınır taşları, bu yeni dinin başlıca temalarını işleyen ve güneş tanrıya adanmış belli başlı anıtların kuruluşunu anlatan unsurlarla doludur.

Aton'un sarayını, babam Aton için, bulunduğu yerde, Aton ufkunda diktireceğim. Aton'un şatosunu, babam Aton için, bulunduğu yerde, Aton ufkunda diktireceğim. Kralın büyük zevcesinin (...) Güneş-Gölgesini, babam Aton için, bulunduğu yerde, Aton ufkunda diktireceğim. Haz-Sarayını, babam Aton için, jübilelerle-yüceltilmiş-Aton-adasında, bulunduğu yerde, Aton ufkunda diktireceğim. (...) eden bütün işleri, babam Aton için, bulunduğu yerde, Aton ufkunda tamam edeceğim. Firavun'un -uzun ömür, zenginlik, sağlık- ve zevcesinin ikamet yerini Aton ufkunda, yerlerinde, diktireceğim. Aton ufkunun doğu dağında, benim için, milyonlarca jübile süresince gömülü kalacağım bir mezar inşa edilecektir, burada kralın zevcesi büyük Nefertiti de, milyonlarca jübile boyunca gömülü kalacaktır, ve prenses Meritaton da milyonlarca jübile boyunca gömülü kalacaktır.

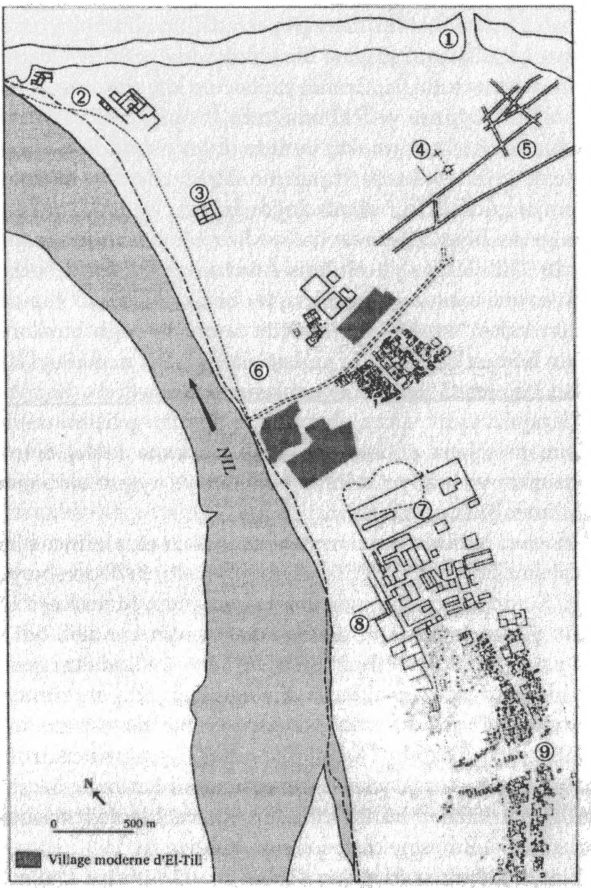

TELL EL-AMARNA
1. Kuzey falezleri 2. Kentin kuzey kısmı (saray, idari yapı, zengin konutlar)
3. Kuzey sarayı 4. Çöl sunakları 5. Mezarlığa giden yollar
6. Geniş villalar ve malikâneler içeren kuzey mahallesi 7. Büyük Aton tapınağı
8. Kent merkezi: saray, idari yapılar
9. Güney mahallesi (idari yapılar, daha mütevazı villa ve evler)

Yer adlarının hepsi Aton'a atıfta bulunmaktadır. Kentin adı bile (Aton ufku) olasılıkla kentin seçilmesinde payı bulunan bazı topografya koşullarının şairane bir tarzda dile getiriliş biçimidir. Nitekim, bu mevkide, Arabistan yaylasının kenarındaki uçurum 12 kilometre boyunca ve 5 kilometrelik bir yarıçapa varacak biçimde bir kavis oluşturmakta ve sitin doğu yönünde tam karşısına denk gelen noktada, ortasının biraz çökmüş olmasıyla, manzaraya güneşin her sabah doğduğu yer, "şafak", "ufuk" anlamına gelen hiyeroglif işaretini andırır bir görüntü kazandırmaktadır. "Jübilelerle-yüceltilmiş-Aton'un-adası" kent merkezini, "Aton'un sarayı" eklentileriyle birlikte büyük tapınağı, "Aton'un kalesi" kralın evini, küçük tapınağı, bağlı binaları ve bunların hemen doğusunda yerleştirilmiş idari mahalleyi ifade etmekte, "Güneş-Gölgeleri" tapınak sunaklarına denk düşmekte, "Haz-Sarayı" büyük saray olmaktadır. Sitenin gelişiminin çıkış noktasını meydana getiren çekirdeği, Amarna teolojisinin bu ana unsurları ve kraliyet erkinin bu teolojiye uygun bir biçimde kullanılması oluşturmaktadır.

Önceleri İngiliz, sonraları da Alman kazı ekiplerince birkaç keşif çalışmasının yapıldığı Tel el-Amarna siti, 1978'den bu yana Barry J. Kemp'in yönetiminde kazılmakta olup, Mısır Keşif Derneği'nin yıldız şantiyelerinden biridir. Kentin kendisi, Nil boyunca yaklaşık 9 kilometre uzunluğunda ve 1 kilometre genişliğinde bir şeridi kaplamaktadır. Kısmen tarlalarla ve günümüz köyleriyle örtülmüş, insanların ve erozyonun tahribatına uğramış bu sit henüz oldukça kısmi düzeyde gün ışığına çıkartılmış bulunmaktadır. Ancak teker teker en önemli kesimler üzerinde yoğunlaşmış kazılar bütünün şehircilik ve ideoloji açısından değerlendirilebilmesine olanak vermektedir.

Bilinen kalıntılar, değişen ölçülerde, günümüze kadar korunmuştur. Ancak bu kalıntılara denk düşen yapılar yerden yüksekte yer alan mezarlarda günlük işlevleriyle birlikte resmedilmektedir. Belli ki, kent merkezi başlangıçta bir bütün biçiminde tasarlanmış, kuzey ve güney varoşları ise simetri içinde yavaş yavaş gelişmiştir. Kentin dini merkezi etrafında kent do-

kusunun hızla yoğunlaşmasının ve yerleşim alanının en kenarda kalmış mevkilere doğru tedricen yayılmasının eşzamanlı meydana gelmiş olduğu dikkatimizi çekmektedir. Nil'in mecrasına paralel uzun bir ana yol sitenin tamamına hizmet vermiş olarak görünmektedir. Yolun çizdiği hattın en azından bir kısmı boyunca trafik köprü ve rampalarla yerden kesilmekte ve böylece bunlar, belli başlı anıtlara ilişkin düzenlemelerde, kralın buralardan geçtikçe görebildiği, vurgulayıcı bir rol oynamaktadır. Bu ana yola paralel veya dik başka sokaklarla, gevşek ama biraz düzenli bir ağ ortaya çıkmaktadır. Bu sokakların bazıları, sırasıyla, çöl sunaklarına, kaya mezarlarına, işçi köylerine ve komşu Hatnub'daki taşocaklarına varan toprak yollarla son bulmaktadır. Çevresindeki uçurumlar sayesinde doğal koruma altındaki bu sit için hiçbir çevreleyici berkitme öngörülmemiştir. Kent merkezinin içerdiği unsurlar arasında, Aton'a adanmış iki tapınak, iki saray, fırınlar, mutfaklar, dükkânlar gibi günlük hizmetleri veren sektörlere ait engin alanlar, dönemin diplomasisine tanıklık eden ünlü çiviyazılı tabletlerin keşfedildiği "Firavun yazışma bürosunu" da kapsayan yönetim binaları, bunlar dışında pek çok türden kamu yapısı, kolluk kuvvetlerinin karargâhı ve ahırların da yer aldığı bir askeri üs sayılabilir.

Büyük tapınağın kutsal alanı 18,75 hektarlık kayda değer bir yüzölçümü kaplamakta ve birbirlerinden ayrı iki tapınak binasının yanı sıra çeşitli ikincil yapılar da içermektedir. Kısmen tahrip olan büyük saray da, salonlardan ve avlulardan oluşmuş geniş bir bütün meydana getirmekte, tuğla ve taştan inşa edilmiş ve yerde boyamalarla süslenmiş bulunmaktaydı. Kral Yolu'nun batısında konumlandırılmış bu saray, kralın evine bir köprüyle doğrudan bağlanmıştı. Kralın istisnai boyutlara sahip bir villa biçiminde tasarlanmış evinde, hükümdarın belli kurallara göre düzenlenen bir ayin dahilinde halkın karşısına çıkmasına olanak verecek bir loca biçimindeki özel pencere de yer almaktaydı.

İki tapınak ve iki saray birbirlerinden sadece ikisinin de gereksinimlerine hizmet veren ortak yapılarla ayrılmışlardı ve son derece tutarlı bir bütün oluşturmaktaydı. Halen sadece büyük

tapınağın kuzeyi ve küçüğünün güneyi keşiflere tabi tutulmuş durumdadır. Resmi büroların doğu yanı boyunca uzanan bir çöplük veya hurdalık da arkeolojik malzeme açısından oldukça zengindir.

Kent merkezinden güney yönünde uzaklaşıldığında, kısmen yönetim binaları, kısmen de konutların bir araya geldiği bir semtle karşılaşılmaktadır. Sokaklar yanında güzel villalar uzanırken, daha mütevazı evler bunlardan arta kalan boş araziyi değerlendirmektedir. Çok sayıda evsahibi, üstdüzey bürokratlar, rahipler, ünlü Amarna portrelerini çizen ressam gibi sanatçılar, kimliklerinin izlerini bırakmışlardır. Kuzey yönündeki bir konut sitesinin, kent nüfusunun buraları terk edip gidişi aşamasında hâlâ inşa halinde bulunduğu anlaşılmıştır. Kimi yerlerde villalar ve malikâneler araziyi aralarında cömertçe paylaşmakta, diğer noktalarda küçük veya orta önemde evler birbirlerine sıkı sıkıya sarılmaktadır. Gün ışığına çıkartılmış bulunan 500'ü aşkın Amarna evi, çok sayıda çalışma ve incelemede işlenmiş, yeterince bütünlüklü bir yelpaze oluşturmaktadır. Yerleşim merkezinin güney ucu kazılmayı beklerken, kuzey semtlerinde keşif neredeyse tamamlanmıştır. Zira kuzey kısmı saygın yapıları açısından daha zengindir. Bu kuzey ve güney semtleri arasındaki orta noktada ise, başlangıçta kraliçe Nefertiti için inşa edilen, sonradan da prenses Meritaton'un kaldığı çevresinden oldukça uzak kalmış bir yapı yükselmektedir. Bu yapı, avlular, sunaklar, bahçeler ve egzotik hayvanlar için çit duvarlarıyla donatılmış son derece özerk bir ikâmet yeridir. Burada keşfedilen natüralist dekorlu duvar resimleri Mısır sanatının en zarif ve en ünlü eserleri arasındadır.

Kral Yolu'nu izleyerek kuzeye doğru uzandığımızda, kent merkezinin iki sarayını birbirlerine bağlayan, bir köprüye benzese de, bulunduğu hasarlı durumda tam işlevini belirlemenin güç olduğu bir inşaatın kalıntısıyla karşılaşmaktayız. Son olarak uçurumun, nehre bitişik hale geldiği noktada biçimlendirdiği üçgen arazide, kraliyet ikametgâhının gerçek bir minyatür kenti filizlendirdiğini görebiliyoruz. Hükümdarın sarayı, dış cephe-

sinde kare biçiminde kulelerin ve masif duvar ayaklarıyla donatılmış anıtsal bir kapının yer aldığı bir surla çevriliydi. Kraliyet Yolu'nun batısında, Nil kıyısında yükseltilmiş bu saray nehir tarafından alınıp götürüldüğünden günümüze kadar ulaşamamıştır. Kalıntılardan yolun öbür tarafında, sarayın karşısında, lüks evlerin sıralandığı görülmüş, avlularla ve depolarla donatılmış bir resmi bina da bu minyatür kenti dış dünyadan ayırmıştır.

Bu kapalı çemberin güneyinde bulunan ve kuzeydeki minyatür kentle simetri halindeki yapılar hakkındaki bilgilerimiz ise çok daha bulanıktır. Nehir kıyısında üçüncü bir tapınağın yer alması olasıysa da, burada keşfedilen yapı tanımlanamamıştır. Daha güneyde ise, Maru Aton bütününün, güneş tanrısına ait sunaklar, bahçeler ve bir göleti çevreleyen iki suru da günümüzde tahrip olmuş durumdadır.

Şehircilik açısından, henüz kazılmamış alanlar başlangıçtaki belirleyici planın saptanması için engel oluşturmayı sürdürse de, bütünün ideolojik tasarımı açısından, önde gelen kent alanlarının gözlerimizde canlandırılması çabası yakın geçmişte David O'Connor tarafından yürütülmüş bulunmaktadır. Buna göre kuzeyde kraliyet ikâmet sitesi, Nefertiti sarayından büyük Aton tapınağına kadar kutsal alan, kralın evinden güneydeki konutlar mahallesine kadar dindışı nitelikli alan, Maru Aton'da da bir tür mesire yeri bulunmaktadır. Amarna mezarlarındaki tasvirlerde Akenaton'un krallık ve rahiplik görevlerini yerine getirirken, kentin bir noktasından diğerine geçtiği resmedilmektedir. Nitekim, "Aton Ufku", her Mısır tapınağı gibi, aynı zamanda hem dünyanın yaradılışına tanık olmuş kutsal ve ayrıcalıklı bir mekân, hem de bu yaradılışı özetleyen bir tür küçük evrendir. Amarna metinleri bu gerçeği hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ifade etmektedirler.

Geç Dönem Kentleri

MÖ 1. binyıl Mısır tarihi için, ülke birliğinin ve ulusal bağımsızlığın birkaç kez yitirildiği fazlasıyla çalkantılı bir dönemdir. Daha önceki yüzyıllar süresinde sınırlarında hissedilmiş olan baskılar çığrından çıkarak, Mısır topraklarının, art arda kısmen veya tamamen işgallere uğramasıyla sonuçlanmıştır. Bu ortamda, Tanis, Teb, Memfis, Bubastis, Sais, Mendes, Sebennitos ve İskenderiye gibi kentlerin başkentlik düzeyine ulaşmaları ve bu konumdan düşmeleri hızlı bir tempoda meydana gelir. Bu yeni durum, kentlerin kimliğini ve işlevlerini de kayda değer değişikliklere uğratır. Mısırlılarca veya işgal kuvvetlerince kurulan, restore edilen veya büyütülen geleneksel yerleşim merkezlerinin yanında, ülkenin her tarafında inşa edilen yabancılara ait gettolar, lejyoner garnizonları veya ticaret kolonileri belirmeye başlar. Pek çok örnekte binlerce yıllık bir geçmişten beri var olan kentler genişleyerek, kayda değer ölçülere varır.

Ne var ki, siyasi gücün istikrarsızlığı, yağma ve zulmü teşvik etmektedir. Bin yıllık sitlerde olsun, yeni kentlerde olsun, sık sık tehdit altında kalan sitelerdeki toplumlar, anıtlarının ve ko-

nutlarının çevresini daha sağlam duvarlarla örmeye başlarlar. Çatışma alanları ülkenin içlerine doğru ilerler. Dolayısıyla, kaleler sadece sınır bölgelerine değil, vadiye de dağılır. Son olarak Ptolemaios ve Roma dönemlerinde de, yerli kentlerin yanına gerçek anlamda Yunan-Roma siteleri gelir.

Ne yazık ki, bazı istisnalar dışında, Üçüncü Ara Dönem ve Geç Dönem kentleri arkeologların ilgisini, bunların atalarına göre çok daha az çekmiştir. Eski bir kentin andığımız aşamalara ait seviyeleriyle karşılaşıldığında, bunlar daha önceki seviyelerin incelenmesine set çeken engeller olarak değerlendirilerek, ihmal hatta tahrip edilmiştir. Böyle geç tarihli veya geç tarihli olduğu tahmin edilen kalıntılar söz konusu olduğunda, incelemeler çoğu kez kolaylıkla saptanabilen, son derece iyi korunmuş yapılar bulunduran ve metinlerle kaplı kutsal alanların ortaya çıkartılmasıyla, mezarlıkların keşfiyle ve papirüs arayışıyla sınırlı kalmıştır.

Eski Yunanlarca kurulan İskenderiye ve Philadelphia gibi bazı kentler, Yunan şehircilik uzmanlarının bilgi ve ustalıkları sayesinde biçimlenmiştir. Ancak bu kentler veya bu semtler Mısır'a son derece yabancı tasarımlar getirdiklerinden, konumuza girmemektedir.

Eski Kentlerin Evrimi

Bir sitenin yaşının belirlenmesinde kimi zaman hatalara düşülebilmekte ve yukarıda gördüğümüz gibi, varlıkları metinlerle tartışmaya yer bırakmayacak biçimde belgelenmiş Eski veya Orta İmparatorluk arkeolojik seviyeleri, çoğu kez bin yıllık sitlerin arazilerinde saptanamamaktadır. Bu durumun en göze çarpan örneklerinden birini Memfis oluşturmakta olup, bu örnekteki koşulların, belki de bazı arkeolojik çalışmaların kısa süreliliği ve bu ilgi uyandırıcı sorulara yanıt verecek stratejilerin eksikliği nedeniyle daha da vahim bir durum almaları olasıdır.

Siyasi ortam bazen önemli merkezlerin yer değiştirmesine yol açmış ve böylece ülkenin her tarafında kentlerin doğmaları-

na ve ölmelerine neden olmuşsa da, bu alandaki genel kural yine de tutarlılıktır. Mısır'ın büyük başkentlerinin ömrü, kralların bunlara gösterdikleri veya göstermedikleri ilgiden bağımsız olarak, genellikle olağanüstü derecede uzun olmuştur. En ünlü tapınaklar, Mısırlı olsun, yabancı olsun, dini bütün insanları kendilerine çekmeye hiçbir zaman ara vermemiştir. *Nom*ların idari merkezleri de, üç bin yıllık bir sürenin söz konusu olduğu düşünülürse, oldukça az değişiklik geçirmişlerdir. Dolayısıyla, bu sitelerin alan ve yükseklik bakımından büyümelerine, bunun da Herodotos gibi bir ziyaretçinin, metninde birkaç değinmeye yol açacak ölçüde dikkatini çekmiş olmasına şaşırmamak gerekir.

> *Nil'in taşkınları sırasında kentler, suyun üzerinde görünebilen tek unsur durumuna gelir, Ege denizindeki adalara benzerler. Zira bütün Mısır bir deniz haline gelir ve yüzeyde sadece kentler kalır.*

Daha ileride de,

> *Böylece kentlerin toprağı bir kez daha yükselmiş oldu. Bu topraklar Kral Sesostris'in saltanatı sırasında kanallar kazılırken bir kere zaten yükselmişlerdi, Etiyopyalı'nın saltanatında aynı olay tekrar meydana geldi ve kentler çok yüksek seviyelere çıkarıldılar. Bu yükselmeler bütün Mısır'da görüldüyse de, toprağın en fazla yükseldiği yer, sanırım, Bubastis kenti oldu.*

Geç Dönem yerleşim merkezleri, ilk bakışta, geçmiştekilere göre özgün karakteristikler içermekteydi. Örneğin mimarileri, tarihi aşamalara göre değişik modeller izleyebilen tapınaklar, giderek daha görkemli bir durum alan surların koruması altında, genişleyen alanları kaplamaya başlamıştı. Çünkü bunlar, ulusal kimliğin en belirgin sembolleri, kutsal geleneklerin en güvenli koruma yerleriydi.

O aşamaya kadar papirüsler üzerine kopyalanan metinler ve ayinler, bütün halinde dev duvarlara da kazınır oldu. Mısır rahiplerinin en eski efsanelerini, en gizli faaliyetlerini, en iyi saklanmış bilgilerini bugün bilebiliyorsak, bunu surlara borçluyuz.

Tapınaklara duyulan saygı ve yerine getirilen bakım faaliyetleri, sadece Mısır'ın yerlilerinden değil, kendi inançlarına Mısır ilahiyat çerçevesini kolaylıkla uyduruveren yabancı ardıllarından da kaynaklanmakta ve tapınakların bu saygınlığı antik çağ dünyasında hayranlık uyandırmaktaydı.

Bubastis tapınağı önünde gözleri kamaşan Herodotos'u bir kez daha dinlersek;

Bu kentte tanrıça Bubastis'in sözü edilmeye değer bir tapınağı da bulunmaktadır. Başka tapınaklar belki daha büyük veya daha zengindir ama hiçbiri gözlere bu tapınak kadar zevk vermez. Bubastis bizim kendi dilimizde Artemis olarak adlandırdığımız tanrıçadır. Tapınağının betimi şu biçimdedir: Giriş noktası dışında bütünü bir ada oluşturmaktadır, zira nehirden çıkan iki kanal, sularını birbirlerine karıştırmadan, biri sağdan, biri soldan bu tapınağı sarar. Her iki kanal da yüzer adım genişliğindedir ve ağaçlarla gölgelendirilmiştir. Altı ***orgyie*** *yüksekliğindeki kemerli giriş kapısı, boyları altı dirseğe varan, olağanüstü güzellikle figürlerle süslenmiştir. Tapınak kentin merkezinde yer almaktadır ve kentte dolaşıldığında her noktadan neredeyse kuşbakışı izlenebilmektedir. Zira zamanla kentin topraklarının yükselmiş olmasına karşın, tapınak başlangıçtaki seviyesini korumuş ve böylece bütün gözlerin önüne serilmiş duruma gelmiştir. Kutsal alanın çevresinde üzerine figürler oyulmuş bir duvar bulunmaktadır. Duvarların içinde ulu ağaçlardan bir koruluk tanrıçanın heykelinin bulunduğu geniş bir tapınağın çevresine dolanmıştır. Tamamı kenarları 1 stad'lık (180 metre) bir kare oluşturmaktadır. Tapınağın girişinden taş döşeli, aşağı yukarı 3 stad uzunluğunda bir yol çıkmakta ve doğu yönünde uzanarak kentin büyük meydanından geçmektedir. Genişliği yaklaşık 4* ***plethre****'dir ve iki yanında başları göğe eren ağaçlar sıralanmaktadır. Bu yol bir Hermes tapınağına varmaktadır. İşte tapınak böyledir.*

Sarayların da, hem boyut hem de görkem açısından geçmiş dönemlerdeki benzerlerini gölgede bırakmaları olasıdır. En azından, hem Sais'in sarayının antik çağdan kalma betimlemelerinden hem de Memfis'teki bir askeri karargâhın geniş berkitmele-

rinin köşesinde sandık biçiminde örülmüş subasmanları üzerinde tuğla ve taştan inşa edilmiş bulunan Apries sarayının kalıntılarından böyle bir izlenim ediniyoruz. 87 metre genişliğinde bir rampadan çıkılan bu son anıt çok görkemli bir kitle olsa gerektir.

Mezar mimarisinde de dikkat çekici değişiklikler görülebilmektedir. Bu mimarinin ilham kaynağının eski tarzlara doğru bir dönüşün olduğu gözlenmekte ve bu dönüşün ya Mısır kültürel kimliğinin gerçek ifadelerine duyulan gereksinimden ya da önceden kısıtlı kalmış uygulamaların artık durdurulamayan genişlemesinden kaynaklanabileceği akla gelmektedir. Böylelikle, hem Teb'de hem Sakkara'da hem de ülkenin geri kalan kısımlarında -Elefantin, Hermopolis, Bubastis-, özellikle 30. hanedandan itibaren, kutsal hayvanların özel tapınaklarını, yönetim bütünlerini ve arşivlerini bulunduran dev mezarlıkların çoğaldığını gözlemekteyiz.

Bu noktada, Delta'nın en büyük ve en iyi korunmuş höyüklerinden biri olan ve 1964'ten beri bir Amerikan ekibince kazılan Mendes örneğini ele alırsak, en eski dönemlerden Ptolemaios devletine kadar olası kesintisiz bir iskân silsilesine uğramış görünmesi nedeniyle, bu sitin üzerinde biraz durmamız yararlı olacaktır. Kentin adı ilk olarak 4. hanedan döneminde anılmaktadır ve kent daha o zamanda kendi *nom*unun yönetim merkezidir. Başlıca tanrısı olan koç Banebded'in 6. hanedan üyeleri önünde saygınlığı sitenin gelişmesiyle bağlantılıdır. Nitekim, sitte bu hanedandan kalma ve sonraları İlk Ara Dönem'de yeni bir mezarlıkla örtülen *mastaba*lar ortaya çıkartılmıştır.

Sitte Orta ve Yeni İmparatorluk dönemlerine ait tabakalar bulunamamıştır, ancak bu dönemlerden kalma arkeolojik malzemeye ve bir temel çöküntüsüne rastlanması sitin sürekliliğini destekleyen argümanlardır.

3. Çeçonk saltanatı tarihli üstü yazılı taş blokları ve kente verilen kraliyet hibelerini belgeleyen iki lahit Üçüncü Ara Dönem'in yegâne izleridir. Kent o sıralarda Nil'in Mendes'te denize dökülen kolunun doğusunda kısıtlı bir alana egemen olan Lib-

yalı *Ma*ların şefinin başkentidir.

Ancak, özellikle 16. hanedan sırasında Sais krallarının ilgisini çekmesiyle, kentte mimari kanıtlar bollaşmaktadır. Mendes'in, hem dönemin metinlerinden hem de arazideki bulgulardan anlaşıldığı üzere artan önemi, burayı 19. hanedan döneminde bir numaralı merkez konumuna taşır.

Höyüğün günümüze kadar korunabilmiş kısmı, 90 hektarlık bir alan kaplamakta ve komşu tarlalardan 13 metre daha yükseğe kadar varmaktadır. Höyük üç kısımdan oluşmaktadır. Kuzeybatıdaki, günümüzde tamamen tahrip olmuş 24. hanedan tapınağının yeri, Amasis'in granit *naos*u ve yaklaşık 2 kilometre uzunluğundaki sur sayesinde anlaşılabilmektedir. Bütün bu mevki, koç tanrının kutsal hayvanlarına ait iki mezarlığın yerini tahmin edebilmemizi sağlayan ve define avcılarının ziyaretlerini işaret eden koç lahiti parçalarıyla doludur. Surun doğusunda derince bir hendekle kentin diğer kısımlarından ayrılmış bir tümsek limanın bulunduğu noktaya denk düşmekte, güneydoğuda ise kişisel konutlar ve ekmek fırınları bulunmaktadır. Ancak asıl ikâmet alanı ve zanaatkârların mahallesi, daha da güneydedir. Höyüğün batı ve güney kenarlarında seramik fırınları saptanmıştır.

Bir lahitte 2. Ptolemaios'un kent tapınağını ziyaretinin anısına şu kayıtlar yer almaktadır:

(...) yılı, kış mevsiminin ilk ayı. Majesteleri, yaşam tanrısından yaşam dilemeye, krallığı elinde tutandan krallık istemeye, büyük koçların sevdiği işleri yaparak Banebded'i ziyarete geldi. Babasının tahtına çıkalı beri, kutsal hayvanları bu ilk ziyaretinde, canlı koçu ziyaret etti. Sonra da, kralların başlangıçtan beri, ilk ziyaretlerinden beri yaptıkları gibi, (dostlarını?) ziyaret etti.

Kendisinden önce Yukarı ve Aşağı Mısır krallarının yaptığı gibi, Majesteleri tanrının kutsal teknesinin ön palamarını tuttu ve tekneyi aşağıya doğru Büyük Göl'e, yukarıya doğru Akenu kanalına sürdü. Tanrı için ziyaretin yazılarda yer alan bütün ayinlerini yerine getirdi. Cedet ve Anpet'e vardığında, tanrıyı tören tahtında cümle

aleme gösterdi ve bu arada efendisinin arkasında durur gibi, tanrının arkasında durdu. Tanrıyı teknesiyle, tanrının ilk defasında ziyaret edildiği Up-neter-vi'ye götürdü.
Majesteleri Koçlar Şatosunu ziyaret etti ve Majestelerinin lanetli barbarların burada yarattığı hasarın tamir edilmesi emrine uygun olarak, çalışmaların sürdürüldüğünü gördü. Kendine ait ebedi bir eser olarak bitirilmesini emretti. Majesteleri ulu koçun evini ziyaret etti ve burada tamiratlar yaptırttı. Koç Anpet'in her gün tahtına çıkartılması için (...)e emirler verdi. Böylece Majesteleri ilahi koçlara saygılarını sunarak, Tot'un yazılarında yazıldığı gibi bu tapınakta talimatlar verdi.

Mendes, ancak çok sonraları, muhtemelen Roma işgalinin ilk yıllarında, *nom*un idari merkezi sıfatını komşu Tmuis sitine bırakmıştır.

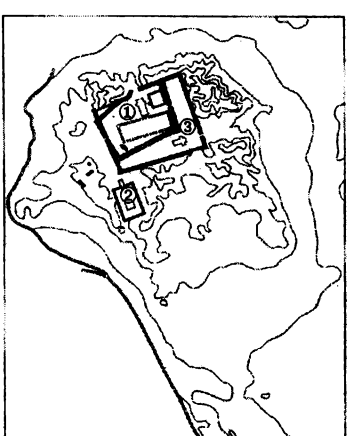

TANİS
1. Kral mezarlığını da içeren Amon'a adanmış kesimin 1. Psusennes saltanatı esnasındaki hali
2. Sai döneminde inşa edilmiş bulunan Mut'a adanmış kesim
3. Ptolemaios döneminde inşa edilmiş bulunan Amon'a adanmış kesim

Tanis

Doğu Akdeniz havzasının tamamında değişen siyasi şartlar nedeniyle, başkent kavramı da kayda değer bir evrim geçirir. Yeni İmparatorluk döneminin ortalarından itibaren, ülkenin bir numaralı kentinin kurulması için sit seçimi artık ya stratejik amaçlarla ya da hükümdarının soyunun uzandığı kent olması dolayısıyla yapılmaktadır.

Ülkenin başında yerli hanedanlar ile yabancı egemenliklerin birbirlerini izlemeleri de yeni bir faktör oluşturur. Tapınakların bu aşamadan itibaren büründükleri firavunlar kültürünün sığınağı olma kimliği de bir başka yeni faktördür. Böylece Teb veya Memfis gibi büyük geleneksel merkezlerin yeniden ön plana çıkışını, Bubastis veya Sais gibi *nom*ların metropol konumuna yükselmesini ve Pi-Ramses veya Tanis gibi özgün merkezlerin kuruluşunu art arda izleyebilmekteyiz. Pi-Ramses kısmen Avaris'in harabeleri üzerinde yer almışken, Tanis bu iki sitin 30 kilometre kadar kuzeyinde yer almaktadır. Ama her ikisi de öncüllerinin anıtsal dekorlarını soyup soğana çevirerek, bunları haritadan silmişlerdir.

Taş blokların, dikilitaşların, heykellerin yeni sitlerde tekrar kullanımı Mısır'da geleneksel bir uygulama olup, kuzeyde ve güneyde, düşman kentlerde ve akraba kentlerde, eski ve yeni yapılarda eski malzeme yeniden sıkça kullanılmıştır. Böylece taşınan kimi yapı elemanları duvar işciliklerinin içlerine gömülmüş, kimilerinin üzerlerinde bulunan isimlerin yerine -bazen üst üste birkaç defa- yenileri kazılmış, resmedilmiş sahneler silinerek yeni sahneler çizilmiştir. Taş sıkıntısının duyulmadığı güney bölgelerinde dahi bu tür uygulamalara sık sık başvuran krallar, ülkenin kuzeyinde bunları zorunluluktan kaynaklanan nedenlerle sistematik hale getirmişlerdir. Bütün dönemlerde ve Delta'nın tamamında böyle bir taş trafiği yaşanmıştır. En güzel kabartmaların, arşitravların, sütunların, lahitlerin, dikilitaşların ve sfenkslerin Pi-Ramses'ten Tanis'e bir bütün olarak nakledilmeleri, bilinen bir olgunun sadece en geniş boyutlu örneğidir.

Bu biçimde, ikinci kent yükselirken, birincinin harabe durumuna gelmesine yol açılmış, üstelik görkemli bir dekorun prefabrike halde, ucuza getirilmesi gibi ek bir avantajdan da yararlanılmıştır. Bu nedenle arkeologlar, bu iki kenti uzun süre birbirleriyle karıştırmışlardır. Tanis kazılarını yürüten Pierre Montet, her yerde 2. Ramses'in yazı süslerini bulduğundan, bu firavunun başkentiyle karşı karşıya olduğunu sanmıştır. Sitin 19. hanedan hükümdarlarına ait olduğu ancak 1939-1940'da Ptolemaios döneminden kalma bir yerleşim mahallesinin altından gün ışığına çıkartılan mezarlar sayesinde anlaşılmıştır. Bu keşfe paralel olarak, Kantir ve Tel el-Daba'da gerçekleştirilen kazılar da, Mısır tarihinin bu en karmaşık bilmecelerinden birine ışık tutulmasına katkıda bulunmuştur.

Ramsesler döneminin en son demlerinde Smendes tarafından Nil'in Delta'daki en doğu kollarından birinin doğu kıyısındaki kumluk bir tümsek üzerine kurulmuş bulunan Tanis, neredeyse tamamen sıfırdan yola çıkılarak yaratılmış bir eserdir. Yine de, arkeolog Philippe Brissaud, Yeni İmparatorluk döneminden kalma, Psousennes'in inşa ettirdiği surun hattı ve kraliyet mezarlarınca kısmen zedelenmiş ve örtülmüş bir mezarlık ortaya çıkartmıştır. Bu mezarlık en fazla küçük bir tarım veya balıkçı köyüne denk olabilir.

Pi-Ramses sitinin terk edilmesi ve Tanis'in yeni merkez olarak seçilmesi konusundaki bazı açıklamalar Manfred Bietak tarafından getirilmiştir. Ramsesler döneminin sonunda Nil'in Peluse'de denize dökülen kolu gücünü yitirmekte ve kuzey kısmı artık denize ulaşmamakta, Tanis'in üzerinde bulunduğu kolun havzasına katılmaktaydı. Dolayısıyla da Pi-Ramses'in konumu stratejik önemini tamamen yitirirken, bu sefer Tanis bir kraliyet ikametgâhında o dönemde aranan bütün niteliklere (yıllık su baskınlarından korunabilme, Akdeniz'e yakın bir liman çıkışı) sahip hale gelmekteydi.

Gerçekten de, Tanis, 177 hektarlık alanıyla ve komşu ovaya 32 metre yükseklikten bakmasıyla, Delta'nın en geniş ve en yüksek arkeolojik sitlerinden biridir. Höyüğün en yüksek tepeciği-

nin eteğindeki, bugüne kadar kazılmış başlıca mevki olan, 10 hektar yüzölçümlü bir çukur kesim, kutsal alana denk gelmektedir. Bu alanın sınırları diğer bazı unsurlar yanında Amon suruyla çizilmiştir. 1. Psusennes tarafından inşa edilen bu bütün, 30. hanedan ve Ptolemaios dönemlerinde, ilk anıtların taşları sonrakilerde kullanılarak, birkaç kez yeniden kurulmuş ve değişikliklerden geçirilmiş, sonra da kireç ocaklarında tahrip edilmiştir.

Psusennes'in bu suru, büyük Amon tapınağını, bir kutsal gölü, bir Honsu tapınağını ve eşine başka yerde rastlanmayan bir biçimde, bir de kraliyet mezarını içermekteydi. Eskisinin yerine yeni bir sur inşa edildiğinde, kutsal alan güney yönünde genişletilmiş, Delta'nın doğu uçlarının cengâver tanrısı Mesenli Horus'a adanmış bir tapınak da var olan bütüne dahil edilmiştir. Güneydoğuda ise, Saisler döneminde, Amon'un eşdeğeri Mut için özel duvarlar yükseltilmiş, bunlar Ptolemaios hanedanı döneminde elden geçirilmiştir.

Tanis'in topoğrafik ve iktisadi çekirdeğini oluşturan tapınakların, son derece ferah ve yüksek (rakımı 8 metre) bir adanın doruğunda yer aldıkları konusunda kuşku bulunmamaktadır. Katıksız ve temiz topraklar üzerinde kurulmuş, büyütülmüş ve yeniden inşa edilmiş olan bu eserler hep aynı seviyede kalırken, surlarının çevresinde sıralanmış diğer yapılar nesilden nesile birbirlerinin üstüne gelmiş, sonuçta 10, 15, 20 metre yüksekliğe ulaşmışlardır. Höyüğün tepeciklerinin ufkunda üç noktada yarıklar bulunmaktadır. Kuzeyde, batıda ve doğudaki bu geçitler Amon tapınağına varan caddelerin izlemiş oldukları hatlara denk düşmektedir. Batıda, ana caddenin iki yanı boyunca bir dizi tümsek nehre kadar uzanmaktadır. Tanrıya ait iskele bu hatta yer almış olsa gerekir. Ana tepeciğin güneyine doğru iki görkemli sıra boyunca engebeli bir arazi görünmekte, bunlar, antik çağlarda fazla iskâna konu olmayan, ancak su birikintilerinin yüzeyde mahallelerin çizgilerini işaret ettiği geniş, eğik bir düzlüğün çevresini sarmaktadır. Sondajlardan anlaşılabildiği kadarıyla, batı tarafındaki tepeciklerin Tanis sakinlerinin topra-

ğa verildiği mezarlıkları kısmen de olsa barındırmış olabileceği düşünülmektedir.

Yeni bir Teb kimliği kazanmak hevesindeki Tanis siti, topografya ortamı, yayılım alanı, Pi-Ramses'ten alınmış anıtlarla süslenmiş geniş caddeleri, alışılmadık bir biçimde, kutsal alanı çevreleyen duvarların koruması altına alınmış kraliyet mezarları gibi pek çok açıdan gözalıcıdır.

Mısır'ın Yeni Savunma Sistemleri

Yeni İmparatorluk döneminde çatışma alanları Suriye'de, Filistin'de, Fırat kıyılarında yer alırken, 1. bin yıla gelindiğinde, ülkenin yazgısı artık Mısır'ın sınırlarında ve hatta topraklarında belirlenmeye başlamıştır. Elbette ki böyle bir durum ilk defa gerçekleşmemekteydi. Birinci ve İkinci Dönemlerde de Mısır anavatanı işgaller, iç savaş ve birkaç kez yabancı istilası yaşamıştı. Ramsesler döneminin sonunda Libya'dan gelen silahlı çeteler kırsal bölgeleri ve sakinlerini vadinin güney kısmına kadar uzanan bir alanda tehdit etmişlerdi.

Ancak Mısır artık sadece bir verimli topraklar ülkesi, geniş kapsamlı göç dalgalarıyla sürüklenen komşu kavimlerin açgözlülükle baktıkları bir ülke değildi. Uluslararası ilişkiler satrancının bir piyonu durumuna gelmişti. Boyutları giderek genişleyen, ciddileşen ve Mısır'ı yavaş yavaş aşan bir stratejik oyunun içinde kısılıp kalmıştı. Med savaşları, Büyük İskender'in seferleri, Kartaca (Pön) savaşları, Akdeniz havzasında artık hiçbir bölge ülkesinin kayıtsız kalamayacağı bir hareketliliği canlı tutmaktaydı.

Ve Mısır artık bu kasırgada birinci derece etkin bir rol oynamamaktaydı. Ancak gene de antik çağın en etkin ve en çekici kültürel sembollerinden biri olarak kalmayı sürdürmüş ve siyasi ortamı denetleyemez durumda olsa da, kısır bir edilgenliğe gömülüp kalmamıştır. Bu arada, çoğu kez birbiri ardına gelen işgal kuvvetlerinin de katkısıyla, kimliğinin en güçlü unsurlarını geliştirmiş ve ülkenin her tarafında ve en fazla tehdit altındaki sı-

nırlarında, ara vermeksizin onardığı savunma sistemlerini kurmaya başlamıştır.

Berkitmelerin en yoğun olduğu bölge, olasılıkla doğu sınırlarıdır ve üstelik bunların hepsi Mısır yapımı değildir. Ancak Piye mezar taşındaki veya Kitabı Mukaddes'teki kuşatma hikâyelerinde aktarıldığı gibi, büyük kentler de güçlü surlarla donatılmakta ve hem Delta'nın hem de vadinin stratejik noktalarında yeni türden kaleler dikilmekteydi.

Bu özgün askeri tesisler, çok sayıda ve çoğunlukla iyi durumda olmalarına karşın, ender olarak ve eksik düzeyde incelenmiştir. Dolayısıyla, bunları iyi tanımaktayız. Delta'nın doğusundaki Daphnae veya Yukarı Mısır'da, Girga'daki El-Ahaiva, geçtiğimiz yüzyılın sonlarında veya yüzyılımızın başlarında, başka bir deyişle, eski tarihli kazılara konu edilmiş bulunmaktadır. Orta Mısır'daki El-Hiba gibi diğerleri ise, art arda gelen şehircilik planlarını belirginleştirmeye yetmeyecek derecede kısa süreli kazılarla araştırılmışlardır. Ancak günümüzde, bu tesislere karşı, gerek hızlı ama tam arazi araştırmaları biçiminde, gerek eski kazı raporlarının üzerinden özenle geçilmesiyle, gerek yeni sitlerin arkeolojik keşifleri yoluyla kendini belli eden yeni bir ilgi doğmaktadır.

Örneğin arkeolog Horst Jaritz, Edfu'nun 17 kilometre güneyinde, küçük bir dağlık engelin güney yamacında, stratejik bir geçitte Nil'in doğu kıyısını denetleyen 25. hanedana ait berkitilmiş bir yerleşim merkezinin varlığını ortaya çıkarmıştır. Sit, nehre doğru bükülen 3 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Geçiti oluşturan çöküntünün üst kıyısını izleyen duvarları düzgün olmayan bir hat çizmektedir. Duvar kuzeydoğu köşesinde inşa edilmiş bir kule ve dört kapısının koruma düzenleri ile biçimlendirilmiştir.

Sitin en yüksek noktalarında sırasıyla kuzey kapısı yakınında müstahkem bir yönetim binasıyla ana surun kuzeydoğu kısmına yaslanmış bir tapınak veya kaya mezarı bulunmaktadır. Arazinin engebeli olmasına karşın, evlerin yer aldığı semtlerin planı birbirleriyle neredeyse dik kesişen çizgilerden oluş-

makta ve bu evlerin sahip oldukları ferah alana karşın kent dokusunun oldukça yoğun olduğu görülmektedir. Daha mütevazı başka yapılar kent duvarlarına sırt vermektedir. Diğer pek çok garnizon gibi bu tesis de olasılıkla Piye'nin saltanatının 21. yılı öncelerinde inşa edilmiştir ve kuruluşunun üstünden 65 yıl geçmeden bölgenin 1. Psammetik tarafından yeniden fethiyle her türlü işlevini yitirmiştir.

Vadinin daha kuzeyinde yer alan El-Ahaiwa daha da eski tarihlidir, zira içerdiği mühürlü tuğlalar kuruluşunu Menkeperre'nin saltanatına denk getirmekte, bu tarihlendirme Amerikalı arkeolog George A. Reisner tarafından toplanan seramik ve epigrafik materyalle de onanmaktadır.

George A. Reisner'ın bıraktığı raporlar üzerinde bir inceleme gerçekleştiren Peter Lacovara, bir önceki örnekteki gibi Nil'in doğu kıyısına egemen bir yükseklik üzerine dikilmiş bu önemli siti gözlerimizde canlandırmamızı sağlayacak bilgiler derlemiştir. Çıkıntılı ana duvar 140 metre uzunluğunda ve 5 metre genişliğindedir ve yaslandığı kayalık doruk, dar depolarla ve küçük odalarla doldurulmuş düzgün olmayan bir iç alan çizen bütünün arka planını oluşturmaktadır. Kuzey uçta burçlu bir kapı açılmış, güney uçta erzak ambarları içeren ikincil bir yapı uzatılmıştır. Vadinin diğer noktalarında, aynı savunma hattının parçaları oldukları anlaşılan benzer müstahkem mevkilerin varlığı bilinmektedir.

Belli dönemlerin koşullarına göre kurulmuş geç tarihli bu tesislerin yanında, geleneksel savunma merkezleri de elden geçirilmekte ve berkitilmektedir. Günümüzde, Süveyş Kanalı'nın açılışından beri Sina yarımadasının bir parçası olarak algılanan ve antik çağlarda ise, yüzyıllarca Mısır ile Yakındoğu arasındaki başlıca karayolunu koruyan kaleler ağı Horus Yolu'nun çıkış noktasını oluşturan Delta'nın doğu ucu örnek olarak verilebilir. Bu hat boyundaki en az 4 kale, MÖ 1. binyıl süresince önemli roller oynamıştır. İlginç olan bunların birbirlerinden uzaklıklarının birkaç kilometreyi geçmemesidir. Aralarında sağlamlaştırılmış eski kaleler, daha önceden kalma tesislerin harabeleri üstüne ku-

rulmuş bulunanlar ve bu arada da tamamen yeni inşaatlar vardır. Bazıları kimi zaman saldırganların eline düşmüş ve bunlar olumlu veya olumsuz izler bırakmıştır.

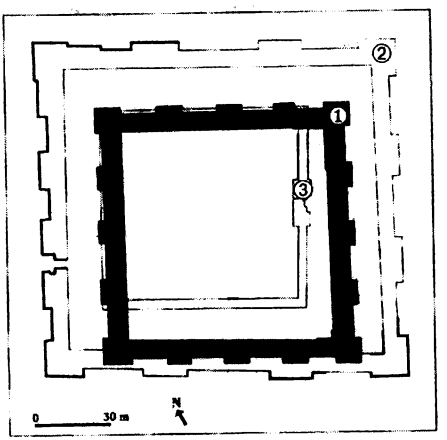

TELL EL-HERR
1. Pers dönemi öncesi kalesi
2. Pers dönemi kalesi
3. Geç İmparatorluk kalesi

1985'ten bu yana Mısır Eski Eserler Örgütü'yle işbirliği içinde tarafımızdan kazılan Tel el-Herr siti, bu müstahkem mevkilerin başlarından geçen olayları iyi bir biçimde yansıtmaktadır. Henüz belirlenmiş, ancak MÖ 5. yüzyıl öncesine denk düşmesi gereken bir tarihte inşa edilen ve çıkıntılı surunun kenarları 135 metre uzunluğunda bir kare oluşturan kale, ömrünün ne denli uzun sürdüğünü kanıtlayacak biçimde birkaç elden geçmiştir. Sonradan, Persler döneminde, kuzey, batı ve doğu kenarları daha önceki duvarların dışarısında yer alan bir hat izleyen, güney kenarına ise bu eski duvarlar düzleştirilerek üstlerine dikilmiş ve bugüne kadar rastladığımız ilk örneklerinin bulunduğu silindirik tuğlalarla örülmüş yeni bir çıkıntılı sur çekilmiştir. Bizans döneminde höyüğün tepesine kenarları 90 metre uzunluğunda bir *castellum* yerleştirildiğinde ise, eski du-

varlar olasılıkla çoktandır harabe durumundaydı. Dolayısıyla, Bizanslıların eseri çevresinde uzanan kente göre 10 metre daha yüksekte yer almaktaydı.

Bölgedeki askeri varlığın yoğunluğunun ve sürekliliğinin dikkatimizi çekebilmesi için bu basit örnek, ısrara gerek olmadan, yeterli olmakta ve bu arada bu sitlerden çıkarılan arkeolojik malzeme, bu garnizonların ne derece kozmopolit olduklarını ortaya koymaktadır. Kaleler, sadece stratejik değil, aynı zamanda ticari bir rol de oynamaktaydı. Geç Dönem süresince, yabancı paralı askerler ve tacirlerin oluşturdukları koloniler Elefantin'den Naukratis'e, Memfis'ten Daphnae'ye, ülkenin her yerine dağılmış bulunmaktalardı. Böylece, az veya çok şaşaalı bir biçimde, İskenderiye'nin ve Nil kıyısındaki diğer Helenistik sitelerin haberciliğini yapmaktalardı.

Kentlerin Doğuşu ve Ölüşü

İncelememizin sonunda birkaç noktayı vurgulamakta yarar vardır.

Öncelikle kentleşme ile yazının bulunuşunun el ele gitmediğini saptamaktayız. Topraklarında sitelerin doğuşuna çok erken bir aşamada ve yazının kendini göstermeye başladığı sıralarda sahne olan Mısır ve Mezopotamya örnekleri, tarihçileri bir dönem yanlış bir yola yöneltmiştir. Nitekim Gordon Childe, kentleşmenin arkeoloji yoluyla saptanabilecek 10 göstergeden oluşan listesine, karmaşık toplumların örgüt ve yönetimini kolaylaştıracak bir unsur olarak yazıyı da katmıştır. Ancak, böyle bir yargı kabul edilemez. Yazı, başlangıç evrimlerinin giderek daha iyi anlaşıldığı, ancak başlangıç işlevlerinin hâlâ karanlıkta kaldığı bir tekniktir. Mezopotamya'nın "numeral" olarak tanımlanan ilk tabletlerinin sadece sayı ve mühür izleri bulundurmasından ötürü, pek çok uzman tarafından malvarlığının idaresine dönük bir yöntem olarak değerlendirilmiştir. Ancak, açıklama bu denli basit olmayabilir, zira aralarında tek düzelik içermeyen eski hesap sistemleri idareyi kolaylaştırmaktan çok güçleştir-

mektedir. Uruk IV'de rastladığımız bilinen işaretler malvarlığının idaresi amacını değil, olasılıkla listeler çıkartılması, sınıflandırmalar yapılması hedefini gözetmiştir. Mısır'da da hiyeroglif sistemi en başından itibaren iktisadi amaçlarla değil, kraliyet erkiyle ilintili görünmektedir.

Dahası, yazıya sahip olmayan toplumlar da bünyelerinden, kesinlikle site kimliği taşıyan oluşumlar yaratmışlardır. Suriye ve Filistin'de yazıyı tanımayan kentler doğmuştur. Ürdün çölündeki Jawa, Filistin'deki Arad ve belki de, Mısır'da yazı Eski İmparatorluk döneminden itibaren bilinmekle birlikte, Nubya'daki Kerma anabileceğimiz örneklerdir. Bu kitapta inceleyemediğimiz İran yaylasının durumunu da akla getirebiliriz. İran'ın yüksek rakımlı bölgeleri, yazıya, ancak MÖ 6. yüzyılın sonlarından itibaren, Akamenidler döneminde kavuşmuşlardır. Oysa bazı kent mezarlıklarının, kişilere ait konutların, resmi veya ortak kullanıma dönük yapıların kanıtladığı gibi, İran'da MÖ 3. binyılın ikinci yarısından sonra son derece hiyerarşik bir düzene geçmiş toplumlara ait geniş yerleşim merkezleri gelişmeye başlamıştır. Örnek olarak, Hazar Denizi kıyılarındaki Tureng Tepe'yi, Elburz'un güneyindeki Tepehisar'ı, İran-Afganistan sınırındaki Şehr-i Suhta'yı anabiliriz. Türkmenistan'daki Altıntepe'de veya Afganistan'daki Mundigak'ta yürütülmüş kazılardan hareketle, İran'a komşu bölgelerin de benzer bir olguyu yaşamaya başladıklarını söyleyebiliriz. Bu kentler, çoğu kez büyük bir hinterlandı denetim altında tutmaktaydı ve elitleri Maveraünnehir veya İndus vadisi gibi uzak mesafelerdeki yörelerle bir ilişkiler ağı sürdürmekteydiler. Ancak Şehr-i Suhta'da rastlanan, Elam öncesine ait, yolunu yitirmiş bir tabletin oluşturduğu istisna dışında, bu siteler hiçbir zaman yazı kullanmamışlardır.

Kitap boyunca değindiğimiz örnekler birbirleriyle karşılaştırıldığında, kentleşmenin geriye dönüşü olmayan bir olgu sayılamayacağı sonucu da çıkarılabilir. Bir kentin varlığının son bulması, bütün zamanlarda sıradan bir olay niteliğinde olup şaşırtıcı değildir. Ancak, kentleşmenin bazen bütün bir bölgede de sekteye uğrayabildiğini gözlemleyebiliyoruz. Bu demektir ki, bir

ülkenin kentleşmesi hiçbir zaman tamamen elde edilmiş bir kazanım olarak kabul edilemez. Kentli yaşam biçiminin yapaylığı ve saldırılara açıklığı nedeniyle, büyüklü küçüklü siteler tek başlarına narin yapılı organizmalar olmalarının ötesinde, sadece kendi gücü sayesinde ayakta kalabilen bir şebeke içinde ve bu şebekeyle bağlantılı bir biçimde işler kalmaktadır. Ve Yakındoğu'da bazen kent şebekeleri bütünüyle tarihe karışabilmektedir. Suriye ve Filistin'den verebileceğimiz sayısız örnek bulunmaktadır. Bu bölgelerdeki siteler, hem Eski Tunç, hem de Geç Tunç çağlarının sonunda çöküvermişlerdir. Kentleşme ile göçebe veya en azından köylü yaşam biçimlerine dönüşün ne derece sıralı bir şekilde meydana geldiğini görebilmekteyiz. Aynı biçimde, İran-Afganistan yaylalarında kentli yaşam biçimi, MÖ 2. binyılın başlarında, belki daha da erken, hızla terk edilmiş ve anlaşılan çok daha az merkeziyetçi yaşam biçimlerine dönülmüştür. Burada değinemediğimiz İndus'ün Harrapi kentlerinde bu olay daha da netlikle göze çarpmaktadır. İndus vadisinde, yaz tahıllarının, at, deve gibi yeni hayvan türlerinin evcilleştirilmesiyle iktisadi sistemde derin değişikliklerin ortaya çıktığı MÖ 2. binyıl başlarında, bölgeleri arasında farklılıklar bulunsa da, son derece bütünlüklü bir uygarlık çiçek açmıştır. MÖ 1800'lerde ise, tıpkı İran yaylasında olduğu gibi, kentlerdeki hiyerarşikleşme ve merkezileştirmeyle uyuşamayacak, dağınık bir kırsal ekonomik güç kazanmıştır.

Son olarak, kent ve siyasi yönetim arası ilişki ve bağlantılar da oldukça değişkendir. Sitelerin bir ülkeyi siyasi ve iktisadi düzeyde denetledikleri ve özellikle iktisadi düzeyde işlettikleri doğrudur. Ancak, Suriye ve Filistin'de kent-devletlerin en parlak dönemi siyasi haritanın un ufak olduğu bir döneme denk düşmektedir. Aynı dönemde Mısır'daki istikrar Nil vadisini böyle bir yönelimden kurtarmış görünmektedir. Yine de, tarih çağlarına geçildiğinde, burada da çok sayıda büyücek köy ortadan kaybolarak yerlerini az sayıda kent merkezine bırakmıştır. Sonraları kentler zaman zaman yaşamsal önemlerini yitirmişler ve hemen yakınlarında yenileri doğmuştur. Bu ani değişikliklerin nedenle-

rini her zaman belirleyememekteyiz. Başkentlerin yer değiştirmeleri, hükümdarların doğum yerleriyle ve günün siyasi ortamıyla bağlantılı olduğundan, bunların nedenlerinin anlaşılması görece daha kolaydır. Ancak dini ve idari geleneklerin ağırlığı, kimi merkezlere, başta Memfis ve Teb gibi eski başkentlere, ama bu arada da Abidos ve Heliopolis gibi kentlere de, hem Mısırlıların hem de yabancıların gözünde sembolik bir nitelik ve sarsılmaz bir önem kazandırmakta ve bunlara yüzyıllar süren bir süreklilik sağlamaktadır. Bin yıl öncesinde Hammurabi'nin başkentliğini yaptığını akıldan çıkarmayan Babil, kısmen bu sayede, Yeni Babil döneminin tamamı boyunca dünyanın kalbi konumunda kalmayı sürdürmüştür. Site ile idari gereklilikler arasındaki bağ her yerde çok güçlü görünmektedir. MÖ 1. binyılın büyük başkentleri güçlü devlet yapılarının doğal çevreye yansımasıdır. Ninova, Babil ve Memfis'in döneminde Suriye ve Filistin küçük ulusal veya etnik devletlerin ortaya çıkışına sahne olmuş, kendi mütevazı boyutlarında benzer sonuçlar ortaya çıkartmışlardır. Kudüs, Halep, Şam, Amman bu mini devletlerin başkentlerinin örnekleridir.

Ancak, bir kentin yazgısı, eninde sonunda sembol durumuna gelmek değil midir? Büyük sitenin ilk örneği Babil, insanoğlunun kibirinin bir yansıması, Roma'nın son halkasını oluşturacağı bir zincirde, Kıyamet'in fahişesidir. Çünkü klasik dönem öncesi antik çağların son yüzyıllarında, Babil kulesi efsanesinin gösterdiği gibi, dönemin insanlarınca da fark edilen kent sisteminin aşırı şişmesi, büyümesi meydana gelmiş, bu da belki giderek yapaylaşan bir yaşam biçiminin beklenen son perdesini oluşturmuştur.

Köylerden megapollere, görece kısa bir zaman kesitinde bütün formüller denenmiştir. Childe bu bakımdan olasılıkla haklıdır. Kentleşme, gerçekten de bir devrim niteliğindedir. Günümüz dünyasının kökleri, bu devrimin içinde çok derinlere uzanmaktadır.

Kaynakça

GENEL KONULAR

Amran, R., "The Beginnings of Urbanization in Canaan", J.-N. SANDERS (ed.), *Near Eastern Archaeology in the XXth Century*, New York, 1970.

Bairoch, P., *De Jericho à Mexico, villes et économies dans l'histoire*, Gallimard, Paris, 1985.

Brueschweiler, F. ve gr. (ed.), *la Ville dans le Procbe-Orient ancien*, Les Cahiers du Ceopa, Cartigny kolokyumu metinleri, 1979, Leuven, 1983.

Childe, V.-G., "The Urban Revolution", *The Town Planning Review*, 21, 1950, s. 317.

Dentzer, J.-M. ve gr., "Les villages de la Syrie romaine dans une tradition d'urbanisme oriental", J.-L. Huot, M. Yon, Y. Calvet (ed.), *De l 'Indus aux Balkans, Recueil... J. Deshayes'*in içinde, Paris, 1985, ss. 213-248.

Frankfort, H., "Town Planning in Ancient Mesopotamia", *The Town Planning Review,* 21, 1950, ss. 99-115.

Gutkind, E.-A., *International History of City Development,* New York, 1964-1972.

Huot, J.-L., "Des villes existent-elles en Orient des l'époque néolithique ?", *Annales E.S.C. 1970,* ss. 1091-1101.

Huot, J.-L., "Les premières villes", *Mémoire de l'humanité, du Néolithique à la Bible, Cahiers de l'Institut catholique de Lyon'*un içinde, 17, 1986, ss. 59-68.

Huot, J.-L. (ed.), *la Ville neuve, une idée de l'Antiquité?,* Paris, 1988.

Kempinski, A., *The Rise of an Urban Culture, The Urbanization of Palestine in the EarlyBronze Age, 3000-2150B.C.,* Kudüs, 1978.

Lampl, P., *Cities and Planning in the Ancient Near East,* New York, 1968.

de Miroschedji, P., L'Epoque pré-urbaine en Palestine, *Cahiers de la Revue biblique,* No: 13, Paris, 1971.

de Miroschedji, P. (ed.), *l'Urbanisation de la Palestine à l'âge du Bronze,* Emmaus kolokyumu metinleri, 1986, BAR Int. Series (527), Paris, 1989.

Mumford, L., *la Cité à travers l'histoire,* Paris, 1964.

Nagel, W. - Strommenger, E., "Altorientalische Stadte-von der Dorfkultur zur Hochkultur, seit Habubah bis Babylon", *Kölner Jahrbuch fur Vor- und Fruhgeschichte,* 16, 1978-79, ss. 61-75.

Schmidt, J., "Straßen in altorientalischen Wohngebieten", *Baghdader Mitteilungen,* 3, 1964, ss. 125-147.

Ucko, P.-J., Tringham, R., Dimleby, G. W. (ed.), *Man, Settlement and Urbanism,* Londra, 1972.

Weiss, H. (ed.), *The Origin of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the IIIrd Millenium B.C.,* Four Quarters Publishing, Guilford CO, 1986.

BÖLGELER, BAŞLICA SİTLER
MEZOPOTAMYA, İRAN

ABU SALABİH: kazı raporları, 3 c., 1983-1987, yayımlayan: Irak'taki *British School of Archaeology*, Londra.

BABİL: R. Koldewey, *Das WiedererstehendeBabylon*, Leipzig, 1925.

DUR ŞARRUKİN: kazı raporları, 2 c., 1936 ve 1938, yayımlayan: *Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago.

HARADUM: ön rapor, *Revue d'Assyriologie*, 77, 1983, ss. 119 142.

KAR TUKULTİ NİNURTA: T. Eickhoff, *Kar Tukulti Ninurta*, Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, No: 21, Berlin, 1985.

LARSA: kazı raporları, 3 c., 1983-1989, yayımlayan: *Délégation archéologique française*, Erc, Paris.

NİNOVA: kazı raporları, H. Layard (Londra, 1849) ve *Annals of Archaeology and Anthropology*, Liverpool, 1931 - 1933.

NİPPUR: kazı raporları, 2 c., 1967 ve 1978, yayımlayan: *Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago.

ŞADUPPUM: T Baqir, *Tell Harmal*, Directorate General of Antiquities, Bağdat, 1959.

SUSE: P. Amiet, *Suse, 6 000 ans d'histoire*, Monographies des Musées de France, Paris, 1988.

TEL ASMAR ve HAFACE: kazı raporları, 8 c. 1939-1967, yayımlayan: *Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago.

UR: kazı raporları, 10 c., 1927-1962, yayımlayan: *Trustees of the British Museum*, Londra.

URUK: kazı raporları, 33 c. 1930-1983, yayımlayan: *Deutscbes Archäologisches Institut*, Bağdat Şubesi, Berlin.

ANADOLU

ALACA HÖYÜK: çalışma raporları, 1935-1948, yayımlayan: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1937 - 1966.

ALİŞAR: H. H. von der Osten, *The Alishar Hüyük, seasons of*

1930-1932, Oriental Institute Publications XXX, Chicago, 1937.

ÇATAL HÖYÜK: J. Mellmart, *Çatal Hüyük, une des premières cités du monde*, Tallandier, Paris, 1971, özgün İngilizce baskı: *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia*, Londra, 1967.

HATTUŞA: K. Bittel, *Hattusha, the Capital of the Hittites*, Oxford University Press, New York, 1970 kazı sonuçları, *Anatolica*, XIV, 1987, ss. 41-88.

KANİŞ: T. Özgüç, *Kültepe-Kanis 11, New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East*, Ankara, 1986.

TROYA: C.-W. Blegen ve gr., *Troy I, The First and Second Settlements*, Princetown University Press, New Jersey, 1950.

SURİYE, FİLİSTİN

GASUL-BERŞEBA: A. Mallon ve gr., *Teleilat Ghassul I*, kazı sonuçları, Institut biblique pontifical, 1929-1932, P.I.B., Roma, 1934.

Yeni sondajlara ait raporlar, *Levant*, 1, 1969, ss. 1-24.

Perrot, J., "Structures d'habitat, mode de vie et environnement. Les villages souterrains des pasteurs de Beersheba, dans le sud d'Israël, au IVe millénaire avant l'ère chrétienne", *Paléorient* 10/1, 1984, ss. 75-96.

HABUBA KABİRA: Strommenger, E., *Habuba Kabira, eine Stadt vor 5000 Jahren*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1980.

ERİHA: Kenyon, K. ve gr., *Jericho IV*, 5 c., Kudüs'teki British School of Archaeology, Londra, 1960 - 1983.

FİLİSTİN / ESKİ TUNÇ

Richard, S., "The Early Bronze Age, The Rise and Collapse of Urbanism", *Biblical Archaeologist*, 50,1987, ss. 22-43.

ARAD: Amiran, R., *Early Arad, The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City, I*, Kudüs, 1978.

Yeni çalışmaların özeti, *le Monde de la Bible*, 54, 1988.

BAB ED-DRA': ön raporlar, *Annual of the American Schools of Oriental Research*, No: 43 ve 46, 1978 ve 1980.

Schaub, R.-T., "The Origins of the Early Bronze Age Walled Town Culture of Jordan", A. Hadidi (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan, I* içinde, Amman, 1981, ss. 67-75.

BİBLOS: Dunand, M., *Fouilles de Byblos, I, II, V*, Paris, 1939 - 1973.

Saghieh, M., *Byblos in the Third Millenium, A Reconstruction of the Stratigraphy and a Study of the Cultural Connections*, Aris and Phillips, Warminster, 1983.

EBLA: Matthiae, P., *Ebla, un impero ritrovato*, Roma, 1977.

Matthiae, P., *I Tesori di Ebla*, Ed. Laterza, Roma-Bari, 1985.

Halen yürütülen düzenli çalışmaların raporları, Académie des inscriptions et belles-lettres'in raporları içinde, 1977'den itibaren.

Archi, A., "On the Organization of the Eblaite State, *Studi Eblaiti, V*, 1982, ss. 201-220.

JAWA: Helms, S. H., *Jawa, Lost City of the Black Desert*, Londra, 1981.

ESKİ MARİ: Margueron, J.'in yönetimindeki çalışma raporları, *M.A.R.I.* içinde, *Annales de Recherches interdisciplinaires*, 1-5, éditions ERC, Paris, 1982-1987.

FİLİSTİN/ORTA VE GEÇ TUNÇ

Dever, W. G., "The Middle Bronze Age, Theenith of the Urban Canaanite Era", *Biblical Arcbaeologist*, 50, 1987, ss. 148-177.

Gonen, R., "Urban Canaan in the Late Bronze Period", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 253, 1984, ss. 61-73.

AMARNA MEKTUPLARI: *les Lettres d'el-Amarna, correspondance diplomatique des Pharaons*, İngilizceye çev. W. L. Moran; Fransızcaya çev. D. Collon-H. Cazelles, Litteratures anciennes du Proche-Orient, No: 13, éditions du Cerf, Paris, 1987.

Albright, W.-F., "The Amarna Letters from Palestine", *The Cambridge Ancient History*, III, 2. basım, Cambridge University Press, 1975, Böl. XX.

EMAR: ön etütler ve kaynakça D. BEYER (ed.), *Meskéné-Emar, dix ans de travaux'*ın içinde, éditions ERC, Paris, 1982.

UGARİT: Ras Şamra ekibinin yayını: *Ugaritica I-VII*, 7 c., P. Geuthner, Paris, 1939 - 1978.

M. Yon yönetimindeki çalışmalar, éditions ERC, "Mémoires", No: 28 ve 72, 1983 ve 1987.

H. Cazelles - A. Feuillet (ed.), *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, makale "Ras Shamra", Letouzey ve Ané, Paris, 1979.

MISIR
GENEL KONULAR

Bietak, M., "Urban Archaeology and the Town Problem", *Egyptology and the Social Sciences*, Kahire, 1979, ss. 97-144.

Bietak, M., "La naissance de la notion de ville dans l'Egypte ancienne, un acte politique ?", *Cahier de recherches de l'Institut de papyrologie et d'égyptologie de Lille* 8, 1986.

Butzer, K. W., *Early Hydraulic Civilization in Egypt*, Chicago, 1976.

Kemp, B.-J., "The Early Development of Towns in Egypt, *Antiquity* 51, 1977, s. 185200.

O'Connor, D., "City and Palace in New Kingdom Egypt", *Cahier de recherche de l'Institut de papyrologie et d'égyptologie de Lille* 11, 1989.

Stadelmann, R., "La ville de pyramide à l'Ancien Empire", *Revue d'égyptologie* 33, 1981, ss. 67 77.

Uphill, E.-P., *Egyptian Towns and Cities*, Aylesbury, 1988.

KENTLER ÜZERİNE YENİ ÇALIŞMALAR

Bietak, M., *Avaris and Piramesse*, Oxford, 1979.

Bonnet, C., *Kerma, territoire et métropole,* Collège de France'da verilmiş dört ders, Kahire, 1986.

Borchardt, L. ve Ricke, H., *Die Wohnhauser in Tell el -Amarna,* Berlin, 1980.

Brissaud, Ph. (ed.), *Cahiers de Tanis* I, Paris, 1987.

Dreyer, G., Jaritz, H., Junge, J., Grossmann, F. ve Habachi L., *Elephantine* II, III, IV, VIII ve IX, Mayence, 1980-1987.

Erwanger, J., *Merimde-Benisalame* I-II, Mayence, 1984 ve 1989.

Emery, W.-B., Smltheta, H. S. ve Milard, A., *Buhen, theArcbaeological Report,* Oxford, 1979.

Hoffman, M. ve gr., *Tbe Predynastic of Hierakonpolis,* Kahire, 1982.

Jacquet, J., *Le Trésor de Thoutmosis 1er,* Kahire, 1983.

Jeffereys, D.-G. ve gr., *The Survey of Memphis I,* Londra, 1985.

Kemp, B.-J. ve gr., *Amarna Reports* I-IV, Londra, 1984-1987.

Oren, E. ed., "Le Nord-Sinai", *Le Monde de la Bible* 24, 1982.

Spencer, A.-J., *Asbmunein (1980-1984),* Londra, 1982-1985.

Vercoutter, J. ve gr., *Mirgissa* I, Paris, 1970.

Bu yayınların dışında, bu yapıtta betimlenen sitler hakkındaki çok sayıda kazı raporu aşağıda adı geçen uzmanlık dergilerinde yer almaktadır: *Cahiers de recherches de l'Institut de papyrologie et d'egyptologie de Lille, Genava, Journal of American Research Center in Egypt, Journal of Egyptian Archaeology, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts abteilung Kairo* ve *Sonderabdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.* Mean Leclant'ın "Fouilles et travaux en Egypte et au Soudan" başlıklı yapıtında, *Orientalia'*da henüz yayımlanmamış bilgiler ve *Lexikon der Aegyptologie'*de Wiesbaden, 1972-1986, ele alınan kentler hakkında birer not bulunmaktadır.

DİZİN

I
KİŞİ ADLARI

Abdi-Aşirta 246
Abdi-Heba 201
Abdülhamit 331
Adad-apla iddina 277
Addaya 202
Aha 375
Ahmosis 415, 422, 428
Albright (William Foxwell) 124, 138, 198-199
Amar-sin 263
Amasis 440
2. Amenemhet 189
3. Amenemhet 189
4. Amenemhet 189
1. Amenofis 183, 422-423
2. Amenofis 416
3. Amenofis 198, 202, 420, 422-424, 428
4. Amenofis 183, 198, 428
4. Amenofis/Akenaton 183, 198
Amiran (Ruth) 133, 136
Amitay 305, 307
Amos 350
Andrae (Walter) 271, 341
Anitta 230
Anhtifi 387
Apries 382, 439
Arcelin (Adrien) 26
Arnaud (Daniel) 261
1. Artaxerxes 346
2. Artaxerxes 347
Assarhaddon 312, 319, 321
Assur-Ubalit 325
Assurbanipal 292, 312-314, 317-319, 321-325
Augustus 348
Avel-Marduk 350

Bairoch 13
Bayard (Émile) 26
Beauchamps (Abbé De) 316
Bell (Gertrude) 242
Bietak (Manfred) 368, 414, 443
Bonnet (Charles) 407
Botta (Paul-Émile) 293-295, 316-317, 319, 321
Braidwood (Robert J.) 30, 36
Brissaud (Philippe) 443

Bruegel 349
Brüschweiler (Françoise) 251-252
Bunni (Adnan) 208
Budge (Ernst A.) 318
Buit (M. De) 351
Burnaburyaş 271
2. Burnaburyaş 277
Busink 341

Campbell-Thomson (Robert) 318-319
Charpin (Dominique) 313
Childe (Gordon) 14, 16, 30-32, 37-40, 42, 47, 108-109, 451, 454
Christie (Agatha) 319

3. Çekonk 439

Cyrus 347, 349

Danel 195
Davis 13
Deimel (P. Anton) 72-77
Deioces 296
Dever (William G.) 187
Dhorme (Édouard) 207
Diyakonov 77
Cedkare 375
Ceser 375, 391

Dunand (Maurice) 144-145, 147
Durand (Jean-Marie) 333

Eannatum 80
Elohim 306, 320
Elyakim 311
Enetarzi 80
Engels 39
Enmebaragesi 80
Es-Sagir (Muhammed) 425
Ezekhias 309, 319
Ezekiyel 349

Fairsevis Jr. (Walter A.) 364
Falkenstein (Adam) 74-77
Flandrin (M. E.) 317, 319
Frankfort (Henry) 75, 82

Garelli (Paul) 308, 312-33
Garstang (John) 368
Gelb 72
Gılgamış 66, 81, 83-84, 312
Glueck (Nelson) 119
Green (Frederick W.) 368
Gudea 253
2. Wilhelm 331
Gula 343, 345
Gunidu 253
Gursar 253
Gutkind (E.) 12

Hadrianus 70
Hammurabi 76, 181, 188, 253-255, 257, 275-276, 279, 282, 300, 332-333, 343, 454
Haçepsut 422-424
Hasekhemui 148
1. Hattuşili 193, 230
3. Hattusili 184, 228
Haynes (J.) 285
Helms (Svend) 130-132
4. Henri 353
Herodotos 69, 261, 296, 308, 339, 341, 344, 346-348, 351-352, 379, 382-383, 437-438
Hertz 13
Hilprecht (H.) 285, 287
Hilkiyahu 311
Hoffman (Michael A.) 360, 364, 366
Homeros 175, 177

Hotepibre 189
Hours (Francis) 28
Hrozny (Bedrich) 221
Huot (Jean Louis) 272

İbi-Sin 256, 263
İbrahim 257, 334
İdrimi 203
İmhotep 391-392
İsis-Hathor 148
İskender 260, 280, 289, 340-341, 351, 445
İşaya 309-310

Jacobsen (Thorkild) 75
Jacquet (Jean) 422
Jaritz (Hornst) 446
Jeffreys (David G.) 382
Yeremya 330, 350
Yoah 311
Joiakin 350
Yunus 305-308, 319-321
Josias 324
Justinianus 296

Kadaşman-Enlil 377
Kefren 167
Kemp (Barry J.) 359, 430
Kenyon (Kathleen) 27, 32, 117-119, 121, 138
Krasus 70
Kresus 351
Khtesias 347-348, 351-352
King (L.) 318-319
Kinneir (McDonald) 316
Koldewey (Robert) 331, 341
Kuşi 324
Kramer (Samuel Noah) 65, 285, 287-288
Kuzzulum 270

Labayu 202
Labat (René) 75, 273
Lacovara (Peter) 447
Lagarce (Jacques ve Élisabeth) 208
Lapp (Paul W.) 125
Layard (Henry) 316-317, 319, 321-322
Leroi Gourhan (André) 12-13
Letronne 314
Liverani (Mario) 203, 217
Loftus (William) 271-272, 285

Mallowan (Max) 152, 269, 319
Marduk 278-279
Marduk-apla-iddina 309
Margueron (Jean) 157, 159, 236, 263, 272
Marx (Karl) 39, 76
Matthiae (Paolo) 153
McAdams (Robert) 41
Mecquenem (Roland De) 52
Mellaart (James) 27-28, 30
Menes 379
Menhepere 447
Merenptah 417
Meritaton 428, 432
Mesalim 252
Meskalamdug 79
Milkilu 201-202
Min 378-379, 383
Miroschedji (Pierre De) 119
Mohl 316
Montesquieu 76
Montet (Pierre) 143, 145, 443
Montuhotep 428
Morgan Jacques De) 51-52, 67
1. Muraşu 182
2. Mursili 236
Muvattali 229
Mikerinos 393

Nabonide 16, 261, 271, 279
Nabopolassar 16, 324-325
Nabu-Apla-Usur bkz. Nabupolassar
Naba-şa hare 343
2. Nabukadnezar 254, 260-261, 271, 278-279, 330, 333, 335-336, 338-339, 343, 345, 350
Nabu-Kudurri-Usur bkz. 2. Nabukadnezar
Nahum 325
3. Napoléon 353
Nakia 312
Naram-Sin 321
Narmer 116, 133
Nazi Maruttaş 277
2. Nectanebo 376
Neferirkare 375
Nefertiti 428, 432-433
Heve (Peter) 233, 235
2. Nikmadu 207
Nissen (H.) 41
Nur-Adad 253, 272, 275, 281

O'Connor (David) 397, 433
Oppenheim (Leo) 98, 267-268, 270, 299, 312

Özgüç (Tahsin) 221

Parrot (André) 157, 271-272, 274, 282, 294, 317-318, 341, 350
1. Pépi 167, 373-374, 393, 396
Perrot (Jean) 114
Peters (P.) 285, 287
Petrie (Sir Flinders) 374, 394
Philippe Arrhideus 280
Philippe Auguste 353
Philon 143
Place (Victor) 295, 317, 319
Poebel (Arno) 72
Priamos 175-176
1. Psammetik 447
1. Psusennes 444
Ptolemaios 440
Ptolemaios hanedanı 436, 439, 443-444
Puabi (Shubad) 78

Quibell (E.) 368

2. Ramses 184, 200, 213, 228, 382, 417-418, 443
3. Ramses 417, 425, 428
Rapanu 215
Rassam (Hormuzd) 317-318, 321-322
Rawlinson 316
Reisner (George A.) 447
Renan (Ernest) 143
Rich (Claudius) 316
Rim-Sin 259, 275-276
Roux (Georges) 77
Rowton (M.B.) 203

5. Salmanasar 309
Süleyman 196
Samsu İluna 276, 332
Samosatlı Lucianus 308
Sargon 168, 258, 292-294, 309, 317, 321, 335
2. Sargon 292, 309, 339
Sargon (Büyük) 66, 72
Schaeffer (Claude F. A.) 207
Schliemann (Heinrich) 173, 175-176, 178
Semiramis 349
Sennakerib 209-313, 317, 319, 321-323, 334
Sicilyalı Diodorus 320, 352, 381
1. Sesostri 389

2. Sesostri 393
3. Sesostri 399
1. Seti 200, 382, 389, 416-417, 426
Sin-iddi-nam 269
Sin-Şar-İşkun 324-325
Smendes 443
Smith (Adam) 39
Smith (George) 318
Snefru 143, 392, 396
Sofoni 324
Strabon 69, 308, 314, 348, 351
Suardata 201
Sumu-abum 332

Şuppiluliuma 184, 207, 228, 231, 236
Şabna 311
Şamaş-Şumukin 312, 314
1. Şamşi-Adad 181
Şu-Sin 255
Şubad 78
Şulgi 254-255

Taharka 319
Taousert 426
Teglat-Falasar 308, 313
Teti 373, 375, 396
Texier (Charles) 227
Tutmosis (helkeltıraş) 422
1. Tutmosis 422-423
2. Tutmosis 183
3. Tutmosis 183, 197-198, 200, 213, 416, 422
4. Tutmosis 423
Thukydides 29
Thureau-Dangin (François) 271
Tutankaman 420
Trajanus 70
Tudéle (Benjamin De) 308
3. Tudaliya 229
4. Tudaliya 235
Tukulti-Ninurta 290-291, 302

Unger 341
Untaş-Napirşa 291
Ur-Nammu 44, 254, 260, 271, 274, 287
Ur-Nanşe 94-95, 100, 253
Uruinimgina 74

Vaux (Roland De) 29, 118
Vercoutter (Jean) 401
Vicari (A.) 341
Virolleaud (Charles) 207
Varad-Sin 259, 265, 275

Werner 375
Wheeller (Mortimer) 27
Winckler (Hugo) 228
Wittfogel (Karl) 76
Woolley (Leonard) 78, 82, 258-259, 262, 265-267, 269-271
Wright (Henry) 268

Xenophon 325
Xerxes 260, 346

Yon (Marguerite) 208

Zimri-lim 333

II

YER ADLARI

Abusir 380, 391, 395
Abu Salabih 82
Abidos 371, 373-375, 380, 389, 391, 397
Acıgöller 397
Adab 68, 71, 74, 82
Afganistan 53, 78, 167-168, 452-453

Ay 121-122
Akad 99, 138, 168-169, 181, 186, 228, 254, 256, 278, 299, 321, 332
Akdeniz 18, 69, 109-110, 185-186, 197, 205
Akşa 420
Akşak 74
Alacahöyük 173, 177, 283
Alalah 183, 193-194, 203
Avrupa 175-176
Alişar 219, 225, 231
Altıntepe 18, 452
Amanos 168
Amara 420
Amarna 16, 183, 187, 198-199, 201-202, 206, 246, 357, 359, 424, 426-427, 430, 432-433
Amman 129, 454
Amon 327
Amik 167
Amurru 246
Anadolu 13, 18, 27, 39, 57, 63, 66, 69, 107, 109, 166, 171-173, 175-177, 179, 182, 188, 219-226, 228-231, 243-244, 283
Aniba 419
Ankara 227
Anşan 255-256, 291
Afek 200
Arabah 115
Arabistan 69, 78-80, 95, 109, 120, 351, 372, 430
Antakya (Ovası) 152, 154, 183, 193
Arad 121-122, 131, 133, 135-137, 244, 452
Aşdad 310
Assuan (barajı) 360
Asur 175, 181-182, 188, 219, 221, 223, 225-226, 228, 230, 255-256, 258, 271, 285, 290, 294, 307-314, 316-325, 331, 334-335, 338, 352
Astata 236
Avaris 413, 426, 442
Ayn Asil 390, 397
Azrak 120

Bab ed-Dra 124-126, 128, 131
Babil 13, 16, 48, 52-54, 68-69, 75, 81, 83-84, 95, 98, 169, 181-182, 186, 188, 239, 249, 253-254, 256-257, 259-261, 265, 268, 271, 275-279, 288, 290, 299-301, 307-310, 312-314, 316, 324-325, 329-336, 338-353, 454
Bad-Tibira 74
Bağdat 66-67, 79, 82, 84, 277, 285, 297, 329-331, 346, 350
Bahreyn 95, 101
Balih 151
Ballas 422
Barbar 101
Başendi 391
Bekaa 200
Beni Mansur 374
Berlin 331, 336, 340
Berşeba 114-115, 117, 119, 133
Bet-Şa'an 200
Betel 121
Beyrut 141, 303
Bir el- Abd 141, 303
Bismaya 82
Biblos 141-149, 167, 189, 213, 245, 416
Boğazköy 224, 227
Borsippa 313
Bozcaada 176
Brak 151-152, 155, 169
Bubastis 373, 435, 437-439, 442

Buhen 398-399, 401, 419
Bukras 34
Buto 368, 386
Büyükkale 228, 230-233
Büyük Vadi 366-367

Can Hasan 172
Carrhae 70
Cibeyl 142
Cebel Akra 205
Cebel Ansariye 205
Cebel Aruda 50, 55, 57, 61-62, 153, 155
Cebel Barkal 198, 420
Cebel Druze 129-132
Cebel Hamrin 61
Cemdet Nasr 52, 71, 156
Cenevre 407
Cezire 151, 183, 228
Cincinnati 173
Chicago 82, 267, 285, 287

Çaru 417
Çatalhöyük 27-31, 33-34, 36, 36
Çoga-Zambil 260, 291, 297

Dabenarti 402
Daşur 393
Dahla (Vahası) 389
Daphnae 446, 449
Deşaşe 389
Deyr el-Bahari 420
Deyr el-Medine 423
Dilbat 334
Drehem 255
Dicle 51, 57, 66-68, 82, 219, 249, 271, 285, 293-294, 308, 314, 316, 321, 334
Diyala (Irmağı) 16, 52, 61, 82, 84, 88, 91, 99-100, 297
Doğu Şeria 137
Doğu Toroslar 109
Dur-kurigalzu 277
Dur Şarrukin 292-294, 297, 302
Dur-Untaş 291-292, 302

Ebla 146, 151, 153-155, 160-161, 163-169, 182, 185, 188-191, 193, 196, 213, 235, 245, 255
Ecbatan 296
Edfu 371, 375, 387, 389, 397, 446
Edom 310
El Ariş 418
El Ahaiwa 446-447
El-Kab 369-371, 375, 388, 397
El-Hodr (Ir.) 319, 321
El-Mukayyar 258
El-Obeit 99-101
Elam 53, 63, 80
Elburz 452
Elefantin 369-371, 375-376, 388, 397, 439, 449
Elteke 310
Emar 169, 182, 196, 203, 206, 235-239
En-Gedi 115-116, 136
Ekron 310
Ereş 91
Eridu 48-49, 74, 82, 95-96, 254, 260
Eriha 27-32, 34, 36, 117, 119, 121-122, 135, 138-140, 191, 200, 364
Eşnunna 52, 80, 82, 84, 256, 332
Eski Musul 57
el-Hodr (Ir.) 319

Fara 71, 99
Fars 80, 255
Fayum 364, 394, 406
Fenike 310
Fırat 12, 18, 38-39, 43, 51-52, 55, 57-58, 60, 66-70, 110, 151,

155-159, 166, 169, 182-184, 188, 229, 235-237, 241, 249, 268, 271, 282, 285, 288, 300-301, 312, 329-330, 334-336, 338-339, 344-346, 348, 445
Filistin 13, 18, 27, 29, 31-32, 39, 107, 109-110, 113-116, 118-121, 124, 127, 129, 131-133, 135, 137-140, 143, 148, 152, 155-156, 182-190, 195-203, 206, 241, 243-246, 310, 312, 322, 335, 363, 367, 413-414, 416-417, 445, 452-454
Fostat 381

Garb 111
Gassul 114-117, 120
Gazze 200, 202, 309
Gazru 201-202
Gezer 191
Gimtu 201
Girga 446
Girsu 68, 73, 82
Gize 380, 391, 393
Godin Tepe 63
Golan (Yaylası)
Gomore 125
Gor 125
Gökçeada 176

Habuba Kabira 15-16, 50-52, 55, 57-63, 87, 94, 153, 155
Habur 57
Hacılar 172
Hafece 16, 52, 82, 84, 88, 90-92, 99, 101
Halep 12, 151-152, 160, 182, 184, 188, 203, 206, 303, 318, 454
Hama 152, 169
Haradum 300-302
Harappa 18
Harran 70, 258, 325, 350
Harruvit 418
Hassake 151
Hatnub 431
Hatti 228
Hattuşa 184, 224, 226, 228-230, 232, 235
Hazor 190-191, 196, 199-200
Heliopolis 454
Herakleopolis 387
Hermopolis 439
Hierakonpolis 364, 366, 368-370, 373, 375, 379-380, 387-388, 397
Hille 330
Hindistan 79
Hindiya 333
Hisarlık 175
Hit 346
Humus 151, 160, 200
Heyit Kasım 49, 612
Hirbet ed-Diniye 300
Hirbet İskender 139
Hirbet Kerak 121-122
Hor 403
Horsabad 294, 297, 316-317

Irak 12, 16, 34, 39, 43, 49-50, 57, 69, 80, 82, 93, 96, 157, 160, 255, 260, 281, 283, 290, 297, 300, 319, 321, 332, 334, 339, 342-343

İamhad 182, 193-194
İena 287
İç-Touy 394
İskenderiye 289, 435-436, 449
İllahun 393
İndus (Vadisi) 12-13, 18, 38, 80, 452-453
İran 12-13, 17-18, 39, 43, 53-54, 63,

69, 78, 80, 291, 308
İsin 256-259, 262, 265-268, 274
İsrail 309, 320, 324, 345
İstanbul 285, 331

Jawa 129, 131-132, 452
Kabur (Havzası) 151-152, 154, 156, 159, 169
Kadeş 169, 184, 198, 228
Kahire 364, 375, 381, 390
Kalak 317
Kalde 65
Kalınç Ağa 50-51
Kalibangan 18
Kamid el-Loz 200
Kaniş 199, 221-224, 226, 283
Kannas 58-60
Kantir bkz. Pi-Ramses
Kapadokya 219, 221-222
Kar-Tukulti-Ninurta 290, 292, 297, 302
Karkamış 169, 182, 184, 206, 236
Karlsruhe 189
Karnak 184, 197, 228, 282, 397, 422-424
Katna 151, 169, 182, 189-191, 193-194
Kawa 420
Kayseri 221, 228
Kerma 406, 409, 414, 452
Kermanşah 63
Keyruan 141
Kızıl Irmak 228
Kıbrıs 200, 206, 416
Kızıldeniz 386, 403
Kiltu 201
Kirman 80
Kiş 71, 74, 80, 82, 94-96, 98, 252
Konya 331
Konya (Ovası) 27, 228
Koptos 387
Koseyr 387
Koyuncuk 319, 321
Kraliçeler Vadisi 423
Krallar Vadisi 423
Kudüs 12, 121, 125, 196, 201, 303, 310-311, 323, 331, 334-336, 349, 454
Kumidi 200
Kussar 230
Kut 68
Kuzistan 12, 43
Kültepe bkz. Kaniş

Lagaş 65, 71-74, 77, 80, 94-95, 99, 253
Larsa 12, 16, 68, 74, 81, 84, 253-259, 261-262, 265-268, 271-283, 290, 296, 332-333, 336, 351
Laşiş 32, 199, 310, 32
Lazkiye 205, 207
Lemni 176, 178
Leylan 151, 154-155, 169
Libya 418, 439-440, 445
Lidya 351
Lişt 394, 421
Londra 79, 316, 318-319
Lothal 18
Lübnan 184, 200, 206, 309, 335-336
Luksor 12, 16, 423-424

Magan 253
Mari 16, 82, 95, 97, 99-100, 151, 156-158, 166, 168-169, 181, 188, 201, 203, 236, 241, 244, 246, 255-256, 275, 296, 300-301, 330, 332-333
Maveraünnehir 452
Med ülkesi 296
Medinet Habu 425
Megiddo 32, 122, 136, 196-198,

200
Meluhha 253
Memfis 16, 359 368, 383-384, 392, 394, 397, 421, 424-427, 435-436, 438, 442, 449, 454
Mendes 373, 435, 439-441
Mennefer-Metire 394
Mennefer-Pepi 393
Merimde 364
Mersin 172, 225
Meskene bkz. Emar
Mezopotamya 13, 17-18, 26, 29, 32, 36-41, 44, 47, 50-52, 54-55, 57-58, 62-63, 66, 70-71, 73, 75-76, 78, 80-82, 87, 91, 96-98, 102, 107-109, 111, 116, 132, 138, 148, 153-156, 160-161, 168-169, 182-183, 185, 188, 220, 226, 244, 249, 251, 254-255, 257, 259-261, 263, 267, 271, 273-274, 276, 278, 283, 285, 291, 294-295, 317, 330, 349, 351, 353, 363, 417, 451
Mısır 12, 14-19, 29, 38, 71, 75-76, 107, 115-116, 124, 133, 137, 142-145, 148-149, 156, 167, 181-184, 186, 188-189, 197-203, 206, 213, 228, 244-246, 278, 309-310, 312-313, 319, 325-326, 350, 355, 357-360, 363-364, 367-369, 372-373, 375, 378-382, 385-389, 391-392, 394-399, 401-403, 406-409, 411, 413-420, 422, 425, 427-428, 430, 432-433, 435-440, 442-443, 445-448, 451-454
Minet el-Beyda 208
Mirgissa 399, 401-403, 409
Mişrife bkz. Katna
Mitanni 181-184
Moab 310
Mohenjo-Daro 18
Musul 293-294, 308, 314, 316-317, 319
Mundigak 18, 452

Nablus 121, 122
Nahal Mişmar 116
Nasır gölü 360, 419
Nasriye 68
Nebi Yunus 319, 321
Nehr el-Kebir (vadisi) 200
Nehr el-Kelb 335
Necef 110, 114-115, 119, 136-137, 186
Nehen 367-368
Nil 13, 18, 38, 357-358, 360-361, 363-364, 366-367, 370-3722, 376, 378-379, 386-387, 391-392, 396, 398-403, 406
Nimrud 316-317
Ninova 57, 249, 293-294, 303, 305-308, 311, 314, 316-320, 322-326, 335-336, 344, 349, 351-354
Nippur 68, 71, 74, 81-82, 91, 99-100, 251, 254, 257, 260, 262, 283, 285, 287-288
Nubya 358, 360, 388, 398, 401-403, 406, 409, 411, 418-420, 452
Nuffar 285
Nukratis 449

Obeid 46-47, 49-50, 61, 68, 258
Orkoy 43
Orontes (Asi Irmağı) 111, 152, 154, 159, 167, 205

Ölü Deniz 115, 124-125, 136-137

Pakistan 78

Paris 12, 16, 41, 270, 330, 353
Pers 308
Philadelphia 79, 285, 426, 436
Pi-Ramses 413, 421, 425-427, 442-443, 445
Poliokhni 178
Potsdam 289
Punt 387

Ras Ibn Hani 208
Ras Şamra 152, 207-209
Roma 49, 69-70, 368, 376, 380-381, 425, 436, 441, 454

Sai 420
Sais 435, 438, 440, 442, 444
Samariye 32, 195, 309
Samara 39, 68
Sakkara 347, 375, 380, 391, 393, 439
St. Petersburg 289
Sebennitos 435
Sedron (Vadisi) 310
Seistan 53
Semna-Kumma 403
Sesebi 420
Simira 200
Sina 115, 137, 244, 358,386, 396, 411, 417-418, 447
Sippar 74, 83, 254, 257, 273, 283, 333-334, 336
Sodom 125
Soleb 420
Solutré 26
Sudan 360
Sumer 12, 38, 40, 44, 48, 51, 65-66, 68-84, 87-102, 153, 155-156, 161, 165-168, 249, 251, 254-256, 258, 261, 265, 268, 273-274, 278, 285, 287, 332, 352
Susa 12, 43, 44, 51-54, 63, 67, 255, 260, 291-292, 314
Suriye 13, 15, 18, 34, 50, 52, 55, 57-58, 62-63, 69, 97, 108-109, 117, 122, 129, 132, 140, 146, 151-157, 160-161, 167-169, 182-193, 196-198, 200-201, 203, 205-206, 208-209, 213-214, 220, 227-229, 236, 239, 241, 243-246, 300, 308, 310, 312, 333, 335-336, 413-414, 416-417, 445, 452-454
Suudi Arabistan 129
Süveyş (Kanalı) 358, 418, 447

Şaduppum 297-300, 302
Şamaş 253-254, 259, 271-273, 276-279, 282
Şehr-i Suhta 18, 53, 452
Şam
Şatt-ül Arap 67-68
Şatt ül Garraf 68
Şatt en-Nil 285, 287
Şeker Pazar 152
Şeria 200
Şhem 195-196, 202
Şoga Miş 52
Şuruppak 68, 71, 74, 99
Şuera 169

Taberiye (Gölü) 121
Tabka (Barajı) 153, 236
Tal-i Malyan 53
Tanis 426, 435, 442-445
Tarsis 305
Teb 313, 325, 381, 387, 420-425, 427-428, 435, 439, 441, 445, 454
Tel Abada 49, 61
Tel Agrab 99-100
Tel Asmar 16, 54, 82, 84, 88, 90-91, 97, 99-100

Tel Balata-Şehem 195
Tel-Aviv 115
Tel Basta bkz. Bubastis
Tel Brak 57, 151-152
Tel ed-Duveyr 323
Tel el-Amarna 183, 427, 430
Tel el-Daba 357, 413, 415-416, 443
Tel el-Herr 448
Tel el-Obeid 101
Tel el-Veyli 40
Tel el-Yahudiye 415, 428
Tel es-Sinkara 271
Tel es-Sultan 30
Tel Farah 121-122, 135
Tel Harmal 257, 297
Tel Hebua 416, 418
Tel Leylan 151
Tel Kannas 60
Tel Kazel 200
Tel Mardih-Ebla 146, 151, 153, 155, 160
Tel Mazhur 49
Tel Şuera 151, 154, 196
Tel Taya 82, 93
Tel Ukayr 48-49, 52
Telo 68, 73, 80, 82, 94, 272
Tepe Gavra 49, 61
Tepe Sialk 53
Tepehisar 18, 452
Tibet 77
Tilmun 95
Tmuis 441
Troya 173, 175-176, 178
Torino 288
Toros 39, 109, 168, 228-229, 309
Tureng Tepe 452
Tutub 84
Türkmenistan 452
Türkiye 61

Ugarit 15-16, 152, 167, 181, 184, 189, 194, 196, 201, 205-209, 214, 216-217, 241, 246, 282, 303
Umm el-Ka'ab 371, 375
Umm Dabagiye 34
Umma 68, 71, 74, 81, 84, 94, 255
Untaş 291-292
Ur 48, 52, 65, 71, 74, 78-80, 82-83, 94, 99-101, 138, 252, 254-260, 262-263, 266, 268, 270-271, 275, 277, 282-283, 334, 336
Urmiye (Gölü) 309
Uruk 26, 38, 40-41, 43-44, 46-52, 54-55, 57, 60-63, 66-68, 71, 74, 81-84, 92, 94, 99-101, 155-156, 251, 254, 260, 278, 280, 283, 332-333, 336, 352, 452

Ürdün 119, 124-126, 129, 139

Vadi Brissa 335
Vadi Kerak 125
Vadi Racil 131
Vadi Tumirat 413
Vadi Gasus 387
Vadi Hammamat 288, 387
Vadi Hammamat 387
Vadi Tumilat 413
Van (Gölü) 109, 309
Versailles 289

Wasugani 183

Yahudiye 116
Yarmut 121-122

Zagros 53, 63, 324

HARİTA VE PLANLAR: ÉDİCA

Planların hazırlanmasında yararlanılan kaynaklar:

FARAH (123): *RP* (1961), pl. XXXIV; (1962), pl. XIX-XXI. JAWA (130): *Studies in the History and Archaeology of Jordan, I* (1982), 103. ARAD (134): AMIRAN (1977), pl. 173-174; *Qadmoniot* 45-50 (1980), 5, 8; *Tel Aviv 7* (1980), 83. BİBLOS (142): DUNAND, *Byblos II* (1954), pl. CCXII; SAGHIEH (1983), plan I, II. MARİ (157): *M.A.R.I.* 5 (1987), 494. EBLA (162 h): MATTHIAE (1985), Tav. 2. EBLA (162): Catalogue: *Au pays de Baal et d'Astarté* (1983), 96. MERSİN (172): GARSTANG *Prebistoric Mersin* (1953), 132. TROYA (176): Anat. St. 9 (1959), 143. GEZER (192): DEVER, *Gezer II* (1974), plan II. EBLA (134): MATTHIAE (1985), Tav. 49. ŞEHEM (195): *ZDPV* 89 (1973), 189-190. UGARİT (210-211): *UGARITICA* I-VII, *passim.* KANİŞ (220): ÖZGÜÇ (1986), plan 2. ALİŞAR (224): VON DER OSTEN (1937), pl. XII. HATTUŞA (226): *Anatolica XIV* (1987), 72/73. HATTUŞA (227): *Anatolica XIV* (1987), 72. HATTUŞA (234): ORTHMANN, *Der alte Orient*, PKG 14 (1975), 411. EMAR (238): document O. CALLOT.

İMGE kitabevi

Charles Keith Maisels

Uygarlığın Doğuşu

Çeviren: Alâeddin Şenel

Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş

Meslek yaşamı ilginç bir gelişme gösteren Charles Keith Maisels, fotoğrafçılık eğitimi gördükten sonra dünyanın dört bir yanını gezdi. Daha sonra merakları kendisini akademik derinliklere sürükledi: Çince ve coğrafya çalışmaya yöneldi, İndüs ile Mezopotamya uygarlıklarını karşılaştıran, ideoloji ile kozmolojinin ilişkisini araştıran (basılmamış) çalışmalar yaptı. Sonunda, Edinburgh Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü'nde "Mezopotamya'da Toprağa Yerleşmenin, Tarımın ve Kent Devleti'nin Kökenleri" konusunda (1984'te basılan) doktora tezini tamamladı. Bu çalışmasında, Asya Tipi Üretim Tarzı kavramına netlik ve evrensellik kazandırma yolunda (Batı uygarlığına açılan "kent devleti" örgütünün karşıtı bir yapıya sahip gördüğü) "köy devleti" kavramını bilim dünyasına sundu.

Uygarlığın Doğuşu adlı yapıtındaysa, denebilir ki insanlık tarihinin belkemiğini oluşturan, "avcılık ve toplayıcılıktan tarıma, oradan kentlere ve devlete geçiş" evrelerini Mezopotamya'da gerçekleşen bu geçiş dönemini incelemektedir. Bunu zengin bir görsel malzeme (65 şekil, 22 harita, 14 çizelge) desteğiyle yaparken tarıma, kentlere, devlete geçişle ilgili kuraklık, fetih, tabakalaşma, sulama, nüfus gibi görüşlere meydan okumakla kalmayıp, bunların yerine ekoloji, yüksek taban suyu, nüveleşme, yatay ilişkilerden dikey ilişkilere geçiş, konik klan yapısı gibi özgün açıklamalar ileri sürmektedir.

İMGE kitabevi

Pavel Dolukhanov

Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı

Çeviren: Suavi Aydın

Ortadoğu, insanlığın evriminde özel bir rol oynadı. Paleolitik dönemde bu bölgede önemli biyolojik ve toplumsal değişikliklerin ortaya çıktığına pek kuşku yoktur. Bununla birlikte bölge, besin üretici ekonominin ortaya çıkarak yayılması ile daha önemli hale gelmiştir. Buğday, arpa, koyun, sığır, domuz ve muhtemelen köpek, Ortadoğu'da evcilleştirildiler. Gordon Childe'in deyişiyle Ortadoğu, "Neolitik Devrim" bakımından kilit bir bölgeydi. Daha sonraları ilk şehirler ve yazının ilk biçimlerini doğurmasıyla uygarlığın beşiği olacaktı.

Bölgenin hızlı gelişiminin nedenleri nelerdi? Buna bir yanıt bulma çabasındaki bilim adamları sıklıkla çevre etkenine dönmektedir. Bu kitap, Ortadoğu topraklarının mozaik örüntüsüne ilişkin çarpıcı değişkenliği araştırmakta ve bu örüntünün, tarih öncesi toplulukların çeşitli ekolojik eşiklere etkin biçimde uyarlanmasına yol açtığını ileri sürmektedir.

İMGE kitabevi

R. J. Holton

Kentler Kapitalizm ve Uygarlık

Çeviren: Ruşen Keleş

Kentler Kapitalizm ve Uygarlık batı uygarlığının niteliği ve farklılığına ilişkin genel tarih araştırmalarına yeniden bir bakıştır. R. J. Holton, kentlerin ve kentlerdeki toplumsal sınıfların, uygarlığın ilerlemesindeki başlıca öğeyi ve batı kapitalizminin asıl itici gücünü oluşturduğu yolundaki yaygın görüşe karşı çıkıyor.

Bu incelemede, toplumbilim, tarih ve arkeoloji disiplinlerini birbirinden ayıran geleneksel bölünmeler arasında bir köprü kuruluyor ve batının gelişmesinin kentsel yorumundaki kuramsal ve görgül sakatlıklar gün ışığına çıkarılıyor. Yazar, kentlerin ve kentlerde yaşayanların özerk kurumlar olmadığını ve kapitalizme geçişin yalnız başına burjuvazinin ilerlemesi çerçevesinde değerlendirilemiyeceğini öne sürüyor. Uygarlık kavramıyla kentlilik ve kentsel politika arasında herhangi bir zorunlu bağ olmadığını genel olarak kanıtlama amacında olan bu incelemede, aynı zamanda, kentlerin batının toplumsal ilerleme ve toplumsal iyileşme düşüncesi içindeki yeri üzerinde de durulmaktadır. Yazar, toplumsal ve ahlaki yeniden yapılanma dilinde, kentsel kavramların geniş ölçüde kullanılmasının kültürel yönden güçlü, fakat çözümleme ve siyaset açılarından yanıltıcı olduğu; çağımızın toplumsal ilerlemesine, yeni bir ahlaki topluluk olarak kent devleti yeniden yaratma girişimleriyle yardımcı olunamayacağı görüşündedir.

İMGE kitabevi

Ruşen Keleş

Kentbilim Terimleri Sözlüğü

Çağdaş Kentbilim'in, başka bilim dallarından daha yeni olması ve ülkemizde de 50 yıldan daha uzun bir geçmişi bulunmaması, denilebilir ki, onu, Batı kaynaklı sözcük ve terimlerle kirlenmekten bir ölçüde korumuştur. Ama yine de, bu uğraşı ve bilim dalının, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bu yana, yabancı uzmanların etkilerine açık bulundurulması sonucunda, özellikle Fransızca sözcük ve terimlerin etki alanı dışında kalamamıştır. Bilim dilindeki kirlenmeye katkıda bulunan bir etmen olan yabancı dilde ve özellikle İngilizce öğretim yapan yüksek öğrenim kurumlarının çoğalması, bu durumdaki öğretim üyesi ve öğrencilerden bir bölümünün, Türkçe ile uzaktan yakından ilgisi bulunmayan bir dil geliştirmekte oldukları herkesçe biliniyor.

Osmanlıca terimlerin de eklenmesiyle bir yamalı bohça görünümü kazanmış olan Kentbilim dilini arılaştırmak, dilimizin özleştirilmesi akımını benimsemiş olanlar için önemli bir görevdir. Üniversite ve yüksek okullarımızda bu dalda yetiştirilmekte olan gençlerin ve Kentbilim uygulayıcılarının; özleştirmeciliğe özenmekle birlikte, dil yetersizliğinin ve özleştirmeciliği yanlış anlamanın yol açtığı karmaşadan kurtarılmaları da kaçınılmaz bir zorunluluktur. *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, bu boşluğu, doldurmak amacıyla kaleme alınmış bulunuyor. Bu kitap, ilk yayımlanışından 16 yıl sonra, gözden geçirilerek ve yeni terimler eklenerek basıldı.

Mehmet Ali Kılıçbay

Şehirler ve Kentler

Kent öyle bir bütünlük ki, üzerinde düşünüldüğünde, onun sosyolojisi, tarihi, coğrafyası, ekonomisi, siyaseti, folkloru ve daha pek çok yanı söz konusu olur. Kılıçbay, makalelerinde, kenti -ve köyü- çok yönlü bir biçimde ele alırken, dünya kentlerinden kendi gözlerini ve bu tercihin gerçeklerini bizlerle paylaşıyor. Kenti uygarlığın kaynağına koyarken, özellikle İstanbullular tarafından haksızlığa uğrayan Ankara'nın da gönlünü almaktan geri kalmıyor.